

Л.Т. ТЮПТЯ, І.Б. ІВАНОВА

СОЦІАЛЬНА РОБОТА

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Навчальний посібник

ВІДКРИТИЙ МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ "УКРАЇНА"

Л.Т. ТЮПТЯ, І.Б. ІВАНОВА

СОЦІАЛЬНА РОБОТА

ТЕОРІЯ
І ПРАКТИКА

Навчальний посібник

2-ге видання, перероблене і доповнене

Рекомендовано

Міністерством освіти і науки України

Київ
"Знання"
2008

УДК 316.6(075.8)
ББК 88.54я73
Т98

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (лист
№ 14/18.2-2331 від 29 грудня 2003 р.)

Рецензенти:

О.В. Киричук, доктор психологічних наук, професор, дійсний член АПН України, завідувач кафедри соціальної роботи Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України;

Н.М. Кузьменко, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Тюптя Л.Т., Іванова І.Б.

Т98 Соціальна робота: теорія і практика: Навч. посіб. —
2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008. — 574 с.
ISBN 978-966-346-350-6

У навчальному посібнику відображено найбільш актуальні питання теорії і практики соціальної роботи, її основні принципи та методи, висвітлюються теми, що вперше включені до навчального курсу для студентів спеціальності “Соціальна робота”. Розглянуто інноваційні підходи у застосуванні прийомів і засобів ведення індивідуальної та групової роботи, загальні та спеціальні технології підтримки людей, які перебувають у складній життєвій ситуації, а також інтеграції людей всіх вікових категорій у різні сфери життєдіяльності суспільства. Посібник дає цілісне уявлення про соціальну роботу як науку, навчальну дисципліну і професію.

Для студентів вищих навчальних закладів, що навчаються за спеціальністю “Соціальна робота”, викладачів, всіх, хто цікавиться проблемами соціальної роботи.

УДК 316.6(075.8)
ББК 88.54я73

© Л.Т. Тюптя, І.Б. Іванова, 2004
© Л.Т. Тюптя, І.Б. Іванова, зі змі-
нами, 2008
© Видавництво “Знання”, 2008

ISBN 978-966-346-350-6

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ... 11	
1.1. Соціальна робота як наука і навчальна дисципліна	11
1.2. Соціальна робота як практична діяльність	30
1.3. Стратегії соціальної підтримки особистості	45
1.4. Правові основи соціальної роботи.....	61
1.5. Модель фахівця із соціальної роботи.....	76
1.6. Професійні цінності соціальної роботи.....	93
Розділ 2. СФЕРИ ПРИЗНАЧЕННЯ І ЗАСТОСУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ	113
2.1. Соціальна робота в сільській місцевості та великому місті.....	113
2.2. Система соціального обслуговування населення	132
2.3. Соціальна робота в системі охорони здоров'я	142
2.4. Соціальна робота в системі освіти.....	156
2.5. Соціальна робота у сфері культури	170

2.6. Партнерство соціальних служб та благодійних і громадських організацій	178
2.7. Соціальна робота на підприємстві	195
Розділ 3. МЕТОДИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ	205
3.1. Соціологічні методи соціальної роботи.....	207
3.2. Організаційно-розпорядницькі методи соціальної роботи.....	225
3.3. Психологічні методи соціальної роботи.....	248
3.4. Актуальні методи соціальної роботи.....	267
Розділ 4. СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ І ТЕХНОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ	291
4.1. Поняття технологій соціальної роботи	291
4.2. Соціальна опіка і піклування	310
4.3. Соціальне забезпечення	318
4.4. Соціальне страхування	333
4.5. Соціальна діагностика, експертиза, профілактика.....	343
4.6. Соціальна корекція і терапія	353
4.7. Соціальна адаптація і реабілітація	362
4.8. Соціальне моделювання і прогнозування.....	373
4.9. Соціальна освіта і навчання.....	380
4.10. Соціальне посередництво і консультування	390
4.11. Соціальне проектування	398
Розділ 5. СОЦІАЛЬНА РОБОТА З РІЗНИМИ ЦІЛЬОВИМИ ГРУПАМИ І КАТЕГОРІЯМИ КЛІЄНТІВ	405
5.1. Соціальний захист жінок і соціальна робота	405
5.2. Соціальна робота з сім'єю	436
5.3. Соціальна робота з молоддю	460
5.4. Соціальна робота з людьми похилого віку.....	474
5.5. Соціальна робота з інвалідами	489
5.6. Соціальна робота у сфері зайнятості	538
Література.....	558

ПЕРЕДМОВА

В Україні підготовка фахівців для соціальної сфери активно розвивається останніми роками на основі наукових поглядів різних наукових шкіл соціальної роботи: соціально-педагогічних, психологічних, менеджменту соціальної роботи. Відсутність сталих академічних підходів призводить до певної еkleктики в загальному науково-теоретичному просторі соціальної сфери, що позначається на створенні відповідних навчально-методичних матеріалів, навчальних програм, планів, підручників, посібників. Це яскраво відображає також етап становлення соціальної роботи як науки, її синтетичний характер. Про це свідчать унікальні за своїм змістом роботи українських науковців, які працюють в різних організаціях соціальної сфери та вищих навчальних закладах країни: Міжрегіональній академії управління персоналом, Ужгородському національному університеті, Києво-Могилянській академії, Християнському дитячому фонді, Національному педагогічному університеті ім. М.П. Драгоманова, Українському державному

центрі соціальних служб для молоді, Академії праці і соціальних відносин, Українському інституті соціальних досліджень. Кожен із цих закладів має власне обличчя, презентує соціальну роботу як професійну діяльність.

Істотні кроки у цьому напрямку зроблено в Росії, де навчальні підручники, посібники, навчально-методичні матеріали видаються в рамках Державної програми науково-методичного забезпечення спеціальності “Соціальна робота”. Цінними для розуміння специфіки соціальної роботи в країнах Західної Європи є переклади зарубіжних видань, що здійснені спеціалістами Києво-Могилянської академії.

Кафедра соціальної роботи Відкритого міжнародного університету розвитку людини “Україна” є однією з наймолодших і розпочала свою роботу на основі авторських програм викладачів кафедри і методичної бази, яка сформувалася в країні наприкінці ХХ і на початку ХХІ ст. Навчально-методичний комплекс навчальної дисципліни (НМКД) “Соціальна робота (теорія і практика)” будувався таким чином, щоб відповідати принципам наступності (взаємодоповнення, розширення і поглиблення навчального матеріалу за рівнем і обсягом складності), послідовності та інтегративності. НМКД є логічним продовженням курсів “Вступ до спеціальності”, “Соціально-педагогічний патронаж”, “Соціальна педагогіка”.

Метою вивчення цієї дисципліни є розширення і поглиблення знань з основ теорії і практики соціальної роботи, сприяння студентам у набутті певного рівня кваліфікації. У процесі вивчення дисципліни студенти оволодівають уміннями і набувають навичок, що передбачені кваліфікаційними вимогами до підготовки фахівця соціальної сфери. Окремі питання, що розглядаються в межах тем, нашаровуючись одне на одне, можуть повторюва-

тись і закріплюватися при вивченні інших тем. Окремі теми висвітлюються в історичному аспекті, однак основний зміст історії соціальної роботи розглядається під час вивчення навчальної дисципліни “Історія соціальної роботи”. Таким чином відбувається співвіднесення проблем, що розв’язує практична соціальна робота, у різних сферах суспільства з цільовими групами та категоріями населення.

Вивчення дисципліни “Соціальна робота (теорія і практика)” відбувається в умовах модульно-рейтингової системи, яка є одним зі шляхів поліпшення якості навчально-виховного процесу у вищому закладі освіти, невід’ємною складовою всього навчально-виховного процесу та діагностики результатів навчання. Модульно-рейтингова система складається з трьох-чотирьох видів контролю відповідно до певного рівня навчання, за його місцем у навчальному процесі. Виділяються такі види контролю: попередній, поточний, періодичний (тематичний), підсумковий.

Семінарські заняття проводяться у формі бесід, дискусій, колоквиумів з обов’язковим включенням тренінгового компонента (вправи, ігрові ситуації на початку занять), творчі і самостійні завдання, виконання яких перевіряється після проведення бесіди для закріплення знань. Практичні заняття побудовані таким чином, щоб зосередити увагу на розв’язанні певних соціально значущих проблем, формуванні умінь і навичок індивідуальної і групової роботи. Такий підхід вимагає позбутися поспіху, поверхневого і зневажливого ставлення до розв’язання того чи іншого питання, навчального завдання. Це складний шлях встановлення взаєморозуміння між викладачем і студентами, в самому студентському колективі і впливу всього навчального процесу на емоційне самопочуття, настрої, відносини, ставлення до навчання.

Створення благополучного, сприятливого і духовно збагаченого середовища для розвитку особистості, допомога у самозбереженні, самозахисті, власному розвитку і реалізації своїх можливостей визначають зміст соціальної роботи. З одного боку — філантропічний підхід для забезпечення належного рівня виживання, позитивна соціалізація, з іншого — соціальний захист, педагогічна, психологічна і духовна підтримка, що сприяють духовному оновленню, збереженню свого власного “Я”, цілісності особистості, розвитку її можливостей у досягненні позитивних змін.

Ми вважаємо, що навчання студентів форм і методів соціальної роботи, соціальних технологій не має бути механічним відображенням окремих соціальних процесів і явищ. Цей аспект соціальної роботи не позбавлений віри у сили добра і можливості особистості зберегти в собі найкращі якості, одухотвореності, якою має бути просякнута все життя людини. За таких умов можна чекати позитивних результатів.

Навчальний посібник — результат теоретичного опрацювання різнобічних за змістом і світоглядом наукових підходів до соціальної роботи і практичного їх втілення в умовах інтегрованого навчання в Університеті “Україна” студентів, які відрізняються за віком, станом здоров’я та матеріальним становищем.

Динаміка і результативність обраних підходів внаслідок їх подальшого удосконалення, змістовного наповнення, коригування виявляється за певних умов — і часових (3—5 років опрацювань), і організаційних (стала система навчального процесу зі сформованими університетськими традиціями, історією, загальним освітньо-культурним рівнем, науково-методичним і матеріальним забезпеченням всіх складових навчального процесу). Умови викладання соціальної роботи в Університеті “Україна”

дають змогу філіям, не порушуючи цілісності навчального плану, творчо підходити до його реалізації.

Досвід викладання дисципліни “Соціальна робота (теорія і практика)” переконав нас у необхідності розробки власного навчального посібника із соціальної роботи, який би відображав цілісне уявлення про соціальну роботу як науку, навчальну дисципліну і професію. Цей навчальний посібник є другим доопрацьованим виданням посібника “Соціальна робота: теорія і практика”, який видано у 2004 р. Він є результатом поєднання і висвітлення наукових поглядів на соціальну роботу, які сформувалися в нашій країні, Росії і закордоном. Укладачі висвітлили авторство використаних наукових праць і представили власні доробки.

Навчальний посібник складається з п’яти розділів. У першому — “Теоретичні основи соціальної роботи” — соціальна робота розглядається як наука і навчальна дисципліна, досліджуються принципи соціальної роботи, становлення її теорії, процес соціальної роботи, етичні принципи і цінності соціальної роботи, роль соціального працівника, складові соціальної роботи, функції соціальних працівників, соціальна робота як професія.

У другому розділі — “Сфери призначення і застосування соціальної роботи” — висвітлюється зміст, напрямки і специфіка соціальної роботи за регіональними ознаками (в сільській місцевості і великому місті), у сфері праці та соціальної політики, охорони здоров’я, освіти, культури, на підприємстві, у третьому секторі.

У розділі “Методи соціальної роботи” наведено характеристику методів соціальної роботи: соціологічних, організаційно-розпорядницьких, психологічних, висвітлюються найбільш актуальні методи соціальної роботи.

У четвертому розділі “Соціальні технології і технології соціальної роботи” — приділяється увага

практичним аспектам соціальної допомоги, підтримки і захисту, таким як соціальна опіка і піклування, забезпечення, страхування; соціальна діагностика, експертиза, профілактика, соціальна адаптація і реабілітація, корекція і терапія, прогнозування і проектування, посередництво, консультування, соціальне навчання.

У розділі “Соціальна робота з різними цільовими групами і категоріями населення” удосконалюються і поглиблюються знання із застосування методів і технологій соціальної роботи щодо окремих осіб і груп населення, які перебувають у складній життєвій ситуації — інвалідів, сиріт, дітей, що проживають у неблагополучній сім’ї, людей літнього віку, молоді, жінок, у сфері зайнятості. Після кожного розділу подається список рекомендованої літератури, теми для дискусій, завдання для семінарських і практичних занять.

Ми маємо сподівання, що навчальний посібник виявиться корисним для підготовки соціальних працівників та фахівців з соціальної роботи у всіх філіях Університету “Україна” та інших вищих навчальних закладах.

Висловлюємо подяку Національній Асамблеї інвалідів України та Християнському дитячому фонду за надані матеріали.

Просимо надсилати свої зауваження, пропозиції і рекомендації щодо змістовного наповнення посібника і логіки викладу навчального матеріалу, добру наукову і навчально-методичну літератури за адресою: Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна”, м. Київ, вул. Хорива 1-г.

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

1.1. Соціальна робота як наука і навчальна дисципліна

Соціальна робота належить до числа професій, які виникли і розвиваються на основі замовлення суспільства щодо створення системи соціальної допомоги населенню. Історія створення і формування основних підходів, мети, принципів, методів і технологій соціальної роботи давня і ґрунтується на поступовому розвитку і удосконаленні уявлень суспільства і окремих особистостей про зміст, структуру, особливості людинознавчої діяльності. Система соціальної допомоги пройшла шлях від філантропічного підходу в підтримці соціально вразливих верств населення, людей, які потрапили у складну життєву ситуацію внаслідок соціальних чи особистісних проблем, до появи такого виду професійної допомоги, як соціальна робота, що призначена не тільки створювати необхідні умови для соціального забезпечення громадян, але і для розвитку їхніх можливостей і вміння вибудовувати своє життя, мобілізації внутрішніх ресурсів у подоланні життєвих криз.

Процес становлення соціальної роботи як виду професійної діяльності розпочався на початку ХХ ст. у країнах Західної Європи і США. В Україні, як і в інших слов’янських державах, державна соціальна допомога сиротам, інвалідам, бідним, вій-

ськовослужбовцям розвинулася ще за часів Київської Русі і знайшла своє відображення у діяльності київських князів і християнської церкви. Основні етапи розвитку соціальної роботи як професії розглядаються у межах курсу “Історія соціальної роботи”.

Спроба науково-теоретичного усвідомлення різних форм соціальної допомоги робилася вже у XIX ст. як у нашій країні, так і за кордоном. Це знайшло відображення і в працях, що стосуються соціального життя людей (умов формування і реалізації життєдіяльності, свободи і рівноправ'я, справедливості), і у конкретних напрямках соціальної роботи у сучасному розумінні.

Тобто соціальна робота зародилася як *прикладна наука*. Теоретичне усвідомлення, узагальнення, систематизація наукових знань про соціальні процеси і явища, прогресивні підходи щодо соціальної підтримки особистості у складній життєвій ситуації визначалися на основі емпіричних даних, фактів практичної діяльності і досвіду роботи організацій і установ сфери соціального захисту населення, соціальних служб, освіти, спеціалізованих закладів.

Теоретичні підходи до соціальної роботи сформувалися на початку XX ст. у працях зарубіжних західних дослідників. Найбільш відомі з них такі: М. Річмонд (теорія соціального діагнозу, концепція інтервенції, ведення історії клієнта); В. Робінсон (усвідомлення ситуації клієнта, цінностей і смислів його буття, значення минулого досвіду); Дж. Тарт, О. Ранк (функціональна школа — в основі теоретичних підходів лежить не діагноз, а процес взаємодії соціального працівника і клієнта, принцип синхронічного підходу, принцип “тут і зараз”); Г. Гамільтон (розширення поняття “діагноз”, його нове трактування відповідно до нових тенденцій соціальної роботи — не як установка до дії, а як робоча гіпотеза для розуміння особистості клієнта, його ситуації і проблеми); Ф. Бістек (взаємодія в методах індивідуальної роботи розглядалась як система динамічних інтеракцій між соціальним працівником і клієнтом, спрямованих на досягнення клієнтом саморегуляції і саморозвитку); Х.Х. Перлман (метод вирішення проблем —

синтез підходів діагностичної і функціональної школи, процес допомоги складається з двох основних компонентів: процесу допомоги і особистісних ресурсів індивіда); Ф. Холліс і Р. Смоллі (концепція наближення, що окреслює п'ять теоретичних концептів: оцінка, особистість у ситуації, процес, взаємовідносини і втручання — інтервенція, у теорії використовується методологія теорії систем і теорії комунікацій) та ін. Дж. Конопка, Х. Нортен, М. Росс, Р. Перлман та інші дослідники спрямовували свою роботу на пошук загальної методологічної бази соціальної роботи.

Розвиток теорії соціальної роботи здійснювався за чотирма основними напрямками: теорія індивідуальної роботи, теорія групової роботи, теорія об'єктивної роботи (в ком'юніті, спільноті, громаді, мікрорайоні тощо), теорія адміністрування і планування. Відповідно до цього всі підходи щодо визначення конкретних форм, методів соціальної роботи, технологій соціальної роботи поділяються на три групи: індивідуальний, особистісний підхід до теоретичної схеми соціальної роботи; соціетальний підхід, де як базова схема розглядається вся сукупність суспільних зв'язків і відносин; соціально-діяльнісний підхід, коли соціальна робота розглядається в традиційній для сучасного пізнання суб'єктно-об'єктній схемі.

За М.В. Фірсовим, основні напрямки у теоретичних дослідженнях поділяються на:

- 1) професійно орієнтований підхід до соціальної роботи, теорія соціальної роботи розглядається як субтеорія соціології;
- 2) діалектико-критичний: науковці пропонують структуру соціальної роботи, яка є аналогічною системно-теоретичному підходу розгляду проблеми; рівні діяльності соціальної роботи як субсистеми суспільства поділяються на три робочі субсистеми — соціальну і суспільну політику, соціальне планування, соціальну терапію;
- 3) діалектико-матеріалістичний (марксистський) аналіз проблеми під кутом зору категорії бідності.

При формулюванні визначень соціальної роботи як науки, теорії, практичної діяльності враховуються такі аспекти, як відповідальність за проблеми суспільства; балансуєчий харак-

тер суспільства; виховання певної соціальної позиції щодо ближнього; прикладна теорія християнства; особливості демократії. Цілевизначення соціальної роботи залежить від соціального регулювання в суспільстві, інтеграції у суспільстві окремої людини, відновлення соціальної значимості маргінальних, непривілейованих прошарків населення, виявлення християнських принципів, гармонії взаємовідносин у суспільстві, запоруки спокою суспільства, прагматичних навичок демократії.

Соціальна робота як прикладна наука сформувалася на основі застосування результатів фундаментальних наук для вирішення пізнавальних і соціально-практичних проблем і на основі тісних міждисциплінарних зв'язків зі сферами наукового знання, які становлять наукову базу соціальної роботи, такими як: педагогіка, соціальна педагогіка, соціологія, психологія, етика і естетика, філософія тощо.

Серед науковців немає і до сьогодні одностайної думки щодо визначення соціальної роботи як науки. Так, на думку авторів підручника "Основы социальной работы" за ред. П.Д. Павленка¹: "соціальна робота становить сферу діяльності людини, функція якої постає у виробленні і теоретичній систематизації об'єктивних знань про певну дійсність — соціальну сферу і специфічну соціальну діяльність".

Дискусії щодо розмежування чи ототожнення сутності понять "соціальна робота" і "соціальна педагогіка" висвітлені у працях вітчизняних вчених. Соціальні педагоги Л.Г. Коваль, І.Д. Зверева, С.Р. Хлебик² роблять акцент на тому, що "для соціальної роботи в нашій країні (з моменту її зародження до нинішнього часу) характерна домінуюча роль соціальної педагогіки та соціального виховання. При цьому важливо пояснити, що поняття "соціальна педагогіка" не є тотожним поняттю "шкільна соціальна робота". Соціальна педагогіка, соціально-педагогічна служба (педагогіка відносин у соціумі) розглядається як базова інтегративна основа в системі служб соціаль-

¹ Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред. П.Д. Павленок. — М.: ИНФРА-М, 2002. — С. 6.

² Коваль Л.Г., Зверева И.Д., Хлебик С.Р. Соціальна педагогіка / Соціальна робота. — К., 1997. — С. 3.

ної допомоги населенню, яка дає змогу своєчасно діагностувати, виявляти і педагогічно доцільно впливати на відносини в соціумі, на розвиток різноманітних ініціатив, формування ціннісних орієнтацій особистості, її ставлення до себе, свого фізичного і морального здоров'я, до навколишнього середовища".

У М.В. Фірсова і Є.Г. Студьонової читаємо: "Дж. Бернал стверджував, що парадигма науки може виступати щодо тієї чи іншої сфери як інститут, як метод, як накопичення традицій і знань..., як фактор, який формує переконання і ставлення до світу і людини. У світлі цього твердження механістична парадигма науки виступала стосовно до соціальної роботи як макроумови, що визначили логіку її наукового мислення і принципи функціонування в контексті інших знань"¹.

Для соціальної роботи цього часу характерні редукціонізм, лінійність, детермінізм, примат матерії над свідомістю, диктат часу і простору, пошук фундаментальних закономірностей в рамках свого знання. Всі ці особливості загальнонаукової парадигми специфічно відобразились у понятійному просторі соціальної роботи.

Доктор філософських наук В.О. Нікітін звертає увагу на те, що соціальна робота як нова сфера наукового знання тільки завойовує своє місце серед інших наук, і останнє десятиліття ХХ ст. — це час зародження нової науки — теорії соціальної роботи².

Цієї ж думки дотримуються і автори підручника "Социальная работа: теория и практика"³, вважаючи загальноприйнятним її трактування як сфери практичної діяльності, яка має наукове підґрунтя і локальну теорію.

Розробка наукових досліджень проводиться на базі суспільних і гуманітарних наук, у контексті яких вивчаються соціально значимі процеси і явища; специфіка діяльності суб'єктів соціального захисту і підтримки населення; соціально-педаго-

¹ Фирсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы: Учеб. пособие для студентов вузов. — М.: Гуманит изд. центр "ВЛАДОС", 2001. — С. 6.

² Никитин В.А. Социальная работа: проблемы теории и подготовки специалистов. — М., 2002. — С. 4.

³ Социальная работа: теория и практика: Учеб. пособие / Отв. ред.: д-р ист. наук, проф. Е.И. Холостова, д-р ист. наук, проф. А.С. Софрина. — М.: ИНФРА-М, 2001. — С. 23—71.

гічні і психолого-педагогічні умови ефективності соціальної роботи з різними цільовими групами і категоріями населення; соціальні, соціально-економічні, соціально-політичні умови життя громадян, їхні потреби, інтереси, запити тощо. Наукові дослідження проводяться у рамках соціології, педагогіки, психології, філософії, економіки та інших наук, що значно зменшує автономність і наукову самостійність соціальної роботи. Невизначений науковий статус соціальної роботи в Україні значно ускладнює визначення предмета дослідження теорії соціальної роботи.

У науковій літературі *теорія соціальної роботи* визначається як: 1) логічне узагальнення досвіду суспільної практики, яке ґрунтується на глибокому вивченні суті досліджуваного явища та розкриває його закономірності; 2) комплекс поглядів та ідей, які дають можливість витлумачувати і пояснювати факти; 3) найрозвиненіша форма наукового знання, яка дає цілісне відображення найважливіших зв'язків певної галузі дійсності¹. Як і в кожній науці в соціальній роботі виділяються такі основні елементи теорії: вихідні основи (фундаментальні поняття, принципи, закономірності, аксіоми тощо); ідеалізований об'єкт (своєрідна абстрактна модель суттєвих властивостей і зв'язків); сукупність законів і тверджень, які виводяться із основ теорії відповідно до принципів логіки. З огляду на це теорію соціальної роботи можна розглядати як сукупність фундаментальних понять, принципів, закономірностей, абстрактних моделей і тверджень, які виражають її суть у всій цілісності і конкретиці. Теорія соціальної роботи становить основу соціальної роботи як унікальної сфери наукового знання.

Таким чином, необхідно розрізнити поняття “теорія соціальної роботи” і “соціальна робота як наука”.

Теорія соціальної роботи — система основних ідей у суспільній сфері знань, форма наукового пізнання, що дає цілісне уявлення про закономірності і суттєві зв'язки дійсності. Критерієм і основою розвитку теорії соціальної роботи є практика.

Соціальна робота як наука — сфера діяльності особистості, функція якої — вироблення і теоретична систематизація

¹ Соціальна робота: У 4 кн. — Кн. 4: Короткий енцикл. слов. — К: ДЦССМ, 2002. — С. 467.

об'єктивних знань про дійсність; це одна з форм суспільної свідомості, що включає як діяльність з отримання нового знання, так і її результат — суму знань, які лежать в основі наукової картини світу; висвітлення окремих галузей наукового знання, що стосуються системи соціального захисту населення і підтримки особистості у складній життєвій ситуації. Безпосередня мета науки — опис, пояснення і передбачення процесів і явищ соціальної дійсності, які становлять предмет її вивчення на основі законів, які вона відкриває.

Предметом дослідження теорії соціальної роботи є соціальні процеси і явища, що зумовлюють життєдіяльність особистості, соціальні чинники і фактори щодо удосконалення соціальних умов життя різних цільових груп і категорій населення. У російських наукових джерелах предмет дослідження теорії соціальної роботи визначається як соціальні явища, процеси різних рівнів, що відображають складну поліцентричну систему¹.

Теорія соціальної роботи є соціальною, суспільною і прикладною наукою, завдання, зміст і перспективи якої формуються у контексті розвитку практики соціальної роботи, у тісному зв'язку з державним соціальним забезпеченням і як виявлення суспільно-історичних структур і тенденцій розвитку².

Відповідно до цього визначення формування теорії соціальної роботи здійснювалось у таких напрямках: розробка теоретичних моделей соціально-психологічної допомоги, соціально-педагогічного впливу і теорій соціального забезпечення населення. Орієнтована на ці завдання, концепція теорії соціальної роботи структурується на основі двох підходів: історичного і системного.

У сучасних наукових дослідженнях спостерігається стала тенденція до усвідомлення соціальної роботи як професії, призначеної і спрямованої на активізацію збережених можливостей клієнта, його позитивного життєвого досвіду і творчого по-

¹ Социальная работа: Учеб. пособие / Под общ. ред. проф. В.И. Курбатова. — Ростов н/Д.: Феникс, 2003. — С. 81—88, 106—115, 125—132.

² Фирсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы: Учеб. пособие. — М.: Гуманит. изд. центр “ВЛАДОС”, 2001. — С. 47.

тенціалу в певній життєвій ситуації. *Метою* соціальної роботи є переведення клієнта із суб'єктно-об'єктних взаємовідносин у суб'єкт-суб'єктні, із пасивного споживача соціальних послуг в активну особистість, небайдужу до власної долі і життя своєї сім'ї. Серед найбільш поширених методологічних підходів виділяється соціальна робота, орієнтована на життєву ситуацію і життєвий простір клієнта.

Важливою ознакою наукового характеру соціальної роботи, її теоретичної основи є *закономірності*. Це суттєві, необхідні, стійкі та повторювальні зв'язки, що виявляються при взаємодії суб'єкта й об'єкта соціальної роботи і зумовлюють характер і спрямованість її впливу на розвиток конкретних соціальних явищ, процесів, відносин, на результативність заходів із соціального захисту населення. Основними закономірностями такої роботи є: обумовленість завдань і її змісту соціальною політикою держави, морально-гуманістичними цінностями суспільного життя; відповідність змісту, форм і методів соціальної роботи конкретним обставинам життєдіяльності клієнтів; спільна зацікавленість соціального працівника і клієнта в результатах взаємодії; цілісність (комплексність) впливу на клієнта та умови його життєдіяльності; розв'язання соціальних проблем через особистісні; відповідність повноважень і відповідальності соціального працівника, органів соціальної роботи; залежність результативності соціальної роботи від професіоналізму і моральних якостей спеціалістів¹.

Соціальна робота як наука вирішує соціально зумовлені *завдання*:

- дослідження і виявлення чинників соціально-політичного, соціально-економічного, соціально-культурного впливу на особистість і соціальні групи або спільноти; накопичення емпіричного матеріалу, його теоретичне усвідомлення, узагальнення, систематизація, практичне застосування;
- визначення суб'єктів і об'єктів негативного і позитивного впливу на особистість і суспільство в цілому; закономірностей управління, регулювання і організації соціальної роботи як практичної діяльності;

¹ Соціальна робота: У 4 кн. — Кн. 4: Короткий енцикл. слов. — К: ДЦССМ, 2002. — С. 180.

- використання різноманітних інструментів вивчення соціологічної думки і потреб громадян, соціальних, соціально-психологічних, соціально-економічних та інших проблем споживачів соціальних послуг, конкретного соціального оточення, умов функціонування суб'єктів і об'єктів соціальної роботи;
- визначення правильних, доцільних, науково обґрунтованих засобів, прийомів, форм і методів соціальної роботи, її технологій, механізмів виключення із практики суспільного життя негативних чинників, що погіршують життя громадян;
- наукової розробки системи попередження спаду благополуччя народу, стимулювання прогресивних ініціатив, розробки форм, методів, напрямків соціальної роботи, спрямованих на поліпшення становища народу, саморозвитку особистості;
- розробки наукових підходів швидкого реагування системи державної підтримки населення на потреби і проблеми громадян, створення відповідної громадської думки, психологічної допомоги і соціального захисту.

У центрі уваги теорії соціальної роботи стоїть *соціальна проблема* — соціальна суперечність, усвідомлювана суб'єктом діяльності (індивідом або групою) як значима для нього невідповідність між наявним бажанням, між метою і результатами діяльності, яка виникає через брак або нестачу засобів для досягнення мети, перешкод на цьому шляху, боротьби між різними суб'єктами діяльності, що призводить до незадоволення соціальних потреб. Соціальна потреба, таким чином, має об'єктивно-суб'єктивну природу: щоб стати проблемою, суперечністю між різними аспектами діяльності суспільства або соціальних груп має обов'язково переживатися, оцінюватися як проблемна ситуація. Тому дослідження соціальної проблеми передбачає як опис об'єктивного стану соціальної сфери за допомогою статистичних методів (наприклад, збирання даних про зайнятість населення), так і вивчення громадської думки про виявлення елементів незадоволення наявним станом речей. Засобами виявлення соціальної проблеми служить соціальна діагностика, а також зіставлення об'єктивного стану справ із нормами. Соціальні проблеми виникають на різних рівнях соціальної реальності — від малих груп, наприклад, сім'ї, до людства в цілому. В останньому випадку йдеться про

глобальні проблеми, оскільки їх розв'язання потребує узгоджених міжнародних дій у масштабах світової спільноти. Соціальні проблеми займають важливе місце в соціальній роботі, адже її трактують як сприяння людям у розв'язанні їхніх проблем¹.

Сутність соціальної роботи як науки також характеризують її наукові принципи.

Принципи соціальної роботи — важливий структурний компонент логічних форм наукової теорії, завдяки яким теоретичні положення безпосередньо співвідносяться із практикою соціальної роботи.

Найбільш повно методологічний підхід до класифікації принципів соціальної роботи знаходить своє відображення у класифікації В.І. Курбатова. Враховуючи той факт, що соціальна робота є універсальним видом діяльності, має міждисциплінарний характер, її **методологічними принципами** є інтеграційні принципи інших наук:

1. **Загальнофілософські принципи**, які лежать в основі усіх наук про суспільство, людину і механізми їх взаємодії: принципи детермінізму, відображення, розвитку.

2. **Загальні принципи соціальних (суспільних) наук**: принципи історизму, соціальної обумовленості, соціальної значимості, гносеологічного підходу, єдності свідомості та діяльності; соціально-політичні, організаційні, психолого-педагогічні тощо.

3. **Соціально-політичні принципи** виявляють вимоги, що зумовлені залежністю змісту і спрямованості соціальної роботи від соціальної політики держави. Ця залежність визначає концептуальні підходи до вибору пріоритетів у соціальному захисті населення, до поєднання індивідуальних і загальних інтересів в соціальній роботі. До основних принципів цієї групи належать: єдність державного підходу у поєднанні з регіональними особливостями соціальної роботи, демократизм її змісту і методів, врахування конкретних умов життєдіяльності особистості чи соціальної групи при виборі змісту, форм і методів

¹ Соціальна робота: У 4 кн. — Кн. 4: Короткий енцикл. слов. — К: ДЦССМ, 2002. — С. 416.

соціальної роботи з ними, законність і справедливість діяльності соціального працівника.

4. **Організаційні принципи** — соціально-технологічна компетентність кадрів, принципи контролю і перевірки виконання, функціональної визначеності, єдності прав і обов'язків, повноважень і відповідальності.

5. **Психолого-педагогічні принципи** виявляють вимоги до добору засобів психолого-педагогічного впливу на клієнтів соціальних служб, необхідність врахування індивідуальних характеристик при здійсненні будь-яких технологічних процесів. До основних принципів цієї групи належать: комплексний аналіз оцінювання умов життєдіяльності клієнтів і вибору форм роботи з ними; індивідуальний підхід; цілеспрямованість і адресність соціальної роботи.

6. **Специфічні принципи** соціальної роботи визначають основні правила роботи у сфері надання соціальних послуг населенню: принципи гуманізму, справедливості, альтруїзму, комунікативності, варіативності соціальної допомоги, гармонізації суспільних групових і особистісних інтересів тощо.

Важливими для соціальної роботи як професійної діяльності є **принципи**: універсальності, охорони соціальних прав, толерантності, профілактичної спрямованості, опори на власні сили, клієнтоцентризму, мобілізації соціальних ресурсів, соціального реагування, конфіденційності¹.

Про рівень соціальної роботи як суспільної науки свідчить діяльність наукових організацій та установ, які проводять наукові дослідження у сфері соціальної роботи. Наукові установи системи освіти (Інститут педагогіки АПН України, Інститут змісту і форм навчання, Інститут дефектології АПН України та інші) проводять дослідження з проблем соціально-педагогічних, соціально-психологічних умов соціалізації, соціальної реабілітації дітей і молоді, які потрапили в складну життєву ситуацію, розробляють методичні рекомендації соціальним службам, спеціалізованим соціальним закладам, концепції, програми, проекти щодо соціальної підтримки захисту дітей і

¹ Социальная работа: Учеб. пособие / Под общ. ред. проф. В.И. Курбатова. — Ростов н/Д.: Феникс, 2000.

молоді з числа інвалідів, сиріт, дітей із проблемних сімей, дітей і молоді, схильних до девіантної поведінки та ін.

У системі Міністерства праці та соціальної політики функціонує чотири науково-дослідних установи: Науково-дослідний інститут праці і зайнятості населення, Науково-дослідний інститут соціально-трудоких відносин, Національний науково-дослідний інститут охорони праці та Науково-дослідний інститут з проблем соціального захисту населення. Ці науково-дослідні установи основну увагу спрямовують на розв'язання важливих проблем у сфері демографії, ринку праці та зайнятості населення, соціального партнерства, охорони праці, оплати, стимулювання та нормування праці, соціального захисту населення, соціальної допомоги та адаптації інвалідів тощо. Наукова робота зорієнтована на науковий супровід та обґрунтування завдань соціальної політики.

Результати досліджень використовуються в законотворчому процесі, обґрунтуванні галузевих нормативних актів, прогнозних розрахунків до проектів територіальних програм, для підвищення інформаційної озброєності органів управління, вирішення практичних питань соціального захисту населення. Серед науково-дослідних робіт найбільш вагомими є: доопрацьований проект Закону України “Про прожитковий мінімум”, проект Державної програми подолання бідності, проект Положення про розрахунок сукупного доходу для надання громадянам різних видів державної допомоги, розробка Програми розвитку науково-технічної та нормативно-правової бази охорони праці в Україні на 1998—2000 рр., науково-дослідні роботи, що спрямовані на вивчення клінічних та технічних аспектів протезування, Класифікатор професій та ін.

Особливе місце займають дослідження проблем соціального захисту інвалідів. За їх результатами розроблено нові підходи подальшого розвитку протезування інвалідів, вивчається стан соціального захисту населення в умовах трансформації українського суспільства та запропоновані підходи, спрямовані на підвищення ефективності діяльності системи соціального захисту населення.

У сфері соціального захисту населення створено та працюють автоматизовані інформаційні системи (АІС) обробки доку-

ментації одержувачів пенсій та допомог (АСОПД/КОМТЕХ), субсидій на житлово-комунальні послуги (“Наш дім”). Експлуатуються програмні засоби автоматизованої інформаційної системи “Лада”, комплекси прикладних програм для бухгалтерії, відділів кадрів, канцелярій, юридичних служб управлінь соціального захисту населення і служб управлінь соціального захисту населення і служб будинків-інтернатів та ін. У державній службі зайнятості впроваджується інформаційно-довідкова система “Зайнятість-3”, яка охоплює діяльність Державного центру зайнятості, регіональні, місцеві центри зайнятості, інспекції з контролю за додержанням законодавства про зайнятість населення. У сфері охорони праці діє ЕАІС “ЄПІДА”. В органах соціального захисту населення, праці та зайнятості використовується декілька різних поштових програм (Т-Mail, ASTRA, UUCP та ін.), уніфікованих за стандартами, що регламентують передачу файлів.

Інститут соціальних досліджень Державного комітету з проблем сім'ї та молоді проводить соціологічні дослідження з вивчення громадської думки з метою виявлення соціальних проблем, потреб, інтересів і запитів різних цільових груп та категорій населення, реалізує проекти щодо соціального супроводу дітей-сиріт і дітей, які залишились без піклування батьків, дітей-інвалідів, соціального супроводу прийомних (фостерних) сімей.

У межах зарубіжних підходів досліджуються особливості теорії і практики соціальної роботи в різних культурах, групава соціальна робота, консультування в соціальній роботі, допоміжний процес у соціальній роботі, теорія соціально-психологічної роботи, психосоціальна терапія, парадигми медичної соціальної роботи, навчання в соціальній роботі, орієнтована на вирішення практичних завдань соціальна робота та ін. У вітчизняних дослідженнях акцент робиться на теорії соціальної роботи, актуальних проблемах теорії і практики соціальної роботи, соціальній роботі з дітьми та молоддю, розробці моделі спеціаліста соціальної сфери, соціальної безпеці. Важливим кроком удосконалення наукових підходів у соціальній сфері є спеціалізація досліджень у вивченні форм, методів, технологій соціальної роботи з різними цільовими групами та категоріями населення.

У формуванні наукових і теоретичних підходів до соціальної роботи в Україні можна виділити кілька *етапів*:

1. Аналіз емпіричного матеріалу, що накопичений протягом діяльності системи соціального захисту населення в Україні і за кордоном, психолого-педагогічних підходів у роботі з дітьми та молоддю до 80-х рр. ХХ ст.

2. Проведення дискусій щодо розмежування соціальної педагогіки і соціальної роботи як сфер наукового знання і практичної діяльності, визначення предмета дослідження соціальної педагогіки і соціальної роботи, сфер призначення соціально-педагогічної діяльності і соціальної роботи — друга половина 80-х — початок 90-х рр.

3. Створення кафедр соціальної роботи, асоціацій соціальних педагогів і соціальних працівників; поява дисертаційних праць із соціально-педагогічної роботи з різними категоріями дітей та молоді — друга половина 90-х рр.

4. Виокремлення спеціальних наукових досліджень щодо окремих груп населення (спеціальних груп клієнтів, “груп ризику”): людей, схильних до наркотичної та алкогольної залежності, інвалідів, сиріт, проблемних сімей та інших на основі вивчення роботи спеціалізованих закладів (телефонів Довіри, центрів роботи з жінками, реабілітаційних центрів, громадських організацій тощо); створення шкіл соціальної роботи; реалізація міжнародних соціальних проектів і програм.

5. Розробка навчальних посібників, підручників, словників, енциклопедій, методичних розробок, хрестоматій та інших наукових та навчально-методичних видань — 2000—2002 рр.

Соціальна робота як навчальна дисципліна

Становлення в Україні нової професії “соціальний працівник”, створення розгалуженої системи соціальної роботи на різних рівнях розвитку суспільства, удосконалення роботи закладів і установ, що надають різнобічну допомогу соціально уразливим верствам населення, розвиток спеціалізованої допомоги окремим цільовим групам і категоріям населення зумовлюють необхідність розширення підготовки спеціалістів, до яких висуваються професійні вимоги, що ґрунтуються на певному рівні кваліфікації і морально-духовних якостях, та-

ких як милосердя, співчуття, емпатія, почуття громадянської, соціальної і особистісної відповідальності, вміння працювати з людьми. Зміни у практиці соціальної роботи, її комплексний, міждисциплінарний характер зумовлюють важливість нових інтегративних навчальних і робочих навчальних програм дисципліни “Соціальна робота (теорія і практика)” для студентів вищих навчальних закладів.

Ця дисципліна визначається як систематичне висвітлення з навчальними цілями основ наукової теорії соціальної роботи. На її викладання, зміст навчальної програми впливають такі чинники:

- специфіка вищого навчального закладу, рівень акредитації: педагогічний інститут, університет, технічний чи медичний заклад, заклад культури, школа соціальної роботи та ін.;
- наявність навчально-методичної бази: посібники, академічні підручники, хрестоматії, методичні збірки тощо;
- спеціальність: соціальний працівник, соціальний педагог, психолог, менеджер соціальної сфери та ін.

У системі підготовки бакалавра соціології, спеціаліста і магістра соціальної роботи навчальна дисципліна “Соціальна робота (теорія і практика)” є базовим предметом, сполучною ланкою з іншими дисциплінами, і в цьому полягає його специфіка. З одного боку, цей курс зумовлює наявність самостійної моделі усвідомлення соціальної роботи у всіх її проявах, з іншого — виступає як “пролог” до тих дисциплін навчального циклу, де кожна тема буде вивчатись більш глибоко і докладно на IV—V курсах. Такою є своєрідність цього курсу навчання щодо міжпредметних зв’язків загальнопрофесійних і спеціальних дисциплін.

Процес навчання складається із засвоєння змісту освіти, тобто навчального предмета, процесу учіння і процесу викладання. В основі змісту навчального предмета лежить навчально-методичний комплекс дисципліни, який відображає сутність наукового знання і представляє соціальну роботу як субтеорію соціології, соціальної педагогіки, психології, філософії та інших наук.

Вивчення дисципліни “Соціальна робота (теорія і практика)” здійснюється в умовах модульно-рейтингової системи, яка

є одним зі шляхів поліпшення якості навчально-виховного процесу у вищому закладі освіти, невід'ємною складовою всього навчально-виховного процесу та діагностики результатів навчання.

Модульна програма складається із шести логічно побудованих за змістом навчальних модулів: “Соціальна робота як наука і практична діяльність”, “Професійні аспекти соціальної роботи”, “Сфери призначення і застосування соціальної роботи”, “Методи соціальної роботи”, “Соціальні технології і технології соціальної роботи”, “Соціальна робота з різними цільовими групами і категоріями клієнтів”. Кожен модуль побудований за такою логічною схемою: перелік професійних вимог до набуття знань та засвоєння умінь, короткий зміст лекції, список рекомендованої літератури, програма семінарського заняття. У модульній програмі чітко визначені різні форми і методи навчання та контролю знань студентів, такі як експрес-контроль, творчі завдання, опорний конспект наукової літератури, проведення дискусії та ін.

Шість модулів поєднують у собі різні теоретичні погляди на соціальну роботу як теорію і практичну діяльність, висвітлюють різні наукові підходи до соціальної роботи, і в цьому вбачається її гуманістична спрямованість. Розгляд різних наукових шкіл і течій дає змогу позбутися еклектики, підкреслити специфічність, багатомірність, складність предмета, що вивчається — від тонких питань психологічної допомоги людині, яка перебуває у складній життєвій ситуації, до визначення детермінант соціального становища людини — соціальних, економічних, політичних тощо.

Теоретичний нейтралітет є ознакою правильного шляху — адже практична діяльність соціального працівника є такою ж різноплановою і багатоманітною, як і представлені сучасні підходи, з якими майбутньому фахівцеві доведеться стикатися у своїй професійній діяльності.

Соціальна робота як наука і навчальна дисципліна сформувалася на стику філософії, соціології, психології, педагогіки, що висвітлює її *міждисциплінарний, інтегративний характер*.

Філософія. Загальнотеоретичні положення соціальної філософії відіграють роль методологічної основи вирішення окремих питань соціальної роботи на науковому рівні. Предметом

вивчення при цьому є соціальні відносини, що функціонують у соціальній сфері суспільства і розглядаються у контексті всієї сукупності суспільних відносин, у тому числі економічних, політичних, морально-духовних тощо. Соціальна робота застосовує принципи соціально-філософського пізнання до аналізу окремої проблеми соціальної сфери (соціальних груп, спільнот, особистості, соціальних інститутів тощо), категоріальний апарат філософії.

Соціологія. Соціологія може діяти щодо соціальної роботи за випереджальним принципом. Проведення соціологічних досліджень, опитувань з вивчення громадської думки, проведення анкетування, фокус-груп допомагають соціальним працівникам визначити основні проблеми і потреби широкого загалу населення, окремих соціальних груп, спрогнозувати основні методологічні підходи до соціальної роботи у певній соціальній службі чи конкретному регіоні. Соціологія може визначатись як пост-факт практичної діяльності організацій і установ соціальної сфери. У такому випадку методи соціологічного дослідження використовуються для вивчення рівня ефективності соціальних послуг, обізнаності населення щодо діяльності соціальних служб тощо. Такі дослідження є проміжною ланкою у процесі переходу від одного до іншого етапу соціальної роботи. Щодо соціальної роботи з окремим клієнтом соціолог збирає фактаж про умови його життєдіяльності шляхом розробки анкет, опитувальників, бланків інтерв'ю і проведення такого опитування.

Психологія. Специфіка соціальної роботи як міждисциплінарної сфери наукового знання зумовлює необхідність високого рівня знань з основних психологічних напрямків психодіагностики і психологічного впливу на особистість у кризових ситуаціях, визначення власного підходу, який узгоджується і відповідає властивостям особистості соціального працівника, відображає його професійні погляди і ціннісні орієнтації. Психологія є психологічною основою соціальної роботи, а на рівні спеціаліста допомагає соціальному працівнику усвідомити особливості розвитку психологічної структури особистості, динаміку позитивних змін тощо. Психолог є правою рукою соціального працівника в процесі соціальної діяльності. Сучасні дослідження свідчать про формування психології соціальної

роботи як окремої сфери наукового знання і практичної діяльності.

Соціальна педагогіка. Соціальна робота тісно пов'язана з соціальною педагогікою як важливою передумовою формування теорії соціальної роботи. Соціальна робота як наука активно використовує такі категорії соціальної педагогіки, як соціальне середовище, соціалізація, адаптація, індивідуалізація, інтеграція, інтеріоризація, ідентифікація особистості. Важливе значення приділяється науковим дослідженням соціального фону, в якому відбувається життєдіяльність індивіда, його потенційних можливостей, психолого-педагогічних умов, що сприяють самоактуалізації, саморозвитку, самоудосконаленню особистості або ж створюють певні бар'єри для самореалізації.

Таким чином, соціальна робота як наука сформувалася на основі синтезу знань фундаментальних наук, що сприяє розвитку її теорії і практики.

Основна література

Никитин В.А. Социальная работа: проблемы теории и подготовки специалистов: Учеб. пособ. — М.: Моск. психол.-соц. ин-т, 2002. — 236 с.

Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред. П.Д. Павленок. — М.: ИНФРА-М, 2002.

Социальная работа: теория и практика: Учеб. пособие / Отв. ред.: д-р. ист. наук, проф. Е.И. Холостова, д-р. ист. наук, проф. А.С. Сорвина. — М.: ИНФРА-М, 2001. — С. 23—71.

Социальная работа: Учеб. пособие / Под общ. ред. проф. В.И. Курбатова. — 2-е изд., перераб. и доп. — Ростов н/Д.: Феникс, 2003. — С. 81—88, 106—115, 125—132.

Соціальна робота: В 3 ч. — К.: Вид. дім “Киево-Могилянська академія”, 2004. — Ч. I: Основи соціальної роботи / Н.В. Бондаренко, І.М. Грига, Н.В. Кабаченко та ін.; За ред. Т. Семигіної та І. Григи. — С. 9—33.

Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / І.Д. Зверева, О.В. Безпалько, С.Я. Харченко та ін.; За заг. ред.: І.Д. Звереві, Г.М. Лактіонової. — К.: Наук. світ, 2003. — С. 6—38.

Тюття Л.Т., Іванова І.Б. Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посіб. — К.: ВМУРОЛ “Україна”, 2004. — С. 7—22.

Фирсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы: Учеб. пособие. — М.: Гуманит изд. центр “ВЛАДОС”, 2001. — С. 5—71, 103—136.

Додаткова література

Праця та соціальна політика в Україні: Аналіт.-статист. зб. — К.: Соцінформ, 1999. — 127 с.

Соціальна робота: У 4 кн. — Кн. 3: Хрестоматія. — К.: ДЦССМ, 2002. — С. 5—31.

Соціальна робота: У 4 кн. — Кн. 4: Короткий енцикл. слов. — К.: ДЦССМ, 2002. — С. 124, 467.

Соціальна робота в Україні на початку ХХІ століття: проблеми теорії і практики: Матеріали доп. на Міжнар. наук.-практ. конф. 29—31 жовтня 2002 р. — Ч. I. — 274 с.; Ч. II. — 316 с.

Энциклопедия социальной работы: Пер. с англ. — Т. 1—3. — М.: Зорис, 1993—1994.

Теми для дискусії

1. Соціальна робота як сфера наукового знання. Сутність соціальної роботи як науки.
2. Предмет теорії соціальної роботи.
3. Закономірності соціальної роботи, що зумовлюють її наукову значимість.
4. Завдання теорії соціальної роботи.
5. Особливості, зміст роботи і напрямки досліджень наукових установ і організацій, які проводять дослідження у сфері соціальної роботи.
6. Сутність інтегративних, міждисциплінарних зв'язків соціальної роботи як науки і навчальної дисципліни, зв'язок з практикою соціальної роботи.

1.2. Соціальна робота як практична діяльність

Соціальна робота — унікальний вид професійної діяльності зі створення соціальних умов для поліпшення умов життя окремої особистості, підвищення добробуту народу. Як вид професійної діяльності соціальна робота сформувалася на базі системи соціального захисту населення, освіти, охорони здоров'я, соціальних служб для молоді, спеціалізованих закладів і установ.

Традиційно соціальна робота розвивається як філантропічна допомога особистості у складній життєвій ситуації, певна система матеріального забезпечення населення з метою створення належних умов для виживання в період переходу до ринкової економіки. Складні соціально-економічні умови життя зумовили необхідність розробки сучасних наукових і прикладних підходів до соціального впливу на індивіда та його оточення. З одного боку — фінансова підтримка держави, адаптація суспільства до потреб особистості, з іншого — створення відповідних соціальних умов для самоудосконалення і самореалізації особистості у напрямі оволодіння нею економічної спроможності. Сутнісна значимість соціальної роботи — в її спонукальному, активізуючому характері, який базується на розумінні того, що соціальний працівник не зможе прожити за клієнта його життя. Соціальна діяльність призначена віднайти позитивні збережені можливості особистості, спрямувати їх у правильне русло, допомогти їй усвідомити власну життєву ситуацію і знайти вихід із неї.

Практична спрямованість соціальної роботи на основі науково обґрунтованих підходів до організації праці визначає її як професію, різновид трудової діяльності, який потребує певної професійної підготовки і є, зазвичай, способом існування.

Соціальна робота — специфічний вид професійної діяльності уповноважених органів з надання державного і недержавного сприяння людині з метою забезпечення матеріального, соціального, культурного рівня її життя, надання індивідуальної допомоги людині, родині чи групі осіб. Соціальна

діяльність ґрунтується на різних гуманітарних і демократичних ідеалах. Соціальна робота має п'ять ключових аспектів: соціально-економічний, національно-географічний, політичний, культурний, духовний. Національно-географічний аспект соціальної роботи полягає в тому, що діяльність відбувається в середовищі певного народу, у межах визначених кордонів — установи, країни, регіону, муніципалітету. Політичний аспект соціальної роботи пов'язаний з тим, що кожна країна має свою політичну систему, яка незалежно від того, чи є вона ліберальною чи репресивною, соціалістичною чи капіталістичною, визначає умови практичної діяльності соціального працівника. Соціально-економічний аспект соціальної роботи виходить з того, що основними сподіваннями людини є належні умови життя, доступ до трудової діяльності, системи охорони здоров'я та освіти, соціального забезпечення і соціального обслуговування, тоді як соціальна згода в будь-якій групі чи країні залежить значною мірою від справедливого розподілу наявних ресурсів. Культурний аспект соціальної роботи постає у повазі до традицій, переконань, культурних цінностей окремої країни, соціальної групи, спільноти, світових культурних надбань і цінностей. З погляду соціальної роботи важливою для створення благополучного соціального фону для життєдіяльності особистості є система цінностей, філософія, етика соціальної роботи, ідеали які стоять в основі наукових і практичних підходів до стратегій підтримки особистості¹.

Основу соціальної роботи як практичної діяльності становлять:

- принципи соціальної роботи;
- процес соціальної роботи;
- функції соціальної роботи;
- складові соціальної роботи.

Принципи соціальної роботи як практичної діяльності — вихідні положення теорії соціальної роботи, що відображають її прикладне значення (табл. 1.1).

¹ Соціальна робота: Короткий енцикл. слов. — К.: ДЦССС, 2002. — С. 417—418.

Таблиця 1.1. Принципи соціальної роботи

Принцип створення рівних можливостей	Надання соціальних послуг особистості незалежно від її віку, національності, походження, соціального статусу, сфери зайнятості, місця проживання, релігійної приналежності; створення таких соціальних умов життєдіяльності особистості, які відповідають її потребам і співвідносяться з умовами функціонування суспільства
Принцип поєднання допомоги із самопомогою	Опора на позитивний потенціал особистості та її прагнення сприйняти соціальний вплив
Принцип гуманності	Пріоритет загальнолюдських цінностей, що передбачають погляд на людину в її взаємозв'язках з природою, суспільством, глобальними проблемами, що продиктовані особливостями та реаліями сучасності, загальнолюдською культурою, а також такими загальнолюдськими цінностями, що сягають корінням у родинне середовище і фундаментальні основи моральності; поєднання інтересів суспільства і потреб особистості в отриманні соціальних послуг
Принцип диференціації та індивідуалізації	Врахування рівнів фізичного, психічного, соціального, духовного, інтелектуального розвитку особистості, стимулювання її активності, розкриття творчої індивідуальності кожного
Принцип адаптації	Визначає особливості залучення різних категорій і цільових груп населення до соціально значущої діяльності з метою пристосування до соціального середовища і задоволення соціально значимих потреб, а також адаптація суспільства до особливих потреб окремих категорій громадян
Принцип інтеграції	Створення умов для включення особистості в діяльність різних сфер життя суспільства, її позитивної соціалізації, індивідуалізації, ідентифікації

Закінчення табл. 1.1

Принцип узгодженості короткотривалих і довготривалих перспектив	Узгодженість короткотривалих і довготривалих перспектив соціалізації особистості, взаємодія заходів державної, недержавної та особистісної програми освітнього, культурного, психічного, фізичного розвитку
Принцип комплексного підходу	Використання широкого спектра прийомів і засобів розв'язання соціально-психологічних проблем, їх варіативності державними, громадськими, приватними установами та організаціями
Принцип етичності	Відображає характер діяльності, спрямований на коректну обробку інформації та збереження конфіденційності
Принцип партнерства і взаємної довіри	Основа продуктивної взаємодії в соціальному становленні дітей і молоді, різних вікових груп населення із державними і недержавними соціальними службами
Принцип поваги до особистості	Дотримання права на особистісну думку, створення умов для волевиявлення власної думки клієнта у процесі надання соціальних послуг
Принцип безкоштовності обслуговування чи коштовності послуг	Здійснюється відповідно до чинного законодавства

Процес соціальної роботи — послідовна зміна соціальних явищ, етапів у розвитку практики соціальної роботи, сукупність послідовних дій для досягнення кінцевого результату.

Процес соціальної роботи реалізується на різних рівнях розвитку суспільства: мікро-, мезо- і макрорівні.

Мікро-рівень — соціальна робота з окремою особистістю та її найближчим соціальним оточенням: сім'єю, друзями, сусідами, родичами та ін. Він базується на прямих взаємостосунках і взаємовідносинах між особистістю та соціумом. Відповідно до цього процес соціальної роботи складається з таких етапів.

1. **Дослідний:** вивчення, дослідження соціальних умов життя громадян, їхніх соціальних проблем, інтересів, запитів на

соціальні послуги. Цей етап реалізується завдяки використанню соціологічних (інтерв'ю, анкетування, фокус-групи) і психолого-педагогічних методів (інтерв'ю, спостереження, тестування клієнта чи групи клієнтів) дослідження.

2. *Планування*: на основі результатів і отриманих даних дослідження проблем клієнтів, їхнього психологічного самопочуття, стану, інтересів, запитів, особливостей життєдіяльності визначаються основні підходи до індивідуальної чи групової роботи, залежно від сфери соціального захисту (праці і соціальної політики, освіти, спеціалізованих закладів, соціальних служб для молоді тощо) мета, завдання, форми, методи соціальної роботи, ресурси (фінансування, кадрове забезпечення), взаємодія спеціалістів у групі (команді), термін виконання, проміжні цілі, коригування за необхідності форм і методів соціального впливу, визначення кінцевого результату, узгодження плану зі споживачами соціальних послуг.

3. *Процес соціальної роботи*: надання послуг клієнтам, реалізація основних положень плану, корекція за необхідності основних підходів до соціальної роботи в ході її реалізації.

4. *Підбиття підсумків*: оцінювання результатів роботи на основі переважно якісних даних (поліпшення психологічного стану особистості, соціальних умов життя, матеріального чи фінансового становища, характер взаємовідносин і взаємостосунків у соціумі на основі спостереження, бесід, анкетування, тестування тощо).

5. *Припинення процесу надання соціальних послуг* чи перехід на новий, подальший, змістовно якісніший етап соціальної роботи.

Цей рівень соціального обслуговування може здійснюватися на контрактній основі соціальної служби з клієнтами і реалізується переважно спеціалістами організацій і установ соціальної сфери.

Мезорівень: соціальна робота здійснюється на рівні організацій та установ соціальної сфери. Об'єкти соціальної роботи вступають у взаємовідносини із суб'єктами надання соціальних послуг опосередковано. Це рівень визначення основних напрямків, підходів до соціальної роботи адміністрацією закладу, яка не вступає у прями контакти зі споживачами соціальних послуг, однак є визначальною ланкою у поліпшенні

соціального фону соціуму (району, мікрорайону, міста, області, регіону), удосконалює зміст, форми, методи, технології соціальної роботи у межах своїх повноважень і компетенції.

Процес соціальної роботи на цьому рівні складається із таких етапів:

1. *Науково обґрунтоване дослідження* соціальних, соціально-психологічних, соціально-економічних, соціально-культурних проблем різних соціальних груп населення, впливу територіальних особливостей на умови життєдіяльності населення, визначення пріоритетних галузей (сфер) у соціальному захисті й підтримці соціально уразливих категорій населення, визначення провідних напрямків, форм, методів соціальної роботи, соціальних технологій відповідно до потреб регіону.

2. *Планування соціальної роботи* на рівні організацій і установ соціальної сфери з метою визначення головних, провідних напрямків соціального захисту, підтримки населення, соціального впливу на різні соціальні, соціально-економічні, соціально-психологічні та інші проблеми суспільства. Програмування окремих напрямків соціальної роботи має на меті більш цілеспрямований соціальний вплив на соціальне становище окремих категорій і цільових груп населення: інвалідів, сиріт, людей похилого віку та ін. Планування зумовлює тісні взаємозв'язки організацій і установ державного і недержавного секторів сфери соціального захисту населення, бізнесових структур, які роблять великий внесок у підтримку соціально незахищених громадян.

3. *Реалізація системи надання соціальних послуг структурними підрозділами* організацій і установ і підпорядкованих їм закладів: реабілітаційних центрів, спеціалізованих служб, територіальних центрів тощо.

4. *Експертне оцінювання ефективності роботи служби* у сфері соціального захисту і підтримки різних категорій і цільових груп населення на основі якісних і кількісних показників обробки інформації, що відображені в аналізі роботи служби, звіті тощо. Якісна оцінка здійснюється шляхом проведення експериментальної роботи, соціологічних досліджень; аналіз кількісних даних базується на статистичній інформації, кількісному складі споживачів соціальних послуг, кореляції цих результатів у зв'язку з поліпшенням умов життя населення.

5. *Перехід на якісно новий рівень соціальної роботи* з урахуванням позитивних і негативних результатів попереднього етапу.

Макрорівень: визначення політики держави щодо соціальної роботи. У зарубіжних підходах виділяється екзорівень (проміжний), що окреслює кроскультурні розбіжності соціальної роботи у різних країнах світу. Суть соціальної роботи на макрорівні полягає в тому, що об'єкти соціальної роботи, тобто безпосередні споживачі соціальних послуг, не мають зазвичай прямих взаємостосунків з державними органами влади, які визначають їхню долю та умови нормальної життєдіяльності, однак відчувають на собі негативні й позитивні зрушення, які відбуваються у політичній сфері суспільства. Процес соціальної роботи представлено такими періодами:

1. Законодавче регулювання соціальної політики держави на основі міжнародних підходів і стандартів. Розробка напрямків соціального захисту населення, лобіювання їх в уряді державними і недержавними організаціями та установами, які виходять з ініціативами щодо розробки законопроектів у соціальній сфері.

2. Розробка підзаконних документів і актів, які визначають політику держави на рівні міністерств і відомств: положення, статuti, інструкції, порядок діяльності служб, реалізація системи надання соціальних послуг тощо.

3. Розробка державних програм і проектів, які спрямовані на поліпшення життя громадян, визначення фінансування окремих напрямків соціальної роботи, соціальної підтримки різних категорій населення.

4. Соціальний захист населення у певний період розвитку держави, який визначається державними програмами і проектами.

5. Експертна оцінка державних програм і проектів, їх ефективності на основі аналізу соціологічних і статистичних даних.

6. Визначення пріоритетів системи соціального захисту населення, соціальної роботи на наступний період розвитку держави відповідно до нових соціальних, соціально-політичних, соціально-економічних, соціально-психологічних, соціально-культурних потреб населення.

Функції соціальної роботи

Соціально-діагностична: вивчення особливостей групи, прошарку, особи, ступеня і спрямованості на них мікро- та макрофакторів середовища; диференційовані, індивідуалізовані і точно визначені проблеми клієнтів для організації надання допомоги, підтримки, захисту; вивчення, аналіз та оцінювання об'єктів соціальної роботи (індивідів, сімей, груп); діагностика результативності процесу співробітництва.

Прогностична: передбачення розвитку подій, процесів, програмування, прогнозування впливу на об'єкти соціальної роботи всіх соціальних інститутів суспільства, моделювання соціальної поведінки цих об'єктів; визначення цілей та способів втручання соціального працівника у проблеми клієнта; прогнозування, програмування, проектування процесів розв'язання проблем клієнтів з метою надання кваліфікованої допомоги.

Соціально-комунікативна: встановлення контактів з тими, хто потребує допомоги і підтримки, організація обміну інформацією, сприяння включенню різних інститутів суспільства в діяльність соціальних служб, допомога у сприйнятті та розумінні іншої людини; формування стратегії і тактики співробітництва соціального працівника з клієнтами.

Правозахисна: використання законів і правових актів, спрямованих на надання допомоги, підтримка і захист населення, яке проживає в країні і за її межами; використання правових норм для захисту прав та інтересів клієнтів, сприяння у застосуванні засобів державного примусу і реалізації юридичної відповідальності щодо осіб, які вдаються до прямих чи опосередкованих протиправних дій щодо клієнтів.

Превентивна: передбачення і приведення в дію соціально-правових, юридичних, психологічних, соціально-медичних, педагогічних та інших механізмів попередження і подолання негативних явищ; організація соціально-терапевтичної, соціально-побутової, психолого-педагогічної, медичної, юридичної та іншої допомоги; забезпечення захисту прав сім'ї, жінок, підлітків, дітей, молоді; запобігання виникненню можливих життєвих проблем у окремих індивідів; збереження, підтримка і захист нормального рівня життя і здоров'я людей.

Психотерапевтична: організація консультування різного виду, коригування міжособистісних стосунків, допомога в со-

ціальній реабілітації всім, хто потребує допомоги, сприяння соціальної адаптації особи.

Соціально-педагогічна: виявлення інтересів і потреб людей у різних видах діяльності (виховній, навчальній, освітній, культурно-дозвільневій, спортивно-оздоровчій діяльності, технічній, художній творчості, туризмі), залучення до роботи різних установ, організацій, громадськості, творчих та інших спілок, спеціалістів, тренерів, організаторів культурно-дозвільневої, туристично-краєзнавчої роботи, сприяння соціалізації особистості.

Соціально-економічна: сприяння і надання необхідної допомоги та підтримки різним категоріям населення (інвалідам, дітям-сиротам, людям похилого віку, молодим сім'ям), надання натуральної та грошової допомоги, встановлення пільг; надання допомог, одноразових компенсацій; здійснення соціально-побутового патронажу.

Контрольно-наглядова: здійснення контролю за виконанням прийнятих рішень, за цільовим використанням коштів, передбачених для надання адресної соціальної допомоги. Проведення перевірок надання соціальної допомоги, для участі в яких залучаються відповідні спеціалісти. Оформлення необхідних документів, перевірка правильності заповнення та їх видачі на отримання державної соціальної допомоги. Перевірка правильності надання соціальної допомоги.

Організаційно-управлінська: сприяння організації соціальних служб на підприємствах, в організаціях, за місцем проживання, залучення до роботи громадськості, спрямовування діяльності соціальних служб на надання різних видів допомоги і соціальних послуг населенню, у першу чергу малозабезпеченим категоріям населення, окремим людям; забезпечення узгодженої взаємодії всіх ланок соціального захисту.

Рекламно-пропагандистська: організація реклами соціальних послуг, пропаганда та поширення ідей соціального захисту людини, забезпечення клієнтів необхідною інформацією у зрозумілій і доступній для них формі, надання багатоваріантних порад і пропозицій.

Соціально-медична: організація роботи з формування здорового способу життя, допомога в оволодінні основами надання першої медичної допомоги, культури харчування, санітарно-

гігієнічними нормами; організація роботи з планування сім'ї, формування відповідального ставлення до репродуктивної і сексуальної поведінки, сприяння у підготовці молоді до сімейного життя, сприяння формуванню здорового способу життя, головні складові якого — організація медико-соціального захисту населення, наукове обґрунтування і своєчасне вжиття заходів збереження, підтримки і захисту нормального рівня життя і здоров'я людей.

Науково-дослідна: визначення проблем, конкретних тем досліджень; добір, аналіз літературних джерел, досвід; використання наукових методів збирання первинної інформації та її обробки; оформлення результатів досліджень та визначення шляхів впровадження їх у практику.

Освітня: формування зацікавленості працівників у навчанні та підвищенні кваліфікації. Створення сприятливих умов для навчання, виявлення індивідуальних потреб працівників у навчанні, розробка проектів планів підготовки та підвищення кваліфікації кадрів. Використання інноваційних методів навчання, новітніх технологій.

Проведення просвітницьких курсів, тренінгів, семінарів для клієнтів соціальних служб з метою підвищення інформованості у різних сферах життя, формування соціальних навичок, життєвої компетенції.

Структурно-функціональний підхід до соціальної роботи характеризує її як складне, багатofункціональне явище. Різні за своїми змістовними ознаками компоненти соціальної роботи тісно взаємопов'язані між собою, взаємодоповнюють один одного, зберігаючи при цьому її цілісність, міждисциплінарність, інтегративність.

Реалізація форм і методів соціальної роботи, соціальних технологій залежить від певного напрямку соціальної роботи. Основні з них: *соціальний захист, соціальна підтримка, соціальна допомога.*

1. *Соціальний захист* — одна з головних умов реалізації правового статусу особистості в державі. Він включає: комплексний аналіз рівня соціальних та економічних умов життя населення, організацію пенсійного забезпечення громадян; розробку заходів щодо матеріально-побутового обслуговування непрацездатних членів суспільства, створення адресної ди-

ференційованої системи підтримки на державному та благодійному рівнях, організацію та впровадження нових форм та видів натуральної, гуманітарної, технічної допомоги. Рівень соціального захисту залежить від ступеня економічного розвитку країни та її правової системи.

2. *Соціальна допомога* — комплекс дій державних, громадських організацій, спрямованих на підтримку осіб та соціальних груп, що перебувають у кризовій ситуації. Розрізняють такі види соціальної допомоги: *матеріальна* (матеріальне забезпечення у випадку тимчасової чи постійної непрацездатності, безкоштовне забезпечення одягом, продуктами харчування та іншими речами; окремі виплати в системі соціального забезпечення); *соціально-медична* (реалізація різних форм медичного обслуговування, гарантованих державою; благодійна діяльність недержавних органів; допомога, спрямована на реабілітацію інвалідів); *психолого-педагогічна* (виправлення психолого-педагогічних вад (коригування), виявлення та зміна поведінкових і діяльнісних моделей особистості, вироблення навичок самодопомоги); *консультативно-інформаційна*; *правова допомога*.

3. *Соціальні послуги* — комплекс дій державних, громадських організацій, спрямованих на забезпечення та поліпшення умов життєдіяльності особистості чи окремих груп. За тривалістю дії соціальні послуги поділяються на: *постійні* (всі види соціального страхування; послуги, гарантовані діяльністю соціальних служб, спрямовані на вирішення соціальних, правових, культурних, психологічних та інших проблем); *тимчасові* (пов'язані з необхідністю задоволення особистості в отриманні інформації, консультації, організації дозвілля особистості в певний проміжок її життєдіяльності). Залежно від особи клієнта, місця надання послуг та їх видів вони бувають *безкоштовні* та *платні*. Рівень розвитку соціальних послуг у державі є показником спрямованості її соціальної політики та індикатором вирішення соціальних проблем.

У соціальній роботі як практичній діяльності виділяються: суб'єкти та об'єкти соціальної роботи; методи, форми, соціальні технології, технології соціальної роботи, напрями соціальної роботи; сфери призначення і застосування соціальної роботи в державному і недержавному секторах, на регіональному та адміністративному рівнях рис. 1.1, 1.2.

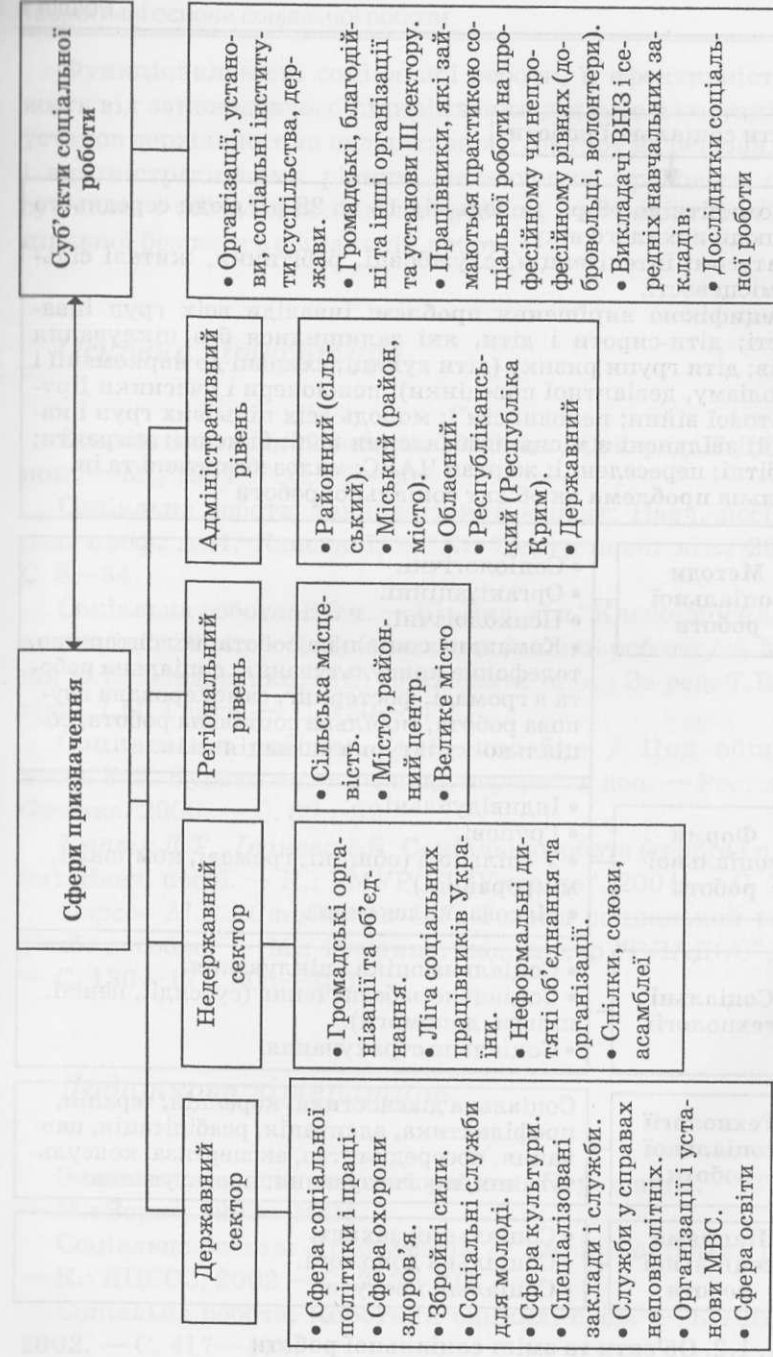

Рис. 1.1. Сфери призначення і застосування соціальної роботи та її суб'єкти

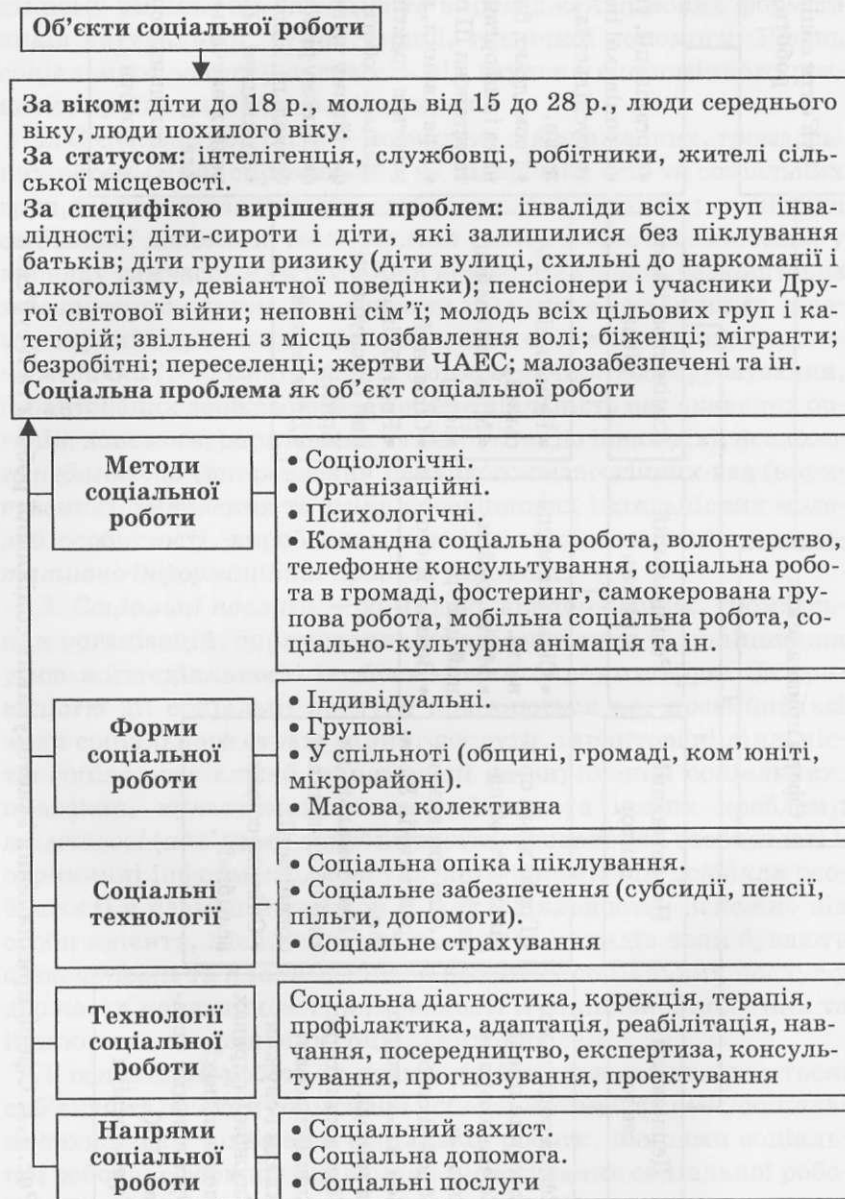

Рис. 1.2. Об'єкти та зміст соціальної роботи

Функціональність соціальної роботи, її ефективність залежить від законодавчого підкріплення діяльності організацій і установ державного та недержавного сектору на регіональному і адміністративному рівнях, визначення правового статусу суб'єктів і об'єктів соціальної роботи, створення системи соціальної безпеки в соціальній роботі.

Основна література

Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред. П.Д. Павленок. — М., 1997. — С. 17—26.

Соціальна робота: технологічний аспект: Навч. посіб. / За ред. проф. А.Й. Капської. — К.: Центр навч. літ., 2004. — С. 8—34.

Соціальна робота: В 3 ч. — К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2004. — Ч. 2: Основи соціальної роботи / А.М. Бойко, Н.Б. Бондаренко, О.С. Брижовата та ін.; За ред. Т.В. Семігіної, І.М. Григи. — С. 120—123.

Социальная работа: Учеб. пособие / Под общ. ред. проф. В.И. Курбатова. — 2-е изд., перераб. и доп. — Ростов н/Д.: Феникс, 2000. — С. 89—92.

Тюття Л.Т., Иванова І.Б. Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посіб. — К.: ВМУРОЛ “Україна”, 2004. — С. 7—22.

Фирсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы: Учеб. пособие. — М.: Гуманит. изд. центр “ВЛАДОС”, 2001. — С. 136—171, 306—320.

Додаткова література

Энциклопедия социальной работы: Пер. с англ. — Т. 1—3. — М.: Зорис, 1993—1994.

Соціальна робота: Хрестоматія // Кн. 3: Соціальна робота. — К.: ДЦССС, 2002 — С. 213—218.

Соціальна робота: Короткий енцикл. слов. — К.: ДЦССМ, 2002. — С. 417—418.

Теми для дискусії

1. Основні ознаки соціальної роботи як професійного виду діяльності.
2. Зміст соціальної роботи як практичної діяльності.
3. Методологічні принципи соціальної роботи. Принципи соціальної роботи, що відображають її прикладне значення.
4. Зміст процесу соціальної роботи.
5. Особливості соціальної роботи на мікрорівні соціальної структури суспільства.
6. Особливості соціальної роботи на мезо- і макрорівнях суспільства.
7. Державний і недержавний сектори призначення і застосування соціальної роботи.
8. Функціональний характер соціальної роботи.
9. Функції соціальної роботи.
10. Специфіка соціальної роботи на регіональному та адміністративному рівнях суспільства.
11. Суб'єкти і об'єкти соціальної роботи.
12. Основні складові соціальної роботи як практичної діяльності: форми, методи, соціальні технології, технології соціальної роботи, напрями соціальної роботи.

1.3. Стратегії соціальної підтримки особистості

Милосердя завжди було одним із найшляхетніших, високоморальних якостей суспільства. У багатьох країнах існували різні суспільні та релігійні організації, які займалися благодійною діяльністю, надаючи допомогу людям, які перебували у важкій життєвій ситуації: інвалідам, дітям, людям похилого віку.

Етичні вчення минулого завжди приділяли велику увагу милосердю як етичній категорії. Давньогрецькі мислителі Геракліт, Демокріт, Епікур обґрунтували добро реальними потребами людини. Концепції стоїків визначили ранньохристиянську концепцію добра. В етиці Гегеля добро розглядається як абсолютна мета світу, до якої необхідно прагнути: "Добро в собі і для себе є тому абсолютна мета світу і обов'язок для суб'єкта, який повинен мати розуміння добра, зробити його своїм наміром і здійснювати у своїй діяльності".

Основи милосердного, добродійного ставлення до особистості виявлялися не тільки в благодійній, благодійній, добровільній допомозі особистості, але і у створенні державної системи надання соціальної, суспільної підтримки. У кожній державі під впливом національних особливостей, культурного досвіду народу, соціальної системи, релігійних поглядів формувалася власна система просоціальної, суспільної поведінки, що спиралася на позитивні якості окремих особистостей, їхнє бажання допомогти іншим. Мотивація, обумовленість такої спрямованості поведінки людини є важливою умовою не тільки її самореалізації, але і забезпечення благополуччя всіх, на кого вона спрямована.

У численних працях вітчизняних і зарубіжних науковців, письменників, діячів культури і мистецтва трапляються спроби знайти пояснення цій унікальній характеристиці особистості, що виявляється в її соціальному оптимізмі, продуктивній життєтворчості, альтруїзмі. Яскравим прикладом безвідплатної допомоги є притча про доброго самаритянина: "Один

чоловік ішов з Єрусалима до Єрихона і потрапив до рук розбійників, що обдерли його і завдали йому рани, та й утекли, покинувши ледве живого його. Проходив випадково тією дорогою священник один, побачив його — проминув. Так само і Левіт надійшов на те місце, поглянув — теж проминув. Проходив там і якийсь самаритянин, та й натрапив на нього і, побачивши, змилюсердився. І він підійшов, і перев'язав йому рани, наливши оливи й вина. Потому посадив його на худобину власну і приставив його до готелю, та й клопотався про нього. А наступного дня, від'їжджавши, вийняв він два динарії, та й дав їх господареві й проказав: “Заопікуйся ним, а як більше витратиш — заплачу тобі, як вернуся”. Котрий же з цих трьох — на думку твою — був ближній тому, хто попався розбійникам?” А він відказав: “Той, хто вчинив йому милість”. Ісус же сказав йому: “Іди, — і роби так і ти!” (Лука, 10, 30).

Протягом віків із покоління в покоління передавалися основи християнської мудрості, досвід допомоги ближньому: “Був нагий — і Мене зодягли ви, слабував — і Мене ви відвідали, у в'язниці Я був — і прийшли ви до Мене” (Матф., 25, 36), “Блаженні милостиві, бо вони помиловані будуть. Блаженні чисті серцем, бо вони будуть бачити Бога, Блаженні миротворці, бо вони синами Божими стануть” (Матф., 5).

У працях Василя Великого, Іоана Златоуста, Григорія Богослова, Єфрема Сіріна, Іоана Дамаскіна на основі коментарів євангелічних текстів широко трактується питання милосердя, співчуття і любові до ближнього. Зокрема, в християнській ідеології Григорія Богослова звучить настанова: “Заслужи перевагу перед ближнім своїм тим, що ти благодійніший за нього”. Об'єднуючою парадигмою для всіх людей служить усвідомлення загальних ймовірностей буття: нещастя, неміч, хвороба можуть спіткати будь-кого. На відміну від давньогрецького уявлення про допомогу, де філантропія розглядається як якесь божественне одкровення, в християнській концепції проглядає певний дуалізм в підходах до феномену допомоги, коли в ньому бачать не тільки божественний початок, але й природну детермінацію процесу.

У творах антиохського проповідника І. Златоуста суспільна нерівність пояснюється божественним задумом, принципом ко-

рисності, взаємодоповнюваності існування: бідний має потребу в багатому, багатий в бідному. Розглядаючи милосердя як акт діяльності, який реалізується через конкретні вчинки, він виділяє два рівні допомоги: милості тілесні (нагодувати, одягнути нужденних, відвідати хворих і засуджених, прийняти подорожніх, поховати померлих) і милості духовні (навернути грішника, вчити істині й добру, дати ближньому слухну пораду, молитися за нього, втішити, прощати образи, не відплачувати за зло).

На Русі благодійна діяльність розпочалась одразу після прийняття християнства. Великий князь Володимир наказав, щоб кожному бідному, який приходив до княжого двору, видавалося необхідне: одяг, напої, гроші, а для тих, хто був не в змозі сам прийти за милостинею, великий князь наказував розвозити по місту хліб, рибу, різні овочі, мед, квас. Крім того, князь викупував боржників, звільняв рабів, був помічником вдовам, любив приймати подорожніх. Володимир Мономах у своєму повчанні ставив милосердя понад усі моральні вимоги: “Найбільше, убогих не забувайте, але по змозі своїй годуйте їх, турбуйтеся про сироту, вдовицю виправдовуйте”.

Розвиток суспільства, зміни в політичній, економічній, соціально-культурній сферах викликають до життя нові форми суспільних відносин, що відображаються в різноманітних видах освітньої, правової, соціальної діяльності. У рамках традиційних галузей знань, таких як педагогіка, психологія, філософія, соціологія, на основі емпіричного досвіду і практичної діяльності формуються нові підходи до соціальної допомоги, підтримки і захисту особистості. На зміну філантропії прийшов новий підхід соціальної допомоги, заснований на “агапе”, тобто любові до ближнього, яка відрізнялась від чуттєвого кохання, еросу. В основі її лежали мотиви участі в долі людини, уваги до її потреб і проблем.

Нові умови життя створюють підстави для зосередження соціальних впливів на особистісно орієнтованому підході, необхідності гуманного ставлення до особистості, врахування в соціальній роботі індивідуальних можливостей особистості, її потреб, цінностей, уподобань, всієї сукупності впливів на різних рівнях суспільного життя.

У різних країнах світу склалася власна система державної і громадської допомоги різним цільовим групам і категоріям населення, які опинилися у важкій життєвій ситуації внаслідок зuboжіння, інвалідності, сирітства, різних форм алкогольної та інших форм залежності, людям похилого віку та ін. Кожна культура виробляє певні норми, цінності, специфіку опікування тими, кому потрібна допомога; створюються специфічні моделі соціального обслуговування, надання соціальних послуг конкретній людині і сім'ї.

Так, відомий німецький дослідник Мюнстерберг у практичному керівництві із соціальної допомоги виділяє такі її види, як: тимчасова і постійна допомога; відкрита і закрита допомога (поза закладами підтримки чи в закладах підтримки); натуральна допомога; грошова допомога.

Стратегії допомагаючої поведінки висвітлюються в науковій літературі у таких аспектах: соціально-психологічному (мотивація до просоціальної, альтруїстичної поведінки), соціально-політичному (системи соціальної підтримки) і психологічному (допомога особистості в складні періоди життя).

У соціальній психології для пояснення мотивації поведінки особистості, що обумовлює її допомогу іншим, виокремлюють *теорії соціального обміну, соціальних норм і еволюційна*.

Відповідно до *теорії соціального обміну* поведінка людей, взаємодія між ними становлять своєрідну угоду, що ставить за мету підвищити винагороди і зменшити витрати. Тобто одне з пояснень такої теорії в тому, що взаємодія людей зумовлюється соціальною економікою. Люди обмінюються не тільки матеріальними благами і грошима, але і соціальними товарами — послугами, інформацією, статусом. Діючи таким чином, людина використовує стратегію “міні-максі” — мінімізує (зменшує) витрати, максимізує (підвищує) заслуги. Теорія соціального обміну зовсім не стверджує, що люди свідомо розраховують на винагороду, однак вона припускає, що такі явища зумовлюють поведінку людини.

У тих випадках, коли людина відчуває прихильність до кого-небудь, вона відчуває емпатію (співчуття) і тому звертає увагу не стільки на власні переживання, скільки на страждання інших.

Дослідники, які працюють у руслі *теорії соціальних норм*, виділили дві соціальні (громадські) норми, що мотивують безкорисливу допомогу. Соціолог А. Булонер стверджує, що моральним кодом є *норма взаємності*: людині не слід завдавати шкоди, а треба надавати допомогу тим, хто здійснює допомогу (“немає більшого обов’язку, який не припускає винятків, ніж обов’язок відповідати добром на добро”), взаємостосунки рівних з рівними. Ті, хто не вважає себе залежними від будь-кого, чи тих, хто нижче їх за своїм статусом, особливо відчувають необхідність відповідати взаємністю.

Щодо людей, які перебувають у залежному становищі і не можуть відповісти взаємністю, — дітей, бідних, інвалідів, тих, хто не в змозі віддати стільки ж, скільки вони отримують, їхню поведінку мотивує інша соціальна норма — *норма соціальної відповідальності*. Це означає також надання допомоги тим, хто її потребує, безвідносно до можливої вигоди і не тільки людям, які стали жертвами певних обставин, а й тим, хто став жертвою власних особистісних проблем. Сенс такої допомоги в тому, щоб не звинувачувати особистість у її власних проблемах, а сприяти їх розв’язанню.

Еволюційна теорія стверджує, що сутністю життя є збереження роду. Гени примушують людину діяти так, щоб максимально підвищити можливість виживання. Еволюційна теорія представляє образ людини, який психолог Д. Кампбел назвав біологічним підтвердженням думки про наявність в людини “першородного гріха”, який примушує її переживати тільки власні інтереси (Р. Докінз “Ген егоїзму”). Генетичний егоїзм налаштовує людину на два шляхи безкорисливого, стимулюючого до самопожертви альтруїзму: захист роду і пошук взаємної вигоди. Родинні зв’язки примушують індивідів турбуватися про тих, з ким мають кровне родство. Так, однією із форм самопожертви, яка справді сприяє збереженню роду, є віддана любов до своїх дітей.

Окремі представники еволюційної теорії переконані, що люди мають враховувати етнічний внутрішньогруповий фаворитизм — джерело безкінечних історичних і сучасних конфліктів. Так, Ж. Вілсон стверджує, що відбір за принципом родової приналежності суперечить цивілізації, тому що поведінка

живих істот, яка визначається значною мірою перевагами на користь своїх родичів і свого племені, унеможливує всевітню гармонію.

Накопичений століттями досвід соціальної підтримки населення дав змогу сучасним дослідникам проаналізувати і виявити спільне і відмінне в практиці соціальної діяльності різних країн. Найбільш популярною є типологія, розроблена американським дослідником Річардом Тітмусом і його послідовниками Пінкером і Еспінг-Андерсоном в 70—80-х роках ХХ ст. Соціальна практика дала *три базові моделі соціального розвитку*: патерналістську (від лат. *paternus* — батьківський), корпоративістську (від лат. *corporatio* — спілка) та етатистську (від франц. *etat* — держава).

Для *патерналістської моделі* соціальної політики і соціальної практики характерна спрямованість на низький рівень участі держави у вирішенні соціальних проблем. Основний тягар соціального забезпечення несе сім'я і приватні благодійники (США, Японія). *Корпоративістській моделі* властива законодавчо закріплена співучасть державних і громадських структур у вирішенні проблем індивіда, групи, общини, вона характеризується субсидіарністю (англ. *subsidiarity* — допоміжний, доповнючий). *Етатистська модель* соціальної політики орієнтована на централізовану, екстенсивну і коштовну систему соціального забезпечення. Контроль за реалізацією державної соціальної політики здійснюється місцевими органами влади, підзвітними центральному уряду.

У сучасний період розвитку суспільства спостерігаються такі основні напрями суспільної і наукової думки про сутність суспільної допомоги: теологічний, конфесіональний; правовий, теорія законодавства в соціальних питаннях; суспільна благочинність і опікування як культурно-історичний і соціально-політичний процес, суспільна і професійна гігієна; виховання і виправне виховання; система організацій допомоги; теорія страхування; теоретичні проблеми допомоги інвалідам; навчання спеціалістів; опікування позбавлених моралі і патронат над звільненими із місць позбавлення волі.

Стратегії підтримки особистості в соціальній роботі у кризові періоди життя, складній життєвій ситуації чи в індивіду-

альному випадку оснований на провідних *психологічних теоріях і концепціях особистості*: психоаналізі, аналітичній психології, індивідуальній психології, когнітивній психології, гуманістичній психології.

Ерік Еріксон писав, що досвідчений психотерапевт інтуїтивно відчуває потенціал особистісного зростання і розвитку пацієнта. Робота психотерапевта полягає в тому, щоб заохочувати це зростання, а не нав'язувати пацієнту свій власний минулий досвід чи бачення майбутнього. К.Г. Юнг казав, що життя кожного пацієнта перебуває у його власних руках, на що Еріксон додавав, що пацієнт прийшов саме до нього, а не до когось іншого, і тому він вже не стане тією самою людиною, якою був і він.

У світлі сучасного психологічного розуміння Еріксон дає нове формулювання “Золотому правилу” — “Golden Rule” (англ.), суть якого в тому, що з іншими треба поводитися так, як хочеш, щоб поводитися з тобою. Він пише, що моральні вчинки роблять сильнішими того, хто їх здійснює (психотерапевта), укріплюють пацієнта і розширюють взаємовідносини між особистостями. Тобто психотерапевт повинен розвиватися як практик і як особистість пропорційно видужуванню пацієнта як пацієнта і особистості. У пацієнта має бути можливість розвиватися далі і передавати оточуючим розумне і здорове ставлення до світу, яке є суттєвою частиною етичного погляду на речі. Теми цінності і моралі — головні в психотерапії.

Карл Густав Юнг, яскравий представник аналітичної психології, стверджував, що терапія є місцем поєднання зусиль аналітика і пацієнта, які працюють разом. Психотерапевт може досягти успіху тільки тоді, коли дотримується головної умови — розуміти пацієнта як психологічне ціле, знайти до нього підхід як до людини, залишивши з боку теорію, і уважно послухати те, що він скаже. Терапевт не повинен лікувати окремі частини психіки, подібно до того, як механік латає стару машину, яка потребує нового карбюратора чи глушника. Метою терапії є підхід до пацієнта як до цілісної людини через встановлення довірливих відносин з нею.

Юнг розподіляв терапевтичний процес на дві головні стадії, кожна з яких має дві частини. Спочатку йде аналітична стадія.

Її перша частина — сповідь, під час якої індивід починає розкривати матеріал підсвідомого. Тут виявляється і залежність пацієнта від терапевта. У другій частині першої стадії йде роз'яснення матеріалу сповіді, під час якого підвищується обізнаність і розуміння психічних процесів. Пацієнт залишається залежним від аналітика. Друга стадія є синтетичною. Спочатку здійснюється навчання, в якому Юнг підкреслював необхідність рухатися від психологічного інсайту до актуально нового досвіду, який є результатом індивідуального зростання і формування нових звичок. Заключною частиною є трансформація. Зв'язок “пацієнт — аналітик” є інтегрованим, і залежність редукується у міру змін зв'язку. Це стадія саморозвитку, на якій людина стає все більш і більш відповідальною за свій власний розвиток. Кожна людина має виграти свою битву, писав Юнг, і ніхто інший не зможе це зробити за неї.

Альфред Адлер, основоположник індивідуальної психології, завдання психотерапії вбачав у допомозі людині перебудувати свої передбачення і цілі, щоб вони набули найбільшої суспільної користі. Адлер визначає три основні аспекти терапії: дослідження специфічного життєвого стилю пацієнта, допомога пацієнту в розумінні самого себе і посилення його соціального інтересу. Він вважав, що реальні зміни у стані пацієнта можуть бути досягнуті тільки його власною працею. На лікування та одужання завжди слід дивитись не як на успіх консультанта, а як на успіх пацієнта. Консультант може тільки вказати на помилки, пацієнт має сам обрати правильне життя. Психотерапія — це вправи у співробітництві, якщо є по-справжньому зацікавленість іншою людиною. Як зазначав Адлер, у багатьох випадках терапевт повинен піклуватися про пацієнта, надавати йому підтримку і можливість співпрацювати, тобто все те, що він не отримав від своїх батьків. Адлер був упевнений, що ядром багатьох психологічних проблем є турбота тільки про себе, а не про інших. Він вважав, що головне завдання терапевта полягає в тому, щоб поступово відволікти пацієнта від виняткової зосередженості на собі самому і сприяти його конструктивній роботі для інших як корисного члена суспільства. Турбуючись про пацієнта, терапевт слугує ролевою моделлю для формування у останнього соціального інтересу.

Як терапевт Адлер намагався встановити відносини рівності між пацієнтом і лікарем. Він спілкувався з людиною обличчям до обличчя, а не сидів позаду лежачого пацієнта, як це практикував З. Фрейд. До того ж Адлер використовував у процесі лікування вільне обговорення, а не вільні асоціації. Він казав пацієнтам, що вони можуть одужати за чотирнадцять днів, якщо будуть дотримуватися одного рецепта: намагатися кожного день думати про те, щоб порадувати чим-небудь своїх ближніх. Він вважав, що пацієнт повинен працювати, щоб змінити себе. Терапевт може запропонувати йому лише своє розуміння і підтримку. Адлер пише в одній зі своїх праць: “Пацієнт схожий на людину в темній кімнаті. Він звертається до терапевта “Я не можу вийти”. “Я включаю світло і показую йому ручку на дверях. Якщо він і тоді каже, що не може вийти, я розумію, що він не хоче виходити!”.

Важливою для соціальної роботи як системи соціально-психологічного впливу на особистість є позиція Адлера щодо співробітництва під час терапії. Якщо людина взаємодіє з іншими, говорив Адлер, приносить користь суспільству, збагачує інших, рухається вперед по шляху, який приносить користь й іншим, вона ніколи не стане невротиком. Психотерапію він називав вправами у співробітництві і перевіркою співробітництва. Люди по-справжньому можуть досягти успіху тільки тоді, коли по-справжньому цікавляться іншою людиною.

У психології Адлера розрізняють психотерапію і консультування. Психотерапія намагається досягти фундаментальних змін у нездоровому життєвому стилі індивіда. Консультування націлене на зміни поведінки в межах існуючого життєвого стилю.

Подружжя *Перлсів*, які є представниками постфрейдизму, працювали у напрямі гештальттерапії. Слово “гештальт”, як його використовували Перлси, має відношення до роботи, яка була проведена спочатку в психології сприйняття, розпочатої наприкінці 19 ст. в Німеччині та Австрії. Хоча немає точного англійського еквівалента німецького слова “Gestalt”, загальний зміст такий: патерн чи конфігурація, тобто певна організація частин, яка утворює щось ціле. Головний принцип гештальт-підходу в тому, що аналіз частин ніколи не може дати

розуміння цілого, оскільки ціле складається із частин, які доповнюються їх взаємодією і взаємозалежністю.

Перлси вважали, що психотерапевт є, по суті, екраном, на якому пацієнт бачить свій нереалізований потенціал. Терапевт — це передусім фрустратор. Пацієнт домагається уваги і схвалення терапевта. Водночас терапевт повинен фруструвати пацієнта, відмовляючись надавати підтримку, якої пацієнту внутрішньо не вистачає. Терапевт діє як каталізатор, допомагаючи пацієнту припинити йти від чогось і вийти з тупикових станів. Первинний каталізуючий засіб терапевта — це допомогти пацієнту побачити, як він чи вона систематично переривають себе, йдуть від усвідомлення свого стану, грають ролі тощо.

Відповідно до Фріца Перлса, індивідуальна терапія застаріла, виявившись як нераціональною, так і неефективною. Він вважав, що робота у групах може дати значно більше, незалежно від того, чи зумовлює вона участь усієї групи чи становить лише взаємодію між терапевтом і одним із учасників групи.

Гуманістичний психоаналіз *Карен Хорні* відображає психоаналітичний процес як спільну справу, в якій і аналітик, і пацієнт намагаються досягти однієї і тієї самої мети. Якщо аналітик приймає “авторитарну установку”, у пацієнта може виникнути паралізуюче відчуття безпомічності, в той час як мета психоаналізу — заохотити “ініціативу і винахідливість” пацієнта. У моделі Хорні і пацієнт, і психоаналітик мають свої обов’язки. Три головні завдання пацієнтів — це, передусім, якомога повніше виявити себе за допомогою вільних асоціацій, виявити неусвідомлені сили та імпульси і вплив цих сил на своє життя, змінити поведінкові патерни, які порушують їх відносини із собою та іншими. Психоаналіз складається із п’яти компонентів: спостереження, розуміння, інтерпретація, допомога при опорі і проста людська допомога. Під простою людиною допомогою мається на увазі, що аналітик може дати пацієнту те саме, що друг дає своєму другові: емоційну підтримку, підбадьорювання, зацікавленість у щасті іншого. Аналітик може робити різні припущення, може дати пацієнту уявлення про речі, він може стимулювати бажання пацієнта бути самим собою, однак рости і розвиватися пацієнт повинен сам.

Людей слід мотивувати для напруженої роботи в напрямку змін їх самих не тільки для того, щоб вони змогли позбавитися страждань, але також і для того, щоб надати можливість виявитися конструктивним силам реального “я”. Аналітик повинен бути безумовним союзником “я”, яке перебуває у небезпеці.

З погляду психосоматики *Вільгельма Райха*, крім постійного удосконалення в оволодінні терапевтичною технікою, психотерапевт повинен обов’язково турбуватися про власне духовне удосконалення. Елсуорт Бейкер, один із провідних послідовників терапії Райха у США, застерігає, що терапевт не повинен намагатися лікувати пацієнтів, у яких є такі проблеми, з якими він не може справитися сам, як не повинен він і очікувати, що пацієнт буде робити щось таке, чого б лікар не зміг чи не зможе зробити сам. Райх був широко відомий як яскравий і наполегливий у досягненні своїх цілей терапевт. Навіть будучи ортодоксальним аналітиком, зі своїми пацієнтами він був на диво чесним і до жорстокості прямолинійним.

Беррес Фредерік Скінер, представник радикального біхевіоризму, розглядав терапію як сферу контролю, який володіє необмеженою владою. У зв’язку з тим, що терапевт характеризується в очах оточуючих як той, хто з більшою часткою вірогідності полегшує страждання і болі, то будь-яка допомога (пропонована чи реальна) діє як позитивне підкріплення, посилюючи вплив терапії. З позиції біхевіоризму, метою терапії мають бути зміни чи формування нових шаблонів поведінки, тобто викорінення небажаної поведінки і створення умов, за яких бажана поведінка виявлялась би частіше. Хоча є кілька підходів до поведінкової терапії, загальноприйнятим є те, що терапевт-біхевіорист в основному цікавиться реальною поведінкою, а не внутрішнім станом людини чи причинами, які її зумовлюють. З погляду біхевіоризму симптом є самою хворобою.

Скінер вважав, що краще модифікувати обставини, в яких індивід існує, ніж звинувачувати чи карати його за дії, які відхиляються від нормальної поведінки. Якщо поведінка насправді є результатом вибіркового підкріплення, то поведінка, яка відхиляється від норми, — функція обставин, що оточують. У прикладному біхевіоральному аналізі особлива увага приділяється загальному оточенню пацієнта, а не психодинаміці де-

віантної поведінки. У модифікації поведінки головним є знищення тих поведінкових шаблонів, які самі по собі є відхиленням від норми чи можуть призводити до наслідків, які відхиляються від норми.

Когнітивна психологія *Джорджа Келлі* базується на теорії особистісних конструктів. Дж. Келлі розробив новітні способи використання своєї теорії особистісних конструктів на практиці, щоб допомогти ідентифікувати існуючі ролі і створити більш адаптивні і творчі форми конструювання себе та інших. Терапія фіксованих ролей (*fixed-role therapy*) — це підхід, заснований на уявленні, що перегляд чи заміна рольових конструктів, які не є оптимальними, може сприяти появі почуття благополуччя у клієнта і поліпшення його відносин з іншими людьми. Мета терапії — допомогти створити кращі рольові конструкти і забезпечити безпечне середовище для їх апробації.

Важливим елементом терапії є скетч фіксованих ролей. Він становить сценарій короткої п'єси, в якій є опис персонажу, якого клієнт повинен зіграти, приміряючи на ньому свою роль. До того, як терапевт представляє опис, клієнта просять дати характеристику персонажа, написана у третій особі. Потім терапевт уважно аналізує її і на підставі аналізу створює скетч фіксованих ролей.

Написання скетчу фіксованих ролей, за власним визнанням Келлі, вимагає від терапевта значно більшої винахідливості, ніж проведення бесіди. Після того, як клієнти схвалюють написану роль, їх просять програти її в повсякденному житті протягом кількох тижнів підряд. Сеанси терапії плануються таким чином, щоб можна було стежити за роботою клієнта, стимулювати її і займатися питаннями, які виникають під час гри за цією роллю.

У парадигмі Келлі вимоги, які висувуються до терапевта, обумовлені в деталях. Вони включають в себе прийняття і клієнта, і гіпотетичної ролі, яку він буде грати. Роль терапевта — це не роль окремої владної персони, яка оцінює дії клієнта; це, скоріше за все, роль радника, який допомагає клієнту поновити процеси природного розвитку, на які він здатний. Терапевт ніколи не повинен указувати клієнту, що він має бути подібним до персонажа, який означено в ролі. Відповідно до теорії Келлі, повідомлення такого роду може в одну мить пере-

креслити терапевтичний ефект вправу із удаваністю. Замість цього терапевт повинен стимулювати клієнта тільки робити вигляд, що він є цим персонажем. Додаткові вимоги до терапевта включають в себе достатньо гарне володіння мовою і певні акторські навички, здатність перетворювати узагальнені твердження в конкретні ілюстрації і великий ентузіазм.

Метою терапії *Еріха Фрома*, представника гуманістичного психоаналізу, є встановлення довірливих і відвертих відносин з пацієнтами з метою відновлення у них втраченої єдності зі світом. Незважаючи на те, що Фром навчався в епоху панування ортодоксального психоаналізу, йому швидко набридла стандартна техніка, яку застосовував Фрейд. З часом він зрозумів, що невдоволеність виникає через те, що терапевт не стикається з життям своїх пацієнтів, не бере участі в ньому. Тому Фром розробив власну систему психотерапії, якій дав назву “гуманістичний психоаналіз” і в основі якої лежать міжособистісні аспекти терапевтичних сеансів. Він вважав, що метою терапії є самопізнання пацієнта, оскільки без знання самих себе люди не здатні пізнати іншу людину.

Терапія має бути побудована на міжособистісних взаємовідносинах психотерапевта і пацієнта. Лікар повинен ставитися до пацієнта як людина до людини, з великою увагою і відвертістю. У результаті таких взаємовідносин пацієнт відчуває, що він спілкується з людиною, а не проходить курс лікування. Незважаючи на те, що в цих відносинах може мати місце ефект перенесення (*transference*) і навіть контрперенесення (*conter transference*), важливе інше — те, що обидві людини залучені у процес спілкування одна з одною.

Фром був упевнений: для того, щоб зрозуміти пацієнта, психотерапевт не повинен занадто заглиблюватися у науку. Особистість можна по-справжньому зрозуміти лише за умови людського ставлення до неї і прояву відвертого інтересу до її життєвих проблем.

Більшу частину своєї професійної кар'єри *Карл Роджерс*, автор терапії, центром якої особистість, працював практикуючим психотерапевтом. Його теорія особистості заснована на практичному досвіді та об'єднує його терапевтичні методи та ідеї. Його підхід ґрунтується на потязі особистості до удосконалення, здорового способу життя і пристосування. Терапія

слугувала одним зі способів визволення особистості і відновлення її нормального розвитку. Терапія спирається скоріше на почуття, ніж на інтелект, і торкається в основному безпосередньої життєвої ситуації, а не минулого.

Спочатку Роджерс користувався словом “клієнт”, а пізніше — словом “людина” замість традиційного “пацієнт”. Вважається, що пацієнт — це хвора людина, яка потребує допомоги спеціально підготовлених професіоналів, тоді як клієнту треба надати послугу, яку він сам собі надати не може. Клієнти розглядаються як люди, потенційно здатні зрозуміти свою власну ситуацію. Рівність відносин зумовлює центровану на особистості модель, якої немає у відносинах “доктор — пацієнт”.

Терапія допомагає людині розібратися у своїх власних проблемах з мінімумом стороннього втручання. Роджерс визначив психотерапію як визволення вже наявної здатності у потенційно компетентної особистості, а не маніпуляцію експерта з більш чи менш пасивною людиною. Така терапія називається центрованою на особистості, тому що в ній необхідна активна участь людини, яка рухається у певному напрямку. Роджерс вважав, що будь-які інтервенції вкрай шкідливі для зростання особистості.

Ключі до одужання знаходяться у клієнта, однак терапевт, крім професійних навичок, має володіти низкою особистісних якостей, які допоможуть клієнту навчитися користуватися цими ключами. Ці сили, на думку Роджерса, будуть більш ефективні, якщо терапевт зможе встановити з клієнтом досить теплі стосунки прийняття і розуміння. Розуміння Роджерс вважав бажанням і здатністю розуміти думки, почуття і внутрішні суперечності клієнта з його погляду; це здібність на все дивитися очима клієнта, враховуючи його досвід. Для того, щоб працювати з клієнтом, терапевт повинен бути аутентичним і відвертим.

Важливим для терапії є безумовно позитивне ставлення до клієнта, яке полягає у позитивному, безоцінювальному, доброму ставленні до нього. Щоб продемонструвати його, терапевт повинен постійно тримати у фокусі сутність самоактуалізації клієнта, водночас намагаючись ігнорувати його деструктивну поведінку, яка завдає шкоду чи образи. Терапевт, який зуміє сконцентруватися на позитивній сутності людини, може реа-

гувати конструктивно, запобігаючи негативним емоціям: нудоті, роздратованості, гніву тощо. Клієнтоцентричний терапевт зберігає впевненість у тому, що клієнт зможе усвідомити свою внутрішню і, можливо, нерозвинену сутність. Терапевти, що дотримуються поглядів Роджерса, визнають, однак, що часто вони виявляються нездатними підтримувати в своїй роботі таку якість розуміння.

Більшість психологічних теорій створюють наукову, науково-методичну і практичну базу для розробки допоміжних концепцій і стратегій у соціальній роботі, таких як соціальна робота з індивідуальним випадком, цільовою групою, фостерними сім'ями та ін.

Визначення стратегій підтримки особистості за своєю суттю зумовлює методологічну основу соціальної роботи щодо з'ясування сутності об'єкта: “пацієнт”, “клієнт”, “споживач соціальних послуг”, “особа, що потребує соціальних послуг”; переведення суб'єкт-об'єктних взаємовідносин у суб'єкт-суб'єктні, коли у ході соціальної роботи людина включається у систему само- і взаємодопомоги, стає волонтером тощо; напрямків і змісту соціальної роботи — фінансування, соціальної допомоги, соціального захисту, соціально-психологічна підтримка, правового захисту тощо.

Стратегії підтримки особистості спираються на різні актуальні для певного етапу розвитку суспільства соціальні норми, цінності, установки з погляду розуміння соціальної роботи як певного соціального замовлення суспільства.

Основна література

Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред. П.Д. Павленок. — М.: ИНФРА-М, 1997. — С. 57—65.

Социальная работа: Учеб. пособие / Под общ. ред. проф. В.И. Курбатова. — 2-е изд., перераб. и доп. — Ростов н/Д.: Феникс, 2003. — С. 35—48.

Тюття Л.Т., Иванова І.Б. Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посіб. — К.: ВМУРОЛ “Україна”, 2004. — С. 35—47.

Фирсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы: Учеб. пособие. — М.: Гуманит. изд. центр “ВЛАДОС”, 2001. — С. 5—68, 136—171.

Додаткова література

Грандо А.А., Грандо С.А. Врачебная этика. — К.: Триумф, 1994. — С. 104—120.

Майерс Д. Социальная психология: Пер. с англ. — СПб.: ПитерКом, 1998. — С. 585—630.

Попович Г. Соціальна робота в Україні і зарубіжжєм: Навч.-метод. посіб. / Ужгород. держ. ун-т. — Ужгород: МПП “Гражда”, 2000.

Роджерс К. Эмпатия // Психология эмоций. Тексты. — М., 1984.

Станциц М.А. Этика милосердия. — Минск, 1996. — С. 10—70.

Фрейджер Р., Фейдимен Д. Личность: теории, эксперименты, упражнения. — СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. — 864 с. — (Психологическая энциклопедия).

Фромм Э. Душа человека. — М.: Республика, 1992. — 430 с. — (Мыслители XX века).

Теми для дискусії

1. Традиції соціальної допомоги особистості у вітчизняній культурі.

2. Теоретичні підходи у поясненні альтруїстичної поведінки з погляду соціальної психології.

3. Сутність теорій соціального обміну, соціальних норм та еволюційної теорії.

4. Вплив психологічних теорій на розвиток стратегій допомоги особистості в рамках соціальної роботи.

1.4. Правові основи соціальної роботи

Законодавчу, нормативно-правову основу соціальної роботи в Україні, як і в інших країнах світу, визначають правові документи, які умовно згруповані у п'ять груп відповідно до суб'єктів їх видання:

1) регламентуючі, дорадчі документи світового співтовариства (акти, декларації, пакти, конвенції, рекомендації, резолюції ООН, ВООЗ, МОП, ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ та ін);

2) внутрішньодержавні юридичні акти (Конституція, закони, укази, розпорядження Президента України, постанови уряду України, накази, рішення колегій та інструкції Міністерства праці та соціальної політики, Міністерства освіти і науки, Міністерства охорони здоров'я, Державного комітету у справах сім'ї та молоді та ін.);

3) документи суб'єктів України, які забезпечують реалізацію законів на своїй території, виконання регіональних законоположень, виконання республіканських (Автономна Республіка Крим) нормативних законоположень з правом законодавчої ініціативи;

4) документи муніципальних утворень (міські і сільські райони, мікрорайони (трудова колективи);

5) рішення, накази, розпорядження безпосередньо закладів та організацій.

Законодавчу базу соціальної роботи в Україні становлять такі міжнародні документи, як Загальна декларація прав людини (ООН, 10 грудня 1948 р.), Міжнародний пакт про цивільні і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (Нью-Йорк, 19 грудня 1966 р.).

У *Загальній декларації прав людини* (ст. 22) наголошується, що “кожен як член суспільства має право на соціальне забезпечення, а також на здійснення економічних, соціальних і культурних прав, необхідних для його гідності й вільного розвитку його особистості, за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до організації і

ресурсів кожної держави”. У Загальній декларації прав людини зазначається, що кожен має право на працю, вільний вибір виду зайнятості, відпочинок і дозвілля, включаючи розумне обмеження робочої години; на життєвий рівень, необхідний для підтримання здоров’я і добробуту свого народу і своєї сім’ї, та інші права і свободи.

У *Міжнародному пакті про цивільні і політичні права* зазначається, що “держави, які беруть участь у пакті, беруть до уваги, що відповідно до принципів, проголошених Статутом Організації Об’єднаних Націй, визнання гідності, властивої усім членам людської спільноти, і рівних і невід’ємних прав їх є основою волі, справедливості і загального світу”.

Особлива увага у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права приділяється гарантії права на працю, соціальне забезпечення, охорону дітей і жінок, захист від бідності і голоду. У ст. 6 зазначається: “Заходи, що повинні бути вжиті державами, що беруть участь у цьому Пакті, з метою повного здійснення цього права (на працю), включають програми технічного навчання і підготовки, шляхи і методи досягнення неухильного економічного, соціального і культурного розвитку і повної виробничої зайнятості в умовах, що гарантують основні політичні й економічні свободи людини”.

В Україні наявна законодавча база, яка складається із переліку нормативних актів, що регламентують соціальну роботу та захист населення, — всього 46 законів і указів Президента України, декрети Кабінету Міністрів України, постанови Кабінету Міністрів України, розпорядження Президента України та Кабінету Міністрів України, накази — всього 88 найменувань.

У головному Законі України — *Конституції України*, прийнятій 28 червня 1996 р., гарантуються основні права і свободи громадян.

Стаття 21. Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчуженими та непорушними.

Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов’язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

У ст. 46 гарантується право на соціальний захист, що включає право на забезпечення громадян у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов’язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними. Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Дуже важливим для правової основи соціальної роботи є Закон України від 5 жовтня 2000 р. № 2017-III “*Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії*”. Державні соціальні стандарти і нормативи встановлюються з метою:

- визначення механізму реалізації соціальних прав та державних соціальних гарантій громадян, визначених Конституцією України;
- визначення пріоритетів державної соціальної політики щодо забезпечення потреб людини в матеріальних благах і послугах та фінансових ресурсів для їх реалізації;
- визначення та обґрунтування розмірів видатків Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим та місцевих бюджетів, соціальних фондів на соціальний захист і забезпечення населення та утримання соціальної сфери.

На основі соціальних стандартів визначаються розміри основних соціальних гарантій: мінімальні розміри заробітної плати та пенсії за віком, інших видів соціальних виплат і допомоги. Державні соціальні стандарти обов'язково враховуються при розробці програм економічного і соціального розвитку.

У законі дається система і класифікація соціальних нормативів, які за характером задоволення соціальних потреб поділяються на: нормативи проживання, нормативи забезпечення, нормативи доходу. За рівнем задоволення соціальних потреб соціальні нормативи поділяються на: нормативи раціонального споживання, нормативи мінімального споживання, статистичні нормативи. Окремо виділяються державні соціальні нормативи у сферах соціального, житлово-комунального, транспортного обслуговування, охорони здоров'я, освіти, культури, фізичної культури і спорту, побутового обслуговування, торгівлі, громадського харчування, а також соціальні гарантії забезпечення державних соціальних стандартів і нормативів, порядок визначення їх розмірів.

Основні засади державної політики щодо ветеранів праці та громадян похилого віку висвітлені у Законі України від 16 грудня 1993 р. № 3721-ХІІ *“Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку”*. Держава гарантує кожному ветерану праці та громадянину похилого віку належний рівень життя, задоволення різноманітних життєвих потреб, надання різних видів допомоги шляхом: реалізації права на працю відповідно до професійної підготовки, трудових навичок і з урахуванням стану здоров'я; забезпечення пенсіями і допомогою; надання житла; створення умов для підтримки здоров'я і активного довголіття відповідно до сучасних досягнень науки; організації соціально-побутового обслуговування, розвитку мережі матеріально-технічної бази для стаціонарних закладів і надомних форм обслуговування громадян похилого віку, а також підготовки відповідних спеціалістів.

Напрямки соціального захисту інвалідів відображені в Законі України від 21 березня 1991 р. № 875-ХІІ *“Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”*. Діяльність держави щодо інвалідів виявляється у створенні правових, еко-

номічних, політичних, соціально-побутових і соціально-психологічних умов для задоволення їхніх потреб у відновленні адорів'я, матеріальному забезпеченні, посильній трудовій та громадській діяльності.

Соціальний захист інвалідів з боку держави полягає у наданні грошової допомоги, засобів пересування, протезування, орієнтації і сприйняття інформації, пристосованого житла, у встановленні опіки або стороннього догляду, а також пристосуванні забудови населених пунктів, громадського транспорту, засобів комунікації і зв'язку до особливостей інвалідів. Матеріальне, соціально-побутове і медичне забезпечення інвалідів здійснюється у вигляді грошових виплат (пенсій, допомог, одноразових виплат), забезпечення медикаментами, технічними та іншими засобами, включаючи автомобілі, крісла-коляски, протезно-ортопедичні вироби, друковані видання зі спеціальним шрифтом, звукопідсилювальну апаратуру та аналізатори, а також шляхом надання послуг з медичної, соціальної, трудової і професійної реабілітації, побутового та торгівельного обслуговування.

У Законі України від 14 січня 1998 р. № 16/98 *“Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування”* визначається поняття загальнообов'язкового державного соціального страхування — це система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків власником або уповноваженим ним органом, громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом.

Суб'єктами загальнообов'язкового державного соціального страхування є застраховані громадяни, а в окремих випадках — члени їхніх сімей та інші особи, страхувальники і страховики. Застрахованою є фізична особа, на користь якої здійснюється загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Страхувальниками за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням є роботодавці та застраховані особи,

якщо інше не передбачено законами України. Страховиками є страхові фонди, які беруть на себе зобов'язання щодо збору страхових внесків та надання застрахованим особам матеріального забезпечення та соціальних послуг.

Окремі закони визначають порядок державної соціальної допомоги різним категоріям громадян: “Про охорону дитинства”, “Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям”, “Про статус і соціальний захист громадян, що постраждали в результаті Чорнобильської катастрофи”, “Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам”, “Про основні принципи соціального захисту ветеранів праці й інших громадян літнього віку”.

В Україні немає закону, який би визначав правове регулювання соціальної роботи у різних сферах суспільства: правове визначення поняття “соціальна робота” та іншого термінологічного апарату, соціальних гарантій, соціальних послуг, прав і обов'язків соціальних працівників тощо. У 2001 р. в Україні прийнято Закон від 21 червня 2001 р. № 2558-14 “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю”, який регулює правове забезпечення соціальної роботи з дітьми та молоддю.

Соціальна робота з дітьми та молоддю — діяльність уповноважених органів, підприємств, організацій та установ незалежно від їх підпорядкування і форми власності та окремих громадян, яка спрямована на створення соціальних умов життєдіяльності, гармонійного та різнобічного розвитку дітей та молоді, захист їх конституційних прав, свобод і законних інтересів, задоволення культурних та духовних потреб.

Соціальне обслуговування — робота, спрямована на задоволення потреб, які виникають у процесі життєдіяльності, що забезпечує гармонійний та різнобічний розвиток дітей та молоді шляхом надання соціальної допомоги і різноманітних соціальних послуг.

Соціальний супровід — робота, спрямована на здійснення соціальної опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їхнього соціального статусу.

Соціальна профілактика — робота, спрямована на попередження аморальної, протиправної, іншої асоціальної поведін-

ки дітей та молоді, виявлення будь-якого негативного впливу на життя і здоров'я дітей та молоді й запобігання такому впливу.

Соціальна реабілітація — робота, спрямована на відновлення морального, психічного і фізичного стану дітей та молоді, їхніх соціальних функцій, приведення індивідуальної чи колективної поведінки у відповідність до загально визначених суспільних правил і норм.

Соціальне інспектування — система заходів, спрямованих на здійснення нагляду, аналізу, експертизи, контролю за здійсненням соціальних програм, проєктів, умовами життєдіяльності, моральним, психічним та фізичним станом дітей та молоді, забезпечення захисту їхніх прав, свобод та законних інтересів.

Фахівець із соціальної роботи — особа, яка має спеціальну освіту і здійснює соціальну роботу з різними категоріями дітей та молоді або відповідними соціальними групами на професійних або волонтерських засадах.

Волонтерський рух — добровільна, добродійна, неприбуткова та вмотивована діяльність, яка має суспільно корисний характер.

Соціальний менеджмент — управління системою соціальної роботи, спрямоване на реалізацію її завдань та пошук оптимальних шляхів їх вирішення.

Суб'єктами соціальної роботи з дітьми та молоддю є: уповноважені органи, які здійснюють соціальну роботу з дітьми та молоддю; фахівці з соціальної роботи.

До уповноважених органів належать: органи виконавчої влади; органи місцевого самоврядування; служби у справах неповнолітніх; центри соціальних служб для молоді, їх спеціалізовані формування; підприємства, установи та організації, незалежно від їх підпорядкування та форми власності.

Об'єктами соціальної роботи з дітьми та молоддю є: діти, молоді та члени їх сімей; професійні та інші колективи; соціальні групи, щодо яких здійснюється соціальна робота.

Основними принципами соціальної роботи з дітьми та молоддю є:

- законність, додержання і захист прав людини;
- диференційованість, системність, індивідуальний підхід;

- доступність, конфіденційність у соціальній роботі;
 - відповідальність суб'єктів соціальної роботи за додержання етичних і правових норм, вимог та правил здійснення соціальної роботи;
 - добровільність у прийнятті допомоги.
- Основними напрямками державної політики у сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю є:
- визначення правових засад соціальної роботи з дітьми та молоддю;
 - розроблення та реалізація державних, галузевих, регіональних програм соціального становлення і соціальної підтримки дітей та молоді;
 - створення сприятливих умов для гармонійного розвитку дітей та молоді, задоволення потреб у добровільному виборі виду діяльності, не забороненому законодавством, активної участі в творчій, культурологічній, спортивній та оздоровчій діяльності;
 - консультування і надання соціальних послуг, соціально-медичної, психолого-педагогічної, правової, інформаційної та інших видів соціальної допомоги;
 - здійснення соціального менеджменту щодо організації діяльності органів виконавчої влади, громадських організацій, спрямованої на подолання соціальних проблем;
 - здійснення соціально-профілактичної роботи щодо запобігання наслідкам негативних явищ та подолання таких наслідків;
 - розроблення та здійснення комплексу реабілітаційних заходів щодо відновлення соціальних функцій, психологічного та фізичного стану дітей та молоді, які зазнали жорстокості, насильства, потрапили в екстремальні ситуації;
 - сприяння дитячим і молодіжним організаціям, іншим об'єднанням громадян, фізичним особам у реалізації ними власних соціально значущих ініціатив і проєктів;
 - забезпечення дотримання соціальних стандартів і нормативів умов життєдіяльності, морального, психологічного та фізичного стану дітей та молоді;
 - здійснення кадрового, науково-методичного, фінансового, матеріально-технічного, інформаційного та інших видів забезпечення соціальної роботи;

- сприяння розвитку та підтримка волонтерського руху;
 - встановлення та зміцнення зв'язків із соціальними службами для молоді за кордоном, інтеграція в міжнародну систему соціальної роботи з молоддю;
 - вжиття комплексу медико-соціальних та реабілітаційних заходів щодо адаптації в суспільстві дітей з вадами фізичного та розумового розвитку.
- Соціальне обслуговування* дітей та молоді здійснюється у порядку, визначеному законодавством, шляхом надання таких соціальних послуг:
- 1) гарантованих державою безкоштовних фізкультурно-оздоровчих послуг;
 - 2) у доборі роботи і працевлаштуванні відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти, професійної орієнтації та перепідготовки;
 - 3) у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, фізичної культури і спорту, спеціального медичного обслуговування, оздоровлення, відпочинку;
 - 4) добродійних послуг для задоволення духовних, культурних, естетичних, виховних, освітніх, оздоровчо-лікувальних, рекреаційних та інших потреб.
- Соціальний супровід* передбачає здійснення:
- службами у справах неповнолітніх, центрами соціальних служб для молоді системного обліку та догляду дітей і молоді, які опинилися в складних життєвих ситуаціях;
 - систематичних і комплексних заходів, спрямованих на подолання життєвих труднощів, збереження та підвищення соціального статусу дітей та молоді;
 - системи заходів, спрямованих на подолання різних видів залежностей, які завдають шкоди психічному і фізичному здоров'ю дітей та молоді;
 - соціальної опіки щодо дітей з вадами фізичного та розумового розвитку.
- Соціальна профілактика* серед дітей та молоді передбачає здійснення:
- системного обліку і догляду за дітьми та молоддю, які виявили схильність до асоціальної поведінки;

- інформаційно-просвітницької, пропагандистської та агітаційної роботи серед дітей та молоді за місцем проживання, навчання або роботи.

Соціальна реабілітація дітей та молоді передбачає здійснення:

1) навчально-виховної реабілітації у загальноосвітніх школах-інтернатах для дітей та молоді, які потребують соціальної допомоги; у спеціальних загальноосвітніх школах (школах-інтернатах) для дітей та молоді, які потребують корекції фізичного та розумового розвитку; у загальноосвітніх санаторних школах (школах-інтернатах) для дітей, які потребують тривалого лікування;

2) соціально-лікувальної та психологічної реабілітації у відповідних закладах охорони здоров'я дітей та молоді, які зазнали жорстокості, насильства, а також які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС;

3) фізичної реабілітації дітей та молоді з фізичними, розумовими вадами у спеціалізованих фізкультурно-оздоровчих закладах (клубах, центрах тощо);

4) медико-соціальної реабілітації неповнолітніх, які зловживають алкоголем, наркотиками і які за станом здоров'я не можуть бути направлені до шкіл соціальної реабілітації та професійних училищ соціальної реабілітації;

5) соціально-освітньої реабілітації в школах соціальної реабілітації та професійних училищах соціальної реабілітації неповнолітніх, які скоїли правопорушення.

Соціальне інспектування здійснюється з метою контролю за додержанням вимог законодавства щодо захисту прав і свобод дітей та молоді у сфері соціальної роботи з ними. Порядок і умови здійснення соціального інспектування визначаються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань молодіжної політики.

Завданнями суб'єктів соціальної роботи з дітьми та молоддю є:

- надання різноманітних соціальних послуг, соціально-медичної, психолого-педагогічної, правової, інформаційної, матеріальної та інших видів соціальної допомоги, консультування дітей та молоді;

- розроблення та вжиття системи заходів зі створення умов, достатніх для життєдіяльності різних категорій дітей та молоді;

- здійснення соціально-профілактичної роботи серед дітей та молоді, вжиття системи заходів щодо запобігання негативним явищам та їх подолання;

- розроблення та вжиття реабілітаційних заходів щодо відновлення соціальних функцій, морального, психічного та фізичного стану дітей та молоді, пристосування їх до безпечних соціальних та інших умов життєдіяльності, а також надання допомоги дітям, молоді, які зазнали жорстокості та насильства, потрапили в екстремальні ситуації;

- здійснення міжнародного співробітництва, вивчення і поширення передового міжнародного досвіду з питань соціальної роботи з дітьми та молоддю;

- сприяння молодіжним організаціям і окремим громадянам у їх культурному і фізичному розвитку, участі в трудовій та суспільно корисній діяльності;

- здійснення інших повноважень у сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю.

Суб'єкти соціальної роботи з дітьми та молоддю мають право:

1) вносити до органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування пропозиції щодо соціальної роботи з дітьми і молоддю, брати участь у їх реалізації;

2) укладати договори з підприємствами, установами і організаціями, в тому числі зарубіжними, на виконання ними робіт, що сприяють підвищенню ефективності соціальної роботи;

3) створювати агентства, спеціалізовані служби, інші установи соціального спрямування, займатися благодійництвом відповідно до законодавства України;

4) одержувати від підприємств, установ та організацій усіх форм власності інформацію з питань соціальної роботи з дітьми та молоддю;

5) проводити на підприємствах, в установах та організаціях соціологічні дослідження з проблем молоді;

6) представляти інтереси окремих молодих людей (молодих сімей) в їх відносинах з підприємствами, установами, організаціями;

7) надавати у встановленому порядку підприємствам, установам та організаціям за договорами платні послуги з інформаційно-методичного забезпечення їх діяльності щодо соціального обслуговування дітей та молоді із зарахуванням одержаних коштів на рахунки відповідних центрів соціальних служб для молоді. Перелік платних послуг, порядок їх надання і витрачання одержаних коштів встановлюються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань молодіжної політики. Прибутки від надання платних послуг спрямовуються виключно на соціальне обслуговування та допомогу дітям та молоді.

Права та обов'язки фахівця із соціальної роботи з дітьми та молоддю визначаються та затверджуються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань молодіжної політики.

З метою законодавчого закріплення правового статусу соціальної роботи в Україні розроблено Закон *“Про соціальні послуги”*. У цьому документі визначаються основні терміни:

- *соціальний працівник* — професійно підготовлений фахівець, що має необхідну кваліфікацію у сфері соціальної роботи і надає соціальні послуги;
- *соціальні послуги* — різні види послуг, що надаються особам, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги (далі — особи, що потребують соціальних послуг), для забезпечення їхньої життєдіяльності та повернення до повноцінного життя;
- *складні життєві обставини* — обставини, що об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самотійно (інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку зі старістю або станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла або роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість тощо).

Надання соціальних послуг ґрунтується на принципах адресності, індивідуального підходу, доступності, добровільності, гуманності, конфіденційності, відповідальності суб'єктів, що надають соціальні послуги, за дотримання етичних і правових норм.

Соціальні послуги можуть надаватися:

1) державними і комунальними спеціалізованими підприємствами, установами та організаціями, підпорядкованими центральним, місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування;

2) іншими підприємствами, установами та організаціями, створеними відповідно до законодавства України, які не мають на меті отримання прибутку від цієї діяльності.

Проект закону *“Про соціальні послуги”* регулює порядок отримання послуг, організацію, координацію роботи та контроль за наданням соціальних послуг.

Однак актуальними залишаються питання правового визначення поняття *“клієнт”* і *“користувач соціальних послуг”*. Надання допомоги особам, які потребують соціальних послуг зумовлено обов'язками держави у пенсійному забезпеченні, наданні пільг, допомог тощо. Клієнт — особа, яка звертається в соціальну службу за допомогою внаслідок того, що не може власними зусиллями вирішити певні соціальні, соціально-психологічні, соціально-педагогічні проблеми, і потребує допомоги. Користувач соціальних послуг — особа, яка є об'єктом соціального впливу з боку соціального працівника з метою соціалізації, соціальної адаптації тощо. Наприклад, це стосується мобільної соціальної роботи, при якій з дітьми проводяться різні спортивні, оздоровчі, культурно-масові заходи.

Таким чином, законодавство України становить певну базу соціальної роботи, забезпечує її правовий статус, створює правові умови для ефективного регулювання системи соціального захисту, соціальної допомоги і соціальної підтримки населення.

Основна література

Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред. П.Д. Павленок. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2002. — С. 81—89.

Соціальна робота: В 3 ч. — К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2004. — Ч. I.: Основи соціальної роботи /

Н.Б. Бондаренко, І.М. Грига, Н.В. Кабаченко та ін.; За ред. Т. Семігіної та І. Григи, 2004. — С. 82—104.

Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / І.Д. Зверева, О.В. Безпалько, С.Я. Харченко та ін.; За заг. ред. І.Д. Зверевої, Г.М. Лактіонової. — К.: Наук. світ, 2003. — С. 52—61.

Социальная работа: Учеб. пособие / Под общ. ред. проф. В.И. Курбатова. — 2-е изд., перераб. и доп. — Ростов н/Д.: Феникс, 2003. — С. 63—66.

Социальная работа: теория и практика: Учеб. пособие / Отв. ред. Е.И. Холостова, А.С. Сорвина. — М.: ИНФРА-М, 2001. — С. 88—99.

Тюття Л.Т., Іванова І.Б. Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посіб. — К.: ВМУРОЛ “Україна”, 2004. — С. 48—59.

Фирсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы: Учеб. пособие. — М.: Гуманит. изд. центр “ВЛАДОС”, 2001. — С. 306—320.

Додаткова література

Адаптований переказ Конвенції ООН про права дитини. Видано за сприяння Представництва ЮНІСЕФ в Україні. — 31 с.

Верховна Рада України. 1991—2001. 10 років незалежності: (Конституція України. Законотворчий процес. Законодавча база. Урочисті збори. Верховної Ради України, присвячені 10-й річниці незалежності України) — 2 CD.

Збірник законодавчих, нормативних та директивних документів з питань організації навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі. — К.: ВМУРОЛ, 2002. — 358 с.

Конвенція ООН про права дитини (для дітей віком від 5 до 10 р.) в малюнках. — К., 2000. — 24 с.

Періодична національна доповідь про реалізацію Україною положень Конвенції ООН про права дитини. — К., 1998. — 213 с.

Права дитини: сучасний досвід та інновації. Зб. інформ. і

метод. матеріалів / За заг. ред. Г. Лактіонової. — К.: Либідь, 2005. — 252 с.

Руководство для законодателей по ВИЧ/СПИДу, законодательству и правам человека: меры по борьбе с эпидемиями ВИЧ/СПИДа с учетом их разрушительных последствий для человека, экономики и общества. — Женева: ЮНЭЙДС/МПС, 2000. — 208 с.

Словник термінів і понять, що вживаються у чинних нормативно-правових актах України. — К., 1999.

Соціальна робота: Короткий енцикл. слов. // Соціальна робота. — Кн. 4. — К.: ДЦССМ, 2002. — С. 351—352.

Соціальна робота: Хрестоматія // Соціальна робота. — Кн. 3. — К.: ДЦССМ, 2002. — С. 308—354.

Социальная энциклопедия / Ред. кол.: А.П. Горкин, Г.Н. Карелова, Е.Д. Катульский и др. — М.: Большая рос. энцикл., 2000. — 438 с.

Теми для дискусії

1. Міжнародні підходи до соціального захисту населення.
2. Сутність законодавчої бази соціальної роботи.
3. Основні положення законів України, які виступають гарантом соціального захисту, соціального забезпечення і соціальної допомоги.
4. Правове забезпечення соціального захисту дітей та молоді.
5. Правові основи надання соціальних послуг.

1.5. Модель фахівця із соціальної роботи

Особливості розвитку соціальної сфери суспільства, ускладнення суспільного життя громадян внаслідок соціальної, економічної і політичної кризи держави потребують прогресивних підходів у підготовці фахівців, формуванні вітчизняної інтелігенції, еліти нації.

Професійна підготовка фахівця із соціальної роботи основана на кваліфікаційних вимогах, що поєднують у собі сукупність професійних вимог, характеристик, показників, цінностей, ролей, функцій тощо.

Фахівець із соціальної роботи — це особа, яка має необхідні інтелектуальні, моральні, особистісні якості для виконання особливого, інтегрованого, універсального виду діяльності у соціальній сфері. В Україні професія “соціальний працівник” введена до класифікатора професій, починаючи з 1990-х років.

Вимоги до фахівця

Професія соціального працівника спрямована на соціальну сферу, тому необхідною умовою для вибору цієї професії є соціальна спрямованість особистості, наявність відповідних соціальних якостей: гуманізму, доброзичливості, справедливості, відповідальності, терпеливості, врівноваженості, готовності стати на захист клієнта, прийти на допомогу, підтримати. Основою професійної діяльності соціального працівника є компетентність і професіоналізм.

Компетентність означає відповідність рівня знань і умінь змісту виконуваних посадових обов’язків, а також уміння досягати мети. Компетентність забезпечується базовою освітою, самоосвітою у процесі практичної діяльності, вивченням досвіду, підвищенням кваліфікації на курсах, семінарах.

Професіоналізм — це поєднання знань, умінь, досвіду, прийняття правильних рішень.

Необхідний рівень загальноосвітніх знань. Щоб бути кваліфікованим фахівцем у соціальній сфері, потрібні знання

з антропології, біології, анатомії та фізіології людини, психології, педагогіки, екології, інформатики, гігієни, валеології, Конституції України, законів України, постанов Кабінету Міністрів України, основ права та економіки.

Медичні вимоги. Соціальними працівниками можуть бути особи, які не мають:

- ускладнених серцево-судинних захворювань;
- нервово-психічних захворювань, неврозів;
- хронічних соматичних захворювань у важкій формі (хвороб внутрішніх органів, ендокринної системи, опорно-рухового апарату (нерухомість));
- порушень слуху (повна глухота);
- порушення мови.

Вимоги до схильностей та інтересів. При прийнятті такого важливого стратегічного рішення в житті, як вибір професії “соціальний працівник”, головну роль відіграє схильність до практичної діяльності саме в соціальній сфері. Ця схильність формується залежно від суспільних умов життя кожної людини, рівня її розвитку. Схильність соціального працівника до професійної діяльності виявляється в його інтересі до роботи з унікальним об’єктом — людиною. Об’єктом інтересу стає те, що вже пізнано якоюсь мірою, але в ньому ще є чимало нез’ясованих моментів. Професійно спілкуючись з різними людьми, соціальний працівник повинен надати їм допомогу у вирішенні проблем, що виникли в їх житті. Проблема кожного клієнта є своєрідною, життєві обставини індивідуально особливі. Фахівець із соціальної роботи працює в умовах, коли практично неможливо використати відпрацьовані алгоритми діяльності і потрібно постійно знаходити нестандартні рішення. Чим більше клієнт дає матеріалу для мислительної діяльності, тим більше інтересу до себе він може викликати.

Надзвичайно важливу роль в цьому відіграють вольові риси соціального працівника, його прагнення вступити в контакт з об’єктом, розгорнути пов’язану з ним діяльність.

Інтерес відіграє надзвичайно важливу роль у житті і діяльності особистості. Він спонукає до діяльності, активізує цю діяльність. Коли людина зацікавлена тим, що вона робить, вона діє ініціативно, енергійно, жваво, отримуючи задоволен-

ня навіть тоді, коли робота складна і потребує великого напруження сил.

Психофізіологічні вимоги. Ці вимоги визначають здібності соціального працівника до професійної діяльності та його психофізіологічні якості. Їх суть полягає у відображенні психічних процесів (сприймання, пам'ять, мислення), психічних станів (втома, апатія, стрес, байдужість, тривожність, депресія), уваги як стану свідомості, емоційних і вольових проявів (стриманість, індеферентність, настирливість, послідовність, імпульсивність). Психофізіологічні якості є основою ефективної соціальної роботи. Деякі з них відіграють, на перший погляд, другорядну роль. Якщо соціальний працівник не відповідає психофізіологічним вимогам, яких потребує професія, то негативні наслідки такої невідповідності за несприятливих умов практично неминучі.

Психофізіологічна невідповідність вимогам професії особливо сильно виявляється у складних ситуаціях, коли необхідна мобілізація всіх особистісних ресурсів для вирішення складного нестандартного завдання.

У роботі з людьми потрібна зібраність, уважність, терпіння, вміння володіти собою та розуміти клієнта. При підборі фахівців для соціальної сфери необхідно оцінювати цілісний образ особистості, коли істотну роль відіграє досвід роботи з людьми, установки і ціннісні орієнтації, особисті якості як основа професійної придатності.

Вимоги до інтелекту. До бажаних професійно важливих якостей соціального працівника належать і такі, які порівняно легко піддаються розвитку та "оформлюються" в процесі професійної діяльності фахівця. До них можна віднести соціальний інтелект як складову спеціальних здібностей, який має певну структуру, зумовлену сукупністю характеристик своєрідного поєднання пізнавальних процесів. У структуру соціального інтелекту входять всі пізнавальні процеси: сприймання, пам'ять, мислення, уява тощо. Своєрідність соціального інтелекту полягає в тому, що об'єктом уваги соціального працівника є не предмет чи система (технічна, біологічна та ін.), а людина, група, неорганізований потік людей. Цим ви-

значаються особливості прояву таких характеристик інтелекту як великий обсяг і розподіл уваги, спостережливість щодо іншої людини (уміння побачити малопомітні для інших особливості поведінки чи зовнішнього вигляду людини). Специфіка пам'яті соціального працівника полягає в запам'ятовуванні зовнішності людини, прізвищ, імен. Властивості інтелекту виявляються в здібності працівника аналізувати вчинки інших людей і бачити за ними мотиви, певний творчий потенціал особистості, прогнозувати поведінку в конкретних ситуаціях. Уява як пізнавальний процес полягає в умінні поставити себе на місце людини, яка сприймається, і побачити світ її очима. Отже, пізнавальні процеси, які лежать в основі соціального інтелекту, виражаються в умінні адекватно сприймати та оцінювати інших людей.

Основу інтелекту обов'язково мають становити спостережливість до проявів почуттів, розуму і характеру людини, до її поведінки, уміння подумки уявити, змодельовати саме її внутрішній світ, а не приписувати їй свій власний чи інший, знайомий з досвіду, важливість оптимістично проектувати підхід до людини, заснований на впевненості, що людина завжди може стати кращою.

Вимоги до інтелекту — це, в першу чергу, вміння слухати і чути, розуміти внутрішній світ людини, здатність співпереживати, готовність безкорисливо прийти на допомогу, щире сприйняття нестандартних проявів поведінки, зовнішнього вигляду, характеру.

Оскільки соціальні ситуації мінливі і неповторні, соціальному працівникові, як представнику професій типу "людина — людина", необхідно виділяти поряд з "вічними" знаннями (як загальнокультурними, так і вузької спеціалізації) знання оперативні, які відносяться до конкретних обставин "тут і тепер". З іншого боку, нестандартні ситуації — це нормальний стан соціуму. Тому професійні дані типу "людина — людина" неодмінно потребують творчого складу розуму, здібності ясно уявляти, моделювати варіанти можливих наслідків дій людей, можливого розв'язання тієї чи іншої ситуації. Саме тому фахівцю із соціальної роботи необхідно ґрунтовно володіти знаннями, постійно збагачувати і розширювати їх.

Вимоги до емоційно-вольової сфери. Емоції та почуття мають дуже велике значення в практичній професійній діяльності соціального працівника. Вони збагачують відображення об'єктивної дійсності і стають у зв'язку з потребами, схильностями та інтересами важливими спонуканнями до діяльності, регуляторами її активності.

Емоційна стійкість. Робота з різними за віком, інтересами, рівнем культури чи вихованості людьми викликає необхідність пом'якшення чи маскування деяких рис власного характеру, обумовлених певним типом темпераменту. Таке регулювання характеру потребує твердої волі, зусилля над собою. А це передбачає наявність в структурі характеру таких рис, як уміння володіти собою, великодушність, стриманість, підтягнутість.

Почуття є важливим виявом сутності та свідомості фахівця. Від того, як соціальний працівник ставиться до тих чи інших об'єктів, до інших людей, своєї справи, залежить успіх професійної діяльності. Характерною рисою емоційних почуттів є їх полярність. Кожне з них має явно виражений позитивний чи негативний відтінок, породжений ставленням соціального працівника до об'єкта, його потреб, прагнень (приємне — неприємне, задоволення — незадоволення, радість — горе, симпатія — антипатія, любов — ненависть). Звичайно, протилежні почуття є несумісними в один і той самий момент. Тому важливе значення у професійній діяльності соціального працівника мають вольові якості: рішучість, витримка, прийняття своєчасного рішення, уміння володіти собою і керувати іншими людьми. Свої переживання, ставлення, стани працівник виявляє у формі почуттів, які зовнішньо виражаються в його словах, інтонації, тембрі голосу, а також у міміці, жестах, пантоміміці. Тому уміння керувати собою реалізується, насамперед, у виразі обличчя, жестикуляції, мові.

Без сильної волі неможлива творча діяльність. Прагнення і рішення завжди нерозривно пов'язані з практичною діяльністю і лише разом з нею утворюють єдиний вольовий акт. Вольові акти завжди опосередковані розумовими процесами, уявленнями і думками, але вони безпосередньо пов'язані з емоціями і почуттями, що виникають у людини внаслідок емоційно забарвленого прагнення її до певних об'єктів. Відображаючи предмети і явища об'єктивної дійсності як цілі праг-

нень людини, воля існує, таким чином, в єдності з її розумом і почуттями, вона становить перехід від мислення та емоцій до діяльності.

Вимоги до морально-ділових якостей. Вихід соціальної роботи на професійний рівень потребує, щоб цю професію вибирали люди зі сформованими моральними якостями. *Мораль* — це система ідей, принципів, законів, норм і правил поведінки та діяльності, які регулюють гуманні стосунки між людьми на будь-якої ситуації на демократичних засадах.

Мораль виконує пізнавальну, оцінювальну, виховну функцію, а її складовими є моральна свідомість, моральна діяльність, моральні відносини. Норми і принципи моралі, моральні переконання, моральні ідеали та почуття становлять систему моралі, яка складає основу, життєву позицію особистості.

Моральна норма — вимога, яка визначає обов'язки фахівця, конкретні зразки, які регулюють поведінку, діяльність, дають змогу оцінювати і контролювати її.

Моральні переконання — стійкі, свідомі моральні уявлення (норми, принципи, ідеали), відповідно до яких здійснюється професійна діяльність.

Моральні почуття — стійкі переживання у свідомості, які є основою вольових реакцій в різних ситуаціях, об'єктивне ставлення соціального працівника до себе, інших людей. Моральні якості — типові риси поведінки фахівця.

Морально-ділові якості виявляються в поглядах, переконаннях, почуттях, поведінці, стосунках, ставленні до інших людей. До провідних морально-ділових якостей належать: гуманістична спрямованість, любов до людей, цілеспрямованість, відповідальність, доброта, ввічливість, тактовність, коректність, порядність, чесність, справедливість, співчуття, єдність слова і діла, громадянська мужність, рішучість, контроль, самоконтроль, готовність прийти на допомогу, вміння залишатися вірним своїм переконанням у складних життєвих ситуаціях.

Необхідний рівень професійної освіти фахівця з соціальної роботи:

1. **Базова вища освіта** — освітній рівень вищої освіти особи, який характеризує сформованість її інтелектуальних якостей, що визначають розвиток особи як особистості і є достатніми для здобуття нею кваліфікації за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра.

2. *Повна вища освіта* — освітній рівень вищої освіти особи, який характеризує сформованість її інтелектуальних якостей, є основою для подальшого розвитку особи як особистості і достатнім для здобуття нею кваліфікації за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста або магістра.

Крім володіння необхідним арсеналом знань, умінь, навичок, у соціального працівника формується позитивна налаштованість на життя і сприйняття інших людей, певна система цінностей, які узгоджуються і не вступають у суперечність із сутністю і змістом соціальної роботи, поведінка, яка не суперечить суспільним нормам і традиціям. Тобто, крім певних професійних вимог, до соціального працівника висуваються високі вимоги, які стосуються його світоглядної сфери і власної життєвої позиції.

У такому аспекті йдеться про модель фахівців із соціальної роботи, яка висвітлює різнобічні підходи у відображенні інтегративного, міждисциплінарного характеру професії, складність і глибину взаємозв'язків і взаємовідносин, що реалізуються у процесі соціального захисту, соціальної підтримки і допомоги населенню.

Поняття “*модель*” походить від франц. *model*, лат. *modulus* — міра, взірець, образ. У довідковій і енциклопедичній літературі “образ” визначається як результат та ідеальна форма відображення предметів та явищ матеріального світу, свідомості людини. Образ формується на чуттєвому рівні пізнання — сприйняття, відчуття, уявлення; на рівні мислення — поняття, судження, умовивід. Матеріальною формою втілення образу виступають практичні дії: мова, різні знакові моделі. За змістом образ є об'єктивним тією мірою, якою він правдиво відображає об'єкт. В образі відображається пізнавальне (гносеологічне) ставлення людини до навколишнього світу, що функціонує незалежно від того, яким чином спрямовує особистість свій апарат самосвідомості.

Образ фахівця соціальної сфери формується на основі сукупності соціально-економічних, соціально-політичних, соціально-культурних чинників і явищ. Основу наукових підходів становлять соціальні установки, аттитюди про ідеального педагога, психолога, працівника сфери соціального захисту населення як активну, творчу особистість. Так, розробка нау-

кової моделі творчого потенціалу особистості педагога розглядається у працях С. Корчиньськи.

1. Структура творчого потенціалу характеризується внутрішньою енергією, що виражається педагогічною спрямованістю, психологічною готовністю і здатністю до самостійної творчої діяльності в галузях навчання, виховання і соціального розвитку особистості.

1.1. Вищий рівень загального розвитку: освіченість, вихованість, глибокі знання, загальна і політична культура, громадянська зрілість, соціальна активність; високі моральні якості: колективізм, працелюбство, добросердечність; почуття обов'язку, відповідальності, гуманізму, оптимізму, високий рівень індивідуальної свідомості, впевненість, світогляд, моральність.

1.2. Професійне призначення: знання цілей, завдань і сутності педагогічної діяльності як творчого процесу, любов до дітей, молоді, особистості людини, потреба у спілкуванні; потреба в отриманні знань, у формуванні в себе умінь і навичок соціально-педагогічної і соціально-психологічної діяльності.

1.3. Професійно важливі якості: високий рівень інтелекту, самостійність суджень, витримка і самовладання; педагогічні, психологічні здібності та вміння швидко орієнтуватися в педагогічній ситуації і впливати на розум, почуття і волю особистості; інтерперсональні, комунікативні якості.

2. Умови реалізації і розвитку творчого потенціалу фахівця.

2.1. Педагогічна праця: розв'язання конкретних практичних завдань із соціалізації особистості, її розвитку і саморозвитку.

2.2. Педагогічне спілкування: обмін знаннями, ідеями, задумами з колегами і з користувачами соціальних послуг.

2.3. Безперервна освіта: самостійне вдосконалення знань, умінь, формування навичок соціально-педагогічної і соціально-психологічної діяльності.

3. Інтеграція і генералізація практичного досвіду — досвіду вирішення завдань із соціалізації особистості, розвитку емоційної сфери і сфери, що спрямована на задоволення потреб як джерела творчої активності і самостійності у двох аспектах: загальнолюдському і професійному.

3.1. Усвідомлення соціального та особистісного життєвого сенсу праці спеціаліста, усвідомлення себе як особистості і суб'єкта педагогічної діяльності, як діяча науково-технічного прогресу.

3.2. Професіоналізм, підвищення майстерності; розвиток функціонально-динамічних систем розумових дій і операцій, які забезпечують високу ефективність і якість соціально-педагогічної і соціально-психологічної діяльності.

Російська дослідниця, соціальний педагог Ю.В. Василькова, спираючись на педагогічну спадщину А.С. Макаренка, виділяє три основи професіоналізму соціального педагога — майстерність, знання виховного процесу, уміння¹. Майстерність — це певна педагогічна техніка, вироблені навички, що означає: психологію спілкування і психологію взаємовідносин; мовленнєві уміння; володіння навичками самоконтролю, самоспостереження, самоаналізу. Важливим для соціального педагога є наявність педагогічного такту. Звертаючись до роботи Є. Синиці “Педагогічний такт”, автор наголошує, що “педагогічний такт — це професійна якість вчителя, за допомогою якого він у кожному конкретному випадку застосовує до учнів найбільш ефективний спосіб виховання. Педагогічний такт є наслідком творчості вчителя, показником гнучкості його розуму. Педагогічний такт вчителя не буває стереотипним”.

При формуванні моделі спеціаліста в соціальній роботі і соціальній педагогіці окремі автори зазначають необхідність брати до уваги таке поняття, як імідж спеціаліста. Так, Р.В. Овчарова виділяє основні мотиви самопрезентації²:

- потяг до розвитку відносин з людьми;
- самоствердження особистості;
- необхідність професійної діяльності.

Основні мотиваційні моделі самопрезентації — це самопосилення, самозахист і самоствердження. Для самопосилення характерними є звеличування своєї особистості, свого “Я”, високий ступінь самооцінки. Людина охоче приписує собі соціаль-

¹ Василькова Ю.В. Лекции по социальной педагогике (на материалах отечественного образования). — М.: Полиграфресурсы, 1998. — С. 68—71.

² Овчарова Р.В. Справочная книга социального педагога. — М.: Творч. центр, 2001. — С. 25—50.

но схвалені якості, йде на ризик для того, щоб справити враження, рекламує свій майбутній успіх, приховує невдачі, намагається виділитись серед інших. Для самозахисту характерна низька самооцінка, спроби захистити своє “Я” від важкого психологічного досвіду, можливого приниження і невдач. Домінує мотив свідомого самоприниження, спроби приховати своє власне “Я”. Самоствердження і самореалізація можливі на основі адекватної самооцінки, відкритої поведінки, прояву не тільки соціально схвалених, але й унікальних рис особистості, позитивного сприйняття інших людей. На стиль самопрезентації впливають когнітивні фактори (образ “Я”, цінності, ідеали), культурні чинники (традиційні заохочення і покарання) і особистісні — унікальний набір прийомів самопрезентації і соціально-психологічної адаптації.

Р.В. Овчарова пропонує схему (модель) імідж-складових:

— візуальне сприйняття людини: ступінь фізичної привабливості, виразності манер, одяг, аксесуари як відображення особистої незвичайності, елегантності;

— інтелектуальне сприйняття людини: вражаючі особистісні якості, якості, що відображають професійний портрет соціального працівника;

— статусне сприйняття людини: оцінка стратифікаційного статусу (становища в суспільстві), професія, посада;

— соціальний фон, який впливає на сприйняття конкретної людини: особистісні характеристики оточення, знайомі, колеги, стратифікаційні характеристики оточення (до якої соціальної групи належить, ступінь престижу, становища цієї групи);

— вплив інтер'єру на сприйняття людини: якість, стиль, кольорове оформлення, просторові характеристики.

Безперечним є той факт, що соціальний працівник має справляти добре враження як зовнішнім виглядом, так і створенням умов для поліпшення самопочуття інших людей завдяки своїм особистісним рисам і професійним якостям. Однак необхідно пам'ятати, що через специфіку своєї професії він вступає у взаємовідносини з представниками різних прошарків населення і соціальних груп. З одного боку, соціальний працівник справляє позитивне враження і одночасно є зрозумілим. Адже будь-який клієнт упевнений в тому, що його краще зрозуміє та людина, яка має певний життєвий, а не тільки професійний досвід.

Не тільки клієнт, але і соціальний працівник, і соціальна служба або агенція перебувають під контролем суспільної думки, вимог адміністративних інстанцій, структур нагляду і контролю. У зв'язку з цим нормативні вимоги адміністративних інститутів, пов'язані з соціальною роботою, можуть впливати не тільки на очікування клієнтів, але і на формування, отримання та надання соціальної допомоги.

Діяльність соціальних працівників передбачає широкий спектр сервісних послуг, які надаються клієнтам для їхнього інформування, консультування, обслуговування, стимулювання тощо. Надаючи певну послугу, соціальний працівник може одночасно виконувати одну або декілька ролей. У численних статтях Енциклопедії соціальної роботи — настільної книги соціальних працівників США — виділяється, згідно з різними авторськими поглядами, від п'яти до двадцяти ролей. В Україні професійні ролі реалізуються соціальними працівниками на діяльнісному, практичному рівні соціальної роботи і не підкріплені адміністративним управлінням, тобто посаду, яку займає соціальний працівник, не завжди можна ототожнювати із професійною роллю, яку він виконує. Узагальнюючи різні наукові та практичні тенденції щодо рольового репертуару соціальних працівників у різних країнах, український дослідник В. Сидоров пропонує власну класифікацію¹.

Група практичних ролей: учитель соціальних умінь, консультант-клініцист, агент з питань соціальних змін, аніматор, помічник клієнта, менеджер, вуличний працівник.

Група посередницьких ролей: брокер соціальних послуг, керуючий справами клієнта, захисник прав та інтересів клієнта.

Група керівних ролей: керівник робочого навантаження, лідер команди, керівник персоналу, адміністратор.

Група дослідницьких ролей: експерт, аналітик, дослідник.

Група сервісних ролей: викладач, керівник польової практики, супервізор.

Група латентних ролей: захисник панівного порядку, підривач державного устрою, брокер у сірих тонах, цап-відбувайло, донор, потенційний гнобитель, всезнайко.

¹ Сидоров В.Н. Деятельность социального работника: роли, функции и умения. — М.: СТИ МГУС, 2000. — 90 с.

Професійні ролі, які виконує соціальний працівник демонструють його вміння бути гнучким, мобільним, будувати певні сценарії професійних ситуацій, артистичним, що потребує певної професійної підготовки і наявності відповідних рис характеру.

Інформаційний опис професії соціального працівника, вимоги до особистісних якостей спеціаліста соціальної сфери представлено в працях Л.Т. Тюпті і О.В. Тюпті “Інформаційний матеріал опису професії” “Фахівець із соціальної роботи”, “До питання про якості фахівця соціальної роботи”. Автори акцентують, що різноманітність та розгалуження проблем, обсяг знань і вмінь, необхідних фахівцеві з соціальної роботи, майже безмежні. У соціальній роботі є багато суперечностей. Одна з них та, що здійснюється підготовка соціальних працівників загального профілю, які знають “нічого, але про все”, і фахівців із соціальної роботи, які знають “все, але про ніщо”. Професія соціального працівника спрямована на соціальну сферу, тому необхідною умовою для вибору цієї професії є соціальна спрямованість особистості, наявність відповідних соціальних якостей: гуманізму, доброзичливості, справедливості, відповідальності, терпеливості, врівноваженості, готовності стати на захист клієнта, прийти на допомогу, підтримати. Основою професійної діяльності соціального працівника є компетентність та професіоналізм. Основою компетентності і професіоналізму є вимоги професії до фахівця: необхідний рівень загальноосвітніх знань, медичні вимоги, вимоги до схильностей та інтересів, психофізіологічні вимоги, вимоги до інтелекту та емоційно-вольової сфери, до морально-ділових якостей.

Важливою ознакою, що відображає професіоналізм соціального працівника і сприяє формуванню образу професії, є позиція “повноважного партнерства”, яка вимагає від соціального працівника здатності володіти ситуацією, бачити різницю між ролями “підтримки і турботи” та “регулювання і контролю” і відповідно до цього визначати і проявляти активну лінію своєї поведінки¹. Посилаючись на Н.Б. Шмельову, М.В. Фірсов і

¹ Фірсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы. — М.: Гуманитарный изд. центр “ВЛАДОС”: Моск. гос. соц. ун-т, 2001. — С. 252—271.

Є.Г. Студьонова вважають, що професіоналом є соціальний працівник, який:

- відповідає вимогам професії (особистісний і професійний потенціали), вносить певний внесок в соціальну політику і соціальну практику, здійснюючи свою діяльність із соціальної адаптації, допомоги, корекції, реабілітації окремої людини і різних категорій населення;

- особистісно налаштований на професію, має особистісно-мотиваційну готовність, професійно необхідні якості, компетентність, а також позитивне ставлення до себе як до професіонала, як спрямованого на результативність своєї праці;

- досягає бажаних для суспільства результатів із соціальної допомоги, підтримки, адаптації і реабілітації людей;

- використовує сучасні, оптимально ефективні методи, прийоми, технології з метою соціального захисту людини;

- виконує норми, стандарти, еталони професії, усвідомлює її значимість у суспільстві;

- привносить у професійну діяльність індивідуально-творчий, новаторський компонент, усвідомлено розвиваючи свою особистісну і професійну індивідуальність;

- усвідомлює перспективу і зону своєї найближчої професійної освіти, підвищення кваліфікації, самоосвіти, вивчення вітчизняного і зарубіжного досвіду;

- має необхідний рівень професійних і особистісних якостей, знань і умінь;

- є соціально активним у суспільстві, ставить і обговорює питання практики, ставлення до професії, її статусу, шукає резерви розв'язання професійних, соціальних проблем.

Важливим елементом моделі фахівця із соціальної роботи, показником його кваліфікації є супервізорство. У теорії і практиці соціальної роботи в Україні термін “супервізія” вживається як професійний неологізм. Його буквальний переклад з англійської мови — нагляд — не відповідає його повному змісту. В українській мові найближчими у змістовному плані є поняття “наставництво”, “наставник” (“той, хто дає поради, навчає; радник, учитель; наглядач”), “наставляти” (“даючи поради, навчати чогось; наводити; направляти, націлювати тощо у потрібному напрямку; скеровувати, спрямовувати”). У професійній лексиці вживається також термін “куратор”. Проте його

тлумачення, як особи, якій доручено наглядати за якоюсь роботою, породжує думки про владний критичний нагляд, виправлення помилок та контроль. Тому вважається, що найбільш вдалим є терміни “наставництво” та “наставник”. Супервізія здійснюється щодо студентів спеціальності “Соціальна робота” і на більш високому рівні щодо колег — соціальних працівників. У цілому супервізію розглядають як складову технології організації соціальної роботи, яка включає підготовку соціального працівника, турботу про професійне зростання працівників, профілактику професійних ризиків. В організаційній системі соціальної роботи зарубіжних країн передбачена наявність у штатному розкладі соціальних служб професій спеціаліста-супервізора, який пройшов спеціальну підготовку у вищому навчальному закладі і має відповідні здібності. Ще з самого початку навчання, під час проходження практики, соціальні працівники потрапляють до системи професійного наставництва. Наставник (супервізор) є ключовою фігурою в процесі практичної підготовки майбутніх соціальних працівників. Студенти навчаються інтегрувати теорію і практику, аналізувати, критично оцінювати і перевіряти на практиці знання, набуті під час вивчення академічних курсів. Функції супервізора залежать від виду практики і можуть включати: загальне ознайомлення студентів із соціальним закладом, його формальною і неформальною структурою, провідними спеціалістами, внутрішніми правилами та інструкціями; створення продуктивних робочих відносин із практикантом; надання емоційної підтримки, заохочення самостійності; управління діяльністю студентів через організацію безпосереднього спостереження за роботою, обговорення, ведення записів, рольові ігри; допомогу у виробленні професійних умінь і комунікативних, інструментальних, аналітичних навичок; виявлення навчальних проблем, труднощів та налагодження контактів для їх подолання; допомогу у виробленні адекватних установок щодо клієнтів, до самих себе й до професії у цілому, контроль і оцінку діяльності студентів на всіх етапах практики. На етапі професійного зростання супервізія виходить з того, що будь-якому соціальному працівнику — від новачка до людини з великим стажем роботи — потрібні порада, підтримка, допомога у поліпшенні діяльності й підвищенні гнучкості реагування на запити клієнта. У

цьому випадку супервізія передбачає як спостереження і контроль, так і пораду, підтримку, спрямовування і націлювання. Адміністративні функції спостереження і контролю виконуються через добір і розстановку кадрів; планування соціальної роботи; підбір команд; розподіл обов'язків між членами команди; моніторинг, контроль і оцінювання якості роботи; координацію роботи між командами; організацію зовнішнього зв'язку команд з іншими організаціями або органами влади та управління; співробітництво з іншими супервізорами; виконання ролі адміністративного буфера (улагодження конфліктів між клієнтом і соціальним працівником); захист професійних інтересів працівників (супервізор виконує роль посередника між соціальними працівниками і керівництвом органів соціального обслуговування). У вітчизняних соціальних службах за відсутності інституту супервізорства ці функції виконують переважно керівники різних рівнів. Важливим напрямком роботи для супервізії, яка ще не набула розвитку в Україні, є профілактика професійних ризиків. Особлива увага до неї пояснюється тим, що для соціального працівника, крім компетентності і професіоналізму, необхідні фізичне і психічне здоров'я. Соціальна робота належить до важких у фізичному і психологічному плані професій. Працівники мають справу зі складними і сумними аспектами людського життя — старістю, самотністю, сирітством, інвалідністю, жорстокістю, девіантністю та ін. Таку роботу супроводжує надмірна витрата психічної енергії, що призводить до психосемантичної втоми й емоційного виснаження. Цей стан називається "емоційним вигорянням". Допомога при "емоційному вигорянні" передбачає навчання психологічних прийомів самозахисту в ситуаціях негативного спілкування, облаштування кімнат релаксації, психологічного розвантаження, проведення індивідуальної і групової психотерапії, занять фізкультурою тощо. Важливою є також можливість звернення до наставника як до довіреної особи, з якою можна розділити відповідальність за прийняття рішення, отримати кваліфіковану допомогу при розв'язанні конкретної ситуації і, таким чином, попередити розвиток стресу¹.

¹ Соціальна робота: У 4 кн. — Кн. 4: Короткий енцикл. слов. — К.: ДЦССМ, 2002. — С. 461—462.

Тому для соціального працівника дуже важливі певна психолого-педагогічна готовність до професійної діяльності, високий рівень мотивації, наявність власного етичного кодексу, цінностей і соціальних аттитюдів.

Основна література

Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред. П.Д. Павленок. — М.: ИНФРА-М, 2002. — С. 90—113, 324—344.

Социальная работа: Учеб. пособие / Под общ. ред. проф. В.И. Курбатова. — 2-е изд., перераб. и доп. — Ростов н/Д.: Феникс, 2003. — С. 69—81.

Соціальна робота в Україні / За заг. ред. І.Д. Звереві, Г.М. Лактіонової. — К.: Наук. світ, 2003. — С. 195—233.

Соціальна робота: В 3 ч. — Ч. 1.: Основи соціальної роботи / Н.Б. Бондаренко, І.М. Грига, Н.В. Кабаченко та ін.; За ред. Т. Семигіної та І. Григи. — 2004. — С. 69—72.

Соціальна робота: технологічний аспект: Навч. посіб. / За ред. проф. А.Й. Капської. — К.: Центр навч. літ., 2004. — С. 35—46.

Тюття Л.Т., Тюття О.В. Інформаційний матеріал опису професії "Фахівець із соціальної роботи": Навч.-метод. посіб. для Державної служби зайнятості. — К., 2002. — 38 с.

Тюття Л.Т., Іванова І.Б. Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посіб. — К.: ВМУРОЛ "Україна", 2004. — С. 60—78.

Фирсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы. — М.: Гуманит. изд. центр "ВЛАДОС": Моск. гос. соц. ун-т, 2001. — С. 252—305.

Додаткова література

Браун А., Боурн А. Супервізор у соціальній роботі. — К., 2003. — 239 с.

Василькова Ю.В. Лекции по социальной педагогике (на материалах отечественного образования). — М., 1998. — С. 68—71.

Завірюха Л.А. Оволодіння особистістю засадами толерантності у студентському середовищі / Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: Зб. наук. праць. — К.: Ун-т “Україна”, 2004. — С. 86—95.

Іванова І.Б. Актуальні питання розроблення моделі спеціаліста // Вісник Університету “Україна”. Теорет. та наук.-метод. вид. — 2002. — № 2. — С. 22—29.

Коваль Л.Г., Зверева І.Д., Хлебик С.Р. Соціальна педагогіка / соціальна робота. — К., 1997. — С. 28—74.

Корчински С. Моделирование структуры образа идеального и реального учителя на уровне совокупных представлений у различных субъектов педагогического взаимодействия: Дис. ... д-ра пед. наук — К.: Киев. гос. лингвист. ун-т, 1998. — 420 с.

Овчарова Р.В. Справочная книга социального педагога. — М.: Творч. центр, 2001. — С. 25—50.

Сидоров В.Н. Деятельность социального работника: роли, функции и умения. — М.: СТИ МГУС, 2000. — 90 с.

Соціальна робота: Короткий енцикл. слов. — К.: ДЦССМ, 2002. — С. 461—462.

Томчук М.І. Психологічні основи формування фахівців під час проходження практики // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: Зб. наук. праць. — К.: Університет “Україна”, 2004. — С. 307—311.

Тема для дискусії

1. Особливості моделі фахівця із соціальної роботи.
2. Кваліфікаційні вимоги до підготовки фахівця із соціальної роботи, уміння і навички соціального працівника.
3. Модель творчого потенціалу фахівця.
4. Професіоналізм в соціальній роботі.
5. Професійні ролі соціального працівника.
6. Сутність супервізії у соціальній роботі.

1.6. Професійні цінності соціальної роботи

Показником професіоналізму соціального працівника є не тільки високий рівень знань, умінь і навичок, але і дотримання власного етичного кодексу. Професійні цінності соціального працівника формуються на основі матеріальних, соціально-політичних і духовних цінностей.

Допомога, підтримка, опіка, захист особистості неможливі без гуманного, добродійного, співчутливого, емпатійного ставлення до людини, її особистісних потреб і проблем, світосприймання. Гуманність, добродійність знайшли своє яскраве відображення у численних творах українських філософів, істориків, педагогів, соціологів, практичній допомозі з боку держави, суспільства, духовенства людям, які перебувають у складній життєвій ситуації.

В основі соціальної роботи лежить гуманне, добродійне ставлення до особистості. У довідковій літературі *гуманний* визначається як людяний, людський, властивий людині, по-справжньому освічений, людинолюбивий, милостивий, милосердний¹; людський, людяний, що визначає цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток і виявлення власних здібностей, утвердження блага людини як критерію оцінювання суспільних відносин²; прогресивна течія епохи Відродження, що проголосила принцип вільного розвитку особистості людини; ставлення до людей, яке просякнуте любов'ю до людини, турботою про неї, про її благо, повагою до людської гідності³.

Сучасне визначення гуманізму, гуманності вживається у більш вузькому розумінні — як ставлення до особистості, турбота про неї, про її благополуччя, повага до її гідності. Скажімо, гуманізм епохи Відродження був своєрідною програмою цього історичного періоду, особливою і цілеспрямованою орієнтацією світоглядних інтересів. Гуманісти епохи Відродження — не людинолюбці, а люди, які зайняті певною культурною

¹ Толковый словарь В. Даля.

² Советский энциклопедический словарь. — М., 1983.

³ Словарь русского языка в 4 т.

справою, розробляють таку сферу знань, яка має безпосереднє відношення до життя особистості.

Думки та ідеї гуманістів епохи Відродження, погляд на людину як унікальну особистість, самодостатню, наділену великими можливостями продовжені і розвинені у працях представників гуманістичної психології (А. Маслоу). Видатний американський психолог розробив теорію розвитку особистості, яка здатна реалізувати свої можливості у багатьох сферах життя завдяки власному досвіду, розвитку здібностей та емоційно-вольової сфери.

Визначаючи прогресивний характер гуманістичної психології, неможливо не взяти до уваги суспільну, соціальну спрямованість життя людини, вплив на неї сукупності не тільки суб'єктивних, але й об'єктивних чинників, що не залежать від її волі, темпераменту, світосприйняття. Особливо це стосується людей, які опинилися у складній життєвій ситуації і потребують підтримки, допомоги, захисту, головне — поваги, що є серцевиною гуманного, чуйного ставлення до людини, її родини, батьків, дітей, її поглядів, думок, цінностей.

Найважливішим проявом гуманізму є *емпатія*, співчутливе ставлення до людини. Витоки вивчення емпатії простежуються з часів давньогрецької держави. Практикували її як духовну єдність усіх речей, завдяки якій люди співчують один одному. Емпатія нерозривно пов'язувалася з ідеєю гуманізації суспільства. З часом вона стає об'єктом дослідження філософських дисциплін, етики, естетики. Велику увагу приділяли їй А. Сміт, А. Шопенгауер, Т. Рибо, М. Шелер, Г. Рейн та ін.

З виокремленням психології як науки, що досліджує структуру особистості та її взаємовідносини в спільноті людей, емпатія переходить з абстрактної філософської категорії духовної єдності у конкретну властивість особистості (Е. Фром, Г. Салліван, К. Хорні, З. Фрейд, Е. Блейлер та ін.). Поведінка особистості у суспільстві, вміння взаємодіяти з оточенням, відчувати його емоційний стан, адекватно реагувати на зміни навколишнього емоційного фону — все це пов'язувалося з наявністю у структурі особистості емпатії. Термін “емпатія”, який вперше введений Е. Титченером, набув великої кількості лексичних і психологічних відтінків значення.

Останнім часом увага посилюється не тільки до соціального, але і до професійного аспекту дослідників проблем емпатії (К. Бютнер). Емпатія розглядається як важливий педагогічний засіб, раціональне використання якого може дати великі позитивні результати у роботі з дітьми.

Емпатія — сукупність рис особистості, що дає змогу людині використовувати свої почуття у педагогічній ситуації як індикатор стану дітей у груповій атмосфері в цілому, як засіб, що забезпечує успіх у взаємовідносинах з учнями.

Традиційно проблеми, які були пов'язані з розумінням емпатії, були суб'єктом вивчення філософських дисциплін, етики і естетики. Спочатку її ототожнювали із симпатією (А. Сміт, Г. Спенсер, А. Шопенгауер) чи поняттям “учування, вчуття”, що виникло у німецькій філософії і трактувалося у стоїків як духовна об'єктивна спільність усіх речей, завдяки якій люди відчують один одного. В етичних системах симпатія розумілася як властивість душі людини і розглядалася як регулятор взаємовідносин між людьми у суспільстві, основа совісті, альтруїзму, справедливості.

В етиці А. Сміта (1759) симпатія виступає як здатність співчувати іншому, як природна властивість людини відчувати потребу у благополуччі інших. Контроль над емоціями, увага до переживань тих, хто оточує, необхідні для підтримки суспільного благополуччя. Симпатія лежить в основі суджень про вчинки інших людей, тому що надає можливість подивитися на себе очима сторонніх спостерігачів. Г. Спенсер (1870) визначив симпатію як здатність співчувати людям, виявляти зацікавленість у їхній долі. Він виділяє два типи симпатії: інстинктивну (емоційне “зараження”) та інтелектуальну (“співчутливу”).

Оригінальне трактування психологічної природи симпатії запропонував видатний французький психолог Т. Рибо. Емпатія — передусім психофізіологічна властивість, що має безмежну пластичність виявлень. Він виступає проти ототожнення симпатії з так званими “емоціями ніжного типу” (доброзичливість, чуттєвість, співпереживання), оскільки симпатія має більш складну структуру і становить єдність інших елементів відчуття.

А. Бен у своєму визначенні емпатії, на відміну від своїх попередників, розглядає її перш за все як етичний чи як естетичний феномен, виходить суто із психологічних передумов емпатичної взаємодії. Як вважає вчений, емпатія зумовлює: 1) відновлення емоцій задоволення чи співпереживання, що пережиті людиною, яка виявляє співчуття; 2) взаємообумовленість емоцій та їх зовнішніх проявів. Особливого значення він надає пережитому емоційному досвіду і змісту емоційної пам'яті того, хто симпатизує.

Теорія емпатії найбільш повно і послідовно розроблена М. Шеллером (1923). Виходячи із феноменологічних установок, М. Шеллер на протигагу раціоналізму етичних систем, намагався виявити специфіку емпатії як справжньої форми відносин між людьми. На його думку, емпатія — це не просто співучасть, розуміння почуттів інших як найвищої цінності. У процесі емпатії реалізуються потенційні можливості людини від нижчого (вегетативного) рівня до найвищого (духовного).

Великий вклад у розробку теорії пізнання себе через інших вніс американський психолог Ч.К. Кулі. Він сформулював теорію дзеркального “Я”, відповідно до якої уявлення людини про саму себе, ідеальне “Я” формується під впливом думок оточення і включає три компоненти: уявлення про те, як особистість уявляється іншому; уявлення про те, як цей інший оцінює її; самооцінку.

У психоаналітичній літературі емпатія вперше розглядається засновником школи З. Фрейдом у відомій праці “Психологія мас і аналіз “Я” людини”, в якій виокремлюється велика когнітивна функція емпатії у розумінні партнера у процесі спілкування. Відповідно до З. Фрейда емпатія допомагає встановленню відповідного ставлення до психічного стану, що сприймається. Є певний механізм емоційного залучення до переживань іншого, що примушує нас при одному лише сприйнятті певної емоції пережити її. Але цій природній схильності індивіда суперечить ціла група факторів, що перешкоджають формуванню відносин в умовах індивідуального спілкування.

За винятком певних термінологічних розбіжностей, аналогічну характеристику емпатії як “зовнішньоінтелектуального” чинника дає сучасник З. Фрейда Е. Блейлер. Феномен емпатії

у Е. Блейлера фігурує під терміном “синтонія”. “Синтонія” чи “інстинктивна співзвучність” з навколишнім середовищем включає у числі іншого позитивні і негативні емоційні реакції суб'єкта, що виникають при перцепції емоцій радості і печалі. Основна перевага теорії Е. Блейлера і Я. Мазуркевича — в багатоплановості визначення проблеми, що дає змогу охопити великий спектр виявлення емпатії. Однак як теорія синтонії Блейлера, так і концепція “стандартного бажання” Яна Мазуркевича не відповідає сучасним вимогам наукової достовірності, тому що спирається на умоглядні висновки відносного характеру феномену емпатії. Крім того, відповідно до теорії симпатії, концепція синтонії страждає характерною схильністю психоаналітичних учень до поспішних, неаргументованих висновків.

На відміну від своїх попередників, неопсихоаналітики (Е. Фромм, Г. Саллівен, К. Хорні, Г. Рейн) розглядають емпатію передусім як емоційне явище. У психоаналізі Е. Фромма це поняття тісно переплітається з ідентифікацією. У ряді своїх етико-психологічних творів він розглядає емпатію як умову виникнення і кінцеву мету повноцінних інтерперсональних взаємовідносин при повній психологічній рівності і екзистенціальній самореалізації учасників спілкування.

В американській психології найбільш поширене розуміння емпатії як перцептивного акту, що належить до міжособистісних взаємовідносин (Р. Даймонд, К. Роджерс). Частіше воно трактується як соціальна сензетивність, що означає здатність індивіда розпізнавати думки і почуття інших, уявляючи його оцінки і самооцінки.

У працях К. Роджерса емпатійний спосіб спілкування з іншою особистістю має кілька рис. Він розуміє входження в особистий світ людини і перебування в ньому “як вдома”. Він включає постійну чутливість до переживань людини, її страху чи гніву. Це позначає тимчасове життя життям іншої людини. Психолог вважає, що розуміти людину необхідно, співпереживаючи, що створює певні умови для психологічної захищеності. “Якщо я кажу, що я приймаю вас, — пише К. Роджерс, — але нічого не знаю про вас, то насправді — це поверхове сприйняття, і ви розумієте, що воно може змінитися, якщо я

по-справжньому пізнаю вас. Але якщо я розумію вас, співпереживаючи, дивлюся на вас і на те, що ви робите, з вашого погляду, входжу у ваш внутрішній світ і бачу його вашими очима, і при цьому все-таки розумію вас, — тоді насправді є безпека. У таких обставинах зі світом ви можете дозволити собі виявити своє справжнє “Я” і виявити його у різнобічних нових проявах.”

Поділяючи думку К. Роджерса на емпатію як спосіб спілкування з іншими людьми, Р. Гендлін (1962) вважає, що емпатія — це складна за своєю структурою якість особистості, що дає змогу на певний час залишити своє “Я”, щоб зрозуміти іншу людину без упередженості. На його думку, бути емпатійним — це бути відповідальним, активним, сильним і водночас тонким і чуйним.

Наукова література дає можливість говорити про різні підходи до трактування поняття “емпатія”. У працях філософів емпатія розглядається як регулятор взаємовідносин між людьми, як механізм співчуття, співпереживання іншим людям, як засіб душі людини, що містить в собі основи совісті, альтруїзму, справедливості.

Одноставне визнання дослідниками виняткової ролі емпатії як “ядра тонкого взаєморозуміння” (А. Щетиніна), “інструмента самопізнання і пізнання іншої людини” (В. Якунін), як “фактора регуляції міжособистісних відносин” (Л. Виговська, Н. Обозов), як “професійно важливої якості педагога, представників соціономічного профілю в цілому” (О. Саннікова), як “прямого шляху до доброї комунікації (К. Роджерс) тощо відверто контрастує з емпіричним матеріалом, що обмежується здебільшого загальними деклараціями щодо ймовірності зв'язку емпатії як з особистісними (тривожність, емоційність, контактність, інтровертованість, експресивність, оптимістичність), так і з поведінковими проявами (активність, ригідність, відчуженість, інтимність взаємостосунків).

Педагогічний аспект емпатії отримав теоретичне висвітлення в працях вітчизняних авторів. Передумовами для формування педагогічної емпатії є достатній розвиток професійно спрямованого розуму педагогів, педагогічне уявлення, педаго-

гічна перцепція (сприйняття), педагогічна казуальна атрибуція, емоційна ідентифікація, педагогічне передчуття і прогнозування.

Психологи Ю. Бабанський, В. Кан-Калік, Л. Кондратьєва розглядають емпатію як особистісну властивість педагога, що забезпечує результативність його професійної діяльності. У дослідженнях Ф. Гонобліна, Н. Кузьміної, Н. Левітова, А. Щербакова емпатія виступає як різновид педагогічних здібностей.

У працях Н. Кузьміної педагогічні здібності визначаються як індивідуальні стійкі властивості особистості, що виявляються у специфічній чутливості до об'єкта, засобів, умов педагогічної праці і створенні продуктивних моделей формування якостей вихованця. Визнаючи великі можливості педагогічних здібностей у забезпеченні ефективного навчально-виховного процесу, вона виділяє особливі їх ознаки: специфічну чутливість до об'єкта, засобів і умов педагогічного процесу, специфічну чутливість до створення продуктивних моделей формування певних якостей особистості. Конкретизуючи зміст педагогічних здібностей, Н. Кузьміна значне місце в ньому відводить емпатії, трактуючи її як “чутливість”.

М. Муканов виступає проти ототожнення емпатії з ідентифікацією (Г. Андреева). Він вважає, що емпатія та ідентифікація виступають в єдності. Вчений вперше вводить термін “оцінювальна” емпатія. На відміну від емоційної, він зараховує її до різновидів “розуміючої емпатії”, але такої, в якій є емоційне забарвлення. Автор трактує її у плані оцінювання морального потенціалу людини, тому що розуміння моралі пов'язане з оцінюванням діяльності поведінки і вчинків людей. Кожен індивід може не тільки прийняти думку іншого, але й одночасно оцінювати його позицію, вчинки, висловлювання. Причому таке оцінювання співвідноситься з наявними нормами моралі. М. Муканов пише, що дії індивіда є моральними (чи аморальними), якщо вони викликають ту чи іншу реакцію (оцінку) оточення.

А.К. Маркова вважає, що педагог повинен бути гуманістом, тобто виявляти “справжність — відкритість”. Це зумовлює не відкритість у буквальному розумінні слова як доступність, а відкритість педагога своїм власним думкам, почуттям, пере-

живанням, а також здібність відкрито виявляти їх у міжособистісних взаємовідносинах, зберігаючи певну субординацію; “заохочення — прийняття”, “довіру”, виявлення внутрішньої впевненості вихователя у можливостях і здібностях кожного учня; “емпатійне розуміння” — бачення вихователем поведінки учня, його різнобічних реакцій, дій і вчинків з погляду самого учня, його очима. К. Роджерс пише, що вчитель-гуманіст, спілкуючись зі своїми вихованцями, вміє, образно кажучи, “постояти у чужих черевиках”, подивитись на все навколо себе і на себе у тому числі очима дітей.

Р. Бернс у своїй книзі “Розвиток Я-концепції і виховання” так формулює основні принципи, яким має відповідати у своїй роботі педагог, який працює у руслі гуманізації міжособистісних взаємовідносин з вихованцями:

1. Із самого початку і протягом усього навчального процесу вчитель має демонструвати дітям повну довіру до них.
2. Він повинен допомагати дітям у формуванні та уточненні цілей і завдань, що стоять як перед групами, так і перед кожним учнем окремо.
3. Він має виходити з того, що у дітей є внутрішня мотивація до навчання.
4. Він має виступати для учнів джерелом різнобічного досвіду, до якого завжди можна звернутися за допомогою, зіткнувшись із труднощами у тій чи іншій ситуації.
5. Важливо, щоб у такій ролі він виступав для кожного учня.
6. Він має розвивати в собі здібності відчувати емоційний настрій групи і приймати його.
7. Він повинен бути активним учасником групової взаємодії.
8. Він має відкрито висловлювати почуття.
9. Він повинен спрямовувати себе на досягнення емпатії, яка дає змогу розуміти почуття і переживання кожного.
10. Він має знати самого себе.

Покровительство як особливий вид підтримки, допомоги і захисту неможливе без милосердного, людяного, добродійного ставлення до особистості, любові до неї у широкому розумінні. У своєму листі Н. Мальбраншу (13—23 березня 1699 р.)

Г.В. Лейбніц писав, що милосердя — це всеосяжна прихильність, а прихильність — це звичка любити; що любов — це схильність знаходити задоволення у тому, що є благо, досконалість, щастя іншої людини чи (що є теж саме) схильність поєднувати благо іншого з нашим власним благом.

Слов'янська культура з найдавніших часів сприйняла християнське вчення про любов і милосердя. У давньоруському пам'ятнику XI ст. “Слово о законє и благодати” київський митрополит Іларіон основною причиною хрещення князя Володимира вважав той факт, що “взянуло на него всемилостивое око благого Бога, воссиял разум в сердце его”. В “Сказании о святых мучениках Борисе и Глебе” також дуже характерними є висловлювання на кшталт: “Ибо кто же не восплачет, представив перед очами сердца своего эту печальную смерть?”.

Традиціями філософського усвідомлення гуманного ставлення до людини, в основі якого — філософія серця, проникнута творчість Г. Сковороди. Майже у всіх творах Сковороди тема любові і серця якщо не домінує, то, принаймні, наявна. Важливі міркування для розуміння філософії серця висвітлено в його діалозі “Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя у житті”. У цьому діалозі читаємо: “Коли помислити, у всіх людських затій, скільки їх там тисяч різних буває, є один кінець — радість серця”.

А. Шопенгауер доброту серця вважав універсальною якістю особистості, що постає у глибокому співпереживанні до всього, що живе, передусім — до людини. На його думку, доброта серця особистості тісно пов'язана з рівнем розумової сфери. “Чим більше розвинутий інтелект, тим більше підвищується і сприйняття до співпереживання, ось чому численні духовні і тілесні страждання значно сильніше викликають співпереживання”¹. Таким чином, доброта характеру передусім буде утримувати від будь-якого завдання шкоди іншому, а потім спонукати до допомоги. А. Шопенгауер наводить приклади виховання співпереживання у різних народів і етносів. Наприклад, китайці визнають п'ять кардинальних добродійностей, серед яких на першому місці стоїть співпереживання. Інші чотири:

¹ Шопенгауер А. Свобода воли и нравственность. — М.: Республика, 1992.

справедливість, ввічливість, мудрість, відвертість. У індусів на пам'ятних дошках, що створювалися на честь загиблих князів, при уславленні їхніх добродійностей на першому місці стоїть співпереживання. В Афінах співпереживання мало свій алтар на площі. Про нього є згадки у Павсанія I і Лукіана в "Тімоні". У Стобея можна зустріти вислів Фокіона: "Ні алтар із храму, ні співпереживання із життя людини усувати не треба". В "Sapientia Indorum", що є грецьким перекладом "Панчатанри" написано: "Першою із добродійностей є милосердя".

Великий вплив на формування етики соціальної роботи справили праці видатних психологів К. Юнга, Є. Фромма, А. Адлера. К. Юнг зазначав, що на цінності фокусуються почуття. Цінності можуть включати в себе погляди на те, що є гарним і що є поганим, що є правильним і що є неправильним, які протиставлені намаганням мислення діяти відповідно до логічних критеріїв. Почуття ставить запитання: "Наскільки це є цінним?"

За А. Адлером особистість виробляє власну життєву мету, використовуючи її як орієнтир. На неї впливають особистісний досвід, цінності, нахили, особистісні якості людини. Життєві орієнтири визначають напрямок і кінцеву мету діяльності особистості, дають змогу сторонньому спостерігачу пояснити конкретні аспекти мислення індивіда і поведінки з погляду цих цілей. А. Адлер вказував, що риси особистості не є вроджені, вони виробляються незмінними як інтегральні частини цільової орієнтації людини. Наприклад, той, хто прагне до зверхності у стосунках з іншими за рахунок особистої влади, формує в собі різні, необхідні для досягнення цієї мети, властивості, такі, як честолюбство, заздрість, недовіру. Ключ до поведінки людини знаходиться у прихованих цілях, якими вона керується. За А. Адлером, формування життєвої мети, життєвого стилю і схеми аперцепції є творчим актом. Творча сила індивіда організує і спрямовує його реакцію на навколишній світ. Вчений вважав, що особистість — це і картина, і художник одночасно, і вона не є безвільним пішаком в руках зовнішніх сил, а сама формує себе. Почуття спільності, з яким людина сприймає справи інших людей, не просто заради досягнення власних цілей, але з інтересу до них, становить основу соціального інте-

ресу. Будь-яка цінність людини визначається її ставленням до ближнього і тією частиною праці, яка необхідна для спільного життя. Завдяки своїй праці для інших людей, індивід стає важливою ланкою у великому ланцюгу, що єднає суспільство, пошкодження якого може призвести до порушень у суспільному житті. А. Адлер розглядав три важливі завдання, які стоять перед людиною: роботу, дружбу і кохання.

Прибічники біхевіоризму вважали такі категорії, як свобода, автономна людина, гідність і творчість надуманими поясненнями поведінки людини. На думку Б.Ф. Скінера, натхненні заклики до спасіння світу, бажання людей бути благородними, толерантними, сповненими віри, готовими приймати правду, прагнути до вищих ідеалів, не відчуваючи почуття ненависті до тих, хто перешкоджає цьому, повинні бути підкріплені конкретними діями і розумінням того, для чого вони можуть бути використані.

Е. Фромм систему цінностей розглядав як останню екзистенційну потребу особистості. Він писав, що особистість потребує певної маршрутної карти, системи поглядів і цінностей, що допомагають їй орієнтуватися у цьому світі, діяти цілеспрямовано і послідовно. Система цінностей дає змогу організувати велику кількість стимулів і подразників, з якими індивід стикається протягом життя. Кожна людина має власну філософію, тобто внутрішню упорядковану систему поглядів на світ, яка сприймається як життєва основа. Таким чином, якщо будь-які явища і події не вписуються у рамки цієї системи, вони трактуються як ненормальні, нерозумні, якщо ж навпаки, — вписуються, то розглядаються як прояв здорового глузду.

У кожного народу, кожної культури формуються власні, унікальні уявлення про світ, людину, її життя, прагнення, світогляд тощо. Однак є те, що слугує об'єднуювальним началом для більшості культур, — це певні етичні норми, правила, стандарти, звичаї соціального поведіння. Крім загальнолюдських цінностей, в основі яких — ставлення до людини, індивіда, особистості, соціальна робота як професія визначає професійні цінності на основі ставлення до клієнта; організацій соціальної сфери; колег; професії "Соціальна робота".

Соціальні працівники як професійна група оволодівають такими специфічними для них цінностями:

1. Прагнення до переваги індивіда перед суспільством.
2. Повага конфіденційності у взаєминах із клієнтами.
3. Готовність відокремити особисті почуття і потреби від професійних відносин.
4. Прагнення соціальних змін, що відповідають соціально пізнаним потребам.
5. Готовність передавати знання і вміння іншим.
6. Повага до індивідуальних і групових відмінностей, гідне оцінювання їх.
7. Прагнення до розвитку здатності підлеглого допомагати собі самому.
8. Готовність діяти від імені підлеглого, не зважаючи на можливі фрустрації.
9. Прагнення до соціальної справедливості, до економічного, фізичного та розумового благополуччя всіх членів соціуму.
10. Прагнення до високих стандартів особистої та професійної етики.

Незмінним компонентом соціальної роботи є:

- Цінності матеріальної культури суспільства як образне втілення менталітету нації і прагнення суспільства здійснити моральний, розумовий, екологічний, трудовий, економічний, естетичний та фізичний розвиток особистості.
- Духовні цінності, що визначають соціальну активність і творчість у ставленні особистості до культури суспільства і до кожного її носія. Такими цінностями є свобода, братерство, праця, гуманність, солідарність, готовність особистості пожертвувати своїми благами заради благополуччя рідних, добробуту сім'ї, розквіту нації, що вважається критерієм соціальної вихованості особистості.

Цінності визначаються як позитивна чи негативна значимість об'єктів навколишнього світу для людини, класу, групи, суспільства в цілому, що характеризуються не властивостями самими по собі, а їх залученістю до сфери життєдіяльності суспільства, інтересів і потреб, соціальних відносин; критерії і способи оцінювання цієї значимості виражаються у моральних принципах, нормах, ідеалах, установках, цілях.

Професійні цінності соціальної роботи відображені в документі "Етика соціальної роботи: принципи і стандарти", який прийнято у липні 1994 р. в Коломбо (Шрі-Ланка) на загальних зборах Міжнародної федерації соціальних працівників. Документ складається з двох частин: "Міжнародна декларація етичних принципів соціальної роботи" і "Міжнародні етичні стандарти соціальних працівників", в яких проголошуються етичні принципи і стандарти соціальних працівників стосовно клієнтів і колег.

У "*Міжнародній декларації етичних принципів соціальної роботи*" проголошується, що кожна людина унікальна, потребує підходу до себе з позицій моралі; має право на свободу в задоволенні своїх власних потреб, не зачіпаючи права інших, і зобов'язана вносити свій вклад у підвищення добробуту суспільства. Кожне суспільство, незалежно від форми правління, має прагнути до забезпечення максимальних благ для своїх членів.

Соціальні працівники повинні бути прихильними до принципів соціальної справедливості.

Соціальний працівник зобов'язаний використовувати об'єктивну систему знань, умінь і навички для надання допомоги окремим людям, групам, громадам і суспільствам в їхньому розвитку, вирішенні індивідуально-суспільних конфліктів і подоланні їх наслідків.

Соціальна робота ґрунтується на відмовленні від дискримінації.

Отже, вона здійснюється незалежно від статі, віку, національності, віросповідання, мови, політичних переконань, статеві орієнтації.

Соціальні працівники поважають права кожної людини і права соціальних груп, їхню незалежність і гідність, керуючись при цьому положеннями "Хартії ООН про права людини" та іншими міжнародними документами.

Соціальна робота заснована на принципах захисту і недоторканності клієнтів, включаючи вимоги дотримувати права на волю вибору і професійну таємницю, право клієнта на компетентне роз'яснення його прав і суті його особистої справи. Соціальні працівники оберігають професійну таємницю, навіть якщо це суперечить чинному законодавству.

Соціальна робота базується на принципі участі клієнта і співробітництва з ним. Вважається, що соціальні службовці повинні *співпрацювати* зі своїми клієнтами, прагнучи вирішити будь-яке завдання, з яким вони стикаються, найкращим способом, з метою задоволення інтересів клієнтів. Особи, що використовують послуги соціальних працівників, мають брати найактивнішу участь у вирішенні власних проблем. Клієнти повинні бути завжди поінформовані соціальним працівником про цілі та наслідки (ризиків і користь) цих спільних дій.

Соціальна робота заснована на принципах самовизначення клієнтів. Відповідно вона передбачає звести до мінімуму будь-який примус. У випадках, коли може виникнути необхідність розв'язати проблеми однієї групи учасників за рахунок іншої, використання примусу завжди має базуватися на ретельному розгляді інтересів конфронтуючих груп і на виборі принципів роботи після того, як вислухані обидві сторони. Соціальні працівники зобов'язані забезпечити обидві конфронтуючі групи кваліфікованими представниками. Вони також зобов'язані зводити до мінімуму доступ легального примусу в законодавстві своїх країн.

Соціальна робота несумісна, прямо чи опосередковано, з підтримкою окремих осіб, груп, політичних сил чи владних структур, що придушують своїх співгромадян, використовують тероризм, катування й інші подібні жорстокі засоби.

У *“Міжнародних етичних стандартах соціальної роботи”* виділені стандарти етичної поведінки: взаємини з клієнтами; взаємини з агентствами та організаціями; взаємини з колегами; ставлення до професії.

Стандарти етичної поведінки

1. Намагайтеся зрозуміти унікальність кожної людини і її умови, які визначають поведінку людини і характер допомоги, що здійснюється.

2. Утверджуйте професійні цінності, удосконалюйте знання і навички; не робіть вчинків, що можуть зашкодити престижу професії.

3. Не переоцінюйте свої особисті та професійні можливості.

4. Усіляко використовуйте знання, уміння і методи наукового пізнання у вирішенні проблем, що постійно виникають.

5. Використовуйте свій професійний досвід при розробці основних напрямків політики і соціальних програм, спрямованих на поліпшення якості життя суспільства.

6. Виявляйте соціальні нестатки, природу і характер особистих, групових і общинних, національних і міжнародних соціальних проблем і пояснюйте їх.

7. Ясно і чітко, у зрозумілій формі роз'яснюйте усі свої установки чи дії як клієнта, так і представника професійної асоціації, агентства чи організації.

Взаємини з клієнтами

1. Ставте на перше місце обов'язки стосовно своїх клієнтів, але в межах поваги до етичних установок інших людей.

2. Відстоюйте права клієнта на взаємну довіру, на таємницю і конфіденційність, на відповідальне використання інформації.

Збір і передача інформації іншим особам дозволяється тільки в межах професійної діяльності, яка здійснюється в інтересах клієнта, якого завчасно інформують про необхідність таких дій. Ніяка інформація не повідомляється без попереднього повідомлення і згоди клієнта, крім випадків, коли клієнт не може бути відповідальним за свої вчинки чи коли це може становити серйозну небезпеку для інших осіб. Клієнт має доступ до будь-якої інформації, що стосується його і яка є в соціального працівника.

3. Цінують і поважайте особисті устремління, ініціативу й індивідуальні особливості клієнтів. У рамках агентства і соціального середовища клієнта професіонал допомагає клієнту бути відповідальним за свої дії; він завжди готовий прийти на допомогу будь-якому клієнту. Якщо з низки причин професійна допомога не може бути надана на певному рівні, то клієнта інформують про це, і він діє на власний розсуд.

4. Надавайте допомогу клієнтам (окремій людині, групі, громаді, суспільству) з метою досягнення ними самореалізації і максимального розвитку власних потенційних можливостей,

однак з дотриманням однаковою мірою прав інших людей. Обслуговування клієнта полягає в тому, щоб він зрозумів і використував контакти з професіоналом для досягнення законних бажань і вигод.

Взаємини з агентствами та організаціями

1. Працюйте в тісному співробітництві з тими агентствами й організаціями, чия соціальна політика, методи і практика яких спрямовані на надання компетентної допомоги клієнтам і підтримку професійної соціальної роботи.

2. З повною відповідальністю ставтеся до статутних цілей і завдань агентства чи організації: вносьте внесок у розробку соціальної політики, методики і практики з метою досягнення найвищих стандартів соціальної роботи.

3. З повною відповідальністю ставтеся до долі клієнта; вносьте необхідні зміни в соціальну політику, методiku і практику за каналами відповідних агентств і організацій. Якщо всі можливості були вичерпані, а зміни внести не вдалося, звертайтеся у вищі організації чи до зацікавленої у цьому широкої громадськості.

4. Надайте професійний звіт клієнту і громаді про ефективність соціальної роботи у формі періодичного аналізу проблем, що виникають у клієнтів, агентств і організацій, а також самоаналізу особистої діяльності.

5. Не допускайте суперечностей в діях, процедурі і практиці з етичними принципами соціальної роботи.

Взаємини з колегами

1. Ставтеся з належною повагою до професійної підготовки і практичної діяльності своїх колег та інших фахівців, усіляко сприяючи їм у підвищенні ефективності соціальної роботи.

2. Ставтеся з повагою до різних думок і практичних підходів колег та інших фахівців, висловлюючи з повною відповідальністю критичні зауваження у відповідних інстанціях.

3. Сприяйте одержанню і поширенню серед колег за професією, інших фахівців і добровольців знань, навичок та ідей з метою взаємного удосконалювання і самоствердження.

4. Доводьте до відома відповідних органів інформацію про будь-які обмеження інтересів клієнтів чи порушення норм етики.

5. Захищайте колег від несправедливих нападок.

Ставлення до професії

1. Відстоюйте цінності, знання і методологію професії; вносьте вклад в їх популяризацію й удосконалювання.

2. Підвищуйте професіоналізм соціальної роботи, всіляко удосконалюйте його.

3. Захищайте професію від несправедливої критики і робіть усе можливе, щоб зміцнити віру в необхідність вашої професії.

4. Конструктивно критикуйте професію, її теорії, методи, практику.

5. Усіляко заохочуйте розробку нових підходів і методів у соціальній роботі, необхідних для задоволення нових і вже наявних потреб.

Соціальний працівник повинен:

1) не повчати, не наказувати, не забороняти, а надихати і спонукати клієнта до дії, ініціативи, творчості, поважаючи достойнство й унікальність особистості;

2) уміти слухати клієнта, виявляти витримку, зрозуміти проблему і ситуацію, увійти в його становище, виявляти делікатність, почуття такту;

3) бути комунікабельним, контактним, уміти "розговорити" клієнта, спільно визначити шляхи вирішення проблеми; уміти бути необхідним, цікавим для навколишніх;

4) бути посередником, сполучною ланкою між клієнтом і його оточенням, не допускати приниження гідності клієнта формами благоївної допомоги, що надається йому;

5) уміти бути неформальним у роботі з клієнтом, виконувати роль радника, помічника у вирішенні ним власних проблем; будувати взаємини на основі діалогу, на рівних;

6) завжди виходити з позицій гуманізму і милосердя. Не заздужувати, не дорікати клієнта; попереджати можливості не-

гуманного чи дискримінаційного поводження стосовно особистості чи групи людей; захищати клієнта від фізичного чи психологічного дискомфорту, розладу, небезпеки чи приниження;

7) дотримуватися високих моральних стандартів у своєму поводженні, не вводити особистість в оману і нечесні дії; завжди діяти лише в інтересах клієнта;

8) уміти знаходити собі помічників, підтримувати участь громадськості в розвитку соціальної роботи;

9) вести роботу тільки в межах своєї компетентності, нести персональну відповідальність за якість своєї роботи; не піддаватися негативним впливам і натиску; інформувати клієнта про наміри, що впроваджуються стосовно нього, характер допомоги і збір даних;

10) не використовувати свої професійні відносини в особистих цілях; брати участь в обговореннях і оцінках ситуацій тільки з професійною метою; поважати і не розголошувати таємницю, яка довірена вам клієнтом; приймати плату за послуги на законних підставах; не приймати коштовних подарунків за виконану роботу;

11) прагнути до постійного підвищення професійних знань, майстерності, рівня кваліфікації; будувати свою практичну діяльність на професійних знаннях;

12) захищати і посилювати гідність і чистоту професії; поважати довіру колег у ході професійних взаємин і взаємодії, дотримуватися делікатності та справедливості.

Основна цінність соціальної роботи — особистість, її життя, цілісність, здоров'я, безпека, соціальне благополуччя.

Таким чином, основу професійної діяльності соціального працівника становить етика взаємовідносин з клієнтами, організаціями-партнерами, колегами, ставлення до професії “Соціальна робота”.

Основна література

Соціальна робота: В 3 ч. — К.: Вид. дім “Кієво-Могилянська академія”, 2004. — Ч. I.: Основи соціальної роботи / Н.В. Бондаренко, І.М. Грига, Н.В. Кабаченко та ін.; За ред. Т. Семигіної та І. Григи. — С. 60—81.

Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / І.Д. Зверева, О.В. Безпалько, С.Я. Харченко та ін.; За заг. ред. І.Д. Зверевої, Г.М. Лактіонової. — К.: Наук. світ, 2003. — С. 195—222.

Соціальна робота: технологічний аспект: Навч. посіб. / За ред. проф. А.Й. Капської. — К.: Центр навч. літ., 2004. — С. 35—46.

Социальная работа: Учеб. пособие / Под общ. ред. проф. В.И. Курбатова. — 2-е изд., перераб. и доп. — Ростов н/Д.: Феникс, 2003. — 476 с.

Тюптя Л.Т., Іванова І.В. Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посіб. — К.: ВМУРОЛ “Україна”, 2004. — С. 79—98.

Фирсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Гуманит. изд. центр “ВЛАДОС”, 2001. — С. 72—102.

Додаткова література

Энциклопедия социальной работы: Пер. с англ. — Т. 1—3. — М.: Знание, 1993—1994.

Малицкая Л.В. Формирование профессиональной эмпатии у будущих учителей: Дис. ... канд. пед. наук — Кривой Рог, 1995.

Матеріали Людинознавчих філософських читань / Дрогоб. держ. пед. ін-т. — Вип. 6.

Муканов М.М. “Я” и оценочная эмпатия // Исследование познавательной деятельности // Психология. — Вып. 8. — Алма-Ата, 1978.

Роджерс К. Эмпатия // Психология эмоций. Тексты. — М., 1984.

Соціальна робота: Хрестоматія // Соціальна робота. — Кн. 3. — К. — ДЦССС, 2002 — С. 213—218.

Соціальна робота в Україні: перші кроки. — К.: Академія, 2000.

Соціальна робота в Україні на початку ХХІ століття: проблеми теорії і практики: Матеріали доп. на Міжнар. наук.-практ. конф. 29—31 жовтня 2002 р. — Ч. I — К., 2002. — 274 с; Ч. II. — К., 2002. — 316 с.

Тетерский С.В. Введение в социальную работу. — М.: Акад. проект, 2000. — С. 31—43.

Фрейджер Р., Фейдимен Д. Личность: теории, эксперименты, упражнения. — СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. — 864 с.

Фромм Э. Душа человека. — М.: Республика, 1992.

Шибутани Т. Социальная психология. — М.: Мысль, 1969.

Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. — М.: Республика, 1992.

Теми для дискусії

1. Наукові основи розвитку етичних цінностей соціальної роботи.
2. Характеристика емпатії як однієї з провідних етичних категорій.
3. Зміст професійних цінностей соціальної роботи.
4. Особливості етики соціальної роботи.
5. Характеристика Міжнародної декларації етичних принципів соціальної роботи.
6. Міжнародні етичні стандарти соціальних працівників.

Розділ 2

СФЕРИ ПРИЗНАЧЕННЯ І ЗАСТОСУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

2.1. Соціальна робота в сільській місцевості та великому місті

Сутність, форми, методи, зміст соціальної роботи визначаються географічними і регіональними особливостями проживання споживачів соціальних послуг, тобто в селі чи місті. Дослідження цього питання слід розглянути в таких аспектах:

- визначення специфіки соціальної роботи залежно від територіальних ознак;
- демографічні показники;
- інфраструктура: освітні заклади, заклади культури, охорони здоров'я, праці і соціальної політики, соціальні служби;
- ритм життя;
- рівень економіки;
- потреби у послугах;
- ресурси соціальної роботи;
- завдання соціальної роботи.

Сільська місцевість

Проблема соціального життя людини, яка проживає у непростих соціальних і економічних умовах сучасного села, є актуальною як для суспільства, яке стабільно розвивається, так і для кризового суспільства. Сільський сектор завжди вирізняв-

ся низьким рівнем соціального життя, тяжкими умовами праці та побуту.

Для багатьох українців село є “берегом дитинства”, родовідним корінням, з яким пов’язані перші роки пізнання буття, найдорожчі незабутні враження, що “зливаються в невмирущу гармонію, людяну, дорогоцінну” (О. Довженко). Будучи колискою для багатьох видатних громадських і політичних діячів, письменників, педагогів, сучасне село зазнає великого занепаду, що відобразиться у майбутньому на інтелектуальному і культурному потенціалі нашої країни.

Соціокультурне середовище сільської дитини має свої особливості і відрізняється від соціокультурного середовища міської дитини. Це виявляється у різнобічних відносинах, зв’язках, взаємостосунках дитини з людьми, природою, культурою, взагалі з суспільством. “Пізнаючи світ і себе як частину світу, вступаючи у різнобічні відносини з людьми, відносини, які задовольняють її матеріальні і духовні потреби, дитина включається в суспільство, стає її членом”¹.

Сільська дитина має свою “нішу розвитку” в межах повсякденних практик її оточення. Під нішею розвитку в рамках екокультурної теорії, авторами якої є Чарльз Супер і Сара Харкнес (1972, 1986), розуміється система, яка складається з фізичних і соціальних компонентів, що регулюються звичаями догляду за дітьми та уявленнями батьків про своїх дітей.

Протягом віків в українському селі формувалася “родовідна пам’ять” — унікальне явище у традиційному українському побуті. Батьки намагалися передавати в спадок своїм дітям не тільки варті уваги навички до праці та поведінки, але й залишити добру пам’ять про себе, діти ж мали обов’язок дотримуватися родовідних звичаїв і далі розвивати їх. Вважалося, що не вчити своїх дітей звичаїв — це такий самий великий гріх для матері, як і гріх не молитися Богові. Нині, за словами видатного українського письменника, історика В. Скуратівського, зникають традиції, затихає навіть у селах народна пісня, виходить з ужитку чистота мовного спілкування. Там, де руй-

¹ Сухомлинський В.О. Вибр. тв.: В 5 т. — К.: Рад. шк., 1979. — Т. 1. — С. 474.

нується моральний ланцюжок між поколіннями неодмінно виявляються духовні порожнини¹.

Стародавні літописи, численні історичні джерела донесли до нас особливості зародження української народності, її характеру, культури, у тому числі сімейно-побутової національної самобутності. Особливістю є передовсім високий статус жінки-дружини, матері, сестри у родині та суспільстві в цілому. Літописи Київської Русі, а саме такі пам’ятки, як “Повчання дітям” Володимира Мономаха, “Слово про закон, благодать та істину” Іларіона, “Правда” Ярослава Мудрого, “Слово о полку Ігоревім” Нестора-літописця є тими найдавнішими джерелами, через вивчення яких ми можемо осягнути моральні, релігійні, економічні засади життя української родини X—XII століть.

З глибокої давнини дійшло до нас “Повчання Володимира Мономаха дітям”. Можна тільки дивуватися глибокій психологічній культурі відомої історичної пам’ятки, написаної мудрим правителем Київської Русі (1053—1125) і адресованої своїм синам.

Відпрацьована століттями система організації побуту, ритму життя, сну, харчування тощо мала на меті забезпечити індивідуальний фізичний комфорт людини. Культурні традиції вирішували завдання психогієни і психопрофілактики, гармонізували взаємостосунки людини з навколишнім світом, а відтак сприяли її душевному і духовному здоров’ю. Певні ігри, спів, релігійні обряди (молитва, піст), приказки, прислів’я мали великий духовний потенціал, а отже, певний оздоровчий і виховний вплив на дитину.

У практиці родинного виховання велике значення мають стосунки між самими дітьми — братами та сестрами. У хорошій сім’ї, як правило, старші шефствують над молодшими, а молодші часто, виконуючи вказівки старших, ростуть під їх впливом. При цьому вагоме місце відводилося старшому брату, на випадок смерті батька старший брат мав заступити його й опікуватися меншими братами і сестрами.

¹ Скуратівський В. Покуть. — К.: Довіра, 1992. — С. 17.

Громадська думка міцно оберігала цілісність сім'ї, бо в цьому була запорака виховання дітей. Розлучення були поодинокими випадками і виправдовувалися лише за умови бездітності або хвороби. Для цього випадку існував народний ритуал розлучення, коли чоловік і жінка дякували одне одному і просили пробачення. В інших випадках винуватець осуджувався, а іноді навіть повинен був покинути село. На початку ХХ ст. в Україні на 2000 шлюбів припадало лише одне розлучення.

Мірилом гідності людини та її морального обличчя є ставлення до дітей. Люди, які з тих чи інших причин не мають дітей, не перестають думати про них до глибокої старості. Не випадково в народних казках на численні прохання безплідного подружжя завдяки чарівній силі з'являється дитина, яка стає його єдиною втіхою і розрадою. Цим народ підкреслює, що повноцінною є тільки та сім'я, яка має й виховує дітей, чим підводить до логічного висновку: коли немає власних дітей, треба брати на виховання чужих, які втратили батьків.

Українська сім'я, передусім селянська, була вічно живим оберегом наших виховних традицій. Тут завжди свято дотримувалися моральних заповітів предків, звичаїв і традицій. Саме завдяки селянській сім'ї протягом довгих років лихоліть зберігалось національне обличчя народу, стверджувалися сімейні цінності.

В українській сім'ї завжди визнавали культ предків, панувала пошана до дідуся й бабусі, до батьків. До старших у родині діти зверталися на "Ви". Така атмосфера забезпечувала відчуття цілості родоводу, формувала впевненість у собі.

Утвердженню сімейних цінностей сприяло святкування релігійних свят. На різдвяну святу вечерю збиралася вся сім'я, поминали покійників, згадували відсутніх, спільно молилися перед початком вечері. Актом гуманістичного виховання був звичай, за яким діти носили святу вечерю бабусі, хрещеним батькам, родичам, бідним сусідам. Та й участь дітей у колядуванні мала глибокий виховний сенс — залучення дітей до духовності через пряму участь у звичаєвому дійстві. Таке виховне значення мали і театралізовані ігри у вертепі, в рядженнях (маланка, коза тощо). Писанкарство також задовольняло творчо-естетичні потреби дітей і молоді, було засобом їхнього розвитку.

Стосунки у сім'ї завжди характеризувалися демократизмом і добрим гумором. Щоправда, православна догматика вносила сюди деякі чужі українському характерові елементи, зокрема певну дискримінацію жінки. Проте вони не суперечили виявленню природної поваги до дружини і матері в сім'ї. У той час, коли чоловік був зайнятий війнами, жінка залишалася опорою сім'ї.

Крім того, в Україні завжди було багато вдів з дітьми. Українська мати залишалася головним вихователем і носієм народних традицій та звичаїв. Не випадково в народі її набожно величали Берегинею. У козацькі часи, коли царі та вельможі наших сусідніх народів підписували свої грамоти "хрестиком", українські жінки та дівчата вміли читати, знали порядок богослужіння, церковний спів.

Виховання в сім'ї мало і надалі має вирішальне значення не тому, що батьки кращі педагоги, ніж учителі. Тут діяли інші умови. Якщо в сім'ї панує українська культура і мова, рідні звичаї, якщо батьки виявляють прихильність до всього українського — до пісні, книжки, одягу, влаштування помешкання тощо, то це є запоракою збереження виховної традиції. Діти вберуть її засади і передадуть своїм дітям.

За твердженням К.Д. Ушинського, "суспільне виховання є для народу його сімейне виховання. У сім'ї природа підготує в організмі дітей можливість повторення і подальшого розвитку характеру батьків. Організм нових поколінь у народі носить у собі можливість збереження і подальшого розвитку історичного характеру народу"¹.

З розвитком суспільства відбуваються зміни у структурі сім'ї та взаємовідносин між окремими її членами: зменшення стабільності, малодітність, послаблення традиційної ролі батька, трудова зайнятість жінок тощо певним чином змінюють взаємини між батьками та дітьми у родині.

Значні зміни відбуваються у системі чоловічих та жіночих соціальних ролей у сім'ї стосовно виховання дітей. Залучення жінок до суспільно-виробничої сфери підвищує їх авторитет у

¹ Ушинский К.Д. Избр. пед. соч.: В 2 т. / Под ред. В.Я. Струминского. — М.: Гос. учеб. пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР., 1953—1954. — Т. 1. — С. 133—134.

родині і водночас зменшує кількість часу спілкування з дітьми, їхнього виховання. Важкі матеріальні умови існування більшої частини українських сімей примушують жінок до праці не стільки з необхідності власного самоствердження та професійної кар'єри, скільки через необхідність матеріально підтримати власну сім'ю.

Чоловік втратив історично сформований статус “годувальника” родини, на якому базувалася його визначальна роль. Сучасний розподіл обов'язків у сім'ї залежить не стільки від статі, скільки від індивідуальних особливостей батьків. Економічний розвиток суспільства потребує встановлення у сім'ї демократичних, рівноправних відносин між чоловіком та жінкою. Історична практика розгляду сімейних обов'язків як суто “жіночих” у сучасних життєвих умовах себе не виправдовує, оскільки жінки нарівні з чоловіками забезпечують матеріальний добробут сім'ї.

Нині у сучасному селі спостерігається послаблення сімейно-побутових відносин, ролі сім'ї у духовному, моральному вихованні дітей. Діти відірвані від сімейних справ, трудових і моральних традицій сім'ї. Це призводить до руйнування духовної близькості та єдності дітей і батьків. Важкими є соціально-побутові умови. Поступово втрачаються ідеї народної педагогіки, добра, мудрості, гуманізму, поважного ставлення до старшого покоління. Сім'я не бере участі у вихованні дітей, сільська спільнота, яка традиційно була головною виховною силою у формуванні дитини, не впливає на виховання дітей. Втрачені такі загальнолюдські цінності, як гордість, честь, гідність, добро, співпереживання, цнотливість, патріотизм. Поступово згасає і сільська взаємодопомога.

За останні роки знизився виховний потенціал сільської сім'ї, її матеріальний і культурний рівень, звузилося коло соціального спілкування і соціальна активність. Наявність домашнього господарства створює великі можливості для спільного виконання роботи всіма членами сім'ї, розширення сфери спілкування, формування загальних переживань, потреб, інтересів, устремлінь. Однак цей потенціал сільської родини реалізується не повністю. Зайнятість батьків на селі надає дітям велику свободу, яка допомагає їм пізнавати світ, вчить їх самостійності та сприяє дорослішанню.

Українці надавали великого значення навчанню дітей, яких відправляли “в науку” після того, як закінчувалися всі сільськогосподарські роботи. Найкращою порою для початку оволодіння грамотою вважався початок зими, коли церква святкувала пророка Наума. У народі говорили: “Батько Наум наведе на ум”.

У наш час школа відіграє особливу роль у соціальному контексті села. В умовах слабкої інфраструктури села, особливо малого, в якому немає клубу, бібліотеки, позашкільних закладів, своєї парафії, значення школи як головного осередку виховання і соціалізації дітей та молоді дуже зростає. Школа є, по суті, єдиним освітньо-виховним і культурним центром роботи з дітьми і молоддю в сільській місцевості.

Характерною особливістю діяльності сільської школи є залежність педагогічного процесу від особливостей регіону, в якому вона знаходиться. Реальні демографічні, територіально-поселенські, економічні, культурні, національні особливості регіону викликають певні проблеми, з якими стикаються педагоги в своїй роботі, специфіку педагогічної діяльності. Наприклад, демографічна ситуація, яка склалася у багатьох областях країни, зумовлює різні або навіть діаметрально протилежні цільові установки в сфері профорієнтації учнів сільських шкіл. У західних областях України більший вплив на духовний розвиток дітей має церква, що значно полегшує виховну роботу.

Великі, повнокомплектні сільські школи розташовані, як правило, у райцентрах, селищах, частково на центральних садибах господарств. У віддалених населених пунктах функціонують малокомплектні навчальні восьмирічні та середні школи.

Якщо у районних центрах поряд зі школою працюють заклади культури, спорту, дошкільні заклади, то для інфраструктури шкіл, розташованих на центральних садибах у віддалених населених пунктах, характерна територіальна роз'єднаність місця помешкання учнів, слабка представленість культурних, спортивних, дошкільних закладів.

Дитячі колективи віддалених сільських шкіл вирізняються малочисельністю, що призводить до обмеженого кола спілкування, незначних розбіжностей у нормах поведінки дорослих і дітей. Спостерігається високий рівень монотонії та психологічної перенасиченості. Рівень громадської активності школярів

малокомплектних шкіл значно нижчий від рівня активності учнів міських і сільських повнокомплектних шкіл.

З'являються нові типи сільських навчально-виховних закладів, серед них — школи-родини. Так, у селі Монастирищі на Чернігівщині створено українську національну школу-родину на основі родинності, сім'ї і школи. Родинність розглядається як основний принцип і цінність діяльності цієї школи.

Для сільської дитини важливим є зв'язок з природою, яка відіграє велику роль у розвитку її чуттєво-емоційної сфери, морально-естетичному вихованні. За що б не брався селянин, яку б справу не починав, він завжди озирався на пору року, зв'язав свої прагнення і дії з погодою, природними явищами. Проводячи основну частину свого життя на природі, сільські діти зливаються з нею, змалку вчаться вирощувати рослини і доглядати за тваринами. Тому і сільська праця, в якій діти беруть участь, пов'язана з сільським господарством.

Сільська праця за своєю природою є циклічною, різнобічною, вирізняється своїми глибинними зв'язками з природою, створює умови для формування кращих здібностей і рис особистості. У процесі сільськогосподарської праці у дитини формуються такі риси характеру, як працездатність, фізична витривалість, здатність до ризику, самостійність у прийнятті рішень, розпізнання і розрізнення незначних станів і змін, які відбуваються у предметі праці (грунті, рослинах), довгострокова пам'ять, просторове сприйняття, уявлення, мислення за аналогією, вміння аналізувати інформацію про умови праці і стан предмета праці, організаційно-педагогічні здібності, вміння і навички.

Близькість сільської школи до сільськогосподарського виробництва відкриває великі можливості участі дітей у сільськогосподарській праці, розширює їх знання про сільське господарство, дає змогу творчо використовувати набуті знання у суспільнокорисній праці, дослідній роботі, слугує орієнтацією в роботі, виробляє готовність пов'язати своє життя з селом.

Видатний педагог початку ХХ ст. С.Т. Шацький у своїй праці "Сільські діти і робота з ними"¹ звертає увагу на те, що сільські діти вбирають сільську культуру через побутові пережи-

¹ Шацький С.Т. Избр. пед. соч. — М.: Педагогика, 1980. — Т. 2. — С. 86.

вання. Перш ніж дитина починає розбиратися у трудовому житті села, вона глибоко засвоює враження від побуту, його розумової, господарської чи обрядової сторони. Сільська дитина, яку описує С.Т. Шацький, виконує взимку 75 видів праці, зокрема — лагодить чоботи, набирає картоплю, запрягає коня, стелить поросяткам, плете гнізда курчатам, дрова носить, сніг на подвір'ї відкидає, картоплю чистить та ін. Крім фізичної праці, всі діти старші за шість років виконують педагогічну працю. Вони доглядають своїх маленьких братиків і сестричок, колихають, носять на руках, возять у візках.

Діти рано ставали дорослими. П'ятирічна дівчинка вже колесала молодшого братика, семирічну дівчинку мати вчила шити і прости. Хлопчина в ці роки був уже завзятим чередником. Його вже можна було віддати "в науку" до майстра, в найми до міцного господаря, а трохи пізніше він і сам подавався на заробітки. Майже всі зароблені гроші віддавали батькам, на користь сім'ї.

Діти починали пасти гусей, трохи старші — овець, а найстарші, 10—12-річні, корів і коней. Усю худобу пасли на луках, полях чи в лісах — це залежало від місцевості й пори року: весною, наприклад, там, де були ліси, пасли в лісах, а де їх не було, то гонили на луки, не-васіяні поля чи на перелоги.

Відомий етнограф Олекса Воропай зазначає, що діти живуть під враженням подій, що відбуваються перед їхніми очима, а тому під час своїх розваг наслідують дорослих. Тематами для розваг у них бувають лови, рибальство, хліборобські заняття — оранка, сівба, жнива, сінокіс; вони роблять собі маленькі човники, плуги, борони, вози. Забавляючись, діти вдають, ніби вони плывуть по озері й ловлять рибу, везуть дрова до міста, орють, сіють, наслідують жнива, сінокіс. Дівчатка збирають руками траву й при цьому вдають, ніби вони жнуть жито, в'яжуть снопи, кладуть копи. Таким чином, "дитячі забави мають не аби яке виховне значення, бо ж діти, бавлячись, готують себе до майбутніх важливих завдань: хлопці — господарювати, а дівчата — бути матерями й господинями"¹.

¹ Воропай О. Звичаї нашого народу: Етногр. нарис. — Мюнхен: Укр. вид-во, 1966. — С. 124.

Сільських дітей оточує світ людей, які все роблять своїми руками, світ умільців і творців, які створюють “можливість праці і любов до неї — краший спадок, який може залишити своїм дітям і бідний і богач”¹.

Для села є характерною зайнятість сільськогосподарською працею. Однак виникають нові явища, характерні для сучасного села: невеликі заводи і підприємства з переробки сільськогосподарської продукції і фермерські господарства. Залежність праці землеробця від кліматичних умов, сезонність, нерівномірність сільськогосподарської праці, у тому числі залежно і від регіональних особливостей (Карпати, Крим, чорноземні області тощо), велика злитість праці і побуту, слабка трудова мобільність, невідкладність та невід’ємність і трудомісткість праці у домашньому і підсобному господарстві накладає свій відбиток на працю.

В умовах сільської місцевості діти займаються суспільно-корисною працею на пришкольних навчально-дослідних ділянках, допомагають місцевим КСП в обробці сільськогосподарських культур, у збиранні врожаю для закупівлі продуктів харчування для шкільних їдалень за собівартістю; оплачуваними громадськими роботами під час літніх канікул; дитячею працею.

Велику роль у розвитку сільських дітей відіграє гра. Більшу частину часу вони проводять на вулиці, у дворі. Гра займає значне місце у вузьких сільських межах і є єдиним засобом проти тяжкої праці і нездорових умов життя. Сільські діти за будь-якої пори, за будь яких обставин влаштовували свої забави, використовували для них усе, що потрапляло під руку. Вони були великими винахідниками і витівниками. З шерсті хлопчики робили м’ячі, з очерету, ліщини, верби і липи вирізали різноманітні сопілки і свистілки. Дівчатка гралася з ляльками, які були зроблені з крученого листя, соломи і ганчірок. Тому, мабуть, і розумова діяльність дитини відрізняється тим, що вона мислить переважно яскравими і чіткими образами.

Протягом історії в Україні як аграрній державі формувалася певний менталітет селянина-хлібопашця, трудівника. Особли-

¹ Ушинский К.Д. Избр. пед. соч. — М., 1953. — С. 326.

вості світосприймання, розумової, почуттєвої та комунікативної сфери формувалися спочатку на ґрунті “степового індивідуалізму” (В. Винниченко), а потім колективних господарств.

Вузьке коло спілкування викликає природні, міжвікові зв’язки дитини з вчителями, родичами, сусідами. Особлива близькість відносин у сільській місцевості дає змогу вважати сільське поселення єдиним виховним колективом, єдиною сільською родиною.

Такі стосунки склалися історично. Селянським світом була шанована громада — товариство рівноправних селян. На сходці до односельців зверталися зі словами “громадонько”, “шановна громадо”, “панове громадо”. Сільська сходка приваблювала селянина можливістю вільно поспілкуватися із земляками, вислухати розумну пораду, обговорити місцеві проблеми.

Колективна мораль регулювала взаємостосунки в селі, попереджала або ж засуджувала вчинки чи події, які не відповідали сталим нормам і сформованим цінностям. Крадіжки вважалися одним із найтяжчих гріхів. Власне, і слово таке, як крадій, майже не вживалося, вживали сильніше — “зłodій”. Хати в селах часто не замикали — використовували лише проті засувки — “защіпки”.

Для українського села завжди була характерною загальна моральна атмосфера, яка не потребувала якогось спеціального статевого виховання. Спостерігаючи за життям свійських тварин, людина з дитинства потроху пізнавала основи фізіології. Сільським дітям не треба було пояснювати, як і чому з’являється на світ дитина. Про це не говорилося взагалі, тому що все розумілося само собою, і обговорювати це було не пристойно, не прийнято. Тема кохання, взаємостосунків між чоловіком і жінкою відбилася в усній народній творчості: піснях, прислів’ях і приказках, весільному фольклорі. Сільська мораль стояла на варті честі дівчини, спрямовувала її почуття у певне русло і не давала кохання розлитися згубною повинню. Хлопцям бешкети вибачалися тільки в ніч під Андрія, коли їм дозволялося парубкувати всю ніч.

Неписаний (звичаєвий) кодекс моралі давнього українського села регулював стосунки між дівчиною і хлопцем. Тут були

й вікові обмеження, звичаєві форми вияву симпатій, моральні закони, що забезпечували в селі демографічну рівновагу. Моральне право парубкувати і дівувати одержувала молодь, коли хлопець ставав косарем, а дівчина — доброю пряхою. Парубоцька і дівоча громади характеризувалися дещо замкнутим характером, і вступ до них супроводився певним ритуалом, а відтак накладав на новачка певні моральні обов'язки. Віднині він приймав “правила гри” і слухався вимог громади. У випадку порушення моральних засад громада застосовувала репресивні заходи.

Одним з проявів моралі селянина були неписані закони взаємодопомоги і виручки людям, які з різних причин були вибиті з життєвої колії. Єднала людей одна біда, одне лихо, коли всі сходилися до купи і допомагали погорільцям, тим, хто потерпів від стихійного лиха. Об'єднувалися люди під час толоки, яка була необхідною і корисною як для дорослих, так і дітей. Часто разом збиралися орати, косити, розкорчовувати, ставити будинки, церкви, мостити шляхи.

Колективне співпереживання, загальна радість і турбота не пригнічують індивідуальності дитини, а навпаки надають їй впевненості в тому, що доброта, сміливість, сила — все гарне, що закладене в людині, — це загальне надбання.

Досвід спілкування дітей обмежений чисельністю населення, але відрізняється поглибленістю, детальним знанням оточуючих людей. Природна турбота про молодших, людей похилого віку була завжди загальновідомою нормою поведінки селян різного віку. Тісний контакт мешканців села дає широкі можливості для залучення сільських дітей до трудового, загальнополітичного, культурного життя села. Досвід старших поколінь, традиції передаються за допомогою конкретного прикладу старших, існуючих дій, зв'язків, відносин. Під час підготовки свят, трудових і спортивних заходів, святкових церемоній діти спільно з батьками включаються у різні сфери діяльності. При цьому молодше і старше покоління об'єднуються духовно, затверджується світосприйняття трудівника, їх духовні, політичні, моральні, естетичні ідеали.

У селі менш напружений ритм життя, тому у сільського жителя менше, ніж у міського, психологічних перевантажень, більш прості форми спілкування.

Сучасне село характеризується щільністю населення, невеликою кількістю мешканців у віддалених населених пунктах. У сільській місцевості немає анонімності спілкування, соціальні ролі формуються слабо. Велике значення мають сильний соціальний контроль спільноти над поведінкою людей, місцеві звичаї, авторитети. Часто село становить замкнену систему.

Таким чином, протягом історії в українському селі формувалася певна система виховання і навчання дітей, яка була адекватною умовам сільського життя, мала певний ритм, який узгоджувався з сільськогосподарською працею і природними умовами.

Сучасне село зазнає на собі негативного впливу неструктурованості економіки, нормативно-правового хаосу, що призводить до його економічного і соціально-культурного занепаду. У цих умовах важливою проблемою є підготовка сільської дитини до життя в умовах економіки перехідного періоду, її адаптації та соціалізації.

У перехідні, як правило, кризові періоди суспільного розвитку, коли метою і призначенням соціальної політики держави є вироблення дієвої системи заходів з соціальної підтримки особливо соціально вразливих верств населення, сільське населення потрапляє у категорію соціальних груп, які потребують пильної уваги держави.

Науковці виокремлюють такі особливості соціальної роботи на селі:

1. Ціннісні орієнтації, психотипи сільського жителя, який відрізняється певним консерватизмом, серйозністю, повільністю, схильністю до традицій, терпимістю, невеликими вимогами до побуту, дбайливим ставленням до природи. Потреби, інтереси, запити жителів села, зумовлені сільським способом життя, визначають зміст соціальної роботи, її форми і методи.

2. Соціальні умови життя, праці, побуту, дозвілля і, відповідно, проблеми, які породжуються цими умовами.

3. Особливості сільського соціального середовища, якому властиві відкритість життя кожної сім'ї, тісні сусідські зв'язки, збереження традицій общинних взаємовідносин, зайнятість населення переважно сільськогосподарською працею, близькість до природи.

Проте є багато факторів, які значно ускладнюють соціальну роботу на селі.

Обмежений доступ до послуг. Більшість сільських жителів мають обмежений доступ до таких соціальних послуг, як освіта, охорона здоров'я, культура, соціальне забезпечення, психіатрична допомога тощо. Обмежений доступ жителів села до послуг інженерної інфраструктури — водопостачання, газифікації, санітарної очистки, електропостачання, телекомунікацій. Багато сільських жителів, переважно похилого віку, живуть у віддалених селах, де часто немає доріг, магазинів, медпунктів, телефонів. Відставання від міських зручностей у плані комунального влаштування помешкань і їх газифікації настільки очевидне, що дає змогу говорити про соціальну невлаштованість багатьох сіл.

Низький рівень державної соціальної допомоги. Соціальні служби, як правило, розташовані у містах і райцентрах. Багато сільських жителів взагалі не отримують ніякої соціальної допомоги через брак в общинах професійно підготовлених кадрів, бездоріжжя, відсутності транспортних засобів. Часто соціальною роботою займаються люди недостатньо кваліфіковані. У сільських общинах дуже мало професійно підготовлених соціальних працівників, соціальних педагогів, у той час як потреба у розвитку соціальної роботи на селі найбільша. Послуги інших спеціалістів з соціальної роботи, психологів, психіатрів, лікарів-наркологів, дефектологів, юристів є недосяжними для сільських жителів.

Обмеженість джерел суспільної і приватної підтримки. У сільській місцевості дуже мало активно діючих суспільних організацій соціальної спрямованості. Іноді функцію соціальної допомоги населенню добровільно бере на себе якийсь інститут (школа, церква, сільський клуб, музей). Багато сільгоспприємств, акціонерних товариств з огляду на важкий соціаль-

но-економічний стан відмежувалися від функціонування соціальних програм. Небагато на селі і представників нової соціальної ланки суспільства — підприємців, які здатні і бажають надати фінансову підтримку розвитку соціальної роботи на селі.

Ізольованість і територіальна віддаленість. Сільські жителі, які належать до однієї сільської адміністрації, часто, проживають на різних територіях, які дуже віддалені одна від одної. Їх значно складніше обслуговувати, враховуючи сільське бездоріжжя і транспортні проблеми. Територіальна віддаленість общин скорочує можливості професійних контактів, спілкування соціальних працівників з колегами, обмежує їм доступ до нової літератури. Ці проблеми поглиблюються ще й тим, що лише небагато сільських общин сьогодні пов'язані з містами інформаційно-телекомунікаційними зв'язками. Подібна ситуація може викликати у соціальних працівників відчуття ізольованості і стресу.

Відсутність конфіденційності. У невеликих містах, робочих поселеннях і тим більше селах неможливо підтримувати той рівень конфіденційності, який може бути забезпечений у містах. Соціальні педагоги, соціальні працівники, які проживають на території обслуговування общини, мають неформальні, дружні відносини з клієнтами, відносини, які часто виходять за межі професійних зв'язків. Це утруднює дотримання професійних вимог конфіденційності.

Консерватизм і соціальна інертність. Сільські жителі у зв'язку зі своєю ментальністю і способом життя менш мобільні, ніж жителі міст. Вони важче перебудовуються, не так швидко пристосовуються до нових умов життя. Життя навчило їх недовірливо ставитися до новацій, які не завжди приводять до бажаних результатів. Багато з них звикли розраховувати тільки на власні сили. У цілому сільське населення відрізняється від міського низьким рівнем соціальної активності у відстоюванні своїх прав на поліпшення умов життя і більш високим рівнем організованості у період виборчих кампаній.

Низький освітній рівень населення. Рівень освіти сільських жителів значно нижчий, ніж міських. Це зумовлює менш

вигідний стан сільської общини при залученні її до процесу соціального розвитку. Соціальні працівники, соціальні педагоги, особливо вихідці з міст, можуть відчувати труднощі через те, що не можуть захистити від жителів села своє особисте життя. Їм важко пристосуватися до ситуації недостатньої анонімності особистого життя.

Зважаючи на це, основними напрямками соціальної роботи на селі є:

- виїзні консультації з розв'язання правових, соціально-психологічних, психологічних, соціальних проблем;
- заходи рекреаційного характеру для дітей та молоді;
- соціальний патронаж для дітей з інвалідністю;
- соціальний патронаж людей похилого віку;
- організація зайнятості сільської молоді;
- проведення просвітницької соціальної роботи серед дітей і молоді щодо попередження негативних явищ в молодіжному середовищі;
- проведення благодійних заходів і акцій.

Місто

Місто становить складне соціально-просторове утворення, до якого, крім природного і матеріально-речового компонентів, входять населення, виробництво і споживання, тому воно і вивчається багатьма науками і є предметом міждисциплінарних досліджень. Місто є предметом соціологічного аналізу насамперед як історично сформована стійка спільнота людей, що мешкають на одній господарчо освоєній території і суспільно організовані системою економічних, соціальних, політичних і соціально-психологічних зв'язків та відносин.

Перші емпіричні дослідження, що започаткували наукові дослідження проблем міста, були проведені у США в 20—30-х рр. XX ст. (Р. Парк, Е. Берджес, Р. Маккензі, Л. Вірт, Р. і Х. Лінд). Їх досить бурхливий розвиток був спричинений швидким зростанням міського населення, яке вже до 1920 р. перевищило кількість мешканців сільської місцевості. Вельми інтенсивний процес урбанізації у США супроводжувався значним припливом іммігрантів з інших країн, що призвело до

аламу, зіткнення традиційних життєвих підвалин місцевого і прибулого населення, загострило соціальні й національні суперечності, породило безліч інших проблем. Ці обставини зумовили формування і розвиток американської соціології в перші десятиліття XX ст. як соціології міських проблем.

Соціологічні дослідження міста в Україні розгорнулися наприкінці 50-х рр., коли швидке зростання міських населених пунктів гостро поставило питання про шляхи їх подальшого розвитку. Структура і напрями досліджень формувалися відповідно до основних функцій міст (як соціальний осередок суспільства, як соціально-територіальна спільність, як середовище життєдіяльності людей).

У межах першого напрямку особливе місце посідають загальнотеоретичні проблеми: специфіка урбанізації в різних соціальних умовах, зв'язок індустріалізації та урбанізації тощо. Сюди ж належать розробки проблем управління, соціального прогнозування і планування, забезпечення комплексності соціально-економічного розвитку міста.

Другий напрям досліджень охоплює процеси, що відбуваються в міських спільнотах. Передусім, це формування соціально-демографічної і соціально-професійної структури міста, особливостей функціонування його соціальних інституцій, міський спосіб життя, міська культура, специфіка спілкування у міському середовищі тощо.

Предметом третього напрямку досліджень є взаємодія населення міста з його соціальною інфраструктурою (проблеми її розвитку, вдосконалення відповідно до потреб городян у житлі, різних формах і видах побутового, соціального і культурного обслуговування). Тісно пов'язані з цим дослідження соціальних проблем архітектури, планування і розбудови міських населених пунктів. Метою таких досліджень є забезпечення соціального обґрунтування рішень, що приймаються з питань містобудування.

У цілому соціологія міста охоплює досить широке коло проблем. Деякі з них, зокрема розробка соціологічної теорії міста, соціальні закономірності урбанізації, створення системи показників розвитку соціальної інфраструктури і ряд інших, досліджені недостатньо і потребують подальших зусиль соціологів.

Специфіка соціальної роботи в місті визначається низкою факторів:

- чисельністю мешканців: мале місто, велике місто, проблеми урбанізації, корінне населення і переселенці;
- регіональними особливостями: аграрний, промисловий, курортний, науково-дослідний регіони тощо;
- демографічними особливостями: демографічний склад населення — віковий і національний склад, соціальний статус тощо;
- розгалуженою інфраструктурою;
- рівнем економіки;
- більшими потребами у послугах і соціальній допомозі;
- рівнем культури;
- рівнем соціальної напруженості і соціально-психологічного навантаження.

У місті спостерігається весь спектр надання соціальних послуг в системі міністерств праці і соціальної політики, освіти і науки, охорони здоров'я, соціальних службах для молоді, культури, спеціалізованих службах і закладах — індивідуальна, групова, колективні форми роботи. Однак найбільш поширеною формою соціальної роботи в місті у західних країнах є робота на місцевому рівні — в общині, громаді, ком'юніті. Ця тенденція спостерігається і в нашій країні: надання соціальних послуг здійснюється на рівні районних (міських) державних адміністрацій.

Таким чином, соціальна робота в сільській місцевості перебуває на низькому рівні й вирізняється нерозвиненістю соціальної інфраструктури соціальних служб для селян, низьким рівнем життя, зниженням демографічного стану і міграцією молодого населення у місто, відсутністю потреби в соціально-психологічній допомозі внаслідок особливостей розвитку сільської громади і традицій життя, браком кваліфікованих спеціалістів. Соціальна робота як особливий вид надання соціальної допомоги більше розвинена у місті і характеризується комплексом соціально-психологічних і економічних проблем суспільства та рівнем задоволення соціальних потреб окремих громадян.

Основна література

Сільська молодь України в період політичних та економічних трансформацій: настрої, орієнтації, сподівання. — К., 1998. — 167 с.

Социальная работа: теория и практика: Учеб. пособие / Отв. ред. Е.И. Холостова, А.С. Сорвина. — М.: ИНФРА, 2001. — С. 270—278.

Соціально-економічні проблеми дитинства в сучасному українському селі. — К.: Академпрес, 1998. — С. 27—61.

Соціальне становище сільської жінки в Україні. — К.: Академпрес, 1998. — С. 31—45.

Соціологія: Короткий енцикл. слов. / Під заг. ред. В.І. Воловича. — К.: Укр. центр духовн. культури, 1998. — С. 554—555.

Теми для дискусії

1. Соціальна інфраструктура та її вплив на сутність соціальної роботи: діяльність закладів освіти, культури, охорони здоров'я, праці і соціальної політики, соціальних служб в сільській місцевості і великому місті.

2. Вплив рівня життя, традицій населення на запити у соціальних послугах відповідно до територіальних особливостей.

3. Специфіка соціальної роботи у сільській місцевості. Фактори, що впливають на активізацію соціальної роботи на селі.

4. Наукові дослідження з вивчення проблем міста — дослідження міста як соціального осередку суспільства, соціально-територіальної спільноти, середовища життєдіяльності людей. Фактори, що визначають специфіку соціальної роботи у місті.

2.2. Система соціального обслуговування населення

25 липня 1997 р. за Указом Президента України № 705 було створене Міністерство праці та соціальної політики України.

Відповідно до цього указу, **Міністерство праці та соціальної політики України** є центральним органом виконавчої влади, який бере участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері зайнятості та соціального захисту населення, охорони праці, соціально-трудових відносин, нормування та оплати праці, проведення пенсійної реформи, координації діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади з реалізації державних і регіональних соціальних програм, налагодження соціального партнерства.

У систему Міністерства праці та соціальної політики входять:

- управління праці та соціальної політики обласних, районних, міських та районних (міст) державних адміністрацій;
- територіальні центри обслуговування пенсіонерів і самотніх непрацездатних громадян та відділення соціальної допомоги вдома;
- будинки-інтернати;
- центри зайнятості;
- навчальні заклади;
- підприємства Українського виробничого протезного концерну “Укрпротез”;
- санаторії для інвалідів та ветеранів.

Міністерство праці та соціальної політики здійснює свою діяльність відповідно до Положення про Міністерство праці і соціальної політики України № 1319 від 01 грудня 1997 р. у таких напрямках, як:

- пенсійне забезпечення;
- соціальний захист інвалідів, ветеранів війни та праці;
- соціальний захист дітей-сиріт, одиноких, багатодітних матерів, малозабезпечених сімей з дітьми;
- соціальний захист осіб, які постраждали від Чорнобильської катастрофи;

- соціальне обслуговування громадян похилого віку та інвалідів установами соціального захисту.

До основних функцій Міністерства праці та соціальної політики належать такі:

- **розробка законодавства** у сфері соціального захисту: напрямів соціальної політики України та проектів нормативно-законодавчих актів щодо організації та розвитку соціального захисту; узагальнення практики застосування законодавства щодо соціального захисту, визначення та розробка законодавчих ініціатив у цій галузі; забезпечення виконання чинного законодавства та прийнятих урядом рішень стосовно соціального забезпечення і соціального захисту осіб, які постраждали від Чорнобильської катастрофи;

- **організація роботи місцевих органів соціального захисту населення**: координація роботи і партнерство у сфері соціального захисту; контроль за роботою, пов'язаною з наданням сім'ям з дітьми встановлених законодавством пільг, координація діяльності міністерств та інших центральних органів виконавчої влади з цих питань; взаємодія з місцевими органами щодо соціального захисту сім'ї, материнства і дитинства; координація діяльності органів соціального захисту населення з питань соціальної політики, надання методичної та практичної допомоги. Контроль за наданням пільг населенню, передбачених чинним законодавством; координація роботи органів соціального захисту щодо організації матеріально-побутового, культурного та медичного обслуговування непрацездатних громадян. Організаційне забезпечення працевлаштування та професійного навчання інвалідів, ветеранів війни та праці. Створення і розвиток відповідних спеціальних підприємств, зв'язок з громадськими і релігійними об'єднаннями, благодійними фондами щодо надання допомоги дітям-сиротам, одиноким, багатодітним матерям, а також малозабезпеченим сім'ям з дітьми;

- **організація міжнародного співробітництва** в галузі соціальної політики; міжнародне співробітництво в галузі соціальних прав жінок, сімей з дітьми, вивчення та узагальнення міжнародного досвіду соціального захисту сімей з дітьми;

- **створення підприємств:** разом з Фондом соціального захисту інвалідів України — створення спільних підприємств для виготовлення спеціалізованих засобів для інвалідів; розвиток та зміцнення матеріально-технічної бази санаторіїв, упровадження нових методів лікування; розробка заходів щодо розвитку мережі установ соціального обслуговування населення (будинків-інтернатів, територіальних центрів тощо, підсобних господарств та лікувально-виробничих майстерень);

- **забезпечення інвалідів** — спеціальними засобами пересування (виробництво, розподіл, контроль за реалізацією); засобами протезування, індивідуальними механічними та електрифікованими засобами пересування і реабілітації; забезпечення інвалідів санаторно-курортним лікуванням;

- **проведення наукових досліджень:** координація наукових досліджень з питань соціального захисту інвалідів, ветеранів війни і праці; вивчення проблем, пов'язаних із пенсійним забезпеченням громадян, які постраждали від Чорнобильської катастрофи, надання їм пільг і компенсацій; надання необхідної методичної і практичної допомоги місцевим органам соціального захисту населення створення спеціалізованих служб надання соціальних та інших послуг громадянам похилого віку та інвалідам.

Соціальний захист на обласному рівні здійснюють управління праці та соціальної політики обласних державних адміністрацій відповідно до Типового положення про управління соціального захисту населення обласної, Київської та Севастопольської міської державної адміністрації, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 1996 р. № 60.

Обласні держадміністрації реалізують такі завдання:

- **розвиток соціального забезпечення** з метою задоволення потреб соціально незахищених громадян;

- **керівництво роботою управлін** соціального захисту населення районних держадміністрацій, виконкомів міських Рад, пов'язаних з призначенням та виплатою пенсій і допомоги відповідно до законодавства;

- **створення системи адресної соціальної допомоги** і підтримки малозабезпечених громадян і сімей з дітьми, які відповідно до законодавства мають право на її отримання;

- **сприяння працевлаштуванню** інвалідів, вжиття заходів щодо їх професійного навчання, забезпечення матеріально-побутового обслуговування інвалідів та пенсіонерів;

- **здійснення контролю** за наданням пільг громадянам, які відповідно до законодавства мають право на їх отримання;

- **розширення і зміцнення матеріально-технічної бази** закладів соціального захисту населення, розвиток мережі будинків-інтернатів для громадян похилого віку та інвалідів, підвищення рівня обслуговування громадян, які перебувають у закладах соціального захисту;

- **здійснення комплексних цільових програм** разом з установами місцевого самоврядування, управліннями і відділами державних адміністрацій та громадськими організаціями, спрямованих на покращання соціального захисту інвалідів, ветеранів війни та праці, поліпшення обслуговування самотніх непрацездатних людей, громадян похилого віку, розвиток мережі територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів та інвалідів і надомних форм обслуговування, будівництво спеціальних житлових будинків для цієї категорії населення;

- **впровадження наукової організації праці** в організаційних структурах соціального захисту населення, забезпечення їх підвідомчих закладів і організацій кваліфікованими кадрами, створення умов для їх закріплення, найширшого використання знань і досвіду працівників;

- **організація надання протезно-ортопедичної допомоги** населенню і забезпечення інвалідів засобами пересування.

На районному рівні соціальний захист населення здійснюють управління праці та соціальної політики районних держадміністрацій відповідно до Типового положення про управління соціального захисту населення районної, районної у містах Києві та Севастополі державної адміністрації, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 1996 р. № 461.

Основні завдання районних держадміністрацій:

- **організація соціального обслуговування:** надання пільг ветеранам війни і праці та інвалідам, субсидій населенню; ма-

теріально-побутове обслуговування інвалідів, ветеранів війни та праці, забезпечення інвалідів транспортними засобами в установленому порядку; здійснення в установленому порядку компенсаційних виплат малозабезпеченим громадянам; надання адресної цільової грошової і натуральної допомоги малозабезпеченим громадянам, а також допомоги сім'ям з дітьми; утворення у своєму складі підрозділів соціальних компенсацій та гарантій малозабезпеченим громадянам, створення мережі та організація роботи територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів та інвалідів, відділень денного і стаціонарного перебування та соціальної допомоги вдома, центрів соціальної реабілітації, магазинів, пунктів харчування малозабезпечених громадян та інших підприємств комунально-побутового обслуговування, у тому числі з наданням платних послуг, спеціальних житлових будинків з комплексом служб соціально-побутового і медичного призначення, контроль якості та своєчасності надання послуг щодо соціального захисту;

- **вирішення питань працевлаштування громадян:** підготовка пропозицій місцевим Радам щодо встановлення нормативів робочих місць, призначених для працевлаштування інвалідів; здійснення працевлаштування інвалідів; разом з відповідними державними органами і громадськими організаціями; сприяння створенню виробництв, цехів і дільниць, призначених для використання їхньої праці, професійно-технічного навчання та перекваліфікації інвалідів; перевірка на підприємствах, в установах і організаціях усіх форм власності умов праці інвалідів і можливість використання їх на роботі згідно з трудовими рекомендаціями медично-соціальної експертної комісії, направлення інвалідів на навчання у навчальних закладах сфери соціального захисту населення;

- **посередницька діяльність:** сприяння громадським, релігійним організаціям, благодійним фондам, окремим громадянам у наданні соціальної допомоги ветеранам, інвалідам та громадянам похилого віку;

- **здійснення дослідної роботи:** аналіз стану надання встановлених законодавством пільг соціально незахищеним громадянам, виконання комплексних програм, вжиття заходів со-

ціальної підтримки малозабезпечених верств населення, внесення на розгляд голови районної державної адміністрації актуальних питань соціального захисту; виявлення малозабезпечених громадян похилого віку і самотніх непрацездатних громадян, які мають потребу в соціальній допомозі різних видів; ведення обліку осіб, які потребують влаштування до будинків-інтернатів для громадян похилого віку та інвалідів, оформлення необхідних документів для їх влаштування до цих закладів, надання допомоги в організації роботи будинків-інтернатів (пансіонатів), розташованих на території району; ведення обліку осіб, які потребують протезно-ортопедичної допомоги, і сприяння їм у протезуванні;

- **вирішення правових питань:** надання правової допомоги підприємствам, установам, організаціям усіх форм власності у підготовці документів для призначення пенсій працівникам і членам їхніх сімей, а також сприяння громадянам в одержанні документів, необхідних для призначення пенсій та допомоги; внесення відповідно до чинного законодавства пропозиції щодо встановлення піклування над повнолітніми дієздатними особами, які за станом здоров'я потребують догляду.

Територіальні центри соціального обслуговування є спеціальними установами, які надають послуги громадянам похилого віку та самотнім непрацездатним громадянам, спрямовані на підтримання їхньої життєдіяльності та соціальної активності. Відповідно до адміністративної підпорядкованості територіальні центри включають в себе різні структурні підрозділи та відділення, зокрема:

- відділення соціальної допомоги вдома, в тому числі спеціалізовані — для обслуговування інвалідів з порушенням рухової активності, сліпих, глухих тощо;

- відділення соціально-побутової реабілітації;

- відділення гуманітарної та іншої благодійної допомоги;

- відділення денного перебування;

- лікувально-оздоровчий комплекс;

- відділення медико-соціальної реабілітації;

- стаціонарне відділення для постійного або тимчасового проживання;

- спеціальні житлові будинки для самотніх непрацездатних громадян;
- лікувально-виробничі майстерні, спеціальні цехи, дільниці, підсобні сільські господарства, в тому числі на госпрозрахунковій основі;
- дієтичні їдальні.

Територіальні центри здійснюють комплекс соціально-побутових, медичних, комунальних, оздоровчих, рекреаційних, посередницьких, реабілітаційних та інших послуг.

Будинки-інтернати — стаціонарна соціально-медична установа для постійного проживання громадян похилого віку, ветеранів війни і праці, інвалідів, які потребують стороннього догляду, побутового і медичного обслуговування.

Типи дитячих будинків-інтернатів:

- для дітей шкільного і дошкільного віку з фізичними вадами і нормальним інтелектом, в яких значно утруднене або неможливе самостійне пересування і які частково себе обслуговують;
- для фізично здорових, дітей-імбецилів шкільного та дошкільного віку, які можуть самостійно пересуватися, самообслуговуватися;
- для фізично здорових дітей з глибокою розумовою відсталістю в ступені ідіотії, які можуть самостійно пересуватися;
- для дітей різного ступеня розумової відсталості, які страждають важкими порушеннями нижніх та верхніх кінцівок, не можуть самообслуговуватися і самостійно пересуватися.

Типи будинків-інтернатів для інвалідів та людей похилого віку:

- пансіонати для ветеранів війни та праці;
- будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів;
- спеціальні будинки-інтернати;
- дитячі будинки-інтернати;
- психоневрологічні інтернати.

Дітей і дорослих людей з інвалідністю, людей похилого віку в будинках-інтернатах забезпечують одягом, взуттям, м'яким інвентарем, чотириразовим харчуванням. В усіх будинках-інтер-

натах є медпункти, ізолятори, карантинні кімнати, які обладнані необхідною медичною апаратурою та інструментарієм. З метою соціальної адаптації і трудової реабілітації підопічних, а також навчання трудовим навичкам дітей-інвалідів при стаціонарних установах створено лікувально-виробничі майстерні.

В системі міністерства праці та соціальної політики функціонують **наукові організації та установи**. Які проводять аналітичну, дослідну, наукову діяльність щодо вивчення соціальних процесів і явищ у сучасному українському суспільстві, потреб і запитів громадян, соціальних проблем населення та шляхів їх вирішення. Це такі установи:

- 1) інформаційно-обчислювальний центр;
- 2) Науково-дослідний інститут праці та зайнятості населення;
- 3) Науково-дослідний інститут соціально-трудова відносин;
- 4) Науково-дослідний інститут з проблем соціального захисту населення.

Підприємства Українського виробничого протезного концерну "Укрпротез". Для надання протезно-ортопедичної допомоги населенню в Україні у складі Українського виробничого протезного концерну "Укрпротез" функціонують 14 державних експериментальних протезно-ортопедичних підприємств, 17 виробничих дільниць, 10 ательє з надання малоскладної протезно-ортопедичної допомоги, в яких щорічно обслуговується майже 1 млн осіб.

Підприємства і дільниці розташовані в обласних центрах і великих промислових містах, таких як Київ, Вінниця, Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса, Харків та ін.

Протезно-ортопедичними підприємствами за індивідуальними замовленнями виготовляються протези верхніх і нижніх кінцівок, рати, тюттори, ортези, корсети, ортопедичне взуття та специфічні засоби реабілітації.

Наприклад, крісла-коляски для інвалідів різних типів можна придбати у Львівського підприємства засобів пересування і протезування. Харківське протезно-ортопедичне підприємство виготовляє засоби реабілітації та малої механізації: манеж-хо-

дунки різних модифікацій, стільці туалетні, підставки туалетні, столики приліжкові, умивальники пересувні та ін.

Навчальні заклади. У різних областях і регіонах України функціонують навчальні заклади I і II рівнів акредитації для молоді з особливими потребами, із малозабезпечених сімей, дітей-сиріт та дітей, які залишились без батьківського піклування. У них молодь отримує юридичну, економічну, інженерну та іншу освіту. До них належать:

- Чернігівський юридичний коледж;
- Кам'янець-Подільський планово-економічний технікум-інтернат;
- Харківський обліково-економічний технікум-інтернат імені Ф.Г. Ананченка.

Держслужбовці управлінь праці та соціальної політики проходять підвищення кваліфікації на Республіканських постійно діючих курсах підвищення кваліфікації керівників та спеціалістів системи соціального захисту населення.

Санаторії для інвалідів та ветеранів:

- Київський клінічний санаторій “Перемога”;
- Одеський санаторій “Салют”;
- Трускавецький санаторій “Батьківщина”;
- Миргородський санаторій “Слава”;
- Алуштинський санаторій “Ветеран”.

У санаторіях проходять оздоровлення ветерани війни і праці, пенсіонери, люди похилого віку, самотні непрацездатні громадяни.

Основна література

Введення в соціальну роботу / За ред. І. Григи. — К.: Фенікс, 2001. — С. 95—123.

Праця та соціальна політика в Україні: Аналіт.-статист. зб. — К.: Соцінформ, 1999. — 127 с.

Соціальна робота в Україні: перші кроки. — К.: Академія, 2000. — С. 112—129.

Фирсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы / Моск. гос. соц. ун-т. — М.: Гуманит. изд. центр “ВЛАДОС”, 2001. — С. 172—200.

Теми для дискусії

1. Загальна характеристика системи соціального захисту в Україні.
2. Основні напрямки діяльності Міністерства праці та соціальної політики в Україні.
3. Особливості організаційної структури системи соціального захисту населення, державних органів соціального захисту, напрямки діяльності, завдання.
4. Функції організацій і установ щодо проведення соціальної роботи.
5. Особливості діяльності організацій і установ щодо соціальної роботи з різними категоріями населення.

2.3. Соціальна робота в системі охорони здоров'я

За визначенням ВООЗ, здоров'я — це “стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних вад”.

Правові гарантії щодо забезпечення права на охорону здоров'я визначені в Конституції України і законі України “Основи законодавства України про охорону здоров'я” від 19 липня 1992 р. № 1801-ХІІ.

Стаття 6. Право на охорону здоров'я
Кожний громадянин України має право на охорону здоров'я

Стаття 3. Поняття і терміни, що вживаються в законодавстві про охорону здоров'я

В “Основах законодавства України про охорону здоров'я” та інших актах законодавства про охорону здоров'я основні поняття мають таке значення:

здоров'я — стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних дефектів;

охорона здоров'я — система заходів, спрямованих на забезпечення збереження і розвитку фізіологічних і психологічних функцій, оптимальної працездатності та соціальної активності людини при максимальній біологічно можливій індивідуальній тривалості життя;

заклади охорони здоров'я — підприємства, установи та організації, завданням яких є забезпечення різноманітних потреб населення в галузі охорони здоров'я шляхом надання медико-санітарної допомоги, включаючи широкий спектр профілактичних і лікувальних заходів або послуг медичного характеру, а також виконання інших функцій на основі професійної діяльності медичних працівників;

медико-санітарна допомога — комплекс спеціальних заходів, спрямованих на сприяння поліпшенню здоров'я, підвищення санітарної культури, запобігання захворюванням та

інвалідності, на ранню діагностику, допомогу особам з гострими і хронічними захворюваннями та реабілітацію хворих та інвалідів.

Зміст інших понять і термінів визначається законодавством України та спеціальними словниками понять і термінів Всесвітньої організації охорони здоров'я.

Стаття 4. Основні принципи охорони здоров'я
Основними принципами охорони здоров'я в Україні є:

- визнання охорони здоров'я пріоритетним напрямом діяльності суспільства і держави, одним з головних чинників виживання та розвитку народу України;
- дотримання прав і свобод людини і громадянина в галузі охорони здоров'я та забезпечення пов'язаних з ними державних гарантій;
- гуманістична спрямованість, забезпечення пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими, національними, груповими або індивідуальними інтересами, підвищений медико-соціальний захист найбільш вразливих верств населення;
- рівноправність громадян, демократизм і загальнодоступність медичної допомоги та інших послуг в галузі охорони здоров'я;
- відповідність завданням і рівню соціально-економічного та культурного розвитку суспільства, наукова обґрунтованість, матеріально-технічна і фінансова забезпеченість;
- орієнтація на сучасні стандарти здоров'я та медичної допомоги, поєднання вітчизняних традицій і досягнень із світовим досвідом в галузі охорони здоров'я;
- попереджувально-профілактичний характер, комплексний соціальний, екологічний та медичний підхід до охорони здоров'я;
- багатокладність економіки охорони здоров'я і багатоканальність її фінансування, поєднання державних гарантій з децентралізацією та заохоченням підприємництва і конкуренції;
- децентралізація державного управління, розвиток самоврядування закладів та самостійності працівників охорони здоров'я на правовій і договірній основі.

Становлення соціальної роботи у сфері здоров'я зумовлено погіршенням здоров'я населення, необхідністю вирішення проблем медичного і соціального характеру на якісно новому рівні. У науковій літературі висловлюються діаметрально протилежні правовим підходам думки щодо визначення понять “здоров'я” і “хвороба”, переважно у контексті соціального благополуччя чи неблагополуччя людини. На думку вченого В. Ліщука соціальне благополуччя може бути передумовою нездоров'я. Незадоволеність, бажання до самоудосконалення, неприйняття зла, підтримка і відтворення добра є невід'ємними передумовами здорового тіла і духу. Нижчий рівень суб'єктивного відчуття благополуччя, як і верхній — об'єктивного достатку і можливостей — мають бути актуалізовані, зважаючи на рівень збереження і підвищення здатності організму до самозбереження і відтворення. На його думку, благополуччя як результат низької вимогливості, самозаспокоєності, претензій до комфортного життя несумісні зі здоров'ям. З огляду на це, він дає таке визначення здоров'я:

- здатність організму протидіяти хворобі та іншим порушенням;
- здатність розширювати умови повноцінної життєдіяльності;
- здатність розширювати і підтримувати рівень життєвих цінностей;
- здатність розширювати пізнавальну сферу, інтелектуальні можливості, підвищувати морально-етичний рівень соціуму, протидіяти деструктивним змінам.

Здоров'я — це здатність чинити опір, пристосовуватись і пристосовувати, здатність до самозбереження і саморозвитку, до все більш різнобічного середовища існування. Здоров'я — це здатність пристосовуватись до середовища і своїх власних можливостей; протидіяти зовнішнім і внутрішнім проблемам, хворобам, порушенням; зберігати себе, своє природне середовище; розширювати свої можливості, умови проживання, екологічного, інтелектуального, морально-етичного середовища; підтримувати довготривалість повноцінної життєдіяльності; покращувати можливості, властивості та здібності свого організму; народжувати потомство; підтримувати духовні, культурні й матеріальні цінності; адекватно поводитися, етико-ес-

тетичне ставлення до себе, ближніх, добра і зла; бути самосвідомим; якість життя і середовища проживання.

Правильне розуміння проблеми “особистість і хвороба” потребує визнання єдності біологічного і соціального в людині. Сучасні дані свідчать про те, що особистість — це така відкрита система, що сама себе регулює, включає в себе підсистеми від молекулярно-генетичного до соціально-психологічного рівнів.

Особистісне усвідомлення хвороби впливає на спосіб життя людини в цілому і характеризує когнітивну активність особистості.

На думку вченого *З. Дж. Ліповські*, хвороба — це перешкода, яку необхідно долати; ворог, що погрожує цілісності особистості; покарання за минулі гріхи; виявлення вродженої слабкості організму; полегшення, що дає змогу усунути від соціальних вимог і відповідальності; стратегія пристосування до вимог життя (використання хвороби для отримання грошових компенсацій); фатальний збіг обставин, втрата можливості повноцінного існування; певна позитивна цінність, яка дозволяє особистості обрати більш високий сенс життя.

У процесі захворювання відображається власний стан особистості. Лікарі кажуть: “Скажи, як ти хворієш, і я скажу, хто ти”.

Кожна особистість по-різному реагує на хворобу і сприймає свою життєву ситуацію. Є різні варіанти ставлення до хвороби: людина тримається вище хвороби, бореться з нею, не звертає на неї уваги, повністю підкоряється, стає її рабом, слугою, переоцінює симптоми, оживлює старі сліди перенесеної хвороби, затримується на тій чи іншій ознаці хвороби.

Разом з тим, вроджені спадкові захворювання, вади психофізичного розвитку, спадкова схильність до ряду захворювань, зміни біологічної системи організму справляють вплив на соціальне середовище.

Стан соціального середовища проживання людини, економічне благополуччя суспільства визначають такі демографічні показники, як народжуваність, смертність, структура захворюваності населення, інвалідизація тощо, які є предметом спеціальних медико-соціальних досліджень, на основі яких розробляються різні комплексні програми оздоровлення суспільства. Вирішуючи схожі проблеми, що спрямовані на поліпшення добробуту суспільства і конкретного індивідуума,

медицина і соціальна робота використовують різні методологічні підходи.

Медицина переважно досліджує анатомо-фізіологічний стан організму людини в цілому і її окремих систем, виявляючи відхилення від фізіологічної норми, діагностує патологічні зміни в організмі, визначає причинно-наслідкові зв'язки, які лежать в їх основі, механізми розвитку захворювань.

Соціальна робота в системі охорони здоров'я — система заходів, спрямованих на забезпечення збереження і розвитку оптимальної працездатності та соціальної активності людей з інвалідністю, сприяння здоровому способу життя громадян.

У багатьох країнах світу соціальна робота стала невід'ємним компонентом сфери охорони здоров'я, в межах якої соціальний працівник проводить соціальний захист пацієнтів через систему соціального страхування, надає психологічну підтримку, проводить рекреаційну роботу.

Соціальна робота в європейських країнах та Сполучених Штатах має широкий спектр застосування. Соціальні працівники в цих країнах вирішують такі завдання:

- надання первинної психологічної допомоги жінкам, які народжують дітей з вадами розвитку, консультування їх з правових питань;
- медико-соціальна робота;
- психологічна підтримка і консультування з правових питань осіб, які зазнали шкоди для свого організму з боку інших осіб, зазнали каліцтва тощо;
- психологічна підтримка людей похилого віку в стаціонарному закладі охорони здоров'я;
- організація рекреаційної роботи для дітей;
- соціальне страхування на випадок хвороби;
- організація спеціальних соціальних програм для особливих категорій пацієнтів — онкохворих, хворих на лейкемію, інвалідів.

У російських підручниках із соціальної роботи визначаються напрямки і завдання соціальних працівників у сфері охорони здоров'я, які змістовно поєднують у собі функції діяльності соціального працівника і лікаря, що потребує спеціальної медичної підготовки.

Організаційною основою для цього в Росії є:

- створення в закладах охорони здоров'я кабінетів медико-генетичної консультації;
- проведення санітарно-просвітницької роботи з майбутніми батьками шляхом видання відповідної науково-публіцистичної літератури, навчання у школі матері і дитини на базі існуючих консультацій;
- вжиття комплексу заходів з виховання у населення здорового способу життя;
- профілактичне поглиблене обстеження населення з метою виявлення груп ризику, а також осіб, у яких розвиваються патологічні стани, а також хворих з метою попередження розвитку і прогресування у них ускладнень.

Медико-соціальна робота визначається як вид мультидисциплінарної професійної діяльності медичного, психолого-педагогічного і соціально-правового характеру, яка спрямована на відновлення, збереження і зміцнення здоров'я. Її головна мета — досягнення максимально можливого рівня здоров'я, функціонування та адаптації осіб з фізичною чи психічною патологією, а також соціальним неблагополуччям. Важливим є те, що медико-соціальна робота принципово змінює комплекс заходів з допомоги у сфері охорони здоров'я, тому що зумовлює системні медико-соціальні впливи на більш ранніх стадіях захворювання і розвитку хворобливих процесів.

Є два типи медико-соціальної роботи — патогенетичний і профілактичний. *Патогенетична медико-соціальна робота* включає в себе заходи з організації медико-соціальної експертизи, медико-соціальної допомоги, соціальної роботи в окремих галузях медицини та охорони здоров'я.

Профілактична медико-соціальна робота обумовлює вжиття заходів з попередження соціально залежних порушень соматичного, психічного і репродуктивного здоров'я, забезпечення соціального захисту всіх громадян у питаннях охорони здоров'я тощо.

Профілактична медико-соціальна робота розподіляється на два види:

- первинна профілактика;
- вторинна профілактика.

Завдання первинної профілактики — попередження розвитку у людини патологічних станів, тобто проведення соціально-економічного аналізу, формування у населення уявлень про здоровий спосіб життя, активну життєву позицію щодо свого здоров'я.

Завдання вторинної профілактики — попередження подальшого прогресування хвороби, розробка комплексу лікувальних і профілактичних заходів, а також вирішення цілої низки соціальних завдань. При цьому проводиться медико-соціальна експертиза працездатності, визначається трудовий прогноз, вивчається вплив соціальних факторів (характер трудової діяльності, економічний стан сім'ї, повноцінність і різнобічність харчування, забезпеченість житлом, економічна і кліматогеографічна обстановка місцевості проживання) на здоров'я людини. При роботі з хронічно хворим необхідно формувати у нього активну життєву позицію, яка перешкоджає розвитку соціального утриманства. Важливими чинниками при цьому є влаштування побуту, матеріальна і моральна підтримка сім'ї, працевлаштування відповідно до стану здоров'я.

Суттєвий напрям профілактичної медико-соціальної роботи — підвищення рівня медичної освіти населення, формування у нього уявлень про здоровий спосіб життя і його значення у попередженні захворювань. З цією метою використовуються ЗМІ, проводяться семінари, індивідуальна санітарно-просвітницька робота, різноманітні форми навчання.

Другим значимим напрямком профілактичної медико-соціальної роботи є виявлення найбільш важливих соціальних факторів, які справляють негативний вплив на здоров'я людини; безпосереднє їх усунення чи зменшення впливу на організм: надання матеріальної допомоги малозабезпеченим чи багатодітним сім'ям, психологічна корекція стану, патронаж "сімей соціального ризику", надання допомоги клієнтам у вирішенні правових проблем, забезпечення їх продуктами харчування, ліками, дотримання соціальних гарантій, які визначені Конституцією України.

Активним напрямком профілактичної медико-соціальної роботи є спільна з клієнтом робота з попередження шкідливих

авичок (паління, вживання алкоголю тощо). Специфіка роботи визначається багатьма факторами: віком клієнта, видом його соціальної діяльності, економічним станом сім'ї, станом його здоров'я, мірою соціальної активності, наявністю певних факторів, які впливають на здоров'я людини, можливостями суспільства тощо.

Пріоритетним напрямком патогенетичної медико-соціальної роботи є реабілітація, тобто комплекс медичних, соціально-економічних, педагогічних заходів, спрямованих на попередження розвитку патологічних процесів, що призводять до тимчасової чи стійкої втрати працездатності, повне чи часткове відновлення порушених функцій організму, підвищення адаптаційних ресурсів людини, її соціальної активності. Міра відновлення соціальної активності людини та її адаптаційних процесів є своєрідним підсумком медико-соціальної роботи. Відсутність у штаті лікувальних закладів соціальних працівників свідчить про те, що реабілітацію здійснюють медичні працівники.

До завдань реабілітації належить також підвищення якості життя пацієнтів. До цього часу при цілій низці хвороб виправдала себе триденна система реабілітації пацієнтів: стаціонар-лікарня-санаторій (будинок відпочинку), при деяких (інфаркт міокарда, інсульт) — чотириденна система реабілітації: стаціонар-лікарня-санаторій (будинок відпочинку) — спеціалізовані реабілітаційні центри, які забезпечені сучасною апаратурою і які використовують сучасні методики відновлення хронічно хворих. На етапі реабілітації проводиться медико-соціальна експертиза працездатності, визначається трудовий прогноз, професійна орієнтація, вирішуються питання працевлаштування, перекваліфікації. Поряд з цим на етапі реабілітації досить гостро постають питання правового, соціального характеру, корекція психологічного стану. Важливість соціальної роботи в системі реабілітації при визначенні трудового прогнозу підтверджує медико-соціальна експертиза, яка здійснюється переважно у лабораторно-поліклінічній ланці. Разом зі станом здоров'я враховується також рівень соціальної захищеності людини, визначається необхідність надання соціальної допомоги особам, у яких є психофізичні відхилення.

У виникненні і розвитку значної кількості захворювань соціальні фактори відіграють якщо не основну, то визначальну роль. Тому профілактика виникнення і розповсюдження захворювань, ефективна боротьба з ними неможливі без активного виявлення та усунення соціальних факторів. На сьогодні ця робота фактично покладена на медичних працівників, які, на жаль, не мають певних знань із соціальної роботи і необхідного часу. Значна частина робочого часу дільничного терапевта присвячена вирішенню соціальних, а не медичних проблем хворих. Все це підтверджує важливість соціальної роботи у сфері охорони здоров'я.

Успішне вирішення цієї проблеми можливе із включенням в її структурні підрозділи чи відділення самостійних медико-соціальних підрозділів (кабінетів), які зможуть вирішувати окремі питання: соціально-психологічна, юридична консультація, виробнича реабілітація, робота з сім'єю тощо, а також методична допомога лікарям з метою підвищення ефективності попередження виникнення і прогресування захворювання.

Основа медико-соціальної роботи мають становити вікові, статеві дані про пацієнтів, врахування професійної діяльності, адаптаційних ресурсів, стан медико-соціального середовища.

Як і медична діяльність, спрямована на профілактику захворювання, поділяється на первинну і вторинну, так і медико-соціальну роботу часто поділяють на первинну і вторинну.

Первинна соціальна робота зумовлює відновлення у населення необхідності дотримуватися здорового способу життя, вирішення цілої низки соціальних проблем суспільства, сім'ї, індивіда, досягнення певного рівня економічного розвитку суспільства.

Вторинна соціальна робота зумовлює створення певних соціальних умов, які дозволяють особистості без шкоди для здоров'я краще адаптуватися у соціальному середовищі, бути корисним суспільству, відчувати себе особистістю, а також вирішення цілого ряду інших соціальних проблем (забезпеченості необхідними житловими умовами, транспортом, харчуванням, професією, яка відповідає стану здоров'я, усунення шкідливих звичок тощо).

Не менш важливою є соціальна робота щодо вирішення проблеми усунення факторів, які сприяють формуванню хвороби.

При цьому необхідно визначити роль кожного соціального фактора і їх сукупності в генезі патологічного процесу в організмі хворого (паління, вживання алкоголю, шкідливе виробництво тощо). Зрозуміло, що без їх вирішення неможливо здійснити ефективне лікування захворювань, попередити їх прогресування і розвиток ускладнень.

Соціальна робота відіграє основну роль на етапі трудової реабілітації, визначення працездатності, трудового прогнозу, професійної переорієнтації, створення певних виробничих умов для підтримки соціальної активності індивіда.

В Україні пріоритетним напрямком соціальної роботи у сфері охорони здоров'я є сприяння здоровому способу життя. У законодавстві про охорону здоров'я, у ст. 32 дається визначення поняття "сприяння здоровому способу життя".

Стаття 32. Сприяння здоровому способу життя населення

Держава сприяє утвердженню здорового способу життя населення шляхом поширення наукових знань з питань охорони здоров'я, організації медичного, екологічного і фізичного виховання, вжиття заходів, спрямованих на підвищення гігієнічної культури населення, створення необхідних умов, у тому числі медичного контролю, для заняття фізкультурою, спортом і туризмом, розвиток мережі лікарсько-фізкультурних закладів, профілакторіїв, баз відпочинку та інших оздоровчих закладів, на боротьбу зі шкідливими для здоров'я людини звичками, встановлення системи соціально-економічного стимулювання осіб, які ведуть здоровий спосіб життя.

В Україні проводиться державна політика обмеження куріння та вживання алкогольних напоїв. Реклама тютюнових виробів, алкогольних напоїв та інших товарів, шкідливих для здоров'я людини, здійснюється відповідно до Закону України "Про рекламу".

З метою запобігання шкоди здоров'ю населення забороняється проведення без спеціального дозволу Міністерства охорони здоров'я України розрахованих на масову аудиторію лікувальних сеансів та інших аналогічних заходів з використанням гіпнозу та інших методів психічного або біоенергетичного впливу.

Основною віковою групою, на яку спрямовані заходи з формування здорового способу життя, є молодь. Згідно з оглядом в рамках проекту “Українська ініціатива з охорони здоров’я” встановлено, що основну інформацію щодо проблем здоров’я молодь отримує із засобів масової інформації, а також від своїх друзів, а не від медичних працівників, учителів або батьків. Доступ до послуг з охорони здоров’я, особливо стосовно таких проблем, як репродуктивне здоров’я і планування сім’ї обмежений. Послуг щодо діагностики і лікування, планування сім’ї, профілактики і лікування наркоманії, які б були спрямовані на молодь, майже немає, молодь не має до них доступу або не може їх собі дозволити. Відсутність консультативних послуг і недружня атмосфера у клініках віддаляють молодих людей. Є медичні послуги спрямовані на так звану “організовану молодь”. Це означає, що вуличні діти та ті, кого було виключено зі шкіл, не мають змоги отримати кваліфіковану допомогу. Безпечного і сприятливого середовища, де молодь може, як мінімум, отримати доступ до інформації, неупереджено спілкуватись з фахівцями та в разі потреби скористатись лікуванням, майже не існує. Право молоді брати участь у прийнятті рішень часто не поважається, і до її голосів не прислуховуються. Вона зовсім не залучена у процес прийняття рішень, що стосуються їхнього життя і розвитку.

Конфлікти у сім’ях (43 %), алкоголізм батьків (38 %) та неповні сім’ї (37 %) ще більше посилюють безлад у поведінці молоді. Високий рівень розлучень (3,8—43 %), що в 1992—1995 рр. дорівнював близько 50 % щорічного числа шлюбів, пов’язані з насильством у сім’ї. Діти все частіше тікають з дому через насильство, від якого вони там потерпають. Учні старших класів виявляють високий рівень агресивності, вони не задоволені своїм життям і з песимізмом дивляться у майбутнє.

Недостатня також підтримка молоді на громадському рівні. Вона має надаватися через мережу соціальних послуг Міністерства у справах сім’ї та молоді. Проте ці послуги засновані недавно і їх надання ще потребує підтримки і зміцнення знаннями і навичками. Тому робота щодо сприяння здоровому способу життя проводиться соціальними службами для сім’ї, дітей та молоді, реабілітаційними закладами та іншими

організаціями, зокрема міжнародними. Однією з них є програма Дитячого міжнародного фонду ЮНІСЕФ “Здоров’я та розвиток молоді”. У межах цього проекту проводилася така робота: просвітницька діяльність серед молоді та її лідерів стосовно навчання соціальних навичок — участі у прийнятті рішень, формуванні здорового способу життя, в заходах профілактики ВІЛ/СНІДу, у програмі за методикою “рівний — рівному” тощо; підготовка фахівців для проведення нових для країни форм роботи з дітьми та молоддю; адаптація та реалізація наявних соціальних проектів, розрахованих на роботу з конкретною групою молоді; видання інформаційних, методичних та дидактичних матеріалів, розроблених на підставі досвіду реалізації програм з формування здорового способу життя; підтримка вжиття заходів (конференцій, ярмарок), спрямованих на поширення досвіду, накопиченого в ході реалізації соціальних проектів; здійснення досліджень, необхідних для подальшої роботи з проблем здоров’я і розвитку молоді, для вивчення ситуацій та оцінювання; технічна підтримка партнерів.

Соціальні служби проводять заходи у загальноосвітніх, вищих навчальних закладах, реабілітаційних установах, в різних організаціях та підприємствах, в системі громадської освіти, використовуючи такі форми і методи роботи, як просвітницька діяльність, проведення тренінгів, семінарів, соціальних акцій, кампаній та ін.

Основна література

Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред. П.Д. Павленок. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2002.

Социальная работа: теория и практика: Учеб. пособие / Отв. ред. Е.И. Холостова, А.С. Сорвина. — М.: ИНФРА, 2001. — С. 261—270.

Сучасні підходи у сфері охорони здоров’я та його популяризації / Упоряд.: Н.В. Зимовець, В.В. Крушельницький, Т.І. Мірошніченко, За заг. ред. І.Д. Звереві. — К.: Наук. світ, 2003. — 95 с.

Фирсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы / Моск. гос. соц. ун-т. — М.: Гуман. изд. центр “ВЛАДОС”, 2001. — С. 236—251.

Додаткова література

Грига І.М. Соціальна робота в охороні здоров'я: Метод. рекомендації по проведенню навч. курсу для магістеріуму / Школа соціальної роботи Нац. ун-т “Києво-Могилян. акад.” — К.: Вид. дім “КМ Academia”, 2001. — (Методична серія). — 82 с.

Збереження та зміцнення репродуктивного здоров'я підлітків та молоді: потенціал громади: Метод. матеріали до тренінгу / Авт.-упоряд. Н.В. Зимовець; За заг. ред. Г.М. Лактіонової. — К.: Наук. світ, 2004. — С. 92—156.

Здоров'я — моя цінність: Метод. матеріали до тренінгу / Автор-упоряд.: О.М. Петрик; За заг. ред. І.Д. Зверевої. — К.: Наук. світ, 2005. — 53 с.

Магістеріум. Соціальна робота і охорона здоров'я / Ред.: В.С. Брюховецький. — К.: Нац. ун-т “Києво-Могилян. акад.”, — 2004. — Вип. 15. — 91 с.

Моделювання та впровадження програм щодо формування здорового способу життя / Під заг. ред. І. Зверевої та Г. Лактіонової. — К.: Наук. світ, 2000. — 59 с. — (Благополуччя дітей та молоді: можливості соціальної роботи (у рамках проекту “Соціальна освіта в Україні”). — К.: Наук. світ, 2000. — 59 с.

Оцінка ефективності програми “Здоров'я та розвиток молоді”. 1997—2001. — К., 2001. — 95 с.

Про становище молоді в Україні (за підсумками 1999 р.): Щорічна доп. Президентів України, Верховній Раді, Кабінету Міністрів України. — К., 2000.

Хижняк М.І., Нагорна А.М. Здоров'я людини та екологія. — К.: Здоров'я, 1995. — 229 с.

Форми організації дозвілля дітей та молоді / Упоряд.: В.В. Молочний, С.О. Моньков, О.В. Безпалько; За заг. ред. І.Д. Зверевої. — К.: Наук. світ, 2005. — 58 с.

Теми для дискусії

1. Правові аспекти соціальної роботи у закладах освіти, охорони здоров'я, культури.
2. Теорії здорового способу життя. Визначення поняття “здоров'я”.
3. Основні напрямки діяльності системи охорони здоров'я, державного захисту у сфері здоров'я: права, гарантії.
4. Основні напрямки медико-соціальної роботи, сутність формування здорового способу життя.
5. Наукові теорії щодо впливу культури на свідомість особистості і нації. Основні аспекти соціальної роботи у сфері культури: соціально-педагогічний, психологічний, соціальний.
6. Вплив художньої рецепції і художньої творчості на сутність соціальної роботи і соціально-культурної анімації.

2.4. Соціальна робота в системі освіти

Освіта — основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку держави і суспільства.

Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими кадрами.

Певні соціальні процеси, що виникають в нових соціально-економічних умовах, спонукають створення нових соціальних систем, відображають нові підходи до соціальної діяльності, тобто “рух на випередження”.

Раніше, а в більшості країн і тепер, основна ідея прогресу полягала в тому, що спочатку треба наздогнати в розвитку науки, виробництва найрозвиненіші країни приблизно тим самим шляхом, який пройшли останні, і лише після цього досягати ще вищого рівня. Нині цей підхід застарів, коли ми за такою методологією наздоганятимемо країни, які застосовують рух на випередження, то вони відірвуться від нас ще більше, тобто ми продовжуватимемо відставати від них. Основна ідея методології на випередження полягає в тому, щоб “переганяти без того, щоб наздоганяти”.

Дослідники зазначають, що усе залежить від взаємної гри двох протилежних начал: того, що створює структури, народжує неоднорідності в безперервному середовищі, і того, що їх розсіює, розмиває неоднорідності найрізноманітнішої природи. Тобто результат взаємодії цих протилежних начал, структуруючого і хаотичного, визначає всі форми існування складних систем: створення нових структур, їх розвиток і ліквідацію.

З цього погляду розглядаються механізми створення нових соціальних систем, структур у рамках вже наявних, які є по

суті запозиченням зарубіжного досвіду. З цього випливає те, що розроблення нової концепції руху на випередження, вибір шляху до “істинного буття, добра, до храму” треба здійснювати на засадах діалогової взаємодії між будь-якими суб'єктами певної діяльності, а також їх взаємодії з її об'єктами, зокрема природними, в якій має відбуватися постійний коеволюційний розвиток цих суб'єктів і об'єктів.

Соціальна робота як прогресивна сфера допомагаючої діяльності соціального працівника має різні структурно-функціональні моделі: автономне, самостійне, незалежне функціонування (країни Західної Європи, зокрема Велика Британія); включеність в інші соціальні структури, наприклад в систему освіти, або поєднання з незалежними структурними елементами — США.

Соціальна робота у сфері освіти в Україні почала по суті формуватися у 80—90-ті роки ХХ ст. — етап соціальних, політичних, економічних, соціально-культурних змін і зрушень. Найбільш значущими з них є нове державотворення, формування національних підходів до навчання і виховання особистості, розпад піонерської і комсомольської організацій, значне погіршення економічного становища громадян, неконтрольований, негативний вплив засобів масової інформації на свідомість громадян, поява таких соціальних хвороб, як наркоманія, жебрацтво, бродяжництво, безпритульність. Нові соціально-економічні умови життя створили передумови для соціального замовлення на нові форми і методи соціального навчання і виховання молодого покоління, соціального захисту дітей та молоді.

Нині російські дослідники (О. Асмолов, И. Зимняя, В. Бочарова та ін.) здійснюють наукові дослідження щодо теоретичної бази соціальної педагогіки, її наукового апарату на основі діяльності загальноосвітніх шкіл і клубів за місцем проживання. Створюються два творчих колективи, які працюють в напрямках теоретичного обґрунтування предмета дослідження соціальної педагогіки і соціальної роботи. Розгортається дискусія щодо пріоритетів, сфер призначення і категорій соціальної педагогіки і соціальної роботи як науки і практичної діяльності. Прихильники першого напрямку наукового

знання відстоювали позицію щодо самостійності соціальної педагогіки як науки, яка сформувалась у межах сфери освіти і має власну теоретичну базу. Функції соціального педагога у загальноосвітніх школах виконували класні керівники і заступники директора з виховної роботи, які в майбутньому і повинні набути статусу соціальних педагогів. Тобто соціальна педагогіка розглядалась як галузь загальної педагогіки і мала вплив тільки у сфері освіти. Прихильники другого наукового напрямку ототожнюють соціальну педагогіку із соціальною роботою. Основний аргумент торкається питання соціалізації особистості всіх вікових груп, необхідності соціального захисту всіх категорій громадян. Дискусії розгортаються щодо повноважень соціальної педагогіки і соціальної роботи, виокремлення їх у професійну спеціалізацію. У цей період з'являються наукові праці і навчальні видання, які не ставлять знака відмінності між соціальною педагогікою і соціальною роботою.

На початку 90-х років з'являються нові організаційні форми соціального захисту дітей і молоді, що викликають необхідність розробки нових підходів як до соціального виховання, так і до системи соціального захисту. Серед них виділяються такі, як соціальні служби для молоді, управління у справах неповнолітніх, реабілітаційні центри і притулки для тимчасового перебування неповнолітніх. Методи карального впливу на дитину, яка схильна до девіантної поведінки, переключуються на превентивні і корекційні підходи. Особливого значення набуває соціально-педагогічна робота з сім'єю і групами однолітків зі створення нормального соціального оточення дитини, соціально-педагогічна робота за місцем проживання і з дітьми вулиці. Такі традиційні форми соціального виховання, як шефство над неповнолітніми, набуває нових форм, зокрема волонтерства, повертаються старі форми філантропії — спонсорська підтримка, допомога і меценатство. У цей період готуються до захисту наукові дослідження із соціальної педагогіки щодо вивчення соціалізації особистості, форм і методів соціального виховання окремих категорій дітей та молоді, ролі соціального середовища у процесі становлення і розвитку особистості.

Соціальна робота будується на теоретичній базі соціальної педагогіки, але є ширшою за змістом, рівнем складності со-

ціального впливу на особистість (не тільки педагогічного, але і психологічного, соціально-психологічного), повноваженнями, такими як матеріальна допомога і правовий захист.

Особливості соціально-педагогічної роботи в системі середньої освіти:

- організація роботи соціальних служб на основі посередницьких і партнерських зв'язків із закладами освіти на основі угод про співробітництво;

- розробка теоретичних моделей соціальної служби в середній загальноосвітній школі та вищому навчальному закладі на основі зарубіжного досвіду соціальної роботи.

Організація роботи соціальних служб проводиться таким чином:

- просвітницька соціальна робота щодо реалізації соціально значимих соціальних програм і проектів — спільно із соціальними службами для сім'ї, дітей та молоді (тренінги, акції щодо формування здорового способу життя та подолання негативних звичок, попередження наркоманії та алкоголізму, ставлення до виховання дівчаток і хлопчиків та ін.);

- проведення консультативної соціальної роботи соціальними службами в загальноосвітніх закладах із розв'язання психологічних, соціально-психологічних, соціальних, правових та інших проблем;

- соціальний патронаж, опіка і супровід дітей-інвалідів, дітей із малозабезпечених сімей, дітей-сиріт та дітей, які залишились без піклування батьків, — спільно із соціальними службами для сім'ї, дітей та молоді, управліннями праці та соціального захисту;

- культурно-дозвільнева діяльність: проведення фестивалів творчості, конкурсів, виставок творчих робіт — спільно із соціальними службами для сім'ї, дітей та молоді, управліннями праці та соціального захисту, позашкільними закладами освіти;

- реабілітаційна робота з підлітками та молоддю з девіантною і делінквентною поведінкою — разом із управліннями у справах неповнолітніх, соціальними службами для сім'ї, дітей та молоді, реабілітаційними закладами.

Прикладом моделі соціальної служби у загальноосвітніх закладах слугує досвід Росії, де почали створюватися соціальні служби, які спрямовані на організацію активного співробітництва як шкільної адміністрації, педагогів, учнів і батьків між собою, так і зовнішніх соціальних структур з ними для надання реальної, кваліфікованої, різнобічної і своєчасної допомоги дітям і вчителям щодо захисту їхніх особистісних прав і попередження їх порушень. Соціальна служба виконує такі функції:

- виступає поручителем, який забезпечує соціальні гарантії кожному члену шкільного колективу;
- охороняє і захищає особистість, її права, інтереси і працю;
- створює умови для безпечного, комфортного творчого життя учнів;
- надає допомогу і підтримку її учням і вчителям, що потребують її;
- налагоджує взаєностосунки у колективі, перешкоджає фактам психічного насилля над особистістю;
- вивчає громадську думку в шкільному колективі;
- організовує соціально-психологічну і правову консультації для учнів, педагогів, шкільної адміністрації, батьків;
- вирішує конфліктні ситуації між учнями, школярами і педагогами, учнями і батьками;
- організовує роботу шкільного телефону довіри;
- сприяє здоровому способу життя колективу і кожного його члена.

Основними принципами діяльності соціальної служби є:

- багатофункціональність — вжиття комплексу різнобічних заходів щодо охорони і захисту прав особистості школяра і педагога;
- об'єктивність — врахування якомога більшої кількості факторів існування і розвитку шкільного колективу і окремої особистості; вироблення неупереджених рекомендацій; врахування вікових особливостей і нахилів кожної особистості, її моральної позиції;
- комунікативність — організація системи взаємозв'язку з адміністрацією школи, педагогами, учнями, батьками, лікарями, психологами, юристами, місцевою владою і т. д. для от-

римання різнобічної інформації про життя шкільного колективу, його окремих частин і особистостей з метою вільної орієнтації у всіх шкільних справах і процесах, швидкого знаходження засобів кваліфікованої допомоги;

- інтеграція — отримана інформація має акумулюватися у замкнену систему, що забезпечує повне збереження таємниці та анонімність респондентів;
- оперативність — швидке вирішення чи профілактика соціальних проблем і протиріч у певному шкільному колективі, у конкретної особистості;
- автономність — соціальна служба повинна бути незалежною від адміністрації школи, органів управління освітою та інших владних структур;
- репрезентативність — представництво у всіх соціальних групах школярів і врахування їхніх інтересів;
- адаптація — орієнтація на рухливість, відсутність інерції і швидке пристосування до змін зовнішнього соціального середовища, властивостей особистості й колективу.

Соціально-педагогічний модуль при школі створюється з метою надання допомоги дітям і підліткам, які зазнають труднощів у навчанні з причин вад розвитку, емоційно-вольової сфери, неправильної поведінки, невміння налагодити спілкування, нездатності до комунікації.

Його завданнями є:

- раннє виявлення дітей, які відчують труднощі в навчанні та вихованні, у соціальній і середовищній адаптації і визначення умов для послаблення і долання недоліків у розвитку;
- надання допомоги педагогам загальноосвітніх шкіл в роботі з дітьми, у яких є відхилення у розвитку;
- проведення спеціальної роботи з дітьми, що спрямована на корекцію недоліків у розвитку;
- навчання і виховання дітей в умовах, що відповідають їхнім можливостям.

До основних напрямків соціально-педагогічного модуля належать:

- соціальна, педагогічна і психологічна діагностика дітей, які навчаються у територіально близьких школах;

- соціально-психологічна підтримка важкої дитини та її сім'ї;
- соціальний контроль за умовами виховання дітей з відхиленнями у розвитку, в школі і сім'ї;
- соціальна адаптація і психолого-педагогічна реабілітація в сім'ї та школі.

Перспективним напрямком соціальної роботи у сфері освіти у розвинених країнах світу є інтеграція дітей з вадами психофізичного розвитку в систему освіти.

У Великій Британії у 1981 р. прийнято акт про освіту, в якому визнано інтеграцію дітей зі спеціальними потребами обов'язковою. Діти зі спеціальними потребами в освіті можуть навчатися у загальноосвітніх школах і забезпечуються необхідними для цього умовами. Якщо вони влаштовані у загальноосвітню школу, то мають брати активну участь у шкільному житті поряд з іншими учнями. Це рішення є результатом широкого обговорення питання про користь інтеграції. Виділяється шість типів шкіл, які забезпечують певні умови для навчання дітей з вадами розвитку:

- 1) учні із спеціальними потребами влаштовуються у класи на загальній основі;
- 2) діти влаштовуються у загальноосвітню школу на загальній основі, однак із спеціальною підтримкою;
- 3) додаткові заходи надаються учням поза загальноосвітньою школою;
- 4) учні навчаються у спеціальному класі загальноосвітньої школи, однак деякий час проводять у класах основного потоку;
- 5) учні відвідують загальноосвітню школу, однак всю освіту отримують у спеціальному класі чи групі;
- 6) учні проводять частину свого часу в спеціальній школі, а частину — у звичайній школі.

Соціальні працівники здійснюють соціальний супровід дітей зі спеціальними потребами, проводять консультативну роботу з батьками, виступають посередниками між освітніми закладами та іншими організаціями.

У Сполучених Штатах Америки законодавчою базою для інтеграції дітей з вадами розвитку є закон "Про освіту індивідів з

аномаліями", що розроблений для захисту прав учнів та їх сімей. У цьому законі визначено основні гарантії:

- 1) батьки повинні виявити згоду на атестацію своєї дитини і направлення її на навчання відповідно до індивідуальної програми;
- 2) атестація дітей має проводитися рідною мовою;
- 3) тести і процедури, які використовуються для атестації, повинні бути позбавлені расових і культурних упереджень;
- 4) батьки мають право побачити всю інформацію, яка збирається і використовується при прийнятті рішень;
- 5) батьки і учні мають право на неупереджене заслуховування, якщо вони не згодні з рішенням атестаційної комісії;
- 6) секретність усіх звітів і записів учнів охороняється законом.

Робота соціального працівника зосереджена на захисті прав дітей та їхніх батьків на освіту.

У Бельгії прийнято закон "Про спеціальну освіту" (1970 р.), що зумовлює можливість взаємодії між загальноосвітньою і спеціальною школою і забезпечує можливість для окремих учнів з проблемами розвитку відвідувати уроки у звичайній школі, отримуючи при цьому додаткову допомогу. Через 10 років проектом інтегрованої освіти (GON-проект) було започатковано вирішення різнобічних проблем інтегрованого навчання.

У Бельгії створено систему PMS-центрів (центрів психолого-медико-соціального супроводу), які виникли на базі наявних раніше профорієнтаційних центрів і психологічних служб. Спочатку основна увага в роботі цих центрів приділялась вибору маршруту навчання дітей з вадами розвитку. Потім почали розв'язуватись питання організації неперервного супроводу учнів. Так само змінилися і спрямованість діяльності: від індивідуального супроводу учнів — до супроводу шкільних систем і корекції соціального фону.

Фундаментальні принципи діяльності PMS-центрів:

- автономність;
- пріоритет інтересів дитини;
- дорадчий характер;
- неперервність супроводу;
- мультидисциплінарність.

Сфери діяльності PMS-центрів:

- вибір освітнього маршруту;
- подолання труднощів у навчанні;
- вирішення проблем особистісного розвитку.

Основні функції, які виконують соціальні працівники: діагностична, консультативна, інформаційна, організація супроводу. Особлива роль PMS-центрів виявляється при переході дітей з одного етапу навчання на інший; при переході із системи спеціальної освіти у звичайну; за необхідності системних змін в освітньому закладі.

Особливості соціально-педагогічної роботи в системі вищої освіти. У вищих навчальних закладах створюються соціальні служби для молоді, які є підрозділами міських центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Така служба функціонує і при університеті “Україна”.

Студентська соціальна служба при Відкритому міжнародному університеті розвитку людини “Україна” — це спеціалізоване формування, що реалізує державну молодіжну політику і надає безкоштовні соціальні послуги та допомогу студентській молоді. Студентська соціальна служба при університеті “Україна” підпорядковується Київському міському центру соціальних служб для молоді (далі КМЦССМ). Діяльність студентської соціальної служби (далі ССС) при університеті “Україна” здійснюється за погодженням із керівництвом закладу.

Соціальну роботу в студентській соціальній службі університету “Україна” здійснює соціальний працівник — керівник служби (менеджер), соціальний педагог, який призначається на посаду та звільняється за наказом директора КМЦССМ і залучений спеціаліст — соціальний педагог з числа студентів. Координує роботу служби від адміністрації — перший проректор університету. Порядок та умови фінансування студентської соціальної служби встановлюються за погодженням з КМЦССМ. Типову структуру та штат студентської соціальної служби визначає КМЦССМ.

Соціальна служба при ВМУРОЛІ “Україна” у своїй діяльності керується чинним законодавством України, наказами

КМЦССМ, а також положенням про студентську соціальну службу університету “Україна”.

Центр студентських соціальних служб, створений при КМЦССМ, координує роботу і здійснює організаційно-методичне керівництво діяльністю студентської соціальної служби, сприяє її розвитку та ефективній діяльності, а керівництво університету “Україна” здійснює координацію з питань оперативного управління.

Студентська соціальна служба має право:

- вносити пропозиції до КМЦССМ з питань, що належать до її компетенції;
 - проводити у навчальному закладі соціально-психологічні опитування, тестування, анкетування.
- Студентська соціальна служба університету “Україна” реалізує свою діяльність за такими видами та напрямками:
- профілактика негативних явищ у студентському середовищі та пропаганда здорового способу життя (студентська соціальна служба є підпрограмою освітньо-профілактичного відділу КМЦССМ);
 - соціальна адаптація першокурсників до умов навчання у ВНЗ (подолання соціально-психологічних ускладнень різного характеру);
 - формування та розвиток волонтерського руху в університеті, що дає змогу студентам I—II курсів навчатися навичкам соціальної роботи за фахом;
 - соціальна реабілітація, адаптація та супровід студентів з особливими потребами (консультування, допомога у пересуванні, організація тьюторської підтримки);
 - культурно-дозвільневий напрямок діяльності соціальної служби як засіб соціально-психологічного впливу на студентську молодь (проведення тематичних клубів-кафе, вечорів самодіяльності, відвідування музеїв, театрів, виставок тощо);
 - реалізація екологічного напрямку діяльності (виховання екологічної свідомості молоді шляхом, залучення її до проведення екологічних акцій у районі та співпраці з Екологічною лігою молоді, Подільським центром захисту довкілля, міським будинком природи);

- проведення соціального моніторингу і соціальних досліджень у середовищі ВНЗ (бесіди, інтерв'ю, анкетування тощо);
- здійснення інформаційної діяльності (видання газети студентської соціальної служби "В-7", оформлення інформаційних стендів, здійснення соціальної реклами);
- вирішення проблем працевлаштування (сприяння тимчасовій та сезонній зайнятості студентів).

Завданнями студентської соціальної служби університету "Україна" є:

- надання соціально-педагогічних індивідуальних та групових послуг як засіб підготовки волонтерів, підвищення рівня самосвідомості молоді, оперативного вирішення запитів;
- надання соціально-інформаційних індивідуальних та групових послуг як засіб пропаганди здорового способу життя, основ репродуктивного здоров'я, прищеплення молоді активної життєвої позиції;
- надання комплексу послуг як засіб допомоги клієнтам, що перебувають у скрутному становищі, та здійснення соціального супроводу.

За вимогою КМЦССМ основними завданнями соціальної служби університету є:

- реалізація державних програм у сфері соціальної роботи зі студентською молоддю з метою поліпшення її становища, розв'язання соціальних проблем;
- надання соціальної, психологічної, правової та інформаційної соціальної допомоги студентській молоді, у тому числі студентам, що є сиротами, інвалідами, молодим студентським сім'ям;
- сприяння успішній соціальній адаптації студентів до умов навчання у ВНЗ, особливо першокурсників;
- профілактика негативних явищ у студентському середовищі.

Відповідно до основних завдань соціальна служба університету здійснює такі функції:

- реалізує проекти, заходи соціального становлення та соціальної підтримки студентської молоді;
- розробляє пропозиції щодо удосконалення діяльності ССС, зокрема їх організаційно-правового, науково-методично-

го, інформаційного, матеріально-технічного та фінансового забезпечення;

- співпрацює у межах наданих повноважень з місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм їх власності, громадськими організаціями, фізичними особами у вирішенні питань соціального становлення та соціальної підтримки студентської молоді;

- проводить соціологічні дослідження з метою визначення молодіжних соціальних проблем для використання їх у практиці соціальної роботи;

- організовує літню практику для студентів, які направляються факультетами, що готують фахівців з соціальної роботи;

- здійснює соціально-психологічне, соціально-педагогічне консультування, надає інформаційні послуги;

- сприяє вторинному працевлаштуванню студентської молоді;

- готує статистичні, інформаційні матеріали щодо розв'язання актуальних соціальних проблем у студентському середовищі;

- залучає до роботи волонтерів.

Специфіка діяльності соціальної служби пов'язана з особливостями університету "Україна":

- вік університету (університету лише 6 років, відбувається формування матеріально-технічної бази, залучення до роботи спеціалістів, фахівців, розробка та апробація навчальних планів, методичних матеріалів, є можливість експериментувати);

- територіальна розгалуженість (наявність 24 територіально відокремлених структурних підрозділів (філій) в областях України обумовлює особливості комунікації);

- форма власності (недержавний ВНЗ не має державного замовлення, та відповідного фінансування, окрім програми "Турбота");

- здійснює навчання пільгових категорій студентів за програмою КМДА "Турбота" (студенти з особливими потребами, сироти, малозабезпечені (30 % від загальної кількості студентів));

- навчання відбувається в інтегрованому середовищі (спільно навчаються студенти з особливими потребами та здорові студенти);

• наявність у базовій структурі університету таких підрозділів, як відділ по роботі з клієнтами, відділ адаптації та реабілітації студентів з особливими потребами, відділ виховної роботи, студентський профком, фахові кафедри соціальної роботи та психології, студентські науково-навчальні виробничі підрозділи, спортивний клуб, Центр студентської творчості, громадська організація студентів-інвалідів “Гаудеамус”, наявність студентського самоврядування тощо.

Окрім завдань, які виконують студентські соціальні служби інших ВНЗ, до основних завдань студентської соціальної служби університету “Україна”, зокрема, належать такі, як сприяння успішній соціалізації та адаптації студентів 1-го курсу, а особливо, студентів з особливими потребами.

Основна література

Бочарова В.Г. Социально-педагогическая концепция социальной работы в России: проблемы, перспективы // Социальная работа. — Вып. 6. — М., 1992. — С. 11—18.

Василькова Ю.В. Лекции по социальной педагогике (на материалах отечественного образования). — М.: Полиграфресурсы, 1998. — С. 293—306, 373—386.

Василькова В.Ю. Методы и опыт работы социального педагога. — М., 2001. — С. 3—5, 25—42.

Капська А.Й., Безпалько О.В., Вайнола Р.Х. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) / За заг. ред. А.Й. Капської. — К., 2002. — С. 116—145.

Обучение детей с проблемами в развитии в разных странах мира: Хрестоматия / Сост. Л.М. Шипицына. — СПб., 1997. — 256 с.

Фирсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы / Моск. гос. соц. ун-т. — М.: Гуманит. изд. центр “ВЛАДОС”, 2001. — С. 201—216.

Теми для дискусії

1. Правові аспекти соціальної роботи у закладах освіти.
2. Особливості соціальної роботи у сфері освіти: об'єкт соціальної роботи, напрямки роботи фахівців, взаємозв'язок із соціальними службами.
3. Форми і методи соціальної роботи в дошкільних закладах і загальноосвітніх школах.
4. Форми і методи соціальної роботи у вищих навчальних закладах.

2.5. Соціальна робота у сфері культури

У сучасних умовах життя, коли особистість зазнає емоційних, психологічних, соціальних проблем, культура сприяє духовному оновленню особистості.

Сфера культури і сфера соціального захисту тісно взаємопов'язані між собою і мають давню історію. Твори мистецтва, процес художньої, музичної, літературної, технічної творчості завжди справляли могутній вплив на інтелектуальний потенціал нації, розвиток емоційно-чуттєвої сфери особистості, мали оздоровлювальний, лікувальний, коригувальний, рекреаційний вплив. Використання засобів мистецтва як продукту творчої діяльності особистості, відбувається на основі тісних міждисциплінарних зв'язків педагогіки, соціальної педагогіки, психотерапії, менеджменту культури, психології, економіки.

Художня культура має складну структуру, що охоплює дві системи:

1) систему закладів (предметно-функціональних форм мистецтва у суспільстві), що забезпечують умови виробництва, підготовку кадрів, управління, розподіл, розповсюдження і користування художньою культурою;

2) систему мистецтва і його творів. У кожній з цих систем є свої підсистеми.

Методологічною основою соціальної роботи у сфері культури є праці *Пауля Н.торпа* і *Станіслава Теофіловича Шацького*. Ідеї П. Наторпа про інтеграцію виховних зусиль суспільства в підвищенні культурного рівня народу, які він визначив у праці "Соціальна педагогіка" знайшли свій розвиток у роботі "Культура народу і культура особистості". "Необхідно намагатись досягти того, — писав П. Наторп, — щоб все, що надається в процесі оволодіння знаннями, перебувало в органічній єдності між собою так, щоб одне впливало з іншого чи, принаймні, могло це робити.

Але чим більше досягається ця мета — надати поштовх до задоволення духовних запитів, тим більшим має бути бажання отримати повніші, ґрунтовніші знання. Між спеціальною

вченістю, простим, поверхневим заняттям та імпульсом до нього є ще той напрям навчання, до якого ми спрямовуємо себе — до ґрунтовної освіти, тобто не до нагромадження знань, щоб гуляти в них, як в саду, для духовного спокою, а для того, щоб в людині щось освічувалось, формувалось і складалося в одне своєрідне ціле, причому не інакше, як з наміром зробити його самого визначальним у наданні внутрішньому життю цінного самого по собі духовного змісту".

Як зазначав С.Т. Шацький, підвищення культурного рівня дітей і молоді зумовлюється впливом на свідомість особистості всієї сукупності освітніх і соціально-культурних умов. Крім школи, сім'ї, дитячих об'єднань значимим у цьому процесі є створення певної соціальної інфраструктури, "соціального районування міста". Заклади, установи, громадські організації мають бути при школі, а діти — брати участь в їх роботі. І таким чином школа виступає центром соціального і культурного життя учнів за місцем проживання.

С.Т. Шацький, відаючи пріоритет у формуванні особистості дитини школі, розробляє ідею створення клубу для дітей. У своїй праці "Что такое клуб?" педагог основну ідею дитячого клубу вбачає у створенні центру, де організується дитяче життя на основі вимог, які виходять із особливостей розвитку дитини. У дитячому клубі повинні бути надані всі можливості навчитися життю і всі головні елементи, які беруть участь у життєдіяльності. І водночас по-справжньому дитячому має бути виділено по-справжньому дитяче місце¹.

Отже, клуб повинен бути живим, гнучким, навіть безпрограмним, і педагоги, які працюють у ньому, мають вирізнятися "рухливістю орієнтування", вмінням пристосовуватись до особливостей життя дітей. Відповідно до педагогічних поглядів С.Т. Шацького, дитяче життя є грою інстинктів, і тому для осіб, які ведуть роботу дитячого клубу, необхідне розуміння тих інстинктів, з яких складається життя дітей.

Дбайливе, обережне поводження з дитиною С.Т. Шацький порівнює з процесом зчищення кори, щоб виявити найпотаємніші сфери розвитку дитини. Крім цього, серед методів вихо-

¹ *Шацький С.Т.* Что такое клуб? — М.: Просвещение, 1964. — Т. 2. — С. 44—53.

вання в клубі, педагог виділяє організацію фізичної праці, турботливого ставлення до матеріалу, пристосування до інструменту; трудової діяльності; ігрової діяльності. Мета естетичного виховання, мистецтва — розвинути смак у дітей, який залежить від їхніх потреб і уподобань. Завдання соціального педагога — не навчати мистецтву, а створювати життя мистецтва. Створюючи в клубі життя мистецтва, соціальні педагоги забезпечують у них звичку слухати, співпереживати і тим самим сприяти розвитку розумової діяльності. Неоціненною є робота дитини з книжкою. І в цьому аспекті провідне значення має бібліотека-читальня, яка повинна слугувати своєрідним довідковим бюро для всіх організацій, які працюють з дітьми. “При всіх узятих умовах робота в клубі виявляється широкою соціальною роботою, яка захоплює і дітей і дорослих”¹.

У досвіді дореволюційної роботи С.Т. Шацький знайшов такі закономірності формування дитячого співтовариства, як самоврядування (усі питання обговорювалися на сходці вихованців і педагогів, прийнятті рішення були обов’язковими і для дітей, і для дорослих), чіткий розподіл обов’язків, організація різноманітної корисної діяльності в умовах взаємної допомоги і контролю. Більше усього об’єднувала дітей праця.

Соціалізація

У соціальній роботі з’явився новий напрям, який визначається також як метод і технологія соціальної роботи, — соціально-культурна анімація. Аніматор — спеціаліст, який організує соціальну роботу з дітьми і молоддю у вільний від навчання час шляхом залучення до рекреаційної діяльності, організації дозвілля. Завдання аніматора — соціалізація дітей та молоді через естетичне виховання, знайомство з цінностями вітчизняної і світової культури, формування просоціальної поведінки в процесі участі в художній творчості, культурно-мистецьких заходах. Соціалізація орієнтована на групову і колективну (масову) форми соціальної роботи.

Соціальний працівник сприймається як член групи, який бере участь в її житті, а не спостерігає пасивно за її функціону-

¹ Шацький С.Т. Что такое клуб? — М.: Просвещение, 1964. — Т. 2. — С. 53.

ванням; відповідає за культурне і соціальне удосконалення групи. Мета його діяльності — створити умови, за яких діти виявляли б потяг до культури, пізнання культурних цінностей; допомогти встановити добросердечні взаємовідносини в групі; стимулювати дітей до творчої діяльності. Соціальні аніматори працюють у сфері соціально-культурної анімації, у клубах, позашкільних закладах естетичного виховання і дозвілля для дітей та молоді, соціальних службах, реабілітаційних центрах та ін.

Соціальна робота виконує одне із важливих завдань — створення необхідних умов для всебічного, гармонійного розвитку особистості шляхом організації дозвілля і рекреаційної діяльності. Таким чином відбувається соціалізація особистості, формування просоціальної поведінки. І в цьому плані вона виконує універсальну роль своєрідного фасилітатора, стимулюючи особистість до творчої діяльності, вияву і розвитку потенційних здібностей і можливостей у різних сферах і видах творчості. Об’єктом впливу соціального працівника може бути будь-яка особистість, а також люди, які потрапили у складну життєву ситуацію, і тоді засоби впливу (мистецтво, ігрова діяльність, дозвіллеві заходи) мають терапевтичний, корекційний характер.

На відміну від спеціалістів, які працюють у сфері культури і займаються прикладною творчістю (культури організатори, керівники творчих колективів, об’єднань), основна функція соціального працівника у сфері культури — організація культурного, змістовного дозвілля шляхом залучення громадян до процесу спілкування. Основні форми і методи його роботи такі: проведення фестивалів, конкурсів творчості, благодійних акцій, гурткова робота, соціальна робота у клубі.

Одним із перспективних напрямів роботи соціальних служб є використання екранних мистецтв в практиці соціальної роботи, у діяльності соціальних служб, реабілітаційних центрів, оздоровчих закладів для дітей з метою естетичного розвитку, формування соціального поведіння у соціумі, оздоровчо-лікувального, позитивного впливу на свідомість і психологію особистості, соціальної освіти і навчання.

Якщо мета кіноосвіти — добитися вибіркового ставлення до фільмів, привчити і навчити робити вибір, то мета кінопросвітницької роботи — через художні засоби кіномистецтва, аудіо-, відео-культуру, у тому числі і телевізійну, впливати на свідоме сприйняття інформації, художніх творів, позитивне ставлення до свого життя, поведінки, взаємостосунків з іншими людьми тощо.

Мистецтво — це не тільки відображення, але і перетворення, творіння, художній світ, практика. Думка митця, його “внутрішнє бачення”, переконання і тривоги у закінченому творі повинні стати переконанням і переживанням глядача, читача, слухача, стати їх естетичною і моральною власністю.

Розгляд структури фільму, структури екранного мистецтва без виходу у світ суміжних мистецтв, загальної естетики не зможе дати правильного уявлення про особливості цієї структури¹.

Сьогоднішній екран став дзеркалом складних соціальних процесів, дзеркалом озлобленої боротьби, протиборств, світоглядів, що передусім відобразилось на основоположній для мистецтва проблемі — його ставленні до дійсності, ставленні до людини на екрані. Проблема образу героя як проблема ствердження людини в мистецтві завжди була полем битви різних сил і тенденцій, різних естетичних систем і концепцій. Боротьба йшла і йде за думки і почуття людини (людини на екрані і в глядацькому залі), за її ставлення до сучасної дійсності, насиченої гострими ідеологічними суперечностями і революційними перетвореннями, йде боротьба за світогляд героя і глядача. Ці слова відомого дослідника В. Ждана не втратили своєї значимості і в часи незалежності.

Емоційне безкультур'я в ставленні до людей породжує егоїзм, який є головним стрижнем байдужості, антигромадських вчинків. Споживацькі настрої і є наслідком того, що окремі підлітки не переживають прагнення до моральної краси власної поведінки, вчинків, ставлення до людей.

Свобода почуттів приносить загальне благо тільки тоді, коли вона впливатиме з великої внутрішньої емоційної само-

¹ Ждан В. Эстетика экрана и взаимодействие искусств. — М.: Искусство, 1987.

дисципліни. Емоційне і естетичне виховання починається з розвитку культури відчуттів і сприймань. Чим тонші відчуття і сприймання, чим більше бачить і чує людина в навколишньому світі відтінків, тонів і напівтонів, тим глибше виражається особиста емоційна оцінка фактів, предметів, явищ, подій, тим ширший емоційний діапазон, який характеризує духовну культуру людини.

Від культури слова до емоційної культури, від емоційної культури до культури моральних почуттів і моральних відносин — такий шлях до гармонії знань і моральності.

Виховання емоційної сприйнятливості полягає зовсім не в тому, щоб людина пройшла через горнило образ і принижень. Емоційна чутливість до світоглядних істин, ідей, принципів, закономірностей — це, образно кажучи, той вогник, від якого спалахує порох переконаності, принциповості, вірності людини своїм переконанням.

Сприймання навколишнього світу розумом і серцем — найважливіша передумова становлення моральної культури. Коренем емоційної байдужості є байдужість моральна.

Використання безмежного багатства життєвих ситуацій для виховання емоційної сфери — це сфера найтоншої педагогічної майстерності, суть педагогічної культури¹.

Кіномистецтво відіграє визначну роль у формуванні особистості, розвитку її емоційної сфери. Величезне тематичне розмаїття, складові засоби художньої виразності сучасного кіномистецтва вимагають від глядача певних знань, ознайомлення з його образною мовою, історією та найважливішими напрямками.

“Роки спостережень над духовним розвитком тих самих вихованців від молодшого віку до зрілості переконали мене в тому, — пише В.О. Сухомлинський в книзі “Серце віддаю дітям”, — що стихійний, неорганізований вплив на дітей кіно, радіо, телебачення не сприяє, а скоріш шкодить правильному естетичному вихованню”.

Сприймати твір кіномистецтва така ж непроста справа, як і “робити фільм” (Ф. Феліні). Вона потребує від глядача постій-

¹ Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5 т. — К.: Рад. школа, 1977. — Т. 3.

ної роботи думки, уваги, сформованої емоційної культури, певної естетичної підготовленості. На високому рівні художнього розвитку особистості стадія безпосереднього спілкування з фільмом збігається зі стадією безпосереднього емоційного сприйняття. У дитини, чи непідготовленого глядача, процес засвоєння моральних норм і їх перехід у внутрішній план особистості успішно відбувається лише тоді, коли повноцінно осмислюється побачене на екрані, усвідомлюється пережита емоція. Ось чому осмислене сприйняття кінострічки має стимулюватися з боку соціального педагога або соціального працівника і без його допомоги може не здійснитись.

Глибоке проникнення в образно-художній стрій фільму робить аналізуючого учасником творчого процесу, очевидцем народження художньої думки. Це сприяє пробудженню любові до творчості в момент сприйняття фільму. Глядач, у якого не вихована натура художника, аналітика, не здатний відрізнити ремесло від мистецтва, оскільки єдиним критерієм оцінювання для нього залишається правдоподібність на рівні побутового осмислення. У такого глядача створюється «ілюзія повної відповідності між екранним зображенням і дійсністю, народжується переконання, що в кіно все має бути тільки так, як відбувається насправді. Цей комплекс «наївного реалізму», природний для молодших школярів, стає в майбутньому головним гальмом розвитку кінограмотності, якщо не компенсується знанням хоча б основних художніх законів кінематографічної творчості»¹.

Здібність до художнього сприйняття стимулюється творчою діяльністю. Заняття малюванням допомагають сприймати композицію кадру. Захоплення фотографією знайомить з технікою зйомки. Словесне переказування фільму чи його фрагмента є корисною вправою для концентрації уваги, розвитку мовлення. Прилучають до кіномистецтва заняття кіноаматорством. Однак кіноаматорство лише тоді забезпечує здібність до глибокого розуміння мистецтва кіно, коли художня самостійність буде здійснюватися спільно з виробленням системи есте-

¹ Усов Ю.М. Проблемы киновоспитания в средней школе // Эстетическое воспитание школьной молодежи. — М., 1981.

тичних поглядів, з цілеспрямованим процесом формування здібності художнього сприйняття і смаку.

Кожному віковому етапу властиві свої види діяльності, своє відтворення мистецтва, свої фактори, які впливають на за- своєння особистістю художнього досвіду.

Аналізуючи наукову літературу, досвід із медіаосвіти в інших країнах, ми дійшли висновку про необхідність розробки просвітницької програми з кіномистецтва в рамках одного із напрямків соціальної роботи — соціально-культурної анімації. Програму можна використовувати в роботі кіноклубів, кінолекторіїв, відеоклубів при реабілітаційних центрах для різних цільових груп дітей та молоді, соціальних службах, в роботі соціального педагога або соціального працівника в середній загальноосвітній школі, соціальній роботі в мікросоціумі та ін.

Основна література

Фирсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы / Моск. гос. соц. ун-т. — М.: Гуманит. изд. центр «ВЛАДОС», 2001. — С. 236—251.

Теми для дискусії

1. Наукові теорії щодо впливу культури на свідомість особистості і нації.
2. Соціально-педагогічні, психологічні, соціальні особливості соціальної роботи у сфері культури.
3. Зміст соціально-культурної анімації.
4. Вплив культури і мистецтва на розробку нових підходів до соціальної роботи.

2.6. Партнерство соціальних служб та благодійних і громадських організацій

З історії соціальної роботи відомо, що перші громадські товариства і організації почали виникати у XVIII—XIX ст. Суб'єктами суспільної роботи були, перш за все, товариства, фінансові кошти яких складались із внесків їхніх членів, одноразових пожертвувань і відсотків із цінних паперів (Общество поощрения трудолюбия для помощи женщинам, оставшимся без средств к существованию (1863), Общество для помощи больным и обездоленным детям “Синий крест” (1896)). До організацій суспільно-державної благодійності належали також, які фінансувалися з державних коштів (Императорское человеколюбивое общество, Ведомство учреждений Императрицы Марии, Попечительство о домах трудолюбия и работных домах тощо).

Критерієм класифікації добродійних організацій був і характер допомоги: добродійні заклади, товариства, приватна індивідуальна допомога і підтримка. Так, за роки царствования Олександра I було засновано 10 богоділень у Петербурзі і створено 6 опікунських комітетів у Москві та інших містах. Допомога, яку вони надавали, мала не тільки тимчасовий, але і постійний характер (богодільні, заклади безкоштовних і дешевих помешкань, освітньо-виховні організації, притулки, дешеві їдальні тощо). До початку 1882 р. у “Императорское человеколюбивое общество” входив 131 заклад, де надавалася допомога 1 млн 358 особам. У кінці 90-х р. товариство отримало право встановлювати платні посади для осіб, які професійно займалися добродійною допомогою. Причому ці посади прирівнювалися до різних чинів державної служби. Указ від 17 травня 1897 р. зумовлював можливість просування по службі у сфері суспільної допомоги до п'ятого класу, що відповідало громадянському чину колезького радника чи воєнного — полковника. Як зазначає професор М. Фірсов, цим указом у Росії фактично було створено основи для професійної суспільної допомоги, суспільно-державної добродійності.

Благодійні заклади були створені і у складі таких товариств, як “Червоний Хрест”, “Синій Хрест”, у межах Відомства православного віросповідання, організаціями, які були підпорядковані Міністерству внутрішніх справ. За роки російсько-турецької війни “Червоний Хрест” надав допомогу 71 тис. постраждалим і більш як 30 тис. пораненим.

Товариство “Синій Хрест” використовувало різні форми допомоги дітям: створення дитячих будинків опіки, початкових шкіл, ремісничих училищ, дитячих лікарень, лікувально-виховних закладів. Дітям із бідних сімей призначались постійні грошові пільги. За роки існування “Синій Хрест” відкрив і утримував 32 заклади для дітей і надав разову грошову допомогу за 32 тис. звернень.

Багато добродійних товариств мали православний характер. Від 20 до 40 % добродійних товариств, які були відкриті з 1856 до 1875 р. надавали допомогу людям православного віросповідання. Такими закладами були і церковно-приходські центри допомоги приходським біднякам.

Широкою добродійною діяльністю займалися і московські підприємці брати Бахрушині. Пожертвування Бахрушиних тільки за двадцять років (1892—1912) становили 4 млн крб. В одній із газет початку XX ст. повідомлялося, що Московська міська дума “втомилася” висловлювати подяку трьом поколінням Бахрушиних.

У 1893 р. у Києві було створено перше в Росії благодійне товариство “Краплина молока”, в якому видавалося очищене коров'яче молоко хворим дітям із бідних сімей. Це товариство відкрило також харчувальний пункт на 300 дітей і 4 притулки на 160 місць.

У 1912 р. за активної участі професора Е.Л. Скловського у Києві було організовано благодійне товариство “Яслі”. Це товариство створило для бідних дітей спеціальні притулки, в яких вони жили і харчувалися.

Благодійна діяльність сформувалася в окрему соціальну сферу, що отримала назву “третього”, або недержавного (НДО), сектору. Поняття “третього сектору” з'явилося нещодавно. Його становлення відображає тенденції, які виникають одночасно з розвитком ринкової економіки. Сучасне громадянське суспіль-

ство представляють у вигляді трьох невід'ємних складових, які дають змогу виділити основні інститути, що функціонують в ньому.

Нагадаємо, що *перший сектор* — державний: органи державної влади на всіх рівнях, а також всі види державних підприємств і організацій, які функціонують у будь-якій сфері діяльності, у тому числі соціальній і засновані на державній і змішаній формах власності з переважною часткою державної участі.

Другий сектор — комерційний (бізнес-сектор): недержавні прибуткові організації.

Третій сектор — недержавний, неурядовий, незалежний, некомерційний, неприбутковий, благодійний, сектор добровільної активності (волонтерський, добровільний), філантропічний чи, як називають ці організації у країнах Заходу, “не для прибутку” (not for profit).

Для ефективної взаємодії держави і некомерційних організацій існує певний механізм соціальних взаємовідносин, який спирається на законодавчу та нормативно-правову базу.

Механізм соціальних взаємовідносин держави і некомерційних організацій

Державне соціальне замовлення: принципи, правила і положення формування, розміщення і використання на конкретній основі замовлень на соціальні програми підприємствами незалежно від форм власності через конкурсний механізм.

Соціальне обслуговування: участь НДО в обслуговуванні населення поряд з іншими організаціями в таких сферах діяльності, де необхідно проводити ліцензування (медицина, освіта тощо).

Державне соціальне спонсорство: надання пільг некомерційним організаціям (НКО), ураховуючи: пільги на уплату податків, митних та інших зборів і платежів; повне чи часткове звільнення від сплати за користування державним чи муніципальним майном; матеріально-технічне забезпечення і субсидювання діяльності благодійних організацій; відсутність оподаткування грантів зарубіжних організацій і фондів, а також безкоштовних цільових пожертвувань, які надаються НКО, громадським об'єднанням і благодійним організаціям.

Лобіювання: легалізація і правове регулювання лобістської діяльності для сприяння реалізації конституційного права громадян на участь в управлінні справами держави шляхом впливу на процес прийняття рішень органами державної влади, а також для забезпечення більшої гласності про роботу цих органів.

Стимулювання соціальної активності прямим фінансуванням: пряме, контрактно-договірне і конкурсне фінансування діяльності організацій і суспільно корисних програм: здійснення цільового фінансування і підтримки соціально значимих програм суспільних об'єднань за їх заявами у формі державних грантів; укладання договорів на виконання державних програм на конкурсній основі; фінансування на конкурсній основі благодійних програм, які реалізуються благодійними організаціями; розміщення серед НКО державних і муніципальних соціальних замовлень на конкурсній основі; пільгові кредити і гарантії за кредитами.

Соціальне стимулювання недержавних спонсорів: пільги фізичним і юридичним особам, які надають матеріальну підтримку у формі внесків, включаючи: пільги на уплату податків; пільги на податок на прибуток (зменшується на суму внесків, однак не більше ніж на 3 % від прибутку, що оподатковується; може бути зменшений на суми до 5 %, якщо відрахування зроблені творчою спілкою у чорнобильській благодійній організації та їх фонди); для фізичних осіб сукупний прибуток при оподаткуванні зменшується на суми, які перераховані на благодійні цілі.

Організації соціальної сфери підтримують партнерські зв'язки із молодіжними громадськими організаціями, об'єднаннями громадян, благодійними організаціями.

Молодіжними громадськими організаціями є об'єднання громадян віком від 14 до 28 років, метою яких є здійснення і захист своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших спільних інтересів. Держава забезпечує право молоді на створення молодіжних громадських організацій. Молодіжні громадські організації є неприбутковими організаціями, їх правовий статус визначається законодавством України.

Молодіжні громадські організації вносять до органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування пропозиції з питань соціального становлення та розвитку молоді. Організації соціальної сфери, особливо соціальні служби для сім'ї, дітей та молоді здійснюють фінансування програм і проектів молодіжних громадських організацій, що сприяють соціальному становленню та розвитку молоді та реалізації її суспільно корисних ініціатив. Держава надає дотації і субсидії молодіжним організаціям, надає у безплатне користування молодіжним громадським організаціям та фондам будинки, споруди, земельні ділянки та інше майно, необхідне для здійснення їх статутної діяльності.

Об'єднанням громадян в Україні є добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод. Об'єднання громадян, незалежно від назви (рух, конгрес, асоціація, фонд, спілка тощо), відповідно до Закону "Про об'єднання громадян" визнається політичною партією або громадською організацією.

Громадською організацією є об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів. Об'єднання громадян створюються і діють на основі добровільності, рівноправності їх членів (учасників), самоврядування, законності та гласності. Вони вільні у виборі напрямів своєї діяльності.

Благодійна організація — недержавна організація, головною метою діяльності якої є здійснення благодійної діяльності в інтересах суспільства або окремих категорій осіб згідно з законом.

Благодійництво — добровільна безкорислива пожертва фізичних та юридичних осіб у вигляді надання набувачам матеріальної, фінансової, організаційної та іншої благодійної допомоги; специфічними формами благодійництва є меценатство і спонсорство.

Меценатство — добровільна безкорислива діяльність фізичних осіб у вигляді матеріальної, фінансової та іншої підтримки набувачів благодійної допомоги.

Спонсорство — добровільна безприбуткова участь фізичних та юридичних осіб у матеріальній підтримці благодійної діяльності з метою популяризації виключно свого імені (назви), торгової марки.

Благодійництво, благодійна діяльність здійснюються за такими основних напрямками:

- сприяння практичному здійсненню загальнодержавних, регіональних, місцевих та міжнародних програм, спрямованих на поліпшення соціально-економічного становища;
- поліпшення матеріального становища набувачів благодійної допомоги, сприяння соціальній реабілітації малозабезпечених, безробітних, інвалідів, інших осіб, які потребують пклування, а також надання допомоги особам, які через свої фізичні або інші вади обмежені в реалізації своїх прав і законних інтересів;
- надання допомоги громадянам, які постраждали внаслідок стихійного лиха, екологічних, техногенних та інших катастроф, у результаті соціальних конфліктів, нещасних випадків, а також жертвам репресій, біженцям;
- сприяння розвитку науки і освіти, реалізації науково-освітніх програм, надання допомоги вчителям, вченим, студентам, учням;
- сприяння розвитку культури, у тому числі реалізації програм національно-культурного розвитку, доступові всіх верств населення, особливо малозабезпечених, до культурних цінностей та художньої творчості;
- надання допомоги талановитій творчій молоді;
- сприяння охороні та збереженню культурної спадщини, історико-культурного середовища, пам'яток історії та культури, місць поховання;
- надання допомоги у розвитку видавничої справи, засобів масової інформації, інформаційної інфраструктури;
- сприяння розвитку природно-заповідного фонду та природоохоронної справи;
- сприяння розвитку охорони здоров'я, масової фізичної культури, спорту і туризму, пропагування здорового способу життя, участь у наданні медичної допомоги населенню та здійсненні соціального догляду за хворими, інвалідами, самотніми, людьми похилого віку та іншими особами, які через свої

фізичні, матеріальні чи інші особливості потребують соціальної підтримки та піклування;

- сприяння захисту материнства та дитинства, надання допомоги багатодітним та малозабезпеченим сім'ям.

Конкретні напрями благодійництва та благодійної діяльності визначаються благодійниками і статутами (положеннями) благодійних організацій.

Благодійні організації створюються в таких організаційно-правових формах: членська благодійна організація; благодійний фонд; благодійна установа; інші благодійні організації (фондації, місії, ліги тощо). Конкретна організаційно-правова форма благодійних організацій визначається засновниками (засновником).

Соціальні служби виступають посередниками у мобілізації джерел благодійної допомоги шляхом реалізації благодійних програм. Благодійна програма приймається благодійною організацією і є комплексом благодійних заходів, спрямованих на вирішення завдань, що відповідають статутним цілям організації.

Благодійна допомога надається малозабезпеченим і багатодітним сім'ям, сім'ям з інвалідами, людьми похилого віку, самотнім непрацездатним громадянам, дітям-сиротам та дітям, які залишилися без піклування батьків та організаціям і установам, які опікуються соціально уразливими категоріями населенням. Благодійна допомога надається набувачам у вигляді:

- одноразової фінансової, матеріальної та іншої допомоги;
- систематичної фінансової, матеріальної та іншої допомоги;
- фінансування конкретних цільових програм;
- допомоги на основі договорів (контрактів) про благодійну діяльність;
- дарування об'єктів власності або дозволу на їх безплатне (пільгове) використання;
- дозволу на використання своєї назви, емблеми, символів;
- надання допомоги безпосередньо особистою працею, послугами чи передачею результатів особистої творчої діяльності;
- прийняття на себе витрат з безоплатного, повного або часткового утримання об'єктів благодійництва;
- інших заходів, не заборонених законом.

Основні напрями партнерства організацій соціальної сфери і організацій третього сектору:

- реалізація соціально значимих соціальних ініціатив;
- проведення громадськими організаціями консультацій органів влади з проблем соціально уразливих категорій громадян;
- реалізація проектної діяльності;
- вжиття заходів, спрямованих на підтримку різних категорій громадян.

Наведемо приклад діяльності Благодійного фонду "Інститут раннього втручання" для дітей з порушеннями розвитку і дітей-інвалідів, системи партнерських взаємозв'язків з різними організаціями та установами соціальної сфери. Фонд надає послуги сім'ям, які виховують дітей від 0 до 6 років таких категорій:

- діти групи біологічного ризику (недоношені, з перинатальною енцефалопатією);
- діти з неврологічними порушеннями, що супроводжуються порушенням психомоторного розвитку (ДЦП, спино мозкова грижа та ін.);
- діти з генетичними порушеннями, які мають передбачуваний ризик відставання у розвитку (синдром Дауна, фенілкетонурія та ін.);
- діти з порушеннями поведінки і соціально-емоційного розвитку (аутизм та ін.).

Благодійний фонд "Інститут раннього втручання" для дітей з порушеннями розвитку і дітей-інвалідів був заснований 27 грудня 1999 р. Засновниками Фонду є фізичні особи — професіонали, які працюють у сфері надання допомоги дітям з порушеннями розвитку.

Створення Фонду виявилось продовженням більш ніж річної роботи, яка розпочалась у листопаді 1998 р. з виконання річного дослідного проекту зі створення моделі Центру раннього втручання, який очолювала Ганна Кукурудза. Цей проект здійснювався за фінансової підтримки International Fellowship Program (OSI — Budapest) у вигляді річного гранту (листопад 1998 — листопад 1999), інформаційної підтримки Фонду соціального захисту інвалідів України і за участю Українського науково-дослідного інституту охорони здоров'я дітей і підлітків.

У результаті праці у дослідному проекті було розроблено модель Центру раннього втручання, встановлені контакти з професійною організацією International Society on Early Interventional, центрами раннього втручання у Будапешті (Угорщина) і в США, вивчена організація роботи мережі центрів раннього втручання в Мінеаполісі (США).

У січні 1999 р. на громадських засадах було створено ініціативну групу Центру раннього втручання, в яку увійшли професіонали (медики, психологи і педагоги), які працюють у сфері надання допомоги дітям з порушеннями розвитку і дітям-інвалідам: спеціалісти Інституту охорони здоров'я дітей і підлітків, Центру планування сім'ї, Харківського національного університету, Обласного будинку дитини. Програму діяльності групи було представлено в Міністерстві охорони здоров'я, де вона отримала підтримку. У грудні 1999 р. було засновано Благодійний фонд "Інститут раннього втручання" для дітей з порушеннями розвитку і дітей-інвалідів як благодійна недержавна некомерційна організація.

У 2000 р. International Fellowship Program (OSI — Budapest) підтримала проект зі створення реально діючого Центру раннього втручання (січень 2000 — січень 2001). З листопада 2000 р. почав функціонувати Центр раннього втручання, в якому отримують психологічну і розвиваючу допомогу діти групи біологічного і соціального ризику, діти-інваліди з порушенням розумового і фізичного розвитку, сім'ї, які виховують дітей з порушеннями розвитку і дітей-інвалідів. Центр не є юридичною особою, а Фонд за формою власності є благодійною організацією.

Пошук клієнтів проводиться за направленням медичних закладів, на основі рекомендації інших батьків, за допомогою надання інформації про Центр у ЗМІ, за рекомендацією освітніх закладів. Клієнти реєструються у базі даних і картотечі первинних прийомів.

Робота Центру відображена у функціональній моделі, яка складається з трьох напрямків роботи: інформаційно-методичний, надання послуг і дослідна робота.

Інформаційно-методичний напрямок:

- створення методичних (відео- і друкованих) матеріалів для батьків і спеціалістів;
- робота інформаційно-консультативної телефонної лінії для батьків;
- створення інформаційних матеріалів (збірки) про державні і недержавні заклади, які надають допомогу дітям з порушенням розвитку та їхнім сім'ям у Харківському регіоні;
- проведення постійно діючих семінарів для спеціалістів з проблем раннього втручання і дитячого психоаналізу;
- робота бібліотеки спеціальної і науково-популярної літератури для батьків і спеціалістів;
- робота лекотеки (бібліотеки розвиваючих іграшок) і прокат обладнання;
- підготовка освітніх програм для батьків, спеціалістів і студентів;
- взаємодія із ЗМІ;
- участь у науково-практичних конференціях і круглих столах.

Надання послуг

В основу реабілітаційної роботи покладено модель раннього втручання, тобто сімейно-центрованої мультидисциплінарної допомоги сім'ї, яка виховує дитину з порушеннями розвитку. Процес надання послуг складається з шести напрямків.

1. Звернення за допомогою і запис на первинну діагностику. При записі на первинну діагностику батьки отримують опитувальники KID чи RCDI для оцінки розвитку умінь і навичок, які вони мають заповнити вдома, спостерігаючи за дитиною. Заповнення батьками опитувальника до первинного прийому дає змогу: включити батьків у процес оцінювання як експертів з першого етапу і зробити їх активними учасниками, отримати інформацію про адекватність оцінки батьками рівня розвитку і особливостей дитини (можливе заниження чи завищення результатів, що також є предметом обговорення і матеріалом для професійної роботи в подальшому).

2. Первинна діагностика. Проводиться спільно з лікарем і психологом протягом 50 хвилин — 1 години. Первинна діагнос-

тика проводиться в ігровій кімнаті, лікар не одягнений в халат. У розмові з батьками він визначає медичні проблеми дитини, одночасно спостерігаючи за її поведінкою і взаємодією з психологом. Психолог взаємодіє з дитиною, одночасно маючи можливість отримати інформацію про історію розвитку дитини. Спільна присутність спеціалістів дає змогу уникнути повторів при збиранні анамнезу різними спеціалістами, спостерігати всім спеціалістам за поведінкою дитини і особливостями взаємодії дитини і батьків. При первинній діагностиці заповнюється картка первинного прийому, обов'язково проводиться короткий відеозапис (5—7 хвилин), який використовується в подальшому при командному обговоренні, аналізуються результати опитувальника, який заповнили батьки. Спеціалісти звертають увагу і оцінюють особливості розвитку і поведінки дитини, а також її взаємодію з батьками. Важливим завданням первинної діагностики є з'ясування запиту батьків.

3. Командне обговорення. Спеціалісти, які проводили первинну діагностику, представляють для всіх спеціалістів Центру її результати, використовуючи відеозапис, карту первинного прийому, результати опитувальників KID чи RCDI. Вказується на сильні і слабкі сторони дитини, характеризуються особливості емоційного стану батьків і дитячо-батьківських стосунків, всіма спеціалістами спільно визначається найбільш важливий у даний момент напрямок в роботі з дітьми і сім'єю. Відповідно до основної проблеми обирається спеціаліст, який є координатором команди, що працює з дитиною на основі спільно розробленого індивідуального плану чи організує взаємодію членів команди.

4. Зустріч з батьками для обговорення результатів оцінювання і програми допомоги. У призначений час спеціаліст — учасник первинної діагностики чи координатор (залежно від проблем дитини чи сім'ї) проводить зустріч з батьками, на якій представляє результати оцінювання і пропонує план роботи, враховуючи запит сім'ї і проблеми дитини. За відсутності виражених проблем розвитку в дитини проводиться консультація з батьками, і діти на цьому етапі виходять із програми. За наявності виражених проблем розвитку в дитини з батьками обговорюється план подальшої взаємодії, частота відвіду-

вань Центру, форми роботи (індивідуальна, групова, консультативна) та інші організаційні моменти. Тривалість індивідуальних занять — 50 хвилин, групових 1—1,5 години. Частота відвідувань 1—2 рази на тиждень.

5. Робота згідно з індивідуальним планом проводиться командою спеціалістів, як правило, батьки є присутніми на заняттях і беруть участь у них. Хід роботи та її результати обговорюються всередині команди і періодично представляються для супервізії, в якій беруть участь всі співробітники Центру. Кожні 3—6 місяців батьки проводять оцінювання за опитувальниками KID чи RCDI. Координатор проводить зустрічі з батьками для обговорення ходу роботи, проведення деяких підходів і оцінювання проміжних результатів і визначення нових напрямків роботи.

6. Вихід із програми раннього втручання і перехід в інші програми. Спільно з батьками спеціалісти обговорюють можливість переходу дитини в інші заклади. За необхідності спеціалісти Центру взаємодіють зі співробітниками обраних закладів.

Дослідний напрямок:

- пошук наукової інформації з проблем раннього втручання;
- проведення наукових досліджень з різних аспектів раннього втручання;
- написання наукових статей і публікація в професійних журналах;
- виступ на наукових і науково-практичних конференціях, симпозіумах;
- участь в професійних співтовариствах, співробітництво з вітчизняними і зарубіжними колегами.

Центр використовує новітні сучасні підходи до соціалізації дітей, їх інтеграції у суспільство. Серед них виділяються такі: методики раннього втручання; створення мережі раннього втручання, яка територіально наближена до дитини і сім'ї, наприклад, кабінети у поліклініках; використання моделі мультидисциплінарної командної роботи; залучення батьків як експертів на найпершому діагностичному етапі; використання психоаналітичних теорій розвитку в роботі з дитиною і сім'єю, відеоматеріалів в роботі з батьками, методик ранньої соціалі-

зації дітей у тоддлерівських та інтегрованих розвиваючих групах, програми “Маленькі сходишки” для розробки індивідуальних програм завдяки комп’ютеризації.

Програми роботи Центру реалізуються у трьох напрямках: робота з дитиною і сім’єю; створення моделі розвитку мережі раннього втручання в місті Харкові; освітні та інформаційні програми.

Робота з дитиною і сім’єю:

- розвиваючі заняття з дітьми (педагогічні, психологічні, фізична терапія);
- психологічна підтримка і консультування батьків;
- ігрова психотерапія;
- психотерапія дитячо-батьківських відносин;
- тоддлерівські групи;
- розвивальні групи;
- спільний круглий стіл батьків і спеціалістів (раз на три місяці).

Створення моделі розвитку мережі раннього втручання в м. Харкові:

- проведення скринінгів розвитку дітей до 3-х років у дитячих поліклініках м. Харкова (проводиться спільно з Інститутом охорони здоров’я дітей і підлітків);
- організація кабінетів раннього втручання у двох міських поліклініках.

Освітні та інформаційні програми:

- постійно діючі семінари “Від педіатрії до психотерапії”, “Теорія і практика раннього втручання”;
- постійно діюча сторінка “Куточок раннього втручання” в журналі “Психологія для всіх”;
- відеофільм “Незнайомі діти”, який присвячено проблемам нормалізації;
- тренінг для спеціалістів.

На сьогодні постійну допомогу за різними програмами отримують 44 сім’ї.

Фахівці Центру проводять методичну роботу, яка спрямована на поліпшення якості роботи з батьками і дітьми. Спеціалістами видано три книжки для батьків, збірку-довідку “З Вами і

для Вас”; готується тренінг “Основи раннього втручання”. Крім цього, підготовлено навчальні програми для студентів-психологів з дисципліни “Теорія і практика раннього втручання” і навчальний курс “Теорії розвитку”.

Специфіка діяльності Центру зумовлює необхідність провадження наукової роботи, яка базується на таких підходах: проведення соціально-психологічних досліджень, що присвячені проблемі ставлення українського суспільства до дітей з порушеннями розумового розвитку; спільне з Інститутом охорони здоров’я дітей і підлітків дослідження з питань оцінювання на етапі раннього втручання. Крім цього, заплановано два дослідження на здобуття ступеня доктора психологічних наук і доктора медичних наук з проблем раннього втручання; видання інформаційного листа і методичних рекомендацій; участь у першому конгресі Міжнародного співтовариства раннього втручання у вересні 2003 р.

Навчальна і науково-методична робота зумовлює необхідність професійного обміну. За період існування Центр активно співпрацює із Санкт-Петербурзьким Інститутом раннього втручання в реалізації довгострокової освітньої програми. Проведено семінар з лікувальної педагогіки, тренінги спільно із зарубіжними фахівцями: тренінг для співробітників, який проводили спеціалісти Центру порушень розвитку Дитячого медичного центру міста Цинциннаті (США); тренінг у Будапештському центрі раннього втручання (Угорщина). Крім цього, спеціалісти запрошувались до участі в роботі різних заходів, таких як: літня школа з дитячого психоаналізу; науково-практична конференція “Про стратегію соціальної політики в місті Харкові на 2002—2003 рр.”, яка проводилась Управлінням праці і соціального захисту Харківської міської державної адміністрації; республіканський семінар з питань виконання постанови Кабінету Міністрів України “Про схвалення Концепції ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів”, який проводило Міністерство праці і соціальної політики України у місті Миколаєві 12 березня 2001 р.; науково-практична конференція “Актуальні проблеми та шляхи впровадження ранньої соціальної реабілітації дітей з обмеженими можливостями здоров’я” 30—31 січня 2003 р. у м. Миколаєві.

Центр підтримує тісні партнерські зв'язки з організаціями соціальної сфери, медичними і освітніми закладами. Така співпраця здійснюється на основі угод про співробітництво, в яких визначаються права і обов'язки сторін, спільні заходи. Угоди про співробітництво підписані з Управлінням праці і соціальної політики Харківського міськвиконкому, Інститутом охорони здоров'я дітей і підлітків АМН України, міською дитячою клінічною лікарнею № 23, міською поліклінікою № 77, педагогічним університетом ім. Григорія Сковороди, Санкт-Петербурзьким інститутом раннього втручання. У 2003 р. Фонд став учасником коаліції громадських організацій України для лобювання інтересів людей з розумовою відсталістю.

Фонд активно співпрацює з іншими громадськими і донорськими організаціями та благодійними фондами. Так спільно з Харківським обласним психоаналітичним товариством проведено дві освітні програми — два тренінги за участю американських спеціалістів і постійно діючий семінар з теорії і практики дитячого розвитку. Разом з благодійним освітнім закладом ОРТ-Харків видано інформаційно-методичну літературу і створено відеоматеріали. Правовий аспект соціального захисту дітей та їхніх сімей реалізується завдяки зусиллям благодійного товариства “Джерело”, а також діяльності коаліції організацій України із лобювання прав людей з розумовою відсталістю.

Інваліди — члени організації, батьки дітей-інвалідів залучаються до процесу прийняття рішень на рівні організації і місцевої влади. Для цього вони запрошуються до обговорення концепції ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів, участі у громадських слуханнях з проблем розвитку міста, у тому числі, і соціального захисту населення.

Слід зазначити, що місцева влада з розумінням сприймає потреби організації і надає не тільки моральну, але і реальну допомогу у вигляді фінансування, сприяння реалізації програм і проектів. З 2000 р. Фонд є партнером Головного управління з гуманітарних і соціальних питань Харківської міської ради у реалізації проекту “Єдина соціальна мережа”. У рамках цього проекту Фонд отримує невелике фінансування для виконання своїх програм.

Основна література

Громада як осередок соціальної роботи з дітьми та сім'ями: Метод. матеріали для тренера / Авт.-упор.: О.В. Безпалько, Т.П. Авельцева, О.М. Петрик, Г.О. Притиск; За заг. ред. І.Д. Звереві. — К.: Наук. світ, 2004. — 69 с.

Кравченко Р., Кабаченко Н., Васильченко О. Розвиток недержавних організацій соціальної сфери / Соціальна робота в Україні: перші кроки. — К.: Академія. — С. 130—144.

Проект “Підвищення професійного рівня фахівців організацій, що вирішують проблеми неповносправних дітей та їх сімей” / UNICEF. — 2003 р. — 62 с.

Додаткова література

Каролина Н.С. Сравнительные исследования и законы по вопросам социального партнерства: Сб. материалов. — К.: ИГО, 2000. — 148 с.

Партнерство в соціальній роботі: Робочі матеріали семінару 18—24 лютого 2002 р. — К.: Християнський дитячий фонд; Академія праці і соціальних відносин, 2002. — 150 с.

Социальное партнерство государственных органов и неправительственных организаций как фундаментальный принцип гражданского общества / Регион. общественная организация “Союз социального благосостояния”. — М., 2000. — 255 с.

Социальное партнерство, проблемы и пути решения: Материалы бел.-укр. науч.-практ. конф. 25—26 июня 1998 г. — Минск, 1998. — 147 с.

Теми для дискусії

1. Характеристика третього сектору в соціальній структурі суспільства.
2. Історичний аспект формування традицій доброчинності в Україні.
3. Нормативно-правові умови забезпечення функціонування третього сектору.
4. Напрями взаємодії державних соціальних служб і некомерційних організацій.
5. Діяльність громадських організацій і об'єднань; благодійних громадських організацій, фондів, закладів.
6. Основні завдання і напрямки професійної роботи соціального працівника в організаціях третього сектору.

2.7. Соціальна робота на підприємстві

Цікавою моделлю соціальної служби є соціальна служба на підприємстві. Їй притаманні відносно закритий характер обслуговування, тобто спрямований на співробітників організації; різновіковий склад соціального середовища; можливості для проведення різних видів і напрямків соціальної роботи — соціально-психологічної і психологічної допомоги, соціально-педагогічної роботи. Соціальна служба за певних умов може стати центром превентивної роботи, організації дозвілля, консультаційної допомоги, соціального втручання. Переваги соціальної роботи в таких умовах очевидні: добре знайомство з колективом і опора на адміністративні механізми впливу при вирішенні складних конфліктних ситуацій; відсутність територіальної відокремленості соціальної служби від професійної діяльності клієнтів; жорсткіший контроль над ситуацією; підвищення командної ідентичності під впливом підтримки колективу тощо.

Розвиток економіки нашої держави, від якого ми очікуємо поліпшення нашого добробуту, виникнення великих приватних фірм, приватизація великих промислових підприємств обумовлюють виникнення нових ресурсів соціального розвитку, соціального захисту та забезпечення громадян. Однією з форм інституціалізації соціальної відповідальності, реального піклування підприємців про найманих робітників є створення на підприємствах соціальних служб, в полі зору яких можуть перебувати не лише працівники підприємства та їх сім'ї, а й громадяни, що проживають на території, прилеглий до підприємства.

Розроблення концептуальної моделі соціальної служби на підприємстві сприяє як організаційно-методичному забезпеченню діяльності вказаних служб, так і поглибленню наукових уявлень про соціальні служби на підприємстві. Це детермінує значущість поставленої мети.

Проблематика становлення і розвитку соціальних служб на підприємствах, не зважаючи на її значущість, на жаль, доста-

тньо не висвітлена у вітчизняній науковій та науково-методичній літературі, присвяченій соціальній роботі. Ми можемо пов'язати це з економічним занепадом початку 90-х рр. ХХ ст., який негативно позначився на соціальній інфраструктурі багатьох українських підприємств. Відповідно, активний інтерес до цієї проблематики ми пов'язуємо з економічним зростанням, зростанням уваги представників еліти вітчизняного бізнесу до соціальних процесів, які відбуваються на їх підприємствах, до соціального самопочуття працівників.

Потреба в соціальних службах на підприємствах усвідомлювалася ще за радянських часів¹. В 1986 р. було прийнято постанову Госкомпраці СРСР “Про покращення організації соціологічної роботи в галузях народного господарства”, якою затверджено Положення про службу соціального розвитку підприємства, організації міністерства. Положення передбачало наділення служби повноваженнями щодо планування та управління соціальним розвитком трудових колективів, розвитку трудової та соціальної активності працівників, надання їм соціальних послуг.

Ряд вчених — І.І. Мигович², Г.М. Попович³, Л.В. Бадя⁴ в своїх роботах висвітлювали роль трудового колективу в здійсненні соціальної допомоги, підтримки своїх членів. Однак проблема становлення і розвитку соціальної служби на підприємстві достатньої уваги дослідників соціальної роботи ще не привернула.

У Законі України “Про соціальні послуги” міститься таке визначення поняття “соціальні служби” — це підприємства, установи та організації незалежно від форм власності і госпо-

¹ Соціальна служба в Україні: соціально-психологічні засади формування й ефективного функціонування. Матеріали наук.-практ. конф. 12 травня 2005 року, м. Черкаси / Ред. кол.: В.В. Москаленко, Н.І. Кривоконь, Н.М. Дембіцька. — К.: Фенікс, 2005. — 664 с.

² Мигович І.І. Соціальна робота: Вступ до спеціальності. — Ужгород: Ужгород. держ. ун-т, 1997.

³ Попович Г.М. Потреби як визначальна умова інституціоналізації соціальної роботи // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. — 2003. — № 1. — С. 12—22.

⁴ Бадя Л.В. Трудовая помощь в России: прошлое и настоящее // Социальное развитие как атрибут цивилизованного общества: Методол. семинар / Отв. ред. и сост. В.В. Колков. — М.: Ин-т соц. работы, 1997.

дарювання, а також громадяни, що надають соціальні послуги особам, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги.

Взявши це визначення за основу, ми можемо конкретизувати його відповідно до особливостей соціальних служб на підприємстві. Соціальні служби на підприємстві — це елемент системи недержавних служб соціальної роботи, що надають соціальні послуги працівникам підприємства та іншим громадянам (передусім — представникам громади, на території якої розташовано підприємство), які перебувають в складній життєвій ситуації або прагнуть отримати сприяння в особистісному та професійному розвитку, проведенні змістовного дозвілля.

Ми вважаємо, що перш ніж перейти до проблеми визначення оптимальної структури соціальної служби на підприємстві, необхідно охарактеризувати напрямки її діяльності, вказати її функції.

Виділяються такі напрямки роботи соціальної служби на підприємстві:

1. Проведення соціальних (соціологічних) досліджень.
2. Призначення і надання соціальної (матеріальної — грошової, натуральної) допомоги працівникам, які (або сім'ї яких) перебувають у важкій життєвій ситуації, іншим громадянам, якими опікується служба.
3. Надання психологічної, соціально-психологічної (наприклад, через тренінги) та соціально-педагогічної допомоги (послуг) працівникам та населенню.
4. Надання юридичної допомоги працівникам та населенню.
5. Надання інформаційно-освітніх послуг працівникам (наприклад, тренінги вмінь, самоменеджмент тощо).
6. Посередництво у вирішенні деструктивних виробничих та міжособистісних конфліктів між працівниками підприємства.
7. Організація залучення, навчання та діяльності волонтерів з числа працівників та залучених громадян, які не працюють на підприємстві (студентів, працівників соціальних служб, які розташовані на території громади тощо).
8. Розвиток соціальної активності працівників (наприклад, шляхом залучення їх до розроблення та реалізації різноманітних соціальних проектів).

9. Організація дозвілля працівників: мистецькі та технічні гуртки, клуби, туризм, спортивні змагання, проведення культурно-масових заходів (у т. ч. за участі самих працівників підприємства — самодіяльність).

10. Профілактика на підприємстві негативних соціальних явищ (алкоголізм, наркоманія, правопорушення, конфлікти тощо).

11. Благодійницька діяльність.

Аналізуючи літературу з соціальної роботи та зазначені напрями діяльності служби, визначають такі функції соціальної служби на підприємстві.

Діагностична — вивчення, аналіз та оцінювання соціальних процесів, які відбуваються в трудовому колективі, особливостей і проблематики його функціонування (на макрорівні); вивчення аналіз та оцінювання життєвої ситуації, здібностей та нахилів конкретного працівника (на мікрорівні).

Прогностична — прогнозування, програмування, проектування процесів розв'язання соціальних проблем підприємства, прогнозування перебігу соціальних процесів, які відбуваються в його колективі.

Організаторська — організація надання працівникам та населенню соціальних послуг, проведення культурно-масових заходів тощо.

Координаційна — забезпечення координації діяльності керівництва підприємства, його структурних підрозділів та окремих працівників щодо реалізації заходів, організованих соціальною службою, координація допомоги окремим працівникам, які перебувають у важкій життєвій ситуації.

Посередницька — посередництво у розв'язанні трудових суперечок, вирішенні міжособистісних конфліктів.

Психотерапевтична — можлива в разі залучення до діяльності служби психолога (психотерапевта). Полягає в діагностуванні, корекції та терапії психологічних відхилень в окремих працівників, вжитті заходів попередження негативних психологічних станів працівників, підвищення рівня їх психологічної культури, набуття ними навичок релаксації, подолання стресових станів.

Пропагандистська — здійснення працівниками і волонтерами соціальної служби пропаганди здорового способу життя, культури ділового і міжособистісного спілкування, формування позитивного ставлення до власного підприємства.

Профілактична — попередження на підприємстві негативних соціальних явищ.

Соціально-педагогічна — посилення соціально-виховного та культурного потенціалу колективу, сприяння позитивній соціалізації молодих працівників (через усунення негативних факторів, які можуть впливати на неї, створення умов для всебічного розкриття, розвитку та реалізації особистісного потенціалу працюючої молоді), проведення змістовного дозвілля.

Інформативно-освітня — надання працівникам інформації (психологічного, правового, медичного характеру тощо), навчання волонтерів.

Соціально-економічна — надання додаткової допомоги працівникам, які зазнали трудового каліцтва, травми, опинилися в складній життєвій ситуації.

Виконання зазначених функцій потребує відповідної організаційної структури.

Найбільш оптимальним штатом соціальної служби є один працівник на 100—200 осіб. Звичайно, залежно від конкретних умов (складності та небезпечності виробництва, фінансового становища підприємства, його традицій), ці цифри можуть бути збільшені або зменшені.

На підприємствах з чисельністю працівників менше 200—300 осіб створення соціальної служби залежить від керівництва підприємства, рівня його піклування про працівників, його готовності до інвестицій у власний колектив.

Соціальна служба може складатися з одного або двох відділів. У разі наявності одного відділу, до його складу входять:

1) керівник соціальної служби (бажано досвідчений соціолог або соціальний працівник), за посадою керівник служби може виконувати обов'язки керівника центру соціальних досліджень;

2) професійний соціальний працівник;

3) професійний психолог;

4) фахівець з культурно-масової роботи.

Наявність двох відділів дає змогу сформувати відділ соціальної роботи (до складу якого входили б фахівці з соціальної роботи та соціології) та відділ психологічної та культурно-масової роботи (до його складу входили б фахівці з психології та соціальної педагогіки).

Функціонування соціальної служби на підприємстві може мати особливості, обумовлені її правовим статусом. Соціальна служба на підприємстві може мати статус:

а) структурного підрозділу підприємства (тоді залежно від форми власності підприємства, вона може розглядатися як приватна, комунальна або державна);

б) громадської організації, яка створюється за участі керівництва та працівників підприємства і фінансується за кошти підприємства, працівників, з інших джерел, передбачених українським законодавством;

в) державної соціальної служби з державним фінансуванням (на великих промислових підприємствах можливе створення самостійних державних соціальних служб, на середніх і невеликих — пунктів соціальних послуг тощо).

Свою роль у розбудові соціальних служб на підприємствах зможуть відіграти соціальні служби для сім'ї, дітей та молоді, особливо на тих підприємствах, де переважають молоді працівники.

Обов'язковим є нормативно-правове забезпечення діяльності соціальної служби на підприємстві. У разі функціонування служби як структурного підрозділу підприємства, воно здійснюється шляхом прийняття положення про соціальну службу та посадових інструкцій працівників соціальної служби.

Особливо важливим аспектом діяльності соціальних служб на підприємстві є залучення, навчання та діяльність волонтерів з числа працівників. На нашу думку, оптимальна схема роботи соціальної служби є такою: працівники соціальної служби працюють в основному з працівниками підприємства; населенню громади, прилеглої до місця розташування підприємства, допомога надається волонтерами з числа працівників. Звичайно, основну роботу щодо підготовки та діяльності цих

волонтерів соціальна служба бере на себе; однак у цьому випадку ця робота є необхідною складовою соціальної роботи на підприємстві, оскільки вона:

- є дієвим засобом виховного впливу на працівників (шляхом реабілітації працівників, які мали психологічні або соціальні проблеми);
- підвищує позитивну соціальну активність працівників;
- сприяє створенню позитивного іміджу підприємства в громаді та за її межами.

Ефективна соціальна робота на підприємстві не можлива без виходу за його межі — профілактика негативних явищ серед працівників, розв'язання їх соціальних і психологічних проблем, не пов'язаних безпосередньо з виробництвом, обумовлюватиме рух соціальної служби до таких інституцій, як сім'я та громада, в яких живе майбутній працівник підприємства, школа та училище, в яких він навчається.

Наведемо приклад діяльності соціальної служби у ВАТ "Чернігівське хімволокно". У своїй роботі працівники соціальної служби спираються на три "кити" — думаємо, діємо, дбаємо: думаємо про тих, кому ми потрібні; діємо, аби їм було легше; дбаємо про їхню кращу долю.

Основним принципом надання соціальної допомоги на підприємстві є принцип адресності, що полягає у цільовому характері соціальної допомоги та визначенні її величини (виду, форми) на підставі особливостей стану соціальної ситуації конкретного одержувача. Тобто кожному отримувачу надається конкретна допомога з урахуванням його матеріального, економічного, соціального чи психологічного стану.

Основними напрямками діяльності служби є:

- соціально-правовий захист;
- охорона здоров'я;
- розвиток культури, духовності та спорту;
- пошук ресурсів та використання можливостей підприємства щодо матеріального забезпечення працівників підприємства в складних життєвих ситуаціях, розробка заходів, спрямованих на поліпшення умов праці та виробничого побуту працівників підприємства.

Програма діяльності служби у 2005 р. включала такі заходи:

- забезпечення зниження рівня профзахворювань, виробничого травматизму та поліпшення умов праці;
- санаторно-курортне лікування в санаторії-профілакторії “Хімік” працівників підприємства; вжиття низки профілактичних, санітарно-оздоровчих заходів, проведення капітального ремонту санаторію-профілакторію, дитячого оздоровчого табору “Юний хімік”;
- пошук, відбір, підготовку та перепідготовку кадрів;
- створення фізкультурно-спортивного об’єднання — Спортивний клуб “Хімік”, створення залу хореографії, атлетико-гімнастичного майданчика, тренувального футбольного поля та ін.;
- розширення асортименту страв, що готується в їдальнях тощо;
- формування високодуховної особистості на засадах християнського православного виховання та розвиток прояву у людей благодійності та доброчинності шляхом налагодження контактів з осередками православ’я у регіоні створення недільних шкіл; проведення благодійних акцій, концертів, масових заходів доброчинного характеру, надання матеріальної допомоги в роботі створених при православних осередках гуртків, груп підтримки, школах, майстернях тощо;
- виявлення реального стану речей щодо дотримання прав соціально вразливих працівників та їх матеріального забезпечення на підприємстві та з боку державних органів; проведення фахівцями з соціальної роботи співбесід та надання консультацій з питань чинного законодавства працівникам підприємства; залучення фахівців з міських та районних виконавчих комітетів та інших органів державної влади до надання консультацій з різних питань;
- надання допомоги багатодітним, малозабезпеченим сім’ям, сім’ям, в яких виховуються діти-інваліди, та працівникам підприємства, які є опікунами дітей-сиріт, а також іншим групам соціально вразливих працівників у реалізації їхніх соціальних прав та у компенсації фізичних, психічних, інтелектуальних, соціальних та інших недоліків, що перешкоджають повноцінному соціальному функціонуванню тощо.

Реалізація даної програми дає змогу поліпшити матеріальний, соціальний та психологічний стан працівників, що, в свою чергу, дозволяє покращити процес виробництва, підвищити якість роботи, знизити плинність кадрів, сприяє формуванню сприятливого соціально-психологічного клімату колективу. Турбота про соціально-психологічний стан працівників підприємства та їхніх сімей обов’язково позитивно впливає і на загальний рівень суспільної свідомості, піднімає престиж кожного конкретного робочого місця, сприяє здоров’ю та духовності підрастаючого покоління.

Таким чином, соціальна служба на підприємстві — це необхідна складова системи служб соціальної роботи; структурний підрозділ підприємства або самостійна організація, які виконують ряд соціально значущих функцій. Серед них ми виділяємо посередницьку, профілактичну, соціально-педагогічну, інформативно-освітню та ін. функції.

Працівники соціальної служби мають бути єдиною командою фахівців, готовою до надання працівникам підприємства різноманітних соціальних послуг. Головну роль у діяльності соціальної служби, на нашу думку, можуть відігравати фахівці з соціальної роботи.

Основна увага працівників соціальної служби має зосереджуватися на працівниках підприємства. Проте розв’язання проблем працівників на підприємстві потребує уваги до проблем громади, на території якої воно розташовано. Тому важливим аспектом діяльності служби є організація ефективної волонтерської роботи залучених працівників щодо розв’язання проблем населення.

Основна література

- Бадя Л.В. Трудовая помощь в России: прошлое и настоящее // Социальное развитие как атрибут цивилизованного общества: Методол. семинар / Отв. ред. и сост. В.В. Колков. — М.: Ин-т соц. работы, 1997.

Мигович І.І. Соціальна робота: Вступ до спеціальності. — Ужгород: Ужгород. держ. ун-т, 1997.

Попович Г.М. Потреби як визначальна умова інституціалізації соціальної роботи // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. — 2003. — № 1. — С. 12—22.

Сидоров В. Ролі та функції соціальних працівників // Соціальна робота в Україні: перші кроки / Під ред. В.Полтавця. — К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2000. — С. 46—86.

Социологический справочник / Под общ. ред. В.И. Воловича. — К.: Политиздат Украины, 1990. — С. 344—345.

Соціальна служба в Україні: соціально-психологічні засади формування й ефективного функціонування. Матеріали наук.-практ. конф. 12 травня 2005 р., м. Черкаси / Ред. кол.: В.В. Москаленко, Н.І. Кривоконь, Н.М. Дембіцька. — К.: Фенікс, 2005. — 664 с.

Тюття Л.Т. Концептуальна модель соціальної служби на підприємстві / Соціальна служба в Україні: соціально-психологічні засади формування й ефективного функціонування. Матеріали наук.-практ. конф. 12 травня 2005 р., м. Черкаси / Ред. кол.: В.В. Москаленко, Н.І. Кривоконь, Н.М. Дембіцька. — К.: Фенікс, 2005. — С. 354—359.

Теми для дискусії

1. Напрями діяльності соціальної служби на підприємстві.
2. Функції соціального працівника на підприємстві.
3. Структура і зміст роботи соціальної служби на підприємстві.
4. Приклади роботи соціальної служби на підприємстві.

Розділ 3

МЕТОДИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

У вітчизняній науковій і навчально-методичній літературі, у російських підручниках і посібниках із соціальної роботи класифікація методів здійснюється за традиційною парадигмою соціальної роботи, яка сформувалась у межах соціології, педагогіки, психології, менеджменту, економіки: соціологічні, педагогічні, психологічні, організаційні, економічні методи.

Соціологічні методи виокремлюються як соціологічні засади соціальної роботи¹; педагогічні — як соціально-педагогічна основа діяльності соціальних служб²; психологічні — як психологічне забезпечення соціальної роботи³, зміст і методи психосоціальної практики⁴. Автори підручника “Основы социальной работы” виокремлюють соціологічні, політологічні, пе-

¹ Соціальна робота: Хрестоматія // Соціальна робота. — Кн. 3. — К.: ДЦССС, 2002 — С. 81—148.

² Коваль Л.Г., Зверева І.Д., Хлебик С.Р. Соціальна педагогіка / соціальна робота. — К., 1997. — С. 3.

³ Соціальна робота: Хрестоматія // Соціальна робота. — Кн. 3. — К.: ДЦССС, 2002 — С. 149—173.

⁴ Фирсов М.В., Шапиро Б.Ю. Психология социальной работы: Содержание и методы психосоциальной практики: Учеб. пособие. — М.: Изд. центр “Академия”, 2002. — 190 с.

дагогічні, психологічні основи соціальної роботи¹. Виділяють методи індивідуальної соціальної роботи, методи соціальної роботи з групою, методи соціальної роботи в мікросоціальному середовищі. У підручнику "Соціальна робота" за загальною редакцією професора В.І. Курбатова виділяються педагогічні, соціологічні, психологічні методи соціальної роботи².

У практиці соціальної роботи застосовуються методи соціального впливу на особистість, які сформувались як методи суто соціальної роботи, як результат її теорії і практики. Більшість з них запозичені із досвіду соціальної роботи в США і розвинених країн Західної Європи. Крайні з них пристосовані до вітчизняної системи соціального захисту населення та соціальної підтримки різних цільових груп і категорій громадян. Ці методи класифікуються з погляду:

- суб'єкт-суб'єктних чи суб'єкт-об'єктних відносин (командна, групова робота фахівців, спеціалістів соціальної роботи, волонтерів і робота з клієнтами);
- чисельності клієнтів, які є об'єктами соціального впливу (індивідуальна, групова, обцинна, масова робота);
- змісту, прийомів і засобів соціальної роботи, місця їх реалізації (телефонне консультування; соціальна робота в общині, спільноті, ком'юніті; фостеринг; самокерована соціальна робота; соціальна анімація; мобільна соціальна робота та ін.).

Зважаючи на окреслені підходи та крос-культурні традиції соціальної роботи в Україні, методи соціальної роботи у нашому посібнику представлені таким чином: соціологічні, психологічні, організаційні, — а також вивчаються актуальні підходи до визначення методів соціальної роботи.

¹ Фирсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Гуманит. изд. центр "ВЛАДОС", 2001. — С. 402—426.

² Социальная работа / Под общ. ред. проф. В.И. Курбатова. — Ростов н/Д.: Феникс, 2000. — 576 с.

3.1. Соціологічні методи соціальної роботи

Соціологія в соціальній роботі розглядається з погляду соціологічного забезпечення діяльності організацій і установ соціальної сфери. На рівні соціальної роботи як науки використовується теоретична соціологія, яка розкриває універсальні закономірності та принципи побудови різноманітних соціальних систем, що узагальнюють і структурують емпіричні дані в межах окремих галузей соціологічного знання. На рівні практики соціальної роботи використовується емпірична соціологія, яка встановлює та узагальнює соціальні факти.

Методи збору соціологічної інформації використовуються в соціальній роботі для дослідження:

- соціальної взаємодії і соціальних зв'язків індивідів і соціальних груп у межах відповідних соціальних інститутів;
- соціальних змін і соціальних процесів, джерелом яких є соціальні рухи, які можуть нагнітати напруження і конфлікти у суспільстві, а з іншого боку — бути засобом та інструментом їх подолання; відображають соціальну ізоляцію, маргіальність, зміну соціального статусу, особисту невлаштованість, втрату сімейних зв'язків і мобільність індивіда;
- особливостей функціонування соціальних інститутів суспільства і соціальних організацій, які причетні до соціальної роботи: сім'я, школа, соціальні служби, реабілітаційні центри, управління соціального захисту населення, заклади культури, соціальні фонди та ін.;
- особистості у системі соціальних зв'язків: потреби, ціннісні орієнтації, мотиви, соціальні настанови, соціалізація особистості, соціальний статус, соціальні ролі, соціальна активність тощо;
- гендерної соціології: вивчення диференціації чоловічих і жіночих ролей, статевих відмінностей, функціонування подружніх пар;
- впливу політики держави на життя громадян: аналіз політичного процесу та його матеріальної основи, соціологіч-

ний аналіз механізму влади в межах соціальної роботи, дослідження політичної стратифікації;

- соціології права: соціальна природа правомірної та протиправної поведінки;
- громадської думки щодо соціального становища громадян, їхніх інтересів, запитів, потреб у соціальних послугах;
- структури, функцій, причин та механізмів соціального конфлікту, попередження та розв'язання конфліктів;
- взаємодії органів і установ системи освіти і соціальних служб, закладів соціального захисту населення у межах соціології освіти;
- соціології міста і села, впливу урбанізації на соціальну роботу;
- соціальних проблем різних цільових груп клієнтів і категорій населення.

Соціологічні методи соціальної роботи — способи, які застосовуються для збирання, обробки і аналізу соціологічних даних у межах соціальної роботи.

Методика — послідовна і взаємозалежна сукупність технічних прийомів, операцій, пов'язаних із конкретним методом.

Техніка — сукупність спеціальних прийомів для ефективного використання певного методу.

У проведенні соціологічних досліджень виділяють чотири послідовних, логічно і змістовно взаємопов'язаних етапи:

1. **Підготовчий.** Полягає у виробленні програми та інструментарію — анкети, бланки інтерв'ю, бланки фіксування результатів спостереження, аналізу документів тощо.

2. **Збір первинної соціологічної інформації.** Відбувається за допомогою опитування, спостереження, аналізу документів, експерименту.

3. **Упорядкування та обробка зібраної інформації.**

4. **Аналіз обробленої інформації, підготовка звіту, формування висновків, розробка рекомендацій.**

Об'єкт соціологічного дослідження — певна соціальна реальність, яка потребує цілеспрямованого вивчення (соціальні спільноти, суб'єкти, процеси в їх конкретних, відносно завершених станах та взаємодії).

Предмет соціологічного дослідження — найбільш значущі з теоретичного або практичного погляду особливості, сторони об'єкта, які необхідно дослідити.

Специфіка кожного з етапів визначається конкретним видом соціологічного дослідження. Відповідно до встановлених критеріїв найважливішими з них є: мета дослідження, глибина потрібного аналізу, метод збирання первинної соціологічної інформації, об'єкт дослідження, терміни його проведення, відносини між замовником і виконавцем, сфера соціальної діяльності, яку вивчають.

Фундаментальні соціологічні дослідження в соціальній роботі спрямовані на встановлення та аналіз соціальних тенденцій, закономірностей соціального розвитку і пов'язані з вирішенням найскладніших проблем громадян і суспільства в цілому. Фундаментальні соціологічні дослідження проводяться в соціальній роботі на рівні державних інституцій, таких як Український державний центр соціальних служб для молоді, Державний комітет у справах сім'ї та молоді, Міністерство соціальної політики та праці тощо.

Прикладні дослідження націлені на вивчення конкретного соціуму (району, мікрорайону, міста, області, регіону), конкретних об'єктів (пенсіонери, інваліди, сироти, малозабезпечені, молодь, постраждалі від Чорнобильської АЕС, біженці, звільнені з місць позбавлення волі та ін.), вирішення певних соціальних проблем (бездомність, бідність, алкоголізм, наркоманія, девіантність, бродяжництво тощо).

Пошукові, описові, аналітичні дослідження, які висвітлюють глибину досліджуваних даних і використовуються залежно від мети і завдань дослідження.

Пошукові дослідження — за своїми параметрами є найпростішими, вирішують прості за змістом завдання. Застосовують їх тоді, коли проблема, об'єкт або предмет дослідження належать до маловивчених або взагалі не вивчених. Наприклад, вивчення проблем сімей, які виховують дитину-інваліда із рідкісною патологією, певної соціальної групи чи спільноти, фостерних сімей, процесів деінституалізації. Такі дослідження використовують як попередній етап більш глибокого масштабу.

ного дослідження, орієнтуючи їх на збирання інформації щодо об'єкта та предмета дослідження, уточнення гіпотез тощо.

Описові дослідження створюють відносно цілісну уяву про досліджувані явища, процеси: дослідження системи соціальних служб для молоді, функціонування структури Міністерства праці і соціальної політики. Об'єктом аналізу є велика спільнота людей — працівників сфери соціальних послуг і користувачів соціальних послуг з певними соціальними, професійними і демографічними характеристиками.

Аналітичні дослідження не тільки описують соціальні явища та їх компоненти, але й встановлюють причини їх виникнення, механізми функціонування, виокремлюють фактори, що забезпечують їх. Вони використовуються для аналізу різноманітних соціальних проблем, функціонування різних соціальних груп, рівня життєдіяльності громадян.

Пошукові, описові, аналітичні дослідження проводяться за замовленням організацій та установ соціальної сфери соціальними агенціями, інститутами та іншими організаціями й установами, які здійснюють соціологічні дослідження.

Разові і повторні дослідження висвітлюють способи дослідження об'єкта (у статичні чи динамічні). Разове дослідження інформує про стан об'єкта, його кількісні, якісні характеристики на момент дослідження, відображає “моментальний зріз” соціального явища. Дані, що відтворюють зміни об'єкта, їх напрями і тенденції, можуть бути отримані лише за допомогою повторних досліджень (панельних, трендових, когортних). Панельні дослідження досліджують зміни одного й того самого об'єкта упродовж певного часу, при цьому обов'язковим є збереження однакової вибірки. Трендові — досліджують зміни протягом певного часу на тому самому об'єкті без дотримання вибірки. Когортні — досліджують специфічні соціальні сукупності — когорти впродовж певного часу.

Важливими для соціальної роботи є монографічні дослідження, спрямовані на вивчення певного соціального явища або процесу на одному об'єкті, який виступає представником цілого класу подібних об'єктів. У суцільних дослідженнях обстежують усі, без винятку, одиниці об'єкта. У соціальній роботі найчастіше використовують вибіркові дослідження, які обсте-

жують не всі одиниці дослідження, але їх частину і метою яких є складення висновків щодо досліджуваного явища як цілого.

Особливе місце відводиться *пілотажним соціологічним дослідженням*, які дають змогу оцінити якість інструментарію (анкет, опитувальних листів, протоколів спостереження, процедур, аналізу документів тощо), внести необхідні корективи у нього.

У соціальній роботі використовуються методи збору первинної соціальної інформації — *аналіз документів і соціологічне спостереження*. Аналіз документів дає змогу соціальному працівнику сформулювати проблему, об'єкт, предмет, цілі, завдання і гіпотези досліджуваного явища; порівняти отримані під час дослідження емпіричні дані з показниками інших досліджень; отримати інформацію про певну соціальну проблему; скласти характеристику соціальних процесів, які відбуваються на соціальному, груповому, індивідуальному рівнях, виявити тенденції та розробити прогнози щодо їх подальшого розвитку; здобути інформацію про діяльність головних соціальних інститутів суспільства — сім'ї, освіти, засобів масової інформації; вивчити громадську думку і соціальне самопочуття населення, окремих його прошарків і конкретних людей. Аналіз документів дає змогу побачити різні сторони соціального життя, допомагає дізнатися про норми і цінності, властиві певному суспільству у певний історичний період; віднайти відомості, необхідні для опису тих чи інших соціальних структур; дає можливість відстежити динаміку взаємодії між різними соціальними групами та окремими людьми тощо.

Документ — засіб закріплення встановленим способом за допомогою спеціального носія інформації фактів, явищ, процесів об'єктивної реальності та розумової діяльності людини.

Важливе значення для соціальних працівників мають офіційні документи — закони, урядові постанови, нормативно-правові акти, національні програми і проекти, що стосуються питань соціального захисту населення і соціальної підтримки окремих цільових груп і категорій населення. Офіційні документи відображають і висвітлюють колективні думки щодо певних політичних, соціально-економічних явищ, подій, процесів. Окремі офіційні документи, такі як урядові й галу-

зеві звіти, інформують про стан справ у соціальній сфері, призначені для регулювання відносин між окремими індивідами, групами, спільнотами, соціальними інститутами тощо.

Статистичні документи містять певні узагальнення щодо найважливіших показників функціонування соціуму, окремих його частин. На основі статистичних даних соціальний працівник має змогу отримати інформацію про чисельність населення на території соціальної служби, в якій він працює, рівень соціальної стратифікації, особливості інфраструктури району, мікрорайону, міста тощо, віковий склад населення, гендерні розбіжності та ін. Такі документи можуть бути предметом самостійного аналізу, оскільки дають змогу дослідити певний процес чи явище в динаміці, з'ясувати їх тенденції, доповнити характеристику досліджуваного явища, збагатити її історичним контекстом. Статистичні дані сприяють окресленню концептуальних рамок, реалізації конкретного дослідного проекту. Статистичні матеріали можуть бути використані не тільки для кількісного визначення деяких якісно встановлених параметрів чи ілюстрацій, але і для доведення гіпотез, що висуваються на будь-яких інших підставах. Уважний і всебічний аналіз статистичних матеріалів дає основу для глибоких, якісно нових соціальних висновків і узагальнень.

На мікрорівні соціальної роботи суттєвим є вивчення неофіційних документів, які є важливим джерелом відомостей про особливості соціальної проблеми клієнта, умови його життєдіяльності, біографічні дані. Від того, наскільки правильно оформлені та адекватно інтерпретовані соціальним працівником особисті документи часто залежить доля людини, її подальше життя. Неофіційні документи (автобіографії, щоденники, листи, літературні доробки тощо) збагачують інформацією щодо ціннісної орієнтації людини, мотивів її поведінки, рівня соціалізації, індивідуалізації, адаптації, задоволення потреб у різних сферах життя.

Іконографічні документи, такі як кіно- і фотодокументи, твори образотворчого мистецтва — картини, гравюри, скульптури, використовуються переважно для того, щоб доповнити професійні знання про певне суспільне і соціальне явище, і як “людинознавчі документи”, тобто документи, які дають змогу скласти оцінку про особистість їх авторів.

Фонетичні документи часто використовуються спільно з іншими соціологічними методами. Наприклад, під час проведення фокус-групи записується на аудіоносії дискусія з тієї чи іншої проблеми. Фонетичні документи в сучасних умовах життя є важливим інструментом аналізу інформації, отриманої під час проведення конференцій, круглих столів, тренінгів, семінарів та інших заходів, які влаштовують установи сфери соціального захисту населення. Найбільш цікаві фонетичні документи своїм лінгвістичним аналізом інформації: знання особливостей мови багато в чому сприяє і вивченню структури та культури мислення різних прошарків населення. Для соціального працівника можуть бути цікавими зіставлення різних місцевих діалектів, літературної і народної мов, різних мовленнєвих особливостей, які є характерними для тих чи інших соціальних груп.

Методи аналізу документації

Традиційний (неформалізований) аналіз. Під традиційним, класичним аналізом розуміють всю багатоманітність розумових операцій, спрямованих на інтерпретацію відомостей, які є в документах, з певного погляду, що цікавить дослідника у кожному конкретному випадку. Традиційний аналіз — це ланцюг розумових, логічних конструктів, спрямованих на виявлення суті матеріалу, який аналізується. Він дає змогу уловити основні думки та ідеї, простежує їх генезис, з'ясовує логіку їх обґрунтування, виявляє логічні зв'язки і логічні суперечності між ними, оцінює їх з погляду будь-яких моральних, політичних, естетичних та інших позицій, виявляє логіку самої організації матеріалу.

Традиційний, класичний аналіз дає змогу охопити найбільш глибокі, приховані сторони змісту документа; проникнути у глибину документа, вичерпати його зміст. Традиційний аналіз — аналіз інтенсивний. Основною слабкістю його є суб'єктивність. Яким би добросовісним не був соціальний працівник, який виступає в ролі дослідника, як би не намагався він неупереджено, гранично об'єктивно розглянути матеріал, інтерпретація завжди більшою чи меншою мірою буде суб'єктивною.

При проведенні традиційного аналізу дослідник має відповісти на такі запитання: Що являє собою документ? Який у нього контекст? Хто автор? Яка мета створення документа? Якою є надійність самого документа? Якою є достовірність зафіксованих у ньому даних? Якою є суспільна дія, громадський резонанс документа? Яким є фактичний зміст документа? (У результаті відповіді на ці запитання мають бути повністю з'ясовані всі факти, які відображає документ.) Яким є оцінювальний зміст документа? Результатом відповіді на це запитання має бути повна ясність щодо того, що саме в документі можна вважати вираженням оцінок, мотивів, установок — взагалі ціннісних уявлень, що отримали в них відображення. Які висновки можна зробити про факти, які є в документах? Які висновки можна зробити про оцінювальні установки, які містяться в документі? Які висновки можна зробити відносно автора документа? Чи достатньо повними є відомості, які містяться у документі?

У традиційному аналізі розрізняють *зовнішній і внутрішній*. Перший з них — це аналіз “історичного контексту” документа, тобто аналіз контексту документа у власному розумінні цього слова і всіх тих обставин, які супроводжували його появу. Мета зовнішнього аналізу — визначити вид документа, його форму, час і місце появи, те, хто був його автором та ініціатором, які цілі ставились при його створенні, наскільки він є надійним і достовірним, яким є його контекст.

Внутрішній аналіз — це дослідження змісту документів. По суті, вся робота соціального працівника спрямована на проведення внутрішнього аналізу документа, який включає виявлення різниці між фактичним і літературним змістом, установленням компетенції автора документа у справах, про які він висловлюється, виявлення його особистісного ставлення до фактів, які описуються у документі.

Окремі види документів, через свою специфіку, потребують спеціальних методів аналізу і залучення до їх виконання спеціалістів різних галузей знань.

Юридичний аналіз застосовується для всіх юридичних документів. Його специфіка полягає передусім у тому, щоб правильно вживати й інтерпретувати юридичну термінологію.

Психологічний аналіз застосовується, як правило, при розгляді особистих документів. Його основне завдання — аналіз психологічного стану клієнта, його емоційного настрою.

Формалізований метод аналізу документів, або контент-аналіз. Це метод якісно-кількісного аналізу документів. Сутність його полягає в алгоритмізованому виокремленні в тексті певних елементів змісту згідно з метою та завданнями дослідження, класифікації виокремлених елементів відповідно до концептуальної схеми, їх підрахунку і кількісного представлення результатів. Потенційними об'єктами контент-аналізу можуть бути різноманітні документальні джерела, які містять текст: книги, періодичні видання, промови, урядові постанови, матеріали нарад, статті в засобах масової інформації та ін. Його використання є доцільним, якщо потрібен високий ступінь точності, об'єктивності аналізу матеріалу або якщо цей матеріал значний за обсягом і не систематизований. Так, соціальний працівник може зробити висновок про актуальність певної соціальної проблеми, аналізуючи матеріали місцевих засобів масової інформації.

Основними напрямками використання контент-аналізу є:

а) виявлення та оцінювання характеристик тексту як індикаторів певних аспектів досліджуваного об'єкта (особливості різних джерел комунікації, зміст різного роду офіційних документів, аналіз особистих документів, вплив повідомлення залежно від аудиторії, аналіз стилістичних особливостей тих чи інших документів); з'ясування причин, які породжують повідомлення;

б) оцінювання ефекту впливу повідомлення. Тема, яка виражається в окремих судженнях, смислових абзацах, цілісних текстах, є важливою смисловою одиницею при аналізі спрямованості інтересів, ціннісних орієнтацій, установок тих, хто передає повідомлення. Імена людей, географічні назви, назви організацій, згадування певних подій — виявлення такого роду фактів як смислової одиниці обумовлено тим впливом, який, на думку комунікатора, вони можуть справити на реципієнта.

Відбір документів

Вирішення кожного дослідного завдання потребує визначення того, яку кількість документів треба вивчити, щоб дані про об'єкт були достовірними, тобто виникає питання про побудову вибірки. При аналізі документів, які спеціально складені для цілей дослідження, це питання вирішується просто: аналізуються всі без винятку документи. Якщо мова йде про документи, які не залежать від дослідника, то при побудові вибірки виникає необхідність відбору джерела інформації і відбору документів.

Відбір джерел інформації. При плануванні аналізу змісту документів дослідник передусім вирішує, які джерела найкращим способом можуть представити ті характеристики об'єкта, які вивчаються: інтерес до цієї тематики, вивчення передового досвіду роботи тощо.

Відбір документів. Часто уже сам відбір джерел інформації обмежує кількість документів, які необхідно обробити, до певних розмірів. Однак і після цього матеріал може бути досить обширним. Тоді слід провести відбір документів. У цьому випадку документом вважається кожне повідомлення, що породжується джерелом інформації.

Необхідність критичного ставлення до документів. Зі словом "документ" зазвичай пов'язане уявлення про особливу достовірність, перевіреність, точність, незаперечність. Однак достовірність документів, які використовуються у дослідженні, завжди необхідно перевіряти.

Адекватність документів. Адекватність документів визначається як ступінь, в якому він відображає певні характеристики об'єкта, що цікавлять дослідника, тобто наскільки він відповідає предмету дослідження.

Достовірність документів. Перша проблема, з якою стикається дослідник при оцінюванні достовірності документа, це проблема автентичності. Гострота її залежить від типу документу. Первинні документи вважаються більш достовірними, ніж вторинні. При аналізі первинних документів важливо перевірити, чи справді автор був свідком подій чи описав їх на основі відомостей, які отримав від інших, а також в'яснити, чи

був зроблений запис одразу після події чи через певний час. Без сумніву, що записи учасника більш надійні, ніж записи, які зроблені за чийось розповідями, а записи за свіжими враженнями є більш точними, ніж ті, які зроблені через певний час.

Соціологічне спостереження — метод збору наукової інформації, сутність якого полягає в безпосередній реєстрації фактів, явищ, процесів, що відбуваються у соціальній реальності. Для соціологічного спостереження характерними є систематичність, планомірність, цілеспрямованість. Найважливішою його перевагою перед іншими методами є синхронність з досліджуванним процесом, явищем. Це дає змогу безпосередньо вивчати поведінку людей за конкретних умов у реальному часовому просторі ("саме те", "саме тут", "саме зараз"). За допомогою соціологічного спостереження вивчають діяльність окремих людей, статичні і динамічні процеси, що відбуваються у соціальній групі, спільноті.

Метод спостереження ефективно застосовують у дослідженнях поведінки окремих індивідів, соціальних груп, спільнот у різноманітних сферах. Його ефективність простежується у процесі отримання попередньої інформації, необхідної для уточнення напрямів запланованого дослідження; є важливою для отримання ілюстративних даних, які суттєво доповнюють статистичний аналіз даних; за умови, що саме спостереження є найпридатнішим, найефективнішим методом досягнення цілей дослідження.

По суті в соціальній роботі *структуроване* і *неструктуроване спостереження* здійснюються постійно соціальним працівником. Структуроване спостереження застосовується тоді, коли соціальний працівник має достатньо інформації щодо об'єкта дослідження і може заздалегідь виокремити всі важливі елементи досліджуваної ситуації, розробити чіткий план, спеціальні документи для реєстрації фактів, подій, явищ, процесів, надати чіткі інструкції спостерігачам. Неструктуроване спостереження не передбачає чіткого плану дій, а лише визначення загальних рис ситуації. Найчастіше його застосовують у пошукових та розвідувальних дослідженнях.

Відповідно до місця проведення спостереження виділяють *польове* та *лабораторне спостереження*. Польове спостереження застосовують у реальній життєвій ситуації, використовують

чи робоче приміщення, аудиторію, заходи на природі тощо. Лабораторне спостереження передбачає, що умови його проведення визначає і створює дослідник. Часто його проводять з використанням допоміжних технічних засобів — фотоапаратів, магнітофонів, відеоманітофонів, кінокамер тощо.

За ступенем участі спостерігача в досліджуваній ситуації розрізняють *невключене і включене спостереження*. За невключеного спостереження дослідник перебуває поза процесом чи явищем, які вивчає, будучи стосовно них зовнішнім спостерігачем, наприклад, під час проведення мітингів, зборів, групової роботи, масових заходів, екскурсій тощо. За включеного спостереження соціальний працівник є учасником досліджуваного процесу і тоді здійснюється або пасивне спостереження, наближене до невключеного, до активного, коли дослідник настільки зливається з групою дослідження, що там починають вважати його “своїм” і відповідно до нього ставитися.

Спостереження як збір соціальної інформації широко використовується в соціальній роботі. Спостереження як метод дослідження використовується в соціології, психології, педагогіці. У кожній із цих галузей наукового знання і практичної діяльності спостереження виконує свої завдання відповідно до цілей і специфіки досліджуваних явищ і процесів.

Спостереження — це метод збору первинної соціальної інформації про об’єкт, який вивчається, шляхом безпосереднього сприйняття і прямої реєстрації всіх фактів, що стосуються об’єкта і значимих з погляду цілей дослідження.

Особливості спостереження:

1) Зв’язок спостерігача з об’єктом спостереження. Соціальний працівник спостерігає суспільство, соціальні процеси і ситуації, поведінку особистості, будучи невід’ємною частиною суспільства, і перебуває під його впливом, змінюється відповідно до тих процесів, що відбуваються у суспільстві. Сприйняття спостерігачем соціальної дійсності (соціальне світосприйняття) знаходиться під впливом світосприйняття дослідника, тобто вищої і найбільш узагальненої системи поглядів на світ. Світосприйняття не дзеркальне відображення світу, а система поглядів, які відображають інтереси певних соціальних груп.

2) Спостерігач не може бути позбавлений суто людської ризи — емоційного сприйняття. Емоційна прикрашеність результатів спостереження тим вища, чим тіснішим є зв’язок дослідника з об’єктом спостереження.

3) Складність повторного спостереження. Труднощі використання спостереження як способу збору первинної соціальної інформації є наслідком особливостей дослідника і поділяються на суб’єктивні (пов’язані з особистістю спостерігача) й об’єктивні (не залежать від дослідника).

До суб’єктивних труднощів спостереження належить можливість розуміння і трактування дослідником поведінки і дій інших людей крізь призму власного “я”, через свою систему ціннісних орієнтацій, а також емоційне забарвлення людського сприйняття і неминучість впливу на результати спостереження минулого досвіду.

До об’єктивних труднощів спостереження передусім слід віднести обмеженість у часі спостереження порівняно з часом події.

Спостереження і висновки. Будь-яке сприйняття є результатом виникнення відчуттів у певний момент і вже накопиченого досвіду. Все, що сприймає дослідник, він порівнює, зіставляє з тим, що вже знає, тобто спостереження і висновок практично невід’ємні.

Вплив взаємодії між спостерігачем і об’єктом спостереження. Спостерігаючи соціальний процес чи ситуацію, необхідно весь час мати на увазі можливу дезінформацію, упереджене трактування результатів дослідження, на що впливає як самий факт спостереження, так і факт присутності спостерігача. Присутність дослідника може викликати у людей почуття ніяковості, сорому, особливо у тих випадках, коли ситуація не збігається з їхніми уявленнями про нормальну ситуацію. Особистісні якості спостерігача, виявлення ним свого відношення до подій, що вивчаються, можуть справити серйозний вплив на поведінку тих, кого спостерігають.

Застосування спостереження. Як правило воно застосовується разом з іншими методами дослідження і вирішує специфічні цілі. Спостереження використовується тоді, коли інформація, необхідна досліднику, не може бути отримана

нікими іншими способами. У дослідженнях розвідувального плану, коли немає чіткого уявлення про проблему дослідження, завдання якого зводиться до з'ясування проблематики, попереднього формулювання робочих гіпотез і первинної перевірки, спостереження поряд з вивченням літератури і логічним аналізом може застосовуватися на всіх етапах дослідження. Особливого значення воно набуває при формулюванні робочих гіпотез, коли слугує основою цього формулювання, а також при первинній перевірці робочих гіпотез; для перевірки даних, які були отримані іншими методами, з метою залучення додаткових відомостей про об'єкт, який досліджується.

Планування спостереження. Етапи:

1. *Встановлення* об'єкта і предмета спостереження, визначення мети, постановка завдань.
2. *Забезпечення доступу* до середовища, отримання відповідного дозволу, встановлення контактів.
3. *Вибір способу (виду)* спостереження і розробка процедури на основі попередньо зібраних матеріалів.
4. *Підготовка* технічних документів і обладнання (тиражування карточок, протоколів, інструкцій, підготовка технічного обладнання, письмового приладдя тощо).
5. *Проведення* спостереження, збір даних, накопичення інформації.

Запис результатів спостережень: 1) короткочасні записи “по гарячому сліду”; 2) карточки для реєстрації інформації; 3) протокол спостереження, що становить розширений варіант карточки; 4) щоденник спостережень.

Контроль спостереження: 1) проведення розмови з учасником ситуації; 2) звернення до документів, які пов'язані з певною подією; 3) верифікація результатів власного спостереження, що проводиться кваліфікованим спостерігачем тощо.

Звіт: ретельна документація про час, місце та обставини, в яких проводиться спостереження; інформація про роль спостерігача в колективі, спосіб спостереження; характеристика на осіб; ретельний опис фактів, що спостерігаються; власні записи, інтерпретації.

Опитування — метод збору соціальної інформації про досліджуваний об'єкт під час безпосереднього (інтерв'ю) чи опо-

середкованого (анкетування) соціально-психологічного спілкування соціологів, соціальних працівників і респондента шляхом реєстрації відповідей респондентів на сформульовані запитання.

За допомогою опитування можна одержати інформацію, яка не завжди відображена у документальних джерелах. До опитування звертаються, коли єдиним джерелом є людина — безпосередній учасник, представник, носій інформації. Вербальна (словесна) інформація значно багатша, ніж невербальна. Цей метод є універсальним, оскільки дає змогу соціальному працівнику взаємодіяти з клієнтом під час інтерв'ю і отримувати надійну інформацію безпосередньо від клієнта, а не опосередковано.

Метод опитування застосовується на перших етапах індивідуальної роботи, соціального патронажу, соціального супроводу, в груповій роботі з різними цільовими групами клієнтів, в соціальній роботі в спільноті. Опитування проводиться відповідно до стандартних підходів щодо соціологічного дослідження і збору соціологічної інформації.

Одним із найпоширеніших видів опитування в соціальній роботі є заочні (анкетні) опитування, які використовуються з метою вивчення соціальних умов життя громадян, виокремлення певних соціальних груп споживачів соціальних послуг, виявлення потреб, інтересів, запитів клієнтів. Для цього, як правило, використовується роздаткова чи поштова анкета.

Анкета — тиражований документ, який містить певну сукупність запитань, сформульованих і пов'язаних між собою за встановленими правилами. Її респондент заповнює самостійно. Особливо важливе значення мають структура запитань, мова і стиль їх формулювання, рекомендації щодо оформлення анкети, її графічне оформлення. Запитання в анкеті розрізняються за формою (прямі і непрямі), за змістом (про факти поведінки, про факти свідомості, про особистість респондента), за функціями (основні, контактні, контрольні, фільтруючі), за структурою (закриті, відкриті, напівзакриті).

Водночас поштове анкетування має чимало недоліків. Основний з них — неповне повернення анкет (не всі респонденти заповнюють анкети і надсилають їх дослідникам), хоч це великою мірою залежить і від кваліфікованості соціолога, з яким

співпрацює соціальний працівник, тому що процес повернення анкет повинен бути керованим. Часто відбувається зміщення вибірки через ухиляння від опитування, надходять відповіді не від тих, кому надсилалися анкети, респондент іноді не сам заповнює анкету тощо.

Соціологічне інтерв'ю — метод збору соціальної інформації, що ґрунтується на вербальній соціально-психологічній взаємодії між інтерв'юером і респондентом з метою одержання даних, які цікавлять дослідника.

Інтерв'ю має певні переваги перед анкетуванням і недолики. Головна відмінність між ними полягає у формі контакту дослідника та опитуваного. За анкетування їх спілкування опосередковується текстом; питання, вміщені в анкеті, респондент інтерпретує самостійно, фіксуючи відповіді в анкеті.

Під час інтерв'ю контакт між дослідником і респондентом здійснюється за допомогою інтерв'юера, який ставить питання, передбачені дослідженням, організовує і спрямовує бесіду з кожною окремою людиною, фіксує одержані відповіді згідно з інструкцією. Проведення інтерв'ю обумовлює необхідність застосування додаткових заходів: підбір і навчання інтерв'юерів, контроль за їх роботою. Водночас розширюються можливості щодо підвищення надійності зібраних даних за рахунок зменшення кількості тих, що уникли опитування, скорочення різноманітних технічних помилок. Участь інтерв'юера дає змогу максимально пристосувати запитання бланка інтерв'ю до можливостей респондента. Інтерв'юер може завжди тактовно допомогти респондентові, якщо якийсь із запитань видається незрозумілим. Якість одержаної під час інтерв'ю інформації залежить від особливостей основних компонентів процесу спілкування: питальника, інтерв'юера, респондента, обставин інтерв'ю.

Інтерв'ю проводять у соціальній службі, за місцем проживання, у процесі мобільної соціальної роботи. За технікою проведення розрізняють *вільне, формалізоване (стандартизоване) і напівстандартизоване інтерв'ю*. Вільне інтерв'ю — тривала бесіда за загальною програмою без чіткої деталізації запитань. За формалізованого (стандартизованого) інтерв'ю спілкування інтерв'юера і респондента регламентовано детально розробленим питальником та інструкцією інтерв'юера,

який повинен точно дотримуватися сформульованих запитань та їх послідовності. У стандартизованому інтерв'ю, як правило, переважають закриті запитання. Напівстандартизоване інтерв'ю поєднує в собі особливості двох попередніх видів.

У соціальній роботі, як і соціології, інтерв'ю за процедурою проведення класифікують на: панельне — багаторазове інтерв'ю одних і тих самих респондентів (клієнтів і суб'єктів соціальної роботи) з одних і тих самих питань через певні проміжки часу; групове — запланована бесіда, у процесі якої дослідник прагне започаткувати дискусію в групі; клінічне інтерв'ю — довготривала, глибока бесіда, мета якої одержати інформацію про внутрішні спонуки, мотиви, схильності респондентів; фокусоване інтерв'ю — короткочасна бесіда, мета якої полягає в отриманні інформації про конкретну проблему, процес чи явище, про реакції суб'єкта на задану дію. Соціальними службами часто використовуються телефонні інтерв'ю, які дають змогу отримати інформацію про певний соціальний процес.

До соціального працівника, який проводить інтерв'ю, висуваються певні вимоги. Він повинен бути ерудованим, товариським, спостережливим, дисциплінованим, морально і фізично витривалим, комунікабельним, емпатійним, добре знати тему і техніку ведення інтерв'ю. Одна з основних умов, які впливають на достовірність і надійність інформації, — наявність якісного питальника і дотримання правил його застосування. До питальників додаються протоколи інтерв'юера, які містять основні відомості про процес інтерв'ю. На якість інтерв'ю впливають місце, конкретні обставини, тривалість його проведення (найчастіше респонденти погоджуються на короткотривале інтерв'ю).

Метод інтерв'ю дає змогу одержати інформацію про думки, погляди, мотиви, уявлення респондентів. Суттєвою його особливістю є здебільшого зацікавленість респондента опитуванням, яка забезпечується особистим контактом учасників інтерв'ю.

Такий соціологічний метод, як **фокус-група** використовується на перших етапах соціальної роботи чи соціологічного дослідження з метою вивчення найбільш маловідомих соціальних проблем і процесів, які відбуваються у суспільстві, а також як своєрідне пілотажне дослідження.

Соціометричний метод опитування — один із різновидів опитування, який використовують для вивчення внутрішньо-колективних зв'язків з'ясуванням стосунків між членами колективу. Його застосовують для дослідження міжособистісних і міжгрупових стосунків з метою їх поліпшення. Він дає змогу соціальному працівнику вивчити склад малих соціальних груп, особливо щодо неофіційних стосунків, одержуючи соціологічну інформацію, яку іншим шляхом здобути майже неможливо.

Основна література

- Мацковский М.С. Социология семьи. — М.: Наука, 1989.
- Социальная работа / Под общ. ред. проф. В.И. Курбатова. — Ростов н/Д.: Феникс, 2000. — 576 с.
- Соціальна робота: Хрестоматія // Соціальна робота. — Кн. 3. — К.: ДЦССС, 2002.
- Соціологія. Короткий енцикл. слов. / За заг. ред В.І. Воловича. — К.: Укр. центр духовн. культури, 1998. — 736 с.
- Соціологія / За ред В.Г. Городяненка. — К.: Вид. центр “Академія”, 2002. — 559 с.
- Соціальна робота: У 4 кн. — Кн.4: Короткий енцикл. слов. — К.: ДЦССС, 2002.

Теми для дискусії

1. Сутність поняття “соціологічні методи соціальної роботи”.
2. Характеристика соціологічних методів: аналіз документів, анкетування, інтерв'ю, контент-аналіз, фокус-група, соціометрія.
3. Значимість соціологічних методів для соціальної роботи, відмінності та специфіка їх застосування на різних рівнях соціальної роботи.

3.2. Організаційно-розпорядницькі методи соціальної роботи

Для ефективності соціальної роботи дуже важливі правильне управління організаціями та установами соціальної сфери, процесом соціальної роботи на мікро-рівні. Керування в соціальній роботі засноване на теорії і практиці менеджменту. В англійській мові термін “management” означає “управління”, таке саме значення мають “operation”, “control”, “driven”, “quadre”, “administration”, “direction”, “government”, “command”, “manual” та ін.

Термін “менеджмент” вживають для будь-якого типу організації, але коли йдеться про державні органи будь-якого рівня, частіше вживають термін “public administration” — “державне управління”, управління в технічних і біологічних системах — “control”, господарське управління — “management”, “economic management”. У літературі англійською мовою термін “менеджмент” передається різними поєднаннями слів: farm management economic, managing in farm business, farm business management, farm management decisions. Таким чином, менеджмент — це галузь людських знань, сфера прийняття управлінських рішень, різні категорії, соціальні групи, об'єднані в економічній, конкурентоспроможній системі (органі) управління в сучасному суспільстві.

У науковій літературі висвітлено багато визначень поняття менеджменту. Найчастіше менеджмент розглядається як сукупність діяльності за умов ринкової економіки, пов'язаної з керівництвом людьми, умілим використанням їх праці, інтелектуальних здібностей, мотивів із визначення цілей і завдань бізнесу, створенням механізму управління, розробкою планів, формулюванням відповідних правил і процедур, визначенням не лише того, що і коли робити, але яким чином і хто буде виконувати намічене.

У фундаментальному Оксфордському словнику англійської мови “менеджмент” трактується як: 1) спосіб, манера спілкування між людьми; 2) влада і мистецтво управління; 3) особли-

вого роду вмільсть і адміністративні навички; 4) орган управління, адміністративна одиниця. Але найчастіше менеджмент розглядається як сукупність стратегій, філософій, принципів, методів, засобів і форм наукового керівництва будь-якою діяльністю з метою підвищення її ефективності та задоволення ринкових потреб споживачів.

Як новий вид діяльності менеджмент сформувався в розвинутих країнах з ринковою економікою в 30-х роках ХХ ст., і його часто називають конкурентоспроможною системою управління, яка є адекватною ринковому типу господарювання і привабливою сферою бізнесу. На думку переважної більшості спеціалістів з менеджменту, його складовими є теорія керівництва, мистецтво управління і його практичний досвід. Менеджмент розглядають як систему (єдине ціле), що складається з частин (елементів). Такими частинами є цілі і принципи менеджменту, функції управління, метод менеджменту, кадри менеджерів, структура управління бізнесом, техніка і технологія управління, інформація в менеджменті. Відповідно до загальної теорії систем, кожний з цих елементів впливає на ефективність функціонування системи. У разі невідповідності будь-якого з елементів своєму призначенню погіршується результативність діяльності всієї системи. При цьому втрачає тим більше, чим вищий рівень системи.

Етапи розвитку менеджменту

1. *Наукові школи, що передували появі класичної теорії.* Їх представниками були Р. Оуен (1771—1858), Ш. Бабеж (1792—1871), Г. Тоун (1844—1924) та ін.

2. *Класична теорія управління:*

а) науковий менеджмент. Його представники — Ф. Тейлор (1856—1915), К. Берк (1860—1939), Д. Френк (1868—1924), Л. Гільберт (1878—1972), Г. Гант (1861—1919) та ін.;

б) адміністративний менеджмент — А. Файоль (1841—1925), Г. Форд (1863—1947), Ч. Бернанд (1886—1961), О. Челдон (1894—1951);

в) бюрократичний менеджмент — М. Вебер (1864—1920).

3. *Біхевіористська теорія:*

а) ранній біхевіоризм — Д. Уотсон (1878—1958), Х. Мюнстерберг (1863—1916);

б) біхевіористський науковий підхід — Д. Макгрегор (1906—1964), А. Маслоу (1908—1970).

4. *Сучасні підходи до менеджменту:* кількісні методи, операційний науковий підхід, операційний менеджмент, менеджментські та інформаційні системи.

Основоположником класичної школи і засновником американської науки управління прийнято вважати Ф. Тейлора (1856—1915). У пошуках засобів проти “навмисної повільності” (солідації) робітників Тейлор рекомендував дотримуватись чотирьох принципів управлінської науки: 1) наукового вивчення кожного завдання і розвитку наукових методів; 2) кропіткого добору працівників і стимулювання виконання завдань; 3) підтримання тісного контакту з працівниками; 4) по можливості здійснювати поділ кожної роботи. Тейлор звернув увагу на тісний взаємозв'язок таких чотирьох положень: 1) наука, а не емпіричні дані; 2) гармонія, а не розлад; 3) колективізм, а не індивідуалізм; 4) максимальна, а не обмежена віддача і розвиток кожної людини, спрямований на досягнення максимальної продуктивності і найбільшого розквіту.

У науковій літературі, починаючи з А. Файоля і Г. Черча, здійснюються спроби визначення управління, розробки та опису його основних функцій (П. Керженцев, Г. Слезінгер, О. Годунов, В. Афанасьєв, Г. Попов, О. Ковальов, Д. Кайдалов та ін.)

У найширшому філософському розумінні управління — це “елементарна функція організованих систем різної природи (біологічних, соціальних, технічних), яка забезпечує збереження їх певної структури, підтримку режиму діяльності, реалізацію програми, мети діяльності”.

В. Афанасьєв розуміє управління як внутрішньо притаманну властивість суспільства на будь-якій стадії його розвитку і вважає, що “управління є сукупністю певних дій (операцій), які здійснюються людиною, суб'єктом управління щодо об'єкта з метою його перетворення та забезпечення його руху до заданої мети”.

Важливим атрибутом управлінської діяльності є її свідомий і цілеспрямований характер. Відомий теоретик менеджменту П. Друкер підкреслює інтегруючий характер управлінської діяльності, приділяючи особливу увагу тій властивості управ-

ління, яка перетворює неорганізований натовп в ефективну цілеспрямовану і виробничу групу. М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоурі вважають, що “управління — це процес планування, організації, мотивації і контролю, необхідний для того, щоб сформулювати та досягти мети організації”.

Людина в системі управління виступає у трьох аспектах (Р. Шакуров):

- у межах самоорганізації вона організовує себе;
- у межах субординації вона є організатором інших систем і підсистем;
- у межах метаорганізації вона сама є предметом, який організовують інші люди.

М. Мескон, М. Альберт і Ф. Хедоурі зазначають, що менеджер — це не тільки посада, а й певний рівень професіоналізму в управлінні. Іншими словами, на відміну від підприємця, менеджер — професійний управлінець, керівник. Аналізуючи управління із загальноправового погляду, І. Волков дає таке його визначення: “Керівництво — процес правової організації і управління спільною діяльністю членів колективу, який здійснюється керівником як посередником соціального контролю і влади”.

Між поняттями “управління” та “керівництво” є своєрідний взаємозв’язок: з одного боку, управління містить у собі керівництво як суб’єктивний компонент, а з іншого — воно є змістом керівництва, оскільки соціальне управління здійснюється людьми щодо інших людей.

На думку провідного вченого в галузі менеджменту П. Дракера, *основне завдання менеджменту* — зробити людей здатними до спільних дій, визначивши реальні цілі, наділивши цінностями, створивши правильну структуру організації, виховавши необхідні трудові навички і забезпечивши професійний розвиток. Для цього використовуються різні засоби: 1) повноваження і влада; 2) уміння управляти; 3) управлінський механізм і структура; 4) процедури технології управління; 5) людські зміни управління, побудовані на відносинах субординації.

Залежно від сфери діяльності, виділяють різні види менеджменту: загальний, або адміністративний, галузевий, організа-

ційний, функціональний, підприємницький, міжнародний, педагогічний та ін.

Загальний менеджмент — менеджмент, який здійснюють усі керівники, що відповідають за постановку завдання і формулювання політики, за питання, котрі пов’язані з плануванням і організацією, контролем і управлінням підприємством.

Фінансовий менеджмент включає такі основні види діяльності: визначення фінансової структури фірми і її потреб у фінансових коштах; виявлення всіх альтернативних джерел фінансування і їх оцінювання тощо.

Операційний менеджмент — управлінська діяльність, насамперед менеджера нижчого рівня управління, що полягає у безпосередньому керівництві роботою працівників.

Стратегічний менеджмент — управлінська діяльність персоналу менеджерів, що пов’язана із формуванням завдань підприємства, включаючи визначення його цілей, філософії і довгострокових стратегій, установок і орієнтирів тощо.

Природа, призначення, структура і властивості систем

1. Природа і сутність систем: природні, закриті, абстрактні (поняття), статичні (незмінність властивостей у часі), без провідного органу, сумативні (упорядкованість, послідовність), штучні, відкриті, конкретні, динамічні (зміни властивостей у часі), централізовані, діяльнісні (взаємодія кількох компонентів).

2. Призначення систем: ціль і цілеспрямований характер (до чого прагне), завдання, які вирішуються (що долає, усуває), функції (для чого призначена), функціонування, розвиток і саморозвиток (як має функціонувати і змінюватися)

3. Структура (організація) систем: об’єкти (суб’єкти), частини і компоненти, атрибути (властивості об’єктів, які її становлять), відносини і взаємовідносини (об’єднують систему у ціле), наявність двох чи більше видів зв’язку (прямий чи зворотний зв’язок), наявність рівнів ієрархії.

4. Властивості (якості, основні характеристики) систем: цілісність (сумативність плюс взаємообумовленість), спільність чи неспільність з іншими системами, стабільність (стійкість зворотного зв’язку), адаптація (приспособування до навколишнього середовища, реакція на нього та її вплив), навчання, здатність до самовдосконалення, еволюція (змінність у часі).

Будь-який управлінський вплив є підсумком певного управлінського рішення, прийнятого менеджером певного рівня управління. При цьому управлінське рішення має задовольняти цілу низку вимог. Аналіз теорії менеджменту і вивчення практики показують, що *рішення повинне бути:*

- цілеспрямованим;
- обумовленим і адресним (хто буде втілювати у життя і нести відповідальність за його ефективну реалізацію, рішення має бути правомочним);
- прийняте рішення не повинне вступати у суперечність із загальною системою управлінських рішень, тобто має відображати єдність і узгодженість з нею;
- прийняте рішення повинне відповідати умові конкретності за часом його реалізації і зумовлювати критерії ефективності його реалізації з урахуванням оптимізації зусиль, засобів, часу;
- рішення має відповідати умові актуальності й сучасності, а також бути повним, коротким, чітко викладеним.

Є різні погляди, як у термінологічному, так і в змістовному аспектах, і стосовно адміністративного керування і менеджменту. Наприклад, американські фахівці вважають, що адміністративне керування і менеджмент — одне ціле. У Західній Європі, навпаки, менеджмент використовується як основне поняття, а адміністративне керування належить до внутрішніх завдань організації.

У цілому західні соціологи, роблячи висновок про необхідність професіоналізації менеджменту, стверджують, що на зміну власницькому менеджменту, метою якого було забезпечення максимального прибутку для підприємця, у бізнес ХХ ст. прийшов професійний менеджмент, що несе визначену соціальну відповідальність перед суспільством.

Розвиток професійного менеджменту привів до зміни специфіки діяльності менеджера. Вона полягає в тому, що менеджер — це не стільки посада, скільки професія, що потребує комплексу професійних, управлінських, психологічних, економічних і, звичайно, творчих якостей особистості.

Управлінська діяльність за своєю суттю технологічна, вона має визначені стандарти, закономірності, що повинні знати всі керівники, незалежно від сфери своєї діяльності. Для керівника, який працює в соціальній сфері, необхідні і специфічні знання, тому що в першу чергу він вирішує проблеми особистості, сприяє реалізації її життєвих інтересів і потреб.

Керування в рамках окремої організації являє собою сукупність таких процесів:

- формулювання соціальної політики і ранжирування її у вигляді оперативних цілей;
- розробка програми і керівництво її реалізацією;
- організація фінансування і забезпечення матеріальними і кадровими ресурсами;
- керівництво діяльністю з налагодження взаємодії між іншими організаціями (по вертикалі і по горизонталі);
- організація і контроль за роботою кадрів;
- виконання представницьких функцій, зв'язок із громадськістю;
- освіта, навчання і виховання;
- оцінювання і впровадження інновацій з метою підвищення ефективності роботи.

Теорія соціального керування використовує загальнонаукові, конкретно-наукові методи пізнання, специфічні методи збору, аналізу й узагальнення інформації про взаємодію інтересів суб'єкта й об'єкта керування. Ці методи включають спеціалізовані способи анкетування, інтерв'ювання, аналізу статистичних даних, одержання експертних оцінок, дослідження змісту управлінських функцій, структур керування, управлінських груп і соціальної обумовленості їхньої діяльності.

Виділяють *два поняття керування*: методологічне (змістовне) і процесуальне (технологічне). Перше з них показує місце керування в життєдіяльності суспільства, його можливості (обумовлені природно-історичними закономірностями, відносинами і механізмами керування) і характер суспільних інтересів. Друге поняття характеризується технологічно — у вигляді набору функцій і процедур. Ще на

початку XX ст. А.А. Богданов¹ виступив з ідеєю створення “загальної організаційної науки” — тектології. Її особливість як загальної організаційно-технологічної науки полягала в тому, що вона давала загальний опис найрізноманітніших процесів виникнення і розпаду організацій. Ідеї А.А. Богданова згодом вплинули на розвиток багатьох досліджень цього напрямку.

Організаційні методи керування визначаються як способи, прийоми, за допомогою яких створюються різноманітні соціальні системи, що забезпечують визначений рівень (якість) їхньої організованості, і здійснюється організаційний вплив як на систему в цілому, так і на її частини й елементи для досягнення поставлених цілей.

Менеджмент як система знань розвивався за декількома напрямками.

Перший напрям — розвиток теорії організаційного керування — одержав назву класичної, чи традиційної школи. Багато компонентів цього напрямку відіграють і тепер важливу роль. Однак визначена недооцінка людського фактору, спрощене уявлення про мотиви людської поведінки, що мали місце в традиційній школі, викликали до життя другий напрям у теорії керування.

Другий напрям — це школа людських відносин, чи людської поведінки. Особлива увага в цій технології керування приділяється психологічним мотивам поведінки людей у процесі виробництва, розглядаються такі категорії, як групові відносини, групові норми, проблеми конфлікту і співробітництва, комунікаційні бар’єри, неформальна організація та ін. Таким чином, у теорію керування були введені соціально-поведінкові елементи в інтегрованому вигляді.

Третій напрям — це так звана емпірична школа. Вона об’єднує дослідників, що визначають керування насамперед як вивчення практичного досвіду з метою його узагальнення, тиражування і передачі практикам, навчання студентів і т. д. Представники цієї школи прагнуть синтезувати основні ідеї двох перших шкіл: класичної і людських відносин.

¹ Богданов А.А. Загальна організаційна наука (тектологія). — Л., 1920. — С. 126.

Четвертий напрям — теорія організації керування соціальних систем — розробляє системний підхід до питань організації керування, звертає переважну увагу на взаємодію частин системи з цілим. Представники цієї школи займаються дослідженнями організації цілого, моделюючи організаційні процеси і їхні сполучення один з одним, сприятливі для досягнення цілей, що стоять перед організацією.

П’ятий напрям — нова школа науки керування. Її представники вважають найважливішою метою дослідження процесів прийняття рішень із застосуванням новітніх математичних методів і засобів. Ця школа ставить перед собою завдань підвищення раціональності рішень, до неї також можна віднести велике число дослідників, що беруть участь у розробці різних керуючих і прогнозуючих систем.

Цей короткий і далеко не повний перелік основних теорій керування показує міждисциплінарний характер знань, на основі яких можуть бути розвинуті принципи адміністративної практики. Разом з тим ці теорії не завжди можуть бути адаптовані до вітчизняної системи керування, тому що тут необхідно враховувати рівень життя, традиції, пріоритети і можливості в розвитку системи соціального захисту і т. д.

Керування в суспільстві — це вплив на соціальне поведіння, на трудову (соціальну) діяльність не тільки окремої людини, колективу людей, але і на суспільство в цілому. Керування соціальними процесами в суспільстві завжди цілеспрямоване і припускає досягнення усвідомлених цілей і завдання за допомогою відповідних засобів і методів, визначена сукупність яких і може бути названа технологіями. Цивілізованість суспільства багато в чому визначається рівнем культури керування, що містить у собі наукові знання про характер керування і його принципи, практичний досвід організації людей, координацію їхніх дій з метою підвищення їхньої ефективності. XXI ст. буде століттям “свідомої технології”, коли люди будуть використовувати технології для того, щоб зміцнити власне тіло і стимулювати розумові здібності, і коли технології будуть усе більше приймати людські якості¹.

¹ Симонов П.Ф. Наукові методи організації промисловості праці. — М.; Л., 1925. — С. 22.

Основні методи керування

Система керування припускає:

- механізм керування — мету, засоби, методи, функції, принципи;
- структуру керування — кадри, техніку керування, організаційно-штабну структуру;
- процес керування — органи керування, технологію, матеріальну частину органів керування;
- раціоналізацію системи керування — упровадження досягнень науки в керування, відновлення кадрів, удосконалювання господарської системи керування.

Як і будь-яка діяльність, соціальне керування включає численні засоби, форми і методи досягнення поставленої мети, що становлять його інструментарій.

Адміністративні (організаційні, організаційно-розпорядницькі) методи мають велике значення в практиці керування. Вони засновані на відносинах субординації, влади і підпорядкування, властивих системі керування.

Виділяють *регламентуючі, розпорядницькі й дисциплінарні методи*.

Регламентуючі методи — методи, за допомогою яких створюється та чи інша система організації, визначаються завдання і відповідальність структур управління, встановлюються певні правила, конкретні рекомендації до виконання, рамки поведінки керівників і підлеглих.

Регламентація роботи соціального працівника включає в себе такі положення:

- організаційну структуру, склад органів управління (самоуправління) колективу та його підрозділів;
- конкретне визначення прав і обов'язків, повноважень органів управління (самоуправління);
- порядок вирішення суперечностей, які виникають між окремими органами управління (самоуправління) у процесі професійної діяльності;
- перелік форм і методів управління (самоуправління) в колективі, організації, які використовуються для вирішення тих чи інших питань; форми — загальні збори, конференція,

комісія та ін.; методи — колективне обговорення проблем, вивчення громадської думки, громадська експертиза тощо;

- конкретні процедури прийняття рішень з окремих соціальних, професійних та інших питань;
- порядок виборності і відповідальності керівників на всіх рівнях;
- порядок, форми і терміни інформування (звітності).

Регламентування забезпечує організованість у роботі, підтримує оптимальний режим діяльності, не допускає дії стихійних факторів, вносить у діяльність колективу порядок і дисципліну.

Орієнтація — це метод, за допомогою якого упорядковуються положення і переміщення працівника на підприємстві, в установі, установлюються місце і значення того чи іншого об'єкта, предмета, події на виробництві. Системи орієнтації: нумераційна, словесна (написи, покажчики і т.д.), словесно-нумераційна (комбінація), символічна (символи, піктограми, емблеми, значки), графічна (карти, схеми, таблиці), колірна.

Інструктування — процес наставляння в усній чи письмовій формі. Використовується як метод, за допомогою якого керівник визначає мету, завдання, обов'язки і права працівників.

Розпорядницькі (адміністративні) методи використовуються для корекції системи й оперативного уточнення завдань керування, для удосконалювання організації і спрямовані на вирішення конкретних завдань. Виділяється дві форми використання цих методів: письмово-документальна й усна. Такі форми розпорядницького впливу, як директиви, укази і постанови, виражаються тільки в письмово-документальній формі, а накази, розпорядження і вказівки — в обох.

Розпорядницький вплив методів спрямований насамперед на усунення труднощів, що виникають, недоліків у професійній діяльності. Вони визначають обсяг передбачуваної роботи, розподіл обов'язків з її виконання, а також терміни виконання і припускають систематичний контроль і перевірку виконання.

Дисциплінарні методи — методи, які забезпечують порядок і дотримання дисципліни в організації.

Зміст організаційної діяльності — це чітке і зрозуміле визначення цілей і завдань; добір виконавців на основі оцінювання, з їхнього погляду, найкращого способу використання їхніх якостей, потенціалу в інтересах справи; передавання рішень, розміщення виконавців відповідно до цілей і завдання установи, розподіл повноважень; забезпечення виконавців засобами виробництва і створення необхідних для їхнього раціонального використання матеріальних умов; створення системи спільної праці шляхом налагодження міжособистісних відносин і взаємної зацікавленості в загальній роботі; узгодження і координація окремих робіт; забезпечення єдності поглядів і цілеспрямованості всіх членів організації; контроль за ходом виконання поставлених цілей, завдань і розпоряджень; культура взаємостосунків і взаємовідносин.

Якщо метод керування — це послідовність необхідних дій людей у процесі вирішення управлінської проблеми, то форма керування — це структура відносин, зв'язків між людьми при виконанні цих дій. Форма керування визначає ті організаційні межі, в яких здійснюються ці дії. Є індивідуальні й колективні форми управлінської діяльності.

В теорії управління виділяються функції керування. Поняття “функції” у соціальній практиці визначається діяльністю, обов'язками, роботою соціальних служб і установ. Соціальне керування має чітко виражений зміст, що утворює систему функцій, які взаємозалежні і взаємообумовлені. **Функції керування** — це об'єктивно необхідна, відносно самостійна частина управлінської діяльності (елемент керування), що характеризується специфічним змістом, універсальністю здійснення, особливою просторово-тимчасовою формою вираження.

Зміст соціального керування як процесу розкривається в його функціях, що представляють види діяльності, за допомогою яких суб'єкт керування впливає на керований об'єкт.

Аналіз процесу керування з погляду його функцій становить основу для визначення обсягу роботи кожної них, чисельності управлінських працівників і в кінцевому рахунку —

проекування самої структури й організації апарату керування.

Усім соціальним суб'єктам соціального керування, фахівцям соціальної роботи властиві такі **загальні функції**: визначення і ранжирування цілей; планування способів досягнення цілей, у тому числі забезпечення необхідними матеріальними і нематеріальними ресурсами; контроль і координація спільної діяльності; обговорення і вирішення проблем, регулювання відносин з персоналом і клієнтами; установа зв'язків та інформаційне забезпечення; контроль за якістю і кількістю соціальних послуг, наданих клієнтам; оцінювання майбутніх потреб організації; виконання представницьких функцій чи організації установи.

Функції управління є складовими будь-якого процесу управління незалежно від особливостей (величини, призначення, форми власності). Тому їх називають загальними і в їх складі виділяють планування, організацію, контроль, координацію і мотивацію.

Одна з найважливіших функцій соціального керування — **планування**. Вона реалізується через систему принципів. У число цих **принципів** входять: обґрунтованість, директивність, відображення єдності загальнодержавних, колективних і особистих інтересів, оптимальність планів, їхня збалансованість, єдність планування, його комплексність. Планування припускає: визначення цілей діяльності; вибір засобів здійснення поставленої мети; забезпечення необхідними ресурсами; визначення форми організації життєдіяльності і соціальної допомоги; створення програми досягнення поставленої мети; визначення конкретних термінів і обсягу виконання програми; облік результатів діяльності; коректування прийнятих програм; науково обґрунтоване передбачення результатів реалізації програми; постановку нових завдань і цілей, що з'являються після реалізації програми.

Планування як функція керування має складну структуру і реалізується на практиці через свої підфункції: прогнозування, моделювання і програмування.

Прогнозування — наукове передбачення майбутнього, визначення кінцевого стану клієнта (об'єкта впливу) на перспективу, її перехідних станів.

Моделювання — ідеальна розробка різних ситуацій і станів розвитку об'єкта протягом усього планованого періоду.

Програмування — виявлення етапів послідовного переходу в новий стан. Сюди входить розробка алгоритму функціонування системи, визначення необхідних ресурсів, вибір засобів і методів діяльності соціальних установ, служб і фахівців.

При плануванні важливим завданням є *визначення мети соціальної роботи* — це процес знаходження ідеального образу майбутнього результату діяльності. Центральною проблемою процедури визначення мети є формулювання мети й оптимального засобу її досягнення. Мета без визначення засобів її досягнення — це лише розумовий проект, мрія, що не має реальної опори в самій дійсності.

З погляду психології, у процесі визначення мети виникають умовно-рефлекторні зв'язки інтелекту з іншими факторами: пам'яттю, емоційно-вольовими компонентами.

Визначення мети обумовлює алгоритм, що визначає порядок і основні вимоги до результатів діяльності. Мета — це поняття, що виражає ідеальне уявлення результату діяльності. Будь-яку діяльність можна трактувати як процес здійснення мети. При формулюванні мети слід враховувати таке:

- мета має бути обґрунтованою і відображати вимоги законів розвитку об'єкта впливу;
- ціль має бути зрозумілою і досяжною;
- основна мета має бути пов'язана і співвіднесена з метою більш високого порядку.

Основні етапи формулювання мети:

- виділення необхідних характеристик і станів об'єкта та їх включення в цільову настанову конкретного виду діяльності;
- визначення можливих і небажаних обставин, які викликані конкретним видом діяльності;
- відмежування мети від бажаних, але об'єктивно недосяжних результатів.

Розрізняють кілька типів цілей: конкретні й абстрактні; стратегічні і тактичні; індивідуальні, групові, суспільні; поставлені суб'єктом діяльності та створені ззовні.

Конкретна мета — це ідеальний образ продукту безпосередньої діяльності.

Абстрактна мета — це загальне уявлення про деякий ідеал, заради досягнення якого здійснюється людська діяльність.

Стратегічні й тактичні цілі визначаються та обумовлені тимчасовими факторами їх здійснення і співвідносяться як ціле і частина.

Мета, яку ставить суб'єкт дії, виробляється в результаті внутрішнього розвитку його власної активності, творчого ставлення і відповідальності за доручену справу.

Мету, задану ззовні, визначають як об'єктивну вимогу, що потребує розв'язання завдання.

Особливе місце займає визначення мети в організації і здійсненні соціальної дії. Технологія соціальної роботи — це цілеспрямований процес соціального впливу суб'єкта на об'єкт.

Методологічний аспект визначення мети полягає в забезпеченні наступності загальних і конкретних завдань при визначенні шляхів вирішення соціальних проблем різного рівня. Організаційний аспект постає в реалізації конкретних шляхів і засобів розв'язання певної проблеми.

Визначення мети виступає як аналітична діяльність. Така діяльність можлива, коли суб'єкти визначення мети, тобто фахівці соціальної роботи різного рівня вміють аналізувати ситуацію; знають правовий простір діяльності щодо розв'язання реальної проблеми; мають досвід практичної роботи. При формулюванні мети в соціальній роботі особлива увага приділяється моральним аспектам. При цьому соціальному працівнику необхідні виняткова відповідальність, творчий, нешаблонний підхід, ініціатива. Основним етичним правилом фахівця має бути: "Не нашкодь!". А це, передусім, залежить від особистості об'єкта визначення мети і цілеспрямовання, його професійних і особистісних якостей.

Роль і місце мети в процесі здійснення соціального впливу залежать від рівня соціальної роботи, на якому вона реалізується: управлінський, організаційний, контактний, безпосередній зріз діяльності соціальних служб. Організаційно-управлінський рівень визначає програму діяльності щодо вирішення соціальних проблем клієнтів. На цьому рівні з огляду на основ-

ні напрямки соціальної політики держави визначаються стратегічні цілі, ставляться завдання, розраховані на перспективу, тривалий період реалізації. На контактному рівні визначення цілей необхідно розглядати як конкретне керівництво до практичних дій у зв'язку з поставленою проблемою. Сформульовані у зв'язку з цим цілі припускають більш короткий термін реалізації і досягнення результатів.

Визначення мети соціальної роботи виконує низку таких функцій:

- визначає раціональний варіант збору інформації і способи дій при розв'язанні проблеми;
- обмежує обсяг інформації, пошук якої здійснює соціальний працівник;
- забезпечує конкретизацію проблеми;
- допомагає визначити способи дій.

Мета і прийняте рішення не тотожні поняття. В основу правильно сформульованої мети входять такі варіанти і логічні принципи розв'язання проблеми:

1. Точне і чітке формулювання власних цілей стосовно конкретної ситуації.
2. Визначення цілей інших осіб і організацій, на які передбачається спрямовувати вплив.
3. Визначення характеру взаємозв'язку цілей інших осіб і організацій, на які спрямований вплив, а також взаємозв'язок завдань, які виникають у ході соціальної роботи.
4. Визначення ймовірних наслідків досягнення сформульованих цілей. Багато цілей можуть бути по суті засобом досягнення інших, більш віддалених чи побічних. Тому, якщо не враховується можливість позитивних результатів, це може призвести до непередбачених наслідків.
5. Визначення обставин, які сприяють і перешкоджають досягненню поставлених цілей, причин їх існування чи появи.
6. Виявлення перемінних проблемних ситуацій — керованих і некерованих. Більшість людей підходить до вирішення проблем зі своїми вже сформованими уявленнями про фактори, що впливають на них. Ціль має бути чітко і ясно сформульована. Досяжність мети повинна бути об'єктивно визначена. Потрібно бути готовим до важкого шляху досягнення мети.

На будь-якій стадії розвитку процесу соціального керування можуть виникнути проблеми (внутрішні, зовнішні), що будуть гальмувати досягнення функціональних цілей і завдань. При цьому соціальному працівнику необхідно створити умови для того, щоб змінити ситуацію, що склалася. Виділяють такі завдання, вирішення яких сприяє досягненню поставленої мети:

- *Розподіл ролей* — знаходження соціальним працівником правильної позиції, що відповідає певній управлінській ситуації.
- *Спілкування і встановлення комунікації з клієнтом та іншими спеціалістами.*

Поетапне вирішення конфліктних суперечностей.

Уточнення мети. Ця робота пов'язана з постійним аналізом, діагностикою ситуації, що склалася і прийняттям відповідних рішень, корекцією дій.

Сутність наукової організації праці:

- реальне підвищення ділової кваліфікації і професійної майстерності спеціалістів;
- удосконалення методів і прийомів праці;
- планування роботи з урахуванням фактору часу;
- організація робочого місця з урахуванням наукових рекомендацій;
- кооперація і розділ праці між адміністрацією і громадськими організаціями;
- оптимальний режим праці і відпочинку, їх чергування і дозування з урахуванням наукових рекомендацій;
- постійне удосконалення умов праці;
- здійснення заходів з укріплення трудової і навчальної дисципліни;
- використання комп'ютерних технологій.

Організація — друга функція управління, завданням якої є формування структури підприємства, а також забезпечення всім необхідним для її нормальної роботи — персоналом, матеріалами, обладнанням, приміщенням, грошовими засобами тощо. У будь-якому плані, який складає підприємство, завжди є стадія організації, тобто створення реальних умов для досягнення поставлених цілей. Часто це потребує перебудови структури виробництва та управління для того, щоб підвищити її гнучкість і пристосованість до вимог ринкової економіки. На-

ступний напрямок — робота з персоналом, розвиток стратегічного та економічного мислення спеціалістів, підтримка працівників, які виявляють схильність до творчого підходу в роботі, нововведень, які не бояться ризикувати і брати на себе відповідальність за рішення тих чи інших проблем.

Контроль — це управлінська діяльність, завданням якої є кількісне та якісне оцінювання і врахування результатів роботи організації. Тому головні інструменти виконання цієї функції — це спостереження, перевірка всіх аспектів діяльності, врахування й аналіз. У загальному процесі управління контроль виступає як елемент зворотного зв'язку, тому що за його даними робиться коригування раніш прийнятих планів і навіть норм і нормативів. Ефективно поставлений контроль обов'язково повинен мати стратегічну спрямованість, орієнтуватися на результати, бути своєчасним і досить простим. Остання вимога особливо важлива нині, коли організації намагаються будувати свою роботу на принципі довіри до людей, а це зумовлює необхідність і можливість суттєвого скорочення контрольних функцій, які виконуються безпосередньо керівниками.

Координація — це центральна функція процесу управління, яка забезпечує його безперервність. Головне завдання координації — досягнення узгодженості в роботі всіх ланок організації шляхом встановлення раціональних зв'язків (комунікацій) між ними. Характер цих зв'язків може бути різним, тому що залежить від координуючих процесів. Найбільш часто використовуються звіти, інтерв'ю, збори, наради, комп'ютерний зв'язок, засоби медіазв'язку, документи тощо. За допомогою цих та інших форм зв'язку здійснюється маневрування ресурсами організації, забезпечується єдність та узгодженість всіх стадій процесу управління, а також роботи персоналу.

Мотивація — це діяльність, яка має на меті активізувати людей, які працюють в організації, і стимулювати їх до ефективної праці для виконання поставлених цілей і завдань. Для цього здійснюється економічне і моральне стимулювання, збагачується зміст праці і створюються умови для виявлення творчого потенціалу працівників та їх саморозвитку. Здійснюючи цю функцію керівники повинні постійно впливати на фактори результативної роботи членів трудового колективу. До них у

першу чергу зараховують: різнобічність форм і методів роботи, її змісту, підвищення і розширення професійної кваліфікації працівників, задоволення отриманими результатами, підвищення відповідальності, можливості виявлення ініціативи і здійснення самоконтролю тощо.

Виділяють **методи прийняття управлінських рішень**, які базуються на представленні процесу управління як сукупності процесів вирішення проблем. Відповідно до цього всі методи поділяються на такі групи: методи постановки проблем, методи вирішення проблем, методи організації виконання прийнятих рішень.

Методи стимулювання включають всі види і форми стимулювання людей до праці: оплата праці, преміальні системи, участь у прибутках, моральні стимули, підвищення посади, навчання тощо.

Особливу групу становлять **процедурні методи**, проаналізовані з огляду на основні етапи організаторської діяльності: визначення мети, постановка завдань (методи визначення, формулювання і відображення цілей); рішення (методи їх підготовки і прийняття); організаційно-виконавська діяльність (методи розподілу і закріплення функцій, завдань, прав, обов'язків і відповідальності); кадрове забезпечення (методи оцінювання, підбору і розміщення кадрів); ресурсне забезпечення (методи визначення і розподілу ресурсів); розпорядництво (адміністративні методи); визначення часу роботи (методи визначення часу, необхідного для реалізації цілей, виконання завдань, роботи); контроль (методи контролю за виконанням). Виявлення змісту процедур дає змогу типізувати стиль діяльності фахівців соціальної сфери, розробляти рекомендації з його поліпшення, удосконалення.

Виконуючи ці обов'язки, керівник соціальної служби чи фахівець у галузі соціальної роботи виступає в декількох ролях:

- по-перше, це керівник, обраний владою, що керує визначеним колективом людей;
- по-друге, це лідер, здатний вести за собою підлеглих, використовуючи свій авторитет, високий професіоналізм, викликаючи позитивні емоції;

- по-третє, це дипломат, що встановлює контакти з партнерами і владою, що успішно переборює внутрішні й зовнішні конфлікти;
- по-четверте, це інноватор, що розуміє роль науки сьогодні, вміє оцінити і без зволікання впровадити у виробництво (діяльність) той чи інший винахід, раціоналізаторську пропозицію;
- по-п'яте, це людина, яка володіє високими знаннями і здібностями, рівнем культури, чесністю, рішучістю характеру і водночас розважливістю, здатна бути у всіх відносинах зразком для навколишніх.

Робота керівника — це сплав необхідних знань і мистецтво використання накопиченого досвіду в конкретних умовах, уміння давати теоретичне обґрунтування конкретних рішень, дій.

Методи управління і керування застосовуються на рівні *індивідуальної роботи* соціального працівника із клієнтом. Від того, яким чином соціальний працівник буде роботу з клієнтом залежить ефективність вирішення проблеми клієнта.

Основними етапами процесу підготовки та прийняття управлінського рішення, яке забезпечує раціональне розв'язання проблеми, є: виявлення і усвідомлення проблеми, чітке формулювання завдання; визначення обмежень та критеріїв для прийняття рішення; виявлення, всебічний розгляд та аналіз альтернатив; оцінювання альтернатив, вибір найкращого варіанта рішення.

1. Виявлення та усвідомлення проблеми, чітке формулювання завдання, тобто тієї суперечності, що виникає між бажаним (ідеальним) та реальним станом явища. Таким чином здійснюється діагностичний компонент діяльності соціального працівника під час збирання необхідної інформації, аналізу отриманих даних. На цьому етапі відбувається усвідомлення завдань соціальної допомоги, отримуються і виділяються дані, що мають безпосереднє відношення до конкретної проблеми, до людей, які беруть участь у її розв'язанні, до мети та часу реалізації. Це релевантна інформація, тобто “фільтрація” даних та підбір тих, хто бере участь у процесі прийняття рішення.

2. Вивчення обмежень та критеріїв для прийняття рішення дає змогу перенести рішення в реалістичний план, тобто врахувати правові, фінансові, матеріально-технічні, а також психологічні ресурси і можливості. Для соціального працівника є важливим знання закономірностей розвитку психіки та особливостей розвитку особистості на різних вікових етапах життя, а також соціально-психологічних, психофізіологічних, етнопсихологічних особливостей груп, колективів.

3. Визначення та всебічний аналіз альтернатив виявляє здатність до управлінської діяльності. Чим більше альтернатив визначає соціальний працівник, тим більшим є його творчий потенціал управління. Генеруючи широкий спектр альтернатив, виділяються та аналізуються можливості, які відображають основні аспекти цього рішення: психологічні (яким чином це рішення впливатиме на психіку, поведінку, мотиви людей), педагогічні (яким чином відіб'ється рішення на навчанні, вихованні дитини, молоді людини), економічні (чи є можливість фінансувати це рішення), матеріально-технічні (чи є матеріали та устаткування, необхідні для реалізації рішення).

4. Оцінювання альтернатив та подальший вибір найдоцільнішого варіанта розв'язання проблеми. Оцінюючи кожную можливість вирішення проблеми, соціальний працівник намагається зробити прогноз щодо того, що відбудеться у майбутньому, з'ясується вірогідність здійснення кожного варіанта вирішення відповідно до намірів.

Таким чином, менеджмент у соціальній роботі — управління, яке здійснюють в особливій сфері соціальної діяльності — соціальній роботі, спрямованій на надання допомоги, підтримки, захист усіх людей, насамперед уразливих прошарків і груп населення. Організаційно-розпорядницькі методи в соціальній роботі є дуже важливими на рівні управління соціальною роботою у межах окремої організації чи установи, а також у процесі керування соціальною роботою з клієнтами соціальних служб.

Основна література

Герчикова И.Н. Менеджмент: Учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Банки и биржи: ЮНИТИ, 1995. — 480 с.

Горпинич О.М. Управління соціальною роботою: теоретичні питання // Соціальна робота в Україні на початку XXI століття: проблеми теорії і практики: Матеріали доп. на Міжнар. наук.-практ. конф. 29—31 жовтня 2002 р. — Ч. II. — К., 2002. — С. 246—253.

Энциклопедия социальной работы: Пер. с англ. — Т. 1—3. — М., 1993—1994.

Завадський Й.С. Менеджмент: Management. — Т. 1. — К.: Укр.-фін. ін-т менеджменту і бізнесу, 1997. — 543 с.

Коваль Л.Г., Зверева І.Д., Хлебик С.Р. Соціальна педагогіка / соціальна робота. — К., 1997.

Левін Р.Я., Олексієнко С.В. Менеджмент, орієнтований на результат в соціальних проектах формування здорового способу життя // Соціальна робота в Україні на початку XXI століття: проблеми теорії і практики: Матеріали доп. на Міжнар. наук.-практ. конф. 29—31 жовтня 2002 р. — Ч. II. — К., 2002. — С. 254—261.

Лукашевич М.П., Рябченко В.І. Самоменеджмент у соціальній роботі: парадигмальне поле та практичні можливості // Соціальна робота в Україні на початку XXI століття: проблеми теорії і практики: Матер. доп. на Міжнар. наук.-практ. конф. 29—31 жовтня 2002 р. — Ч. II. — К., 2002. — С. 231—240.

Менеджмент организации: Учеб. пособие / З.П. Румянцева, Н.А. Саломатин, Р.З. Акбердин и др. — М.: ИНФРА-М, 1996. — 432 с.

Понятійно-термінологічний словник з соціальної роботи / За ред. І.В. Козубовської, І.І. Миговича. — Ужгород: Мистецька лінія, 2001. — 152 с.

Социальная работа / Под общ. ред. проф. В.И. Курбатова. — Ростов н/Д.: Феникс, 2000. — 576 с.

Соціальна робота: Хрестоматія // Соціальна робота. — Кн. 3. — К.: ДЦССС, 2002. — С. 155—370.

Соціальна робота: Короткий енцикл. слов. // Соціальна робота. — Кн. 4. — К.: ДЦССС, 2002. — С. 258.

Технология социальной работы: Учеб. пособие / Под ред. И.Г. Зайнышева. — М.: Гуманит изд. центр “ВЛАДОС”, 2000. — 240 с.

Фирсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы: Учеб. пособие. — М.: Гуманит. изд. центр “ВЛАДОС”, 2001.

Шендеровський К.С. Основні питання менеджменту соціальної роботи / Соціальна політика та менеджмент у соціальній роботі / За заг. ред. І. Зверевої, Г. Лактіонової. — К.: Наук. світ, 2001. — С. 24—45.

Шендеровський К.С. Недооцінка та абсолютизація етичного підходу в менеджменті соціальної роботи / Соціальна політика та менеджмент у соціальній роботі / За заг. ред. І. Зверевої, Г. Лактіонової. — К.: Наук. світ, 2001. — С. 46—52.

Темати для дискусії

1. Філософська основа теорій менеджменту.
2. Сутність основних методів керування в соціальній роботі.
3. Функції менеджменту.
4. Особливості наукової організації праці на різних рівнях соціальної роботи.
5. Відмінності організації роботи з клієнтом на мікрорівні соціальної роботи.

3.3. Психологічні методи соціальної роботи

Психологічний вплив на особистість в соціальній роботі здійснюється відповідно до того, якого напрямку теоретичної і практичної психології дотримується соціальний працівник, які його досвід роботи і професійна підготовленість. Використання різноманітних психологічних прийомів і технік розподіляється на два основних методологічних принципи: директивний — розвиток допомагаючих стратегій, які засновані на лікуванні, і в цьому випадку клієнт є пасивним споживачем психотерапії, і недирективний, в основі якого — сприяння самоактуалізації особистості, здатності підтримувати себе саму, розвиток незалежності.

У практиці соціальної роботи послідовний психологічний вплив на клієнтів здійснюється у таких формах: *індивідуальна робота, групова робота і робота у мікросоціальному середовищі*.

Загальною для всіх трьох форм соціальної роботи, які в науковій літературі визначаються також як методи, напрямки соціальної роботи, є діагностика психологічного стану клієнта. *Діагностичний підхід* розвивався від методик встановлення соціального діагнозу, засновником якого вважається Мері Елен Річмонд (отримання інформації, встановлення діагнозу через дослідження стану соціального відхилення, прогноз перспектив поліпшення стану, лікування, надання допомоги клієнту), до діагностичного підходу (Г. Гамільтон, Ф. Холліс, М. Вудс).

В основі сучасних діагностичних підходів до соціальної роботи лежать два основоположні принципи: соціальна допомога, заснована на індивідуалізації клієнта та його проблеми; допомога спрямована на поліпшення соціального життя особистості. Ці процеси описані в науковій літературі як діагноз і лікування.

На діагностичному етапі соціальної роботи соціальний працівник намагається розпізнати природу, причини звернення до психолога чи соціального працівника, зрозуміти психологічний стан клієнта, адекватно його інтерпретувати. На цьому етапі важливо знайти порозуміння з клієнтом, встановити

довірливі взаємовідносини, отримати необхідну інформацію, подолати опір у саморозкритті, якщо такий виникає. На цьому етапі соціальний працівник отримує інформацію про почуття клієнта, його соціальне оточення, умови життєдіяльності, стан здоров'я, ставлення близьких людей до проблеми, з якою він звернувся, його власне ставлення до проблеми і власної життєвої ситуації. Для цього використовується метод інтерв'ю, під час якого клієнт розповідає свою історію, розкриває основні психологічні й соціальні фактори. Таке інтерв'ю часто має спонтанний характер і потребує від соціального працівника досвіду роботи, гнучкості, тактовності, володіння різноманітними психологічними техніками.

Головним на цьому етапі є створення умов для активного слухання клієнта, а сам діагностичний етап має терапевтичний характер, тому що клієнт має змогу висловитися, взяти участь в обговоренні. Велику увагу приділяє соціальний працівник емоціям клієнта. Важливою частиною роботи на початковій стадії є спостереження за спонтанними, реактивними емоціями, їх змінами залежно від теми, яка обговорюється. Знання структури індивідуальності і динаміки поведінки в їх нормі і патології — невід'ємна частина взаємодії соціального працівника і клієнта. Оцінювання структури особистості ґрунтується на спостереженні таких реакцій клієнта: взірці поведінки, механізми захисту, якість відповідей, емоцій і переживань, тривог і неспокою.

Взаємодія соціального працівника і клієнта може припинитися на діагностичному етапі, коли клієнт під час розповіді усвідомлює свою проблему і свій психологічний стан і більше не звертається за допомогою. У тому випадку, коли необхідна подальша робота соціального працівника із клієнтом, уточнюються потреби клієнта, узгоджуються наміри, програма або план допомоги.

Психологічна допомога клієнту в соціальній роботі розглядається з погляду психологічної *інтервенції (втручання) і психологічного консультування*.

Основні напрямки і підходи до соціальної допомоги сформувались відповідно до мети, з якою звертались до соціального працівника клієнти:

- вирішення проблеми;
- поліпшення життєвої ситуації;
- індивідуальна робота з випадком;
- регулювання поведінки.

У науковій літературі всі ці завдання розглядаються як робота з випадком.

Важливими компонентами психологічних методів, які характеризують їх специфіку, є клієнт, проблема, місце, процес.

Клієнт — ядро соціальної роботи з випадком. Клієнтами можуть бути жінки, чоловіки, діти, яким потрібна допомога різного виду: матеріальна, соціальна, консультаційна та ін.

Проблема — ситуація, за якої індивід не в змозі самостійно реалізувати свої потреби, що ускладнює його соціальне функціонування.

Місце — соціальна служба, агенція, призначена для соціального обслуговування населення. Мета цих агенцій, служб у тому, щоб подолати соціальні труднощі в різних ситуаціях: “людина — людина”, “людина — група”, “людина — ситуація”. Залежно від функцій, завдань і спеціалізації організації залежить зміст, характер, напрямки соціальної допомоги. Так, зміст психологічних методів і методологічні підходи до соціальної роботи різняться в закладах системи праці і соціальної політики, соціальних службах для молоді, спеціалізованих соціальних закладах.

Процес — послідовна діяльність соціального працівника, спрямована на розвиток здатності клієнта вирішувати власні проблеми.

Основні моделі індивідуальної роботи з випадком (*social casework*)

Метод вирішення проблем (Х. Перлман) заснований на базовому постулаті психодинамічної концепції, відповідно до якого все життя людини є процесом, який має своє проблемне вирішення. Особистість нездатна справлятися з власними проблемами внаслідок таких причин: недостатня мотивація, нездатність чи неможливість працювати над власною проблемою, невміння вирішувати ситуацію правильним способом, негативне соціальне оточення клієнта, відсутність матеріальних засобів для розв’язання своїх проблем, дефіцит інформації

та ін. Соціальний працівник повинен допомогти клієнту знайти правильні шляхи вирішення проблеми. Завдання соціального працівника в тому, щоб створити таку терапевтичну взаємодію, яка сприяє клієнту вільно висловлювати свої почуття, ставити актуальні питання, обговорювати їх і одночасно самостійно знаходити шляхи їх розв’язання.

Процес соціального втручання здійснюється через серію цілеспрямованих дій, таких як: зняття неспокою, допомога у формуванні позитивної мотивації, підтримка; зняття емоційної блокади; раціоналізація проблеми, коли соціальний працівник спільно з клієнтом формулює нове розуміння проблеми, змінює ставлення до неї, визначає, що стало причиною, яка визначила вибір і подальші дії клієнта; соціальний працівник знаходить спільно з клієнтом доступні і сприятливі можливості і ресурси, які допомагають у вирішенні його проблем і які відповідають його середовищу і його ефективним ролям.

На рівні техніки процес взаємодії соціального працівника і клієнта зводиться до таких основних процедур: збір і аналіз інформації; ідентифікація проблеми клієнта і тих подій, які її викликали; взаємне переконання клієнта і соціального працівника в правильності попереднього розуміння проблеми; складання плану взаємодії, його реалізації та еволюції.

Психосоціальний метод (Ф. Холліс) заснований на проникненні у причини девіантної чи дезадаптаційної поведінки клієнта, відновленні “історії хвороби” клієнта. Це зумовлює складну діагностику особистості в ситуації за зацікавленої участі самого клієнта. Метод використовує прямі та опосередковані моделі втручання, за яких значна увага приділяється соціальному оточенню клієнта. Психосоціальний метод інтенсивно застосовується у випадках розуміння клієнтом своїх індивідуальних і соціальних проблем, наприклад, проблем, пов’язаних зі здоров’ям.

Теоретики психосоціальної роботи стверджували, що кожна особистість повинна мати право жити унікальним способом, якщо вона не зачіпає прав інших людей. Така установка спочатку визначала стосунки соціального працівника і клієнта, в основі яких є довіра.

Довіра як компонент позитивних відносин базувалася на двох принципах: прийняття і самовизначення. Прийняття — відносини, які виражають симпатію до клієнта, сутність яких — підтримка постійної турботи і співчуття клієнту. Самовизначення — право клієнта самостійно приймати рішення.

Індивідуальна робота завжди акцентувала свою увагу на взаємодії внутрішніх (психологічних) і зовнішніх (соціальних) причин, які призводять до дисфункції клієнта. Важливим у психосоціальному підході є усвідомлення процесу “особистість у ситуації”, який розглядається як потрійна конфігурація: людина, ситуація і взаємодія між ними. Поняття “внутрішній тиск” і “зовнішній тиск” часто використовують, щоб описати сили, які діють у межах індивіда і навколишнього середовища. “Зовнішній тиск” іноді в теорії психосоціальної роботи розуміється як прес, а “внутрішній тиск” як напруга.

Крім того, термін “ситуація” найбільш часто вживається в контексті ідентифікуючого проблематику оточення клієнта. Фундаментальним компонентом ситуації в психосоціальній роботі є сім’я.

Клієнти, які звертаються за допомогою в соціальну службу, агенцію, відповідно до концепції психосоціальної роботи можуть мати такі причини, які визначають їх важку життєву ситуацію:

1) інфантильні потреби, сформовані в дитинстві, що примушують індивіда висувати неадекватні вимоги до навколишнього світу чи виявляти невідповідну ворожість;

2) відповідна життєва ситуація, яка чинить великий тиск;

3) дефектні *ego* і *superego*, які ускладнюють функціонування.

Інфантильні потреби та установки у дорослому житті можуть призвести до перебільшеної залежності від сім’ї. Це, як правило, викликає неспокій, сором’язливість, що примушує індивіда вимагати для себе захисту чи ухилитися виконувати дорослі обов’язки.

Найбільш поширеним тиском життя є економічні фактори, зайнятість, низький кваліфікаційний рівень, бідність, недостатні освітні можливості, расова чи етнічна ворожість, хвороби, втрати близьких людей.

Дефектне функціонування *ego* включає спотворене сприйняття зовнішнього світу і самого себе. Характерними є великий неспокій, недостатня здатність управляти імпульсами чи спрямовувати поведінку, які не відповідають використанню *ego*.

Зовнішній тиск нейтралізують, надаючи клієнту соціальну допомогу (надати роботу, оформити кредит, вирішити питання в фінансовими допомогоюми і виплатами). Внутрішній тиск, стрес знімають за рахунок заходів, які дають змогу змінити поведінку клієнта, а також працюючи зі спогадами: виявити пригнічені почуття; встановити коригуючі відносини соціального працівника і клієнта, які подібні до відносин із матір’ю; оцінити відносини через демонстрацію клієнту переваг терапії.

Поведінковий підхід (Ед.Й. Томас) зосереджується на можливостях соціального середовища, в системі “особистість — середовище”. У процесі допомоги клієнту модифікація поведінки здійснюється за двома напрямками: *оперантна і респондентна зміни поведінки*. Техніки оперантної зміни поведінки включають такі види інтервенцій, як позитивна і негативна зміна поведінки, диференціальні зміни, корекція негативних наслідків, формування позитивних стереотипів поведінки, блокування несприятливих стимулів. Техніки респондентної зміни поведінки включають раціональні дискусії (вербальні інструкції), поведінкові рольові ігри, навчання позитивному структуруванню і моделям поведінкових уявлень.

Основні підходи до модифікації поведінки зводяться до такого. Вона має розглядатися як шлях, який дає змогу клієнту навчитися справлятися із труднощами в навколишньому середовищі. Поведінка, яка усвідомлюється і модифікується, підтримується і закріплюється через основні індивідуальні конфлікти. Головне завдання модифікації поведінки — допомогти людям управляти їх власною поведінкою, досягти поставлених цілей.

Згадані методи спрямовані на навчання продуктивним моделям поведінки. Соціальний працівник виступає щодо клієнта більшою мірою як педагог. Зважаючи на такі установки, клієнт навчається “цілеспрямованій” поведінці, де цінності і норми соціального середовища слугують орієнтирами, еталонами, взірцями.

Основні поведінкові моделі роботи з випадком: підхід, центрований на завданні, кризово-орієнтований короткотерміновий метод індивідуальної роботи, раціональний метод індивідуальної роботи, терапія реальністю.

Підхід, центрований на завданні (С. Рід, Р. Епштейн), чи втручання, яке центроване на завдання, — це набір процедур для полегшення сприйняття клієнтом цільових проблем. Проблема відповідно до цього методу формулюється клієнтом при узгодженні із соціальним працівником, а також визначається цілями і можливостями соціальної служби, агенції, їх компетенцією. Модель складається з елементів кризових інтервенцій, які проблемно орієнтовані, і функціональних підходів. Взаємодія соціального працівника і клієнта чітко структурована, директивна та обмежена у часі. Послідовні її кроки зумовлюють такі дії: дослідження специфіки проблеми клієнта, встановлення контракту, планування завдання та його виконання, досягнення цільової установки, врегулювання проблеми.

Цей метод використовується у таких ситуаціях: в особливо складних випадках; у зв'язку з втратою чи зниженням соціальних здібностей індивіда через проблеми, які виникають; незадоволеність людини своєю складною життєвою ситуацією настільки є великою, що вона, не зважаючи ні на що, намагається її змінити; проблема виникла у строго обмеженому середовищі; проблема не має глибоких коренів в особистості клієнта.

Кризово-орієнтований короткотерміновий метод індивідуальної роботи — це комбінований підхід, який полягає у використанні елементів психотерапії, практичної психології, раціональних дискусій в соціальній роботі. Він застосовується до таких кризових станів, як тривожність, сором, провина, ворожість тощо. Соціальний працівник, послаблюючи психологічну і соціальну напругу клієнта, допомагає йому приймати відповідні рішення, підбирає для нього адекватні ролі у конкретній ситуації.

Раціональний метод індивідуальної роботи (Г. Вернер, М. Кінді) виступає як альтернатива психоаналітичним моделям індивідуальної роботи. Його основу становлять установки когнітивної теорії і припущення, що інтенсивність дій щодо змін у поведінці клієнта залежить від сили волі. Використову-

ючи принцип “тут і зараз”, оцінювання стану клієнта фокусується на мисленні, почуттях, поведінці в реальному вимірі часу. Мета методу постає у змінах свідомості клієнта, яку визначають як сукупність вияву емоцій, уявлень і поведінки клієнта. Взаємодія фіксується на вирішенні проблем, клієнту пропонуються модулі аналізу і способи модифікації поведінки в реальній ситуації.

Терапія реальністю (В. Глассер) — метод індивідуальної роботи, в основі якого лежить твердження, що особистість має бути любимою і відчувати свою цінність, а для цього необхідно визначити стандарти поведінки. Ціль методу в тому, щоб допомогти людям зрозуміти і прийняти відповідальність за власну поведінку. Стратегії взаємодії спрямовані на ідентифікацію поведінки клієнта, навчання продуктивному спілкуванню, яке не принижує інтереси інших — без конфронтації і агресії.

Консультування — один з важливих психологічних методів соціальної роботи. До консультанта звертаються за допомогою люди, які не в змозі власними силами вирішити свої проблеми. Як правило, це проблеми, пов'язані з кризовими періодами життя, так званими точками переходу від однієї життєвої ситуації чи становища до інших (від дитинства до дорослості, від подружнього життя — до розлучення, від середньої дорослості до старості), а також з приводу вирішення конфліктних ситуацій, проблем у взаємовідносинах з іншими людьми, правових питань, матеріальних проблем тощо. На думку Віктора Франкла, клієнт — це *homo patiens*, тобто “людина, яка страждає”.

У рамках соціальної роботи консультативна допомога здійснюється у кількох напрямках. Скаллі і Хорсон виділяють шість видів допоміжних стратегій:

- 1) надання порад через пропонування власної думки щодо вирішення проблеми;
- 2) надання інформації;
- 3) безпосередні дії шляхом надання безпосередніх послуг;
- 4) навчання: допомога в оволодінні фактами, знаннями і навичками, які сприяють поліпшенню ситуації;
- 5) системні зміни: вплив на соціальне середовище, організація позитивних взаємостосунків;

б) консультування: допомога в аналізі проблеми, виявлення конфліктогенних зон, знаходження альтернативних шляхів виходу і прийняття рішень, сприяння особистості у самодопомозі.

За визначенням Британської асоціації консультування, під цим терміном розуміється робота з особами та їх взаємовідносинами, спрямована на розвиток, підтримку у кризовій ситуації, психотерапію, наставництво, вирішення проблем. Завдання консультування — надати клієнту можливість проаналізувати, виявити і прояснити способи більш задовільного і повноцінного життя. Про консультативний процес можна говорити тоді, коли хтось, тимчасово чи постійно перебуває у ролі консультанта, надає чи погоджується надати свій час, увагу і повагу іншим (іншому), хто тимчасово перебуває у ролі клієнта. Завдання консультування — надати клієнту можливість ознайомитись, узнати і прояснити шляхи до більш насиченого і більш благополучного життя.

Ліцензійна комісія Асоціації службовців і менеджерів США пропонує таке визначення: “Консультування — це сукупність процедур, спрямованих на допомогу людині у вирішенні проблем і прийнятті рішень відносно професійної кар’єри, шлюбу, сім’ї, удосконалення особистості і міжособистісних відносин”.

Стратегія допомоги — це первинне переведення проблеми в терміни бажаних результатів і планування застосування певних методів. До основних методів допомоги відносять: інформацію, ідеї і спеціальні вміння. Бажаними результатами є психосоціальна стабілізація, краще розуміння себе (своєї ситуації та інших), прийняття рішення і його реалізація.

У науковій літературі трапляються різні думки про природу консультування в соціальній роботі: порада, рекомендація, терапія тощо. Основоположник клієнтоцентрованої терапії Карл Роджерс вважав консультування процесом, який адресовано у першу чергу тим, хто страждає від певного психологічного напруження і психологічної непристосованості. Він поділяє процес психологічної допомоги на такі етапи: 1. Клієнт звертається за допомогою. 2. Визначається ситуація. 3. Заохочується вільне виявлення почуттів. 4. Консультант дає свою згоду і пояснює ситуацію. 5. Поступово позитивні почуття знаходять вираження.

6. Позитивні імпульси стають впізнавані. 7. Розробляється інсайт. 8. Пояснюється вибір. 9. Обираються позитивні дії. 10. Інсайт поглиблюється. 11. Зростає незалежність. 12. Потреба у допомозі знижується.

Така послідовність подій, на думку К. Роджерса, виражає переконання в тому, що клієнти самі визначають свій шлях розвитку, користуючись допомогою і згодою терапевта. Роджерс також сформулював те, що він назвав необхідними і достатніми умовами успішної терапії. Його гіпотеза, яку він виклав у формі алгоритму “якщо/то”, має такий вигляд:

Якщо клієнт відчуває психічні страждання і незадоволеність; контактує з психотерапевтом; терапевт зберігає відповідність у взаємовідносинах; терапевт зберігає безумовне позитивне ставлення до клієнта; терапевт емпатійно розуміє досвід клієнта і передає клієнту своє розуміння; клієнт хоча б незначною мірою сприймає безумовне позитивне ставлення й емпатійне розуміння, то відбуваються позитивні терапевтичні зміни.

Консультування — це не односторонній процес психологічного впливу на особистість шляхом надання поради, яка часто має педагогічний характер і спрямована на висловлювання власної думки, судження, умовляння, переконання тощо чи рекомендації через стимулювання, навчання, інструктування, вплив.

Слід розрізняти поняття “психологічне консультування”, “психотерапія” (медична і немедична) і “соціальне консультування”. Консультування від медичної психотерапії відрізняється відмовою від концепції хвороби. Медична психотерапія означає комплексний, вербальний, невербальний вплив на емоції, судження, самосвідомість людини при багатьох психічних, нервових і психосоматичних захворюваннях. Умовно розрізняють клінічно-орієнтовану психотерапію, яка спрямована переважно на пом’якшення чи ліквідацію симптоматики, і особистісно-орієнтовану, яка ставить завдання сприяти пацієнту в змінах його ставлення до оточення і власної особистості. Психіатри використовують переважно медикаментозне лікування та інші методи, де пацієнт виступає як пасивний об’єкт впливу; психологи-психотерапевти використовують методи діалогічні, де клієнт виступає як суб’єкт, який на рівних бере участь у процесі психотерапії.

Для всіх напрямків консультативної соціальної роботи необхідне володіння базовими консультативними навичками: спрямована увага, активне слухання, безоцінювальне сприйняття; перефразування, відображення, підсумовування, контроль; вміння застосовувати різні типи питань (у тому числі прямі та опосередковані) і альтернативні способи зворотного зв'язку; емпатійне розуміння, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, відкритість; стимулююча проблематизація, конфронтація, робота із захистами; визначення мети, вирішення проблем, техніки фокусування; розуміння мови тіла; усунення оцінювальних і моралізаторських суджень; усвідомлення меж, техніки структурування, здатності конструктивно говорити на важкі теми; уміння надавати зворотний зв'язок, володіння технікою зняття напруження, усунення ворожості, вміння з нею справлятися.

У спеціальній літературі є від 200 до 400 підходів до поняття консультування, моделей консультування і психотерапії. Основними підходами, з яких розвинулися школи консультування, є:

- 1) гуманістичні підходи: особистісно-центроване консультування, гештальт-консультування, трансактний аналіз, терапія реальністю (консультування за реалізмом);
- 2) екзистенціальні підходи: екзистенціальне консультування, логотерапія;
- 3) психоаналіз;
- 4) поведінковий підхід;
- 5) когнітивні й когнітивно-поведінкові підходи: раціонально-емотивне поведінкове консультування, когнітивне консультування;
- 6) афективні підходи: основна терапія, переоцінювальне консультування, біоенергетика;
- 7) еkleктичні та інтегративні підходи: мультимодальне консультування, еkleктична терапія, консультування за життєвими уміннями.

Виділяють загальні фактори, які сприяють терапевтичним змінам в консультативній соціальній роботі (Грінкевідж, Норкрос).

Характеристики клієнта: позитивні очікування, надія чи віра; стан дистресу чи неконгруентності; активний пошук допомоги.

Якості терапевта: професійно цінні якості особистості; формування надії і позитивних очікувань; теплота і позитивні відносини; емпатійне розуміння; наявність соціального статусу терапевта; безоцінючість і прийняття.

Процес змін: можливість для катарсису та емоційного реагування; оволодіння новими елементами поведінки; надання розумного пояснення чи моделі для розуміння; стимулювання інсайту (усвідомлення); емоційне і міжособистісне навчання; навіювання і переконання; досвід успішності і компетентності; ефект "плацебо"; ідентифікація із терапевтом; поведінковий самоконтроль; послаблення напруження; десенсибілізація; надання інформації / навчання.

Методи впливу: використання технік; фокусування на внутрішньому світі; сувора відповідність теорії; створення сприятливої навколишньої обстановки; взаємодія між двома людьми; спілкування; пояснення ролей клієнта і терапевта.

Соціальна робота з групою

Соціальна робота з групою чи групова соціальна робота визначається як метод психосоціальної роботи і як форма соціальної роботи, якщо за критерій береться кількість об'єктів соціально-психологічного впливу. У зарубіжній науковій літературі соціальна робота з групою традиційно визначається як метод соціальної роботи. Група клієнтів, які включаються у груповий процес, розглядається як об'єкт соціальної роботи. Група спеціалістів та професіоналів, які беруть участь у роботі міждисциплінарних груп, є суб'єктом соціальної роботи.

Розвиток психологічних підходів, прийомів, напрямків діяльності таких груп відбувався у рамках психотерапії і практичної психології. Груповий процес будується відповідно до психоаналізу, біхевіоризму, когнітивної психології, гуманістичної психології та інших психологічних теорій і напрямків. Клієнтами групової соціальної роботи є особи з проблемами соціальної адаптації та інтеграції, жертви несприятливих умов соціалізації, ті, хто має проблеми психологічного та емоційно-

го стану як наслідки життєвих криз різного віку і соціального становища.

Засновниками теоретичних напрямів групової соціальної роботи вважають американських учених К. Паппел і Б. Ротман. Їм належить розробка наукових підходів, які базуються на еґо-психології, когнітивній теорії і теорії соціального навчіння, теорії відносин, рольовій теорії особистості, теорії комунікації.

Еґо-психологія пропонує соціальному працівнику можливість зрозуміти поведінку клієнта як окремого індивіда і як члена групи, спостерігати, як відбувається його індивідуальне пристосування до дійсності, інших людей, як він реагує на зовнішній тиск і внутрішній неспокій. Це дає змогу пояснити внутрішню самоорганізацію індивіда та його стосунки з зовнішнім світом. При вивченні особистості особлива увага приділяється питанням розвитку та адаптації, автономії, свободи й особливостям функціонування власного Я. Соціальний працівник у процесі групової роботи намагається актуалізувати навички психологічного захисту клієнтів, допомагає розвинути їх за допомогою групи, віднайти різні варіанти функціонування. В еґо-психології опір розглядається не як конфлікт, а як діалог індивіда із середовищем. Відповідно до понять еґо-психології основне призначення роботи з групою — підтримка психічного здоров'я особистості, її ідентичності, розвиток самореалізації.

Когнітивні теорії і теорії соціального навчіння дають можливість соціальним працівникам інтерпретувати і аналізувати мотиви поведінки індивідуумів у груповій взаємодії, визначати ціннісні орієнтації клієнтів, допомагати їм зрозуміти, як вони “відчувають один одного”, як формуються їх знання про світ і життєві ситуації. Досвід групової взаємодії формує ціннісні орієнтації, позитивні очікування, компетентність і навички соціальної взаємодії.

Теорія відносин розглядає відносини у групі як певні стійкі зв'язки, що допомагають клієнту зрозуміти свої обов'язки у міжгруповій взаємодії, навчитися співіснувати з іншими членами групи в обставинах, які змінюються, сформувати необхідні навички для “вибудовування” психологічної дистанції у груповій взаємодії.

Рольова теорія особистості ґрунтується на знаннях про рольові очікування, рольові конфлікти, відносини, які формуються у процесі групової роботи. Для соціального працівника важливо створити умови для особистісного зростання клієнта, поліпшити його соціальне функціонування у суспільстві.

Теорія комунікації створює уявлення про динамічний обмін інформацією між членами групи. Комунікація виступає як рольовий обмін інформацією, націлений на досягнення певного результату. У цьому контексті комунікація є певним інструментарієм для вирішення завдань групової роботи. Теорія комунікації надає можливість соціальному працівнику спостерігати у процесі групової динаміки специфічні перешкоди, які ускладнюють соціальне функціонування особи, розробляти програми з їх подолання, розвивати навички виявлення індивідуальних почуттів і уявлень у груповому спілкуванні.

Концепція групової діяльності зумовлює формування відносин не тільки у груповому просторі, але і поза ним. Зовнішнє соціальне середовище включається у процес соціальної роботи, коли окремим членам групи необхідно навчитися змінювати ситуацію, впливати на її оточення. Кожен член групи може екстраполювати індивідуальні концепції компетенції, вони можуть бути прийняті групою або ж відкинуті нею. Особливістю групової соціальної роботи є також її концепція зумовлювати розвиток групи в ситуації “група як ціле”. Це означає, що з часом група створює структуру автономного розвитку, в якій з'являються лідери, які беруть на себе функції керівництва, координації групових процесів.

Вважають, що основними домінантами групової роботи є спонтанність і планування. Дії розгортаються за принципом “тут і зараз”, дають можливість клієнтам отримати досвід, який вони зможуть актуалізувати у майбутньому.

Виділяють такі **стадії** терапевтичного процесу:

1. **Стадія орієнтації** — клієнти усвідомлюють себе членами групи, відбувається вибір ролей, орієнтація в ситуації, з'являються страхи перед невідомими подіями, формується псевдозгуртованість.

2. **Стадія влади** — оформлюються ролі в групі, йде боротьба за лідерство, підвищується опір, може поширюватися агресія, спрямована на того чи іншого члена групи, оформлюються норми і цінності за безпосередньої участі групи.

3. *Стадія переговорів* — відбувається структурування групи, оформлюється групова позитивна згуртованість, спільно визначаються цілі, ролі й завдання групи, з'ясовуються схожі проблеми та емоційні переживання.

4. *Функціональна стадія* — група активно працює, виявляючи зацікавленість у вирішенні проблем, клієнти підтримують один одного, окреслюючи відвертість і спонтанність, які характеризують особливості цієї стадії, на якій приймаються рішення.

5. *Стадія розпаду групи* — ситуація, коли окремі члени групи і група в цілому приходять до розв'язання своїх проблем, клієнти формулюють висновки про необхідність припинення спільної групової діяльності.

Цілі терапевтичного процесу:

1) змінити сприйняття членів групи шляхом вивчення групового досвіду;

2) змінити поведінку, яка ускладнює соціальне функціонування індивіда, через взаємовідносини у групі і використання механізмів зворотного зв'язку;

3) усвідомити і змінити норми, цінності та стосунки для ефективного соціального функціонування;

4) досягти емоційної стабільності, яка підтримує сили і життєдіяльність індивіда.

У соціальній роботі розрізняють різні *цільові підходи* до соціальної групової роботи.

- Індивідуальне оцінювання (фостерні групи, робота з образами літніх людей тощо).

- Індивідуальна підтримка і обслуговування (підтримка клієнтів, не здатних до самообслуговування, які відчувають труднощі у соціальній адаптації).

- Індивідуальні зміни і соціальний контроль (профілактична робота з групами сексуальної агресії):

- соціалізація (робота з групами з формування соціальних навичок для функціонування у мікросоціумі);

- міжособистісна поведінка (групи особистісного зростання).

- індивідуальні орієнтації і цінності (групова робота, спрямована на зміни ціннісних орієнтацій);

- матеріальні обставини (групова робота з безробітними, тими, хто отримує матеріальну допомогу);

- особистісний захист (групова робота з меншинами);

- особистісне зростання і розвиток (Т-групи).

- Освіта, інформування, тренінг (правові групи, освітні групи).

- Дозвілля / компенсація (групи розвитку, дозвільневі групи).

- Посередництво між особистостями і соціальними системами (посередництво між групами, агенціями, сервісом).

- Групові зміни і підтримка (групи роботи з сім'єю, групи комунікативної компетенції).

- Зміни навколишнього середовища (групова робота зі змін навколишнього життєвого простору).

- Соціальні зміни (групові цілі пов'язані із соціальною і політичною взаємодією групи та інших соціальних інститутів).

Основні моделі соціальної роботи з групою

Класифікація Дж. Клейна заснована на вивченні і систематизації реальних напрямків групової роботи, які були характерними в 60-ті роки ХХ ст., коли вона почала формуватися:

1. Групи дозвілля.

2. Освітні групи: групи сімейної освіти, групи професійної орієнтації, групи вільного вибору.

3. Соціальні групи: націлені на збереження чи зміни адаптивних моделей поведінки.

4. Терапевтичні групи.

К. Папелл і Б. Ротман запропонували підхід до класифікації групової соціальної роботи, який спирається на тип послуг, які надаються; особливості ролей і взаємодії соціального працівника; теоретичну парадигму методу групової роботи, типологію клієнта. Вчені виділяють такі моделі: модель соціальних цілей, клінічну модель, модель взаємодії (взаємодопомоги).

Модель соціальних цілей становить традиційну парадигму, прийняту в практиці добровільних помічників.

Клінічна модель базується на двох домінантах — засобах і контексті. Для цієї моделі характерний певний технологічний підхід, який включає в себе такі елементи, як контракт, план, лікування, формування групи, розвиток групи, оцінювання, завершення.

Модель взаємодії складається з елементів взаємної допомоги, яка надається членами групи в процесі групової динаміки.

Основні види соціальної роботи з групою

Групи відновлення. Ці групи організуються у мікросоціумі у містах проживання клієнтів для спільного раціонального проведення дозвілля. Групи розвиваються спонтанно, на добровільній основі.

Групи відновлення умінь. Основна мета груп — допомогти клієнту відновити втрачені вміння чи набути нові на основі широкого спектра діяльності — від спортивних ігор до занять художньою творчістю.

Освітні групи будуються на основі взаємспрямованих інтересів клієнтів до тієї чи іншої проблеми на основі соціальних запитів клієнта.

Посередництво. Мета соціальної роботи — гармонізація потреб особистості і суспільства. Соціальний працівник, виступаючи у ролі посередника і фасилітатора, допомагає клієнту досягти того, чого він потребує, через лікувальні дії групового процесу. Метод спрямований на надання практичної допомоги у подоланні неблагополучного середовища.

Групи самопомоги. Робота, яка проводиться у групі, будується на основі взаємної підтримки її членів. Соціальний працівник передає свої функції групі. Виділяють (Дрейкфорд) п'ять критеріїв стресу, на основі яких відбувається об'єднання клієнтів у групи самопомоги: відповідальність, стандарти, конфесія, непрофесіоналізм, програма дій. В основі групового процесу знаходяться принципи самовдосконалення через розвиток самосвідомості.

Терапевтичні групи. Основна мета груп — регулювати розвиток і компетентність індивідів і оточення. Групова терапія переслідує такі цілі: допомагає розвивати інтерперсональні вміння, розвиває основні етапи особистісного зростання, допомагає коректувати хронічні проблеми зі здоров'ям, поліпшує індивідуальні розбіжності. У процесі групового обговорення проєктуються моделі оптимального соціального функціонування, відбувається стабілізація емоційного напруження. Керівник, терапевт фіксує взаємодію в групі, інтерпретує групу поведінку. У процесі аналізу групової й індивідуальної

поведінки формуються нові продуктивні моделі поведінки, взаємодії, соціального обміну. У роботі використовуються психоаналітичні підходи, поведінкові, клієнт-центровані.

У науковій літературі виділяються також різнобічні види груп, основані на клінічних моделях роботи з групою (групова психоаналітична терапія — А. Вольф, групи терапії діяльності — С. Славсон, групові адаптивні підходи — Дж. Джонс, поведінкова групова терапія, терапевтичні соціальні служби та общини, репресивно-стимулювальні групи); методи групового консультування (методи групового розвитку, метод вирішення проблем, групове адлеріанське консультування, функціональний груповий підхід, групо-центроване консультування — К. Роджерс, сімейне групове консультування, сімейне консультування Фулмера, сімейна терапія Сатіра, структурна сімейна терапія Мінухіна, сімейна терапія Боуена); групи психологічного саморозуміння (лабораторні методи і Т-групи, S-групи, групи зустрічей, марафон).

Необхідно відрізнити специфіку психотерапевтичної і соціальної групової роботи. Для першої з них динаміка групи є лікувальним засобом, для іншої — соціальною формою поліпшення соціального становища індивіда через терапію в групі, терапію групи, терапію через групу чи наявність усіх підходів. Якщо для психотерапевтичних груп основою є фіксація на хворобливих станах, то для груп соціальної роботи — полегшення комунікації, зняття бар'єрів соціальної ізоляції, вирішення питань із соціальним оточенням. У психотерапевтичній роботі у центрі уваги — терапевт, який виступає у батьківсько-материнських ролях. У групах соціальної роботи соціальний працівник може відігравати як центральну, так і побічну роль. В основному групова соціальна робота розглядається як навчальна діяльність з освоєння соціально необхідних умінь і навичок.

Основна література

Соціальна робота: В 3 ч. — К.: Вид. дім “Киево-Могилянська академія”, 2004. — Ч. 2: Основи соціальної роботи / А.М. Бойко, Н.Б. Бондаренко, О.С. Брижовата та ін.; За ред. Т.В. Семірі-

ної, І.М. Григи. — С. 91—119, 136—161.

Соціальна робота: Короткий енцикл. слов. // Соціальна робота. — Кн. 4. — К.: ДЦССМ, 2002. — С. 372—382.

Соціальна робота: Хрестоматія // Соціальна робота. — Кн. 3. — К.: ДЦССС, 2002. — С. 149—173.

Социальная работа / Под об. ред. проф. В.И. Курбатова. — Ростов н/Д.: Феникс, 2000. — 576 с.

Фирсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Гуманит. изд. центр «ВЛАДОС», 2001. — С. 402—427.

Фирсов М.В., Шапиро Б.Ю. Психология социальной работы: Содержание и методы психосоциальной практики: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Изд. центр «Академия», 2002. — С. 145—184.

Фрейджер Р., Фейдимен Д. Личность: теории, эксперименты, упражнения. — СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. — 864 с.

Теми для дискусії

1. Сутність методів індивідуальної соціальної роботи з випадком.
2. Особливості методу вирішення проблем в соціальній роботі.
3. Специфіка психосоціальної роботи (соціальна робота з ситуацією).
4. Сутність поведінкового методу в соціальній роботі.
5. Особливості групової соціальної роботи.
6. Стадії групової динаміки.
7. Моделі соціальної роботи з групою.
8. Основні види соціальної роботи з групою.
9. Особливості діяльності груп в соціальній роботі і терапевтичних груп.
10. Зміст психологічного консультування в соціальній роботі.

3.4. Актуальні методи соціальної роботи

Загально визначеними у практиці соціальної роботи є індивідуальна, групова соціальна робота, соціальна робота в спільноті, що визначаються як сучасні методи соціальної роботи, на яких засновані зарубіжні підходи діяльності соціальних служб. Часто індивідуальна, групова соціальна робота і соціальна робота в спільноті пояснюються як форми соціальної роботи відповідно не до її змісту, а до чисельності залучених клієнтів у процес допомоги і взаємодопомоги.

Актуальними методами соціальної роботи, які проводяться спеціалістами організацій та установ соціальної сфери у багатьох країнах світу є: командна соціальна робота, волонтерська, телефонне консультування, соціальна робота в спільноті, фостеринг, самокерована групова робота, мобільна соціальна робота, соціально-культурна анімація та ін.

Найбільш поширеним методом групової роботи є міждисциплінарна групова робота фахівців соціальної сфери, які включені у процес соціальної підтримки особистості, наприклад ведення випадку «мультидисциплінарою» командою, яка складається із соціального працівника і психолога. До такої команди можуть включатися як спеціалісти одного профілю, так і фахівці з суміжних сфер знання і соціальної практики.

Команда спеціалістів — це невелика група фахівців з комплементарними навичками, об'єднаними загальною метою, загальним підходом і взаємною відповідальністю для реалізації поставлених завдань. Важливою передумовою забезпечення узгодженості роботи спеціалістів, взаєморозуміння і взаємодопомоги є співвіднесення мети, завдання, функцій соціальної роботи серед спеціалістів.

Виділяють три основні взаємопов'язані **моделі командної роботи**: мультидисциплінарна, міждисциплінарна (міжпрофесійна) і трансдисциплінарна.

Мультидисциплінарна — сукупність незалежних експертів з різних дисциплінарних сфер, робота яких керується окремим планом розвитку і визначенням напрямків роботи. Внут-

рішні взаємозв'язки між спеціалістами порівнюються із взаємовідносинами між дітьми: пліч-о-пліч, однак окремо.

Міждисциплінарна — міжпрофесійний напрямок роботи спеціалістів, який характеризується більш довготривалими і стійкими взаємовідносинами спеціалістів у команді, більш високим рівнем професійного взаєморозуміння й узгодженості роботи. Це забезпечується на основі організації і підтримки регулярних зустрічей, на яких обговорюються нюанси професійної взаємодії з клієнтами у рамках індивідуальної роботи з випадком. Така робота дає змогу позбутися ефекту психологічної втоми, професійного вигорання. Клієнти зустрічаються із усією командою чи окремими її представниками. Консультації, які проводять спеціалісти, побудовані за принципом співробітництва, тобто практично всі етапи і стадії роботи із клієнтом обговорюються і закріплюються контрактом, який визначає, які послуги і на яких підставах будуть надаватися. Наявність різних спеціалістів дає змогу проводити більш точне експертне оцінювання ситуації клієнта, пропонувати ширший спектр соціальних послуг, знімати міжвідомчі бар'єри. Команда, застосовуючи інтерактивний підхід, для надання більш якісних послуг взаємодіє з іншими соціальними службами, чи передає їм роль лідера у наданні цільових послуг.

Етапи роботи міждисциплінарної групи:

- 1) розгляд випадку;
- 2) обмін думками;
- 3) розподіл обов'язків між членами групи;
- 4) оцінювання ситуації і планування роботи;
- 5) аналіз роботи;
- 6) завершення роботи.

Різні групи дотримуються певних стратегій роботи з групами. Серед них виділяють загальні стратегії.

1. Стратегія паралельних дій: члени команди мають власну стратегію, яка координується групою.

2. Стратегія "поштового ящика". Група збирається на зустріч з ініціативи лідера команди, який отримав запит від клієнта. У подальшому соціальну роботу з клієнтом проводить група чи один із професіоналів.

3. Стратегія прийому і розподілу. Команда спільними зусиллями виробляє рішення щодо клієнта і переадресовує його одному із професіоналів.

4. Стратегія прийому, обстеження і розподілу. Перед тим, як приймати рішення щодо індивідуального випадку, з яким стикається клієнт, група проводить обстеження ситуації.

5. Стратегія прийому, обстеження, розподілу і аналізу. Після етапу інтервенції включається етап аналізу проблеми, з яким знайомить членів групи один із професіоналів: результати роботи, рівень задоволення потреб, вирішення проблем клієнта, рекомендації на майбутнє, рішення щодо подальшої роботи чи її припинення.

6. Змішана паралельна модель. Взаємодія членів міждисциплінарної команди та незалежних професіоналів, які можуть включатися в роботу групи.

Робота міждисциплінарної групи спирається на **принципи членства, інтеграції, колективної відповідальності**.

Принцип членства міждисциплінарної групи визначається наявністю в команді різних професіоналів (соціального працівника, педагога, психолога, інспектора, юриста, менеджера, психотерапевта та ін.) незалежно від того, чи є ця робота основною для них.

Принцип інтеграції зумовлює роботу в ній різних професіоналів, які здійснюють соціальну допомогу в межах своєї компетенції. Відповідно до рівня інтеграції спеціалістів розрізняють групи, які створюють спеціально для роботи з індивідуальним випадком; групи, які створюються для вирішення схожих проблем. Це може бути також міждисциплінарна групова робота, яка ґрунтується на постійній основі для вирішення різних соціальних проблем, з якими стикаються клієнти.

Відповідно до принципу колективної відповідальності кожен член команди несе персональну відповідальність за вирішення проблеми клієнта.

Міждисциплінарні групи використовуються для обміну думками щодо розв'язання професійних питань, для взаємодопомоги і взаємопідтримки у найбільш складних випадках, в ситуаціях емоційного виснаження, великої психологічної на-

пруги, професійного вигоряння, з метою попередження професійних деформацій і професійних ризиків.

У нашій країні робота міждисциплінарних груп — це співпраця спеціалістів у межах колективу закладу чи установи соціальної сфери. Як правило, її робота координується і спрямовується керівниками підрозділів соціальних служб чи одним зі спеціалістів — лідерів певного підрозділу.

За кордоном є різні типи міждисциплінарних груп, які формуються відповідно до організаційних завдань, які визначають їх діяльність.

Більшість груп створюється саме на постійному місці роботи фахівців, і їхньою роботою керують керівники установ. У США, Австралії створюються команди, які очолює один керівник. У Великій Британії зовнішній координатор діяльності команди та її лідер розподіляють між собою завдання з організації команди. Інші групи формуються на основі контракту між спеціалістами і лідером команди. Змішана управлінська структура ґрунтується на організації роботи менеджера і членів команди.

Ефективність роботи команди спеціалістів зумовлена спільністю поглядів, професійної підготовки, досвідом роботи, терміном спільної діяльності, творчою атмосферою, психологічною сумісністю тощо.

Волонтерська робота

Волонтерська допомога — один із важливих методів добровільної соціальної роботи. Основні підходи до неї сформульовані у Загальній декларації волонтерів, яку прийнято на IX Конгресі Міжнародної асоціації волонтерів (Франція, 14 вересня 1990 р.).

Волонтерство — інструмент соціального, культурного, економічного та екологічного розвитку. Це добровільна, непрофесійна соціальна робота, яка сприяє поліпшенню якості життя особистості, особистісному зростанню, поглибленню почуття солідарності, задоволенню потреб людини.

Волонтерами є:

- діти середнього шкільного віку, старші школярі, студенти вищих навчальних закладів;

- громадяни середнього і пенсійного віку;
- клієнти соціальних служб, які є учасниками програм самопомоги і взаємодопомоги;
- родичі клієнтів соціальних служб;
- професіонали, які приділяють вільний від роботи час добровільній допомозі.

Волонтерство — це організований і керований процес участі людей у діяльності державних уповноважених органів влади в різних недержавних організаціях і установах третього сектору. Перш ніж стати волонтером кандидат проходить спеціальну підготовку в соціальній службі (крім фахівців). Процес підготовки волонтерів складається з кількох етапів:

1. Проведення агітації, залучення громадян до волонтерської роботи (рекретування). З цією метою соціальна служба через засоби масової інформації, листівки, оголошення, рекламну продукцію запрошує бажаючих до участі у волонтерських програмах.

2. Проведення співбесіди, інтерв'ю з кандидатом, під час яких відбувається знайомство із соціальними працівниками, соціальною службою, програмою соціальної допомоги, до якої залучається кандидат, отримується основна інформація про нього, з'ясовуються мотиви участі у волонтерській роботі. Під час співбесіди встановлюються рівень психолого-педагогічної готовності до такої роботи, комунікації, емпатійності, а також інтереси, ціннісні орієнтації та ін.

3. Підготовка до волонтерської роботи. Проведення курсів, тренінгів, семінарів, на яких волонтери отримують основні знання, оволодівають основними вміннями і навичками соціальної роботи з різними цільовими групами і категоріями населення. Термін проведення навчання, зміст навчальних програм, їх інформаційна насиченість залежать від віку кандидатів, їхньої участі в інших волонтерських програмах, загально-культурного рівня. Навчання волонтерів в соціальних службах для молоді здійснюється у таких напрямках: соціально-реабілітаційна робота, попередження та подолання негативних явищ у молодіжному середовищі (робота з молоддю та підлітками, котрі перебувають у кризовому стані чи схильні до суїциду; робота з молоддю, схильною до девіантної поведінки; підтримка та розвиток соціально дезадаптованої молоді; про-

філактика вживання алкогольних напоїв і наркотичних речовин; підтримка дітей та молоді, які постраждали від насильства); соціальна опіка і соціальний захист соціально незахищених груп молоді (підтримка і розвиток творчих здібностей інвалідів; соціальна допомога молодим сім'ям; соціальна допомога самотнім матерям і неповним сім'ям; робота з групами ризику; волонтерські програми соціальної опіки); соціальний розвиток молоді та її інтеграція у суспільство (формування інтересів, потреб, цінностей та пріоритетів життя; сприяння самовихованню, самовизначенню, самовдосконаленню; розвиток та підтримка творчого потенціалу талановитої молоді; формування світогляду молодої людини засобами соціальної реклами).

4. Організація волонтерських груп, реалізація волонтерської роботи. На цьому етапі вона здійснюється відповідно до певної соціальної програми, плану роботи у групі, графіка волонтерської допомоги. Волонтерська робота може бути постійною у тому випадку, коли волонтер згідно з графіком роботи працює певний час у визначені дні в соціальній службі чи організації третього сектору; тимчасовою — за викликом соціальної служби за попередньою домовленістю про вільний час, який волонтер може присвятити такій роботі. Взаємовідносини із соціальною службою визначаються на основі контракту (усного або письмового) чи угоди. Керує роботою волонтерів соціальний працівник чи супервізор. Його завдання — спостерігати за роботою волонтерів, надавати консультації, поради, рекомендації щодо поведінки у різних ситуаціях, проводити наради, збори тощо.

5. У разі припинення роботи волонтерської програми — припинення участі волонтерів у добровільній допомозі чи їх переведення в інші програми.

Ефективність роботи волонтерів залежить від рівня їх мотивації, який підтримується соціальною службою шляхом здійснення різних заходів: підтримки професійної мотивації студентів, які навчаються на відділеннях чи факультетах соціальної роботи вищих навчальних закладів, оформлення навчальної і виробничої практики на основі волонтерської допомоги; різних матеріальних заохочень у вигляді спеціальних стипендій, проїзних квитків та ін. Волонтери, які самі зверну-

лися у соціальну службу, встановлюють межі для своєї роботи, визначають її тривалість, прилаштовуючи свій час та енергію так, щоб досягти максимально успішного результату від роботи. Вони прагнуть виконувати будь-яке доручення, намагаючись зробити все необхідне, щоб їхні зусилля виявилися дієвими. Мотивацією для такого типу волонтерів є як “досягнення”, так і “приєднання”, що часто має вигляд чудової можливості залучитися до роботи та проявити себе у справі. Багато з утворених організацій покладаються на таких волонтерів, які працюють тривалий час, створюють робочі місця, що потребують постійного витрачання часу впродовж тривалого періоду. Мотивація волонтерів, які працюють тимчасово, — це не відчуття себе у групі, а лише визнання власних досягнень. Визнання є для них мірою вдячності з боку організації, що дає їм змогу просуватися вперед.

Найбільший досвід волонтерської роботи набуто в практиці діяльності соціальних служб для молоді. Найпоширенішим напрямком добровільної допомоги є соціальна допомога інвалідам, сиротам, дітям, які залишилися без піклування батьків, дітям вулиці, особам, схильним до наркоманії та алкоголізму та ін. З цією метою реалізуються такі програми, як “Діти вулиці”, “Книжки для дітей-інвалідів”, “Друзі по телефону”, “Ігротеки для дітей-інвалідів”, “Сторінки, які ожили”, “Разом заради розвитку”, “Сучасне розуміння життя та здорового способу життя” тощо. Всього в соціальних службах у 58 програмах бере участь 4390 волонтерів. Практично всі програми, особливо на первинному рівні, реалізуються шляхом залучення волонтерів та громадських організацій. У 2000 р. за програмами соціальних служб працювало понад 70 громадських організацій м. Києва.

У багатьох розвинутих країнах світу волонтерський рух є основою системи саморегуляції у суспільстві. Вважають, що саме залучення широких кіл громадськості до розв'язання суспільних проблем на волонтерських засадах може створити передумови для формування такої системи саморегуляції у суспільстві, коли проблеми, що виникають, можуть бути вирішені за рахунок внутрішнього потенціалу цього суспільства. Зокрема, поширену традицію має волонтерство в американській історії, воно є вагомим складовим елементом сучасної американської

культури. Впродовж 80—90 років ХХ ст. волонтерство в Америці охоплювало майже половину дорослого населення. Близько 40 % населення бере участь у волонтерській діяльності у Канаді. Найбільше зростання інтересу до волонтерської діяльності спостерігається серед 25-річних осіб. Подібними до наведених прикладів є й волонтерство у Європі. В Англії майже половина її населення бере участь у волонтерській діяльності. Високий рейтинг волонтерство має у таких європейських країнах, як Франція (19 %), Нідерланди (36 %), Данія (25 %) та Ірландія (39 %).

Телефонне консультування

Телефонне консультування як метод соціальної роботи зародилося у США у 1960-ті роки ХХ ст. (в окремих виданнях називається точна дата — 2 жовтня 1953 р.), у той час, коли відчувалася потреба як в соціальних службах, так і в службах психіатричної і психологічної допомоги, що сприяло спонтанному розвитку волонтерського руху на місцевому рівні. За свідченням Мері Френсіс Сілі, причиною цього виявилася нездатність національних державних органів задовольнити потреби населення у різних видах допомоги. Місцеві адміністрації відмовляли в реєстрації відповідних служб на основі вигаданих ними обмежень на види допомоги населенню чи існування у суспільстві певних забобонів щодо різних проблем. У результаті почали створюватись і набули розвитку служби, агенції і заклади, які ставили за мету задоволення потреб людей всіх вікових груп. Одними з перших у цьому ряду з'явилися кризові гарячі лінії, які почали займатися такими проблемами, як профілактика самогубств і кризова інтервенція, консультування, надання довідок (referrals), інформації та інших спеціалізованих послуг.

Серед різновидів телефонного консультування виділяються спеціалізовані гарячі лінії і загальні гарячі лінії. *Спеціалізовані гарячі лінії* — телефонні служби, діяльність яких спрямована на певну мету. Наприклад, превенції суїцидів, основною метою яких є попередження самогубств. Однак ця служба може здійснювати консультування, надавати довідки та інформа-

цію, простежувати віддалені результати консультативної допомоги і співпрацювати з мережею інших суспільних служб підтримки.

Загальні гарячі лінії мають ширші програми, які пропонують населенню різні послуги. До них належать: консультування, надання довідок та інформації, простеження віддалених результатів консультативної допомоги, превенція самогубств, емоційна підтримка людей похилого віку, які знаходяться без догляду близьких людей, направлення за викликом бригад допомоги у кризових ситуаціях (кризова інтервенція), допомога жінкам і дітям, які зазнали насильства, відповіді у нічний час і у вихідні дні на звернення у місцеві заклади соціального захисту та ін. Ці лінії зазвичай працюють протягом доби і без вихідних.

Визначають такі психотехнічні аспекти телефонного консультування: психологія активного слухання, психологія телефонної розмови, мова телефонного діалогу, телефонний діалог і прості еріксонівські техніки, психологія регулярних ("зависаючих") абонентів, психологія вербальної агресії, бесіда з агресивним і маніпулятивним абонентом, помилки телефонного діалогу і мистецтво його завершення, механізми психологічного захисту і телефонна допомога.

В Україні найбільш поширеними є лінії "Телефон довіри", які працюють при соціальних службах для молоді, різних соціальних закладах і установах, лікарнях та ін. *Основні проблеми*, з якими звертаються клієнти до ліній телефонного консультування: екзистенціальні, вікові, сімейні конфлікти, кризові стани (психологія важкого горя, втрати близької людини; екстремальні ситуації; хвороба чи вмирання; консультування дітей та підлітків, жертв сексуального насильства), суїцидальна поведінка (в історичній перспективі, загальні риси та особливості суїцидальної поведінки, чинники, які спричиняють її, превенція, біоетика і самогубство), проблеми аддикції (алкоголізм, вживання психоактивних речовин, ігрова залежність, комп'ютерна залежність, релігійні та духовні проблеми), сексуальні, спілкування із душевнохворими.

Невідкладна телефонна допомога започаткована у країнах СНД тільки в останні роки, тому важливою проблемою є підготовка кваліфікованих кадрів.

Соціальна робота в спільноті (общині, ком'юніті, на місцевому рівні, в мікрорайоні, громаді). Соціальна робота в громаді відображає американський і європейські підходи до соціальної роботи у мікросоціумі, що пояснює розходження у термінології, яка відображає специфічні національні традиції системи соціального захисту і допомоги. В Україні цей метод соціальної роботи розвивається і більш відомий як метод соціальної роботи в мікрорайоні.

Соціальна робота в спільноті — метод, в основі якого лежить аналіз життєвого рівня громади з метою розв'язання соціальних проблем, підвищення рівня надання послуг та активізації членів громади через проведення різних акцій та заходів. Соціальна робота в громаді передбачає інтеграцію всіх інших методів, зокрема, використання моделі, орієнтованої на постановку такого завдання, яке дає змогу клієнтові зрозуміти взаємозалежність і взаємообумовленість особистих і суспільних проблем, а також брати активну участь у солідарних діях, спрямованих на розв'язання конфліктних ситуацій.

Соціальна робота в громаді сфокусована на роз'яснювальній роботі й на створенні структур, здатних розширити можливості громадян. Відносини будуються за принципом “знизу-вгору” на відміну від бюрократичної — “згори-донизу”.

На основі результатів вивчення соціальної роботи на місцевому рівні в країнах ЄС були зроблені висновки щодо її основних напрямків і підходів (Гебріел Чейнен). Основу її в європейських країнах становить соціальна робота з місцевими групами. *Виділяють такі категорії місцевих груп:*

- автономні місцеві громадські групи, які контролюються безпосередньо мешканцями певної місцевості;
- керовані ззовні ініціативи — проекти, запроваджені місцевою владою або керованими національними волонтерськими організаціями, церквами, профспілками, товариствами взаємодопомоги;
- напівавтономні групи, де партнерами виступають мешканці та офіційні агенції або зовнішні структури.

Діяльність місцевої громади — це будь-які колективні, державні чи квазідержавні зусилля, що включають активну безоплатну участь мешканців, спрямовану на задоволення певних потреб громадян.

Основні характеристики діяльності місцевої громади:

- Постійна участь місцевих жителів у заходах, що мають на меті поліпшення їх ситуації, розв'язання сімейних проблем через взаємодію з різними організаціями, установами, об'єднаннями.
- Задоволення повсякденних потреб населення, таких, як догляд за дітьми, літніми людьми, інвалідами.
- Постійний характер соціальної допомоги на основі системи взаємодопомоги мешканців і короткостроковий — шляхом втручання влади у вирішення проблем громадян.
- Місцеві групи та об'єднання громадян влада розглядає як своїх помічників у наданні різноманітних соціальних послуг.
- Стимулювання владою підтримки та проведення акцій на місцевому рівні.
- Діяльність місцевої громади розглядається як основа волонтерської допомоги.
- Робота місцевих громад розглядається як важливий аспект соціального та економічного розвитку.

Є три головні джерела діяльності місцевої громади:

- самостійна діяльність місцевих жителів;
- діяльність, очолювана органами державної влади;
- діяльність, організована іншими структурами, а саме: національними організаціями волонтерів, підприємствами, які розташовані на певній території, профспілками і церквою.

Соціальна робота в громаді має кілька складових, які визначаються також як партнери місцевої діяльності, що мають певні переваги перед іншими методами і напрямками соціальної допомоги.

1. *Незалежна діяльність громадян:* прямий вияв потреб громадян, гнучкість у наданні соціальних послуг, індивідуальний підхід до особистості, врахування близькості до неофіційної мережі надання соціальних послуг, мобілізація активного волонтерства, перспективне бачення інтересів місцевості, безготівкова економіка.

2. *Органи влади та інші державні організації та установи (агенції):* наявність основних ресурсів, головні обов'язки та повноваження, демократична законність, обізнаність і поінформованість, заощадливість у витратах.

3. *Наявність муніципалітетів*: близькість до місцевих органів влади, демократична законність, ресурси.

4. *Національні або фахові організації волонтерів або добродійні організації*: перерозподіл фінансів, національні мережі та інформація, обізнаність та поінформованість, мобілізація допоміжного волонтерства, незалежність від уряду.

5. *Соціальні партнери (бізнес, профспілки та ін.)*: основні ресурси та потенціал, приклади успішного залучення до соціальної допомоги, незалежність від уряду, провідна роль у навчанні та на ринку робочої сили.

6. *Професіонали, які працюють у місцевій громаді*: вмале сприяння діяльності громадян, розуміння політичних колізій на місцевому рівні, ціннісні орієнтації клієнтів соціальних служб.

Соціальний працівник, який працює в громаді, вивчає, досліджує соціальні умови життя громадян, виявляє соціальні проблеми, потреби у послугах, складає статистичні дані, банк даних щодо соціальної стратифікації району чи певної місцевості, наявності місцевих груп, об'єднань громадян за інтересами чи соціальними потребами. На основі отриманих даних виявляються найбільш важливі, гострі, найболючіші проблеми різних соціальних груп і прошарків населення. Спираючись на ініціативу місцевої громади, формує програму діяльності.

Залежно від компетенції соціальної служби (агенції) визначається зміст соціальної роботи з громадою: дітьми (вулична соціальна робота, гурткова соціальна робота, превентивні заходи щодо попередження дезадаптованості дітей та протиправної поведінки); молоддю (попередження негативних явищ у молодіжному середовищі шляхом проведення просвітницької роботи, культурно-мистецьких заходів; надання гуманітарної допомоги молодим інвалідам (соціальної допомоги із наглядом та догляду за ними, залучення їх до надомної праці тощо); людям похилого віку (соціальна допомога з догляду і нагляду, залучення гуманітарної допомоги, організація дозвілля) та ін.

Д. Ротман виділяє три моделі соціальної роботи в мікросоціумі: *модель локального розвитку, модель соціального планування, модель соціальних акцій*.

Модель локального розвитку: організація самопомоги, інтеграція; розв'язання екзистенціальних проблем; збереження демократичних взаємовідносин, традицій; вирішення широкого спектра соціальних проблем; організація групових дискусій і взаємодії груп із зацікавленими особами; виконання ролі координатора, вчителя соціальних умінь; використання маніпулятивних технік соціальної роботи; створення груп, орієнтованих на вирішення завдання; дотримання концепції раціоналізму; залучення клієнтів до вирішення проблемних ситуацій.

Модель соціального планування: розгляд проблемно-орієнтованих завдань; вирішення соціальних проблем і проблем, пов'язаних із психічним і фізичним здоров'ям; накопичення фактів і раціональне розв'язання проблем; в основі тактики і техніки діяльності — консенсус-конфлікт; виконання ролі фасілітатора, аналітика, виконавця програм; маніпуляції формальною організацією і даними; як концепція роботи використовується ідеалізм; клієнти розглядаються як споживачі соціальних послуг.

Модель соціальних акцій: врегулювання взаємовідносин і ресурсів, інституційний обмін; вирішення питань соціальної несправедливості і депривації; організація об'єднань, спрямованих на подолання негативних явищ; в основі тактики і техніки діяльності — конфлікт, соціальні конфронтації, директивні акції; соціальний працівник виступає у ролі адвоката, агітатора, брокера; маніпуляції організацією мас і політичними процесами; в основі концепції роботи — теорії реалізму; клієнти розглядаються як жертви соціальних обставин.

Мікросоціальне середовище зумовлює специфічні вимоги до професійної компетенції. Серед них — вміння проводити наукові дослідження на основі соціальних, психологічних, демографічних, статистичних даних; вміння правильно аналізувати й інтерпретувати отриману інформацію, щоб адекватно представляти ситуацію розвитку співдружності та її проблеми.

Оперативна соціальна допомога чи втручання потребують компетенції, яка виходить за межі соціальної роботи, тому що потребує залучення до спільної діяльності спеціалістів з різних сфер суспільного життя. Команда, яка включає юристів,

лікарів, психологів, соціальних працівників, здійснює різні напрямки соціальної роботи, які мають на меті подолання і вирішення різних проблем споживачів соціальних послуг. Допомога у цьому випадку має синтезуючий характер, оскільки кожен спеціаліст привносить у загальний процес соціальної роботи свої знання та уміння, використовуючи свої повноваження і компетенцію.

Таким чином, соціальна робота в громаді спирається на соціальну ініціативу громадян з метою розв'язання їхніх соціальних проблем, задоволення потреб, захисту прав, розвитку системи само- та взаємодопомоги, формування просоціальної поведінки, сприяння соціальній адаптації та реабілітації, попередження несприятливих умов соціалізації, а також використання підходів невідкладної соціально-психологічної допомоги і підтримки у розв'язанні проблем індивідуальної соціальної роботи.

Фостеринг

Фостеринг — метод соціальної роботи, який сформувався на основі деінституціалізації державних закладів утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування і створення прийомних сімей.

В Україні законодавчо встановлені такі форми утримання дітей, позбавлених батьківського піклування: усиновлення (як пріоритетна форма); опіка і піклування над дитиною з боку фізичної особи (опікуна, піклувальника); державні заклади для дітей, позбавлених батьківського піклування; дитячі будинки сімейного типу.

Усиновлення (удочеріння) — це оформлене спеціальним юридичним актом прийняття в сім'ю неповнолітньої дитини на правах сина чи дочки. Законодавчо процедура усиновлення регламентується Кодексом про шлюб та сім'ю України та Порядком передачі дітей, які є громадянами України, на усиновлення громадянам України та іноземним громадянам затвердженого постановою Кабінету Міністрів у 1996 р. про здійснення контролю за умовами проживання у сім'ях усиновителів.

Для безпосереднього здійснення опіки і піклування призначається опікун чи піклувальник, переважно з осіб, близьких

підопічному, або з числа осіб, виділених громадською організацією, або з числа інших осіб з урахуванням їхніх можливостей виконувати опікунські обов'язки і підтримувати стосунки між опікуном (піклувальником) і особою, над якою встановлюється опіка (піклування). Опікун (до 16-річного віку) чи піклувальник (до 18 років) призначаються тільки з їхньої згоди. Над повнолітніми дієздатними особами, які не можуть за станом здоров'я самостійно захищати свої права і виконувати свої обов'язки, піклувальник може бути призначений тільки на прохання цих осіб.

З метою надання притулку дітям, позбавленим батьківського піклування, створюються притулки для неповнолітніх, служби у справах неповнолітніх, основним завданням яких є соціальний захист дітей, створення належних житлово-побутових та психолого-педагогічних умов для їхнього життя на період визначення місця постійного влаштування. Влаштуванням дітей, позбавлених батьківського піклування, займаються виключно органи опіки та піклування.

У діяльності установ соціальної підтримки і соціальної роботи в Україні використовується досвід соціального захисту соціальних сиріт у Великій Британії. З цією метою створюються прийомні сім'ї, здійснюється їх соціальний супровід.

Прийомна сім'я — це сім'я, яка добровільно взяла із закладів для дітей-сиріт та з числа дітей, позбавлених батьківського піклування, від 1 до 4 дітей для виховання та спільного проживання.

Напрями і підходи соціального супроводу дітей-сиріт запозичені із зарубіжних систем опікування і допомоги вразливим верствам населення. Цей досвід свідчить про те, що системи соціального супроводу створюються не тільки для біологічних і соціальних сиріт, але і для дітей, які проживають у неблагополучній сім'ї. Так, у випадку виявлення неблагополучної сім'ї, в якій не створені належні умови для нормального розвитку дитини, де, більше того, її ображають, карають чи взагалі не звертають уваги на неї що негативно позначається на поведінці дитини, її тимчасово вилучають із сім'ї.

Найбільш поширеними заходами в таких випадках є фостеринг і "mainstay" — догляд за чужою дитиною, особливий вид

опікунства. Фостеринг передбачає перебування в чужій сім'ї протягом тривалого часу, як правило, до повноліття, однак контакти з біологічними батьками зберігаються, і як тільки умови в сім'ї стають більш сприятливими для виховання дитини, вона знову повертається до своїх батьків.

“Mainstay” — передбачає догляд за дітьми віком до 17 років на коротший період, найчастіше це всього кілька місяців, у зв'язку з тимчасовими труднощами в сім'ї дитини. Якщо ці труднощі зникають, дитина повертається в сім'ю, якщо ж сім'я продовжує переживати важкий період, то оформляється фостеринг.

Крім того, є ще й інший вид догляду за дітьми із неблагополучних сімей — “emergency care” — догляд у надзвичайних (критичних) ситуаціях. Він має місце тоді, коли виникає необхідність негайно ізолювати дитину від негативного впливу сім'ї, яка потрапила в екстремальну ситуацію. У таких випадках дитина передається для догляду в іншу сім'ю на кілька днів чи тижнів для остаточного вирішення питання про її подальшу долю. Люди, які в будь-який час дня чи ночі готові прийняти в свою сім'ю чужу дитину, називаються “carers” — той, хто турбується, доглядач. Такими людьми можуть бути сімейні та самотні люди, яким виповнилося 25 років і які виявили бажання виховувати чужих дітей.

У Великій Британії вважається, що нормальний розвиток дитини забезпечується в сім'ї. І тому тут віддається перевага вихованню дітей в сім'ї, ніж у дитячих будинках та інтернатах. Сімей, які бажають взяти на виховання чужих дітей, дуже багато. Можливо, одна з причин цього полягає в особливостях менталітету цієї країни, бо тут вважається престижним, почесним, гуманним виховання дитини з неблагополучної сім'ї, як і виховання дітей з фізичними і розумовими вадами розвитку. Така праця оплачується. Наприклад, людина, яка здійснює догляд за чужою дитиною, отримує платню. На утримання такої дитини передбачається щотижнева оплата, додаткові кошти виділяються на дозвілля дитини, її лікування. Все це свідчить про реальну турботу про майбутнє дітей з неблагополучних сімей і, як показує практика, значною мірою сприяє запобіганню відхилень у поведінці неповнолітніх.

За своїм змістом соціальний супровід виходить за межі індивідуальної або групової соціальної роботи. Теоретичною основою соціального супроводу прийомних сімей є “ведення випадку” (care management), що широко застосовується у західних країнах.

В Україні згідно з Положенням про фінансування на утримання дітей у прийомній сім'ї гарантоване державою і здійснюється з місцевого бюджету: щомісяця надаються кошти на харчування прийомних дітей на підставі натуральних норм його забезпечення, на придбання одягу, взуття, медикаментів, предметів особистої гігієни, іграшок, книжок, інвентарю та обладнання, на проведення культурно-масової роботи, а також кошти на оплату комунальних послуг за нормами і тарифами, що діють у певній місцевості, пропорційно до кількості прийомних дітей.

Соціально-психологічні аспекти функціонування прийомних сімей особливі. З одного боку, вони представлені усім спектром проблем звичайної багатодітної сім'ї, а з іншого — перед такою сім'єю постають додаткові завдання зі здійснення корекції та компенсації вад розвитку, відставання та занедбаності здоров'я дитини, а також з подолання наслідків психологічних травм.

Інститут прийомної сім'ї має передбачати не тільки виховання дитини до повноліття, але і здійснення тимчасової опіки над нею (на короткий, обумовлений термін — від кількох тижнів до повноліття дитини або на час перебування її кривних батьків в ув'язненні чи на лікуванні). Саме цим можна забезпечити соціальний захист дитини, тимчасово позбавленої батьківського піклування, та її прав.

Принципова відмінність прийомних сімей від інших форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні, полягає в тому, що прийомна сім'я має соціальний супровід, який забезпечується соціальним педагогом або соціальним працівником.

За кордоном з прийомною сім'єю, як правило, працюють два соціальні працівники: окремо з сім'єю і окремо з прийомною дитиною. Практика, яка склалася в Україні, передбачає одного соціального працівника, який має супроводити при-

йомну сім'ю. Її основною функцією є захист прав дитини у широкому розумінні цього слова. Таким чином, соціальний працівник у своїй діяльності має поєднувати соціальну допомогу із соціальним контролем за процесом соціалізації у прийомній сім'ї.

Функціонування прийомних сімей потребує психологічної та професійної підготовки прийомних батьків, орієнтації їхньої діяльності на забезпечення реалізації інтересів саме дитини, а не на розв'язання власних проблем. У такій сім'ї мають якнайповніше гармонійно поєднуватися мотивація батьків стосовно створення прийомної сім'ї та інтереси прийомної дитини.

При забезпеченні функціонування прийомної сім'ї виникає потреба у створенні спеціальної служби для надання необхідної медичної, психологічної та соціальної допомоги і підтримки прийомних батьків. Завдання цієї служби — забезпечення комплексної роботи (медичної, психологічної, педагогічної та соціальної), залучення спеціалістів (психоневролога, дитячого психіатра, логопеда та інших), надання психологічної допомоги конкретним дітям, батькам чи сім'ї в цілому.

Прийомна сім'я є найбільш бажаною формою опіки та піклування і для дітей, які виховуються в інтернатних закладах. Згідно з опитуванням кожна п'ята дитина, яка виховується в державних закладах інтернатного типу, хотіла б жити в прийомній сім'ї, кожна четверта — погодилася б жити у прийомній сім'ї у тому випадку, якщо б це їй сподобалося, ще кожна п'ята дитина погодилася б перейти в прийомну сім'ю разом з братом чи сестрою.

Основні психолого-педагогічні проблеми, які доводиться вирішувати кожній прийомній сім'ї, пов'язані з труднощами у вихованні, розвитку та соціалізації дітей (корекція та компенсація недорозвитку, запущеність здоров'я дитини, подолання психологічних травм).

Принциповою відмінністю прийомних сімей від дитячих будинків сімейного типу є те, що дитина не повинна змінювати свого усталеного сімейного порядку, звичок у зв'язку з приходом прийомної дитини. Сім'я, на базі якої створюється дитячий будинок сімейного типу, часто змушена змінити місце пос-

тійного проживання (надається нова житлова площа з урахуванням збільшення кількості членів сім'ї), пережити доволі складний дискомфорт (зразу з'являється як мінімум п'ять нових членів сім'ї) тощо. Прийомна сім'я, зберігаючи сталі сімейні стосунки, приймає до свого складу, як правило, одну дитину-сироту (можна до чотирьох). Дитина приходить у вже сформований мікросоціум і вчиться жити в ньому.

Робота прийомних батьків відрізняється від роботи педагогів інтернатних закладів тим, що вона здійснюється безперервно (цілодобово), і тому соціальним інститутам і соціальним працівникам слід розробити систему психологічного розвантаження прийомних батьків.

Перебування дитини у прийомній сім'ї передбачає адаптацію не тільки до сімейного життя, а ще й до соціального оточення сім'ї. Дуже важливо створити при цьому умови для адаптації дитини у школі або дитячому колективі, де вона перебуватиме (дитячий садок, колектив позашкільного закладу), а також і до сусідів.

Вивчення та аналіз життєдіяльності сімейних форм виховання переконують, що ця форма реабілітації та соціалізації дітей є найпрогресивнішою. Однак подальший їх розвиток залежить від того, наскільки держава зможе пом'якшити вплив економічної нестабільності на такі сім'ї, допомогти їм здійснювати своє високе покликання.

Самокерована групова робота

Це метод соціальної роботи, спрямований на стимуляцію соціальної активності особистості, реалізацію її потенційних можливостей шляхом впливу групової роботи, в основі якої — соціальна активність її членів. Самокерована діяльність заснована на колективній силі людей, організованих разом з метою досягнення суттєвих змін у поліпшенні становища особистостей (Одрі Мюллендер, Дейв Ворд).

Самокерована групова робота спирається на п'ять практичних принципів.

1. Соціальні працівники повинні дотримуватися щодо людей, з якими працюють, такої позиції яка не тільки відкидає

будь-які негативні “ярлики” стосовно людей, а й визнає, що всі люди володіють певними навичками, вміннями, інтелектом та здібностями.

2. Люди мають право бути почутими і право контролю над своїм власним життям. Це також означає, що вони мають право самі вибирати форму втручання у своє життя. Користувачам соціальних послуг має завжди надаватися право вирішувати самим ступінь їхньої участі в роботі самокерованої групи, визначати коло питань та діяти згідно з ними.

3. Проблеми користувачів соціальних послуг дуже складні і у відповідях-реакціях на них це має враховуватися. Проблеми людей ніколи не будуть зрозумілими, якщо вони розглядатимуться тільки як результат особистої неповноцінності. Питання, пов'язані з такими явищами, як пригноблення, соціальна політика, доквітля та економіка, часто відіграють у житті користувачів соціальних послуг величезну роль.

4. Практика може бути ефективно побудованою, якщо ґрунтуватиметься на розумінні того, що люди, які діють разом, стають сильнішими. Люди, які не мають влади, можуть здобути її, працюючи у групах разом.

5. Практикуй те, що проповідуєш. Методи роботи мають відображати неелітарні принципи: працівники не очолюють групу, а допомагають їй членам самостійно приймати рішення і контролювати їх результати, незважаючи на те, що використовуються спеціальні вміння і знання, це не дає працівникам ніяких привілеїв; уся робота має бути спрямована проти гноблення, націленого на расу, стать, вік, сексуальну орієнтацію, клас, інвалідність або будь-яку іншу форму соціальної диференціації, на яких історично будувалися (і продовжують будуватися) фальшиві почуття переваги та неповноцінності.

Самокерована групова робота відрізняється від інших підходів у груповій роботі, орієнтованих в основному на слабкі місця соціального становища особистості, її психологічного стану, емоційного самопочуття, тим, що має показати, якими сильними, здібними і мислячими є користувачі соціальних послуг, та чого вони можуть досягти для себе. Для клієнтів дуже важливим є “знайти” свій власний голос, відповіді на різноманітні питання, які допоможуть їм зрозуміти та усвідомити шляхи розв'язання особистих проблем, перейти на рівень

суб'єкт-суб'єктних взаємовідносин, які ґрунтуються на взаємодопомозі та взаємопідтримці.

Модель самокерованої групової роботи складається з кількох стадій.

Стадія А. *Підготовка працівників*. Ця стадія передуює безпосереднім контактам з користувачами соціальних послуг, її метою є підготовка спеціалістів для самокерованої групової роботи, планування групи. З цією метою відбувається ретельний добір команди співпрацівників, пошуки належної консультаційної підтримки, з'ясовують та узгоджують принципи імпаурменту (спосіб надання соціальних послуг чи допомоги; правильне усвідомлення особистості, її внутрішнього світу, можливостей, потенціалу, адекватна інтерпретація поведінки тощо).

Стадія Б. *Створення груп*. Працівники спільно з користувачами створюють групу, керуючись принципом “відкритого планування”. Це стимулює стиль роботи, за якого користувачі соціальних послуг самі встановлюють групові норми, визначають та аналізують коло проблем, ухвалюють завдання та цілі.

Стадія В. *Група готується до дій*. На цій стадії група відповідає на запитання: Що? Чому? Яким чином? Як вирішується та чи інша проблема, проблемна ситуація, які виходи з них? Працівники допомагають групі виробити свій власний план — порядок денний. Питання “що це за проблеми, які ми маємо вирішити?” — працівники допомагають групі з'ясувати причини виникнення цих проблем. Питання — “чому існують ці проблеми?” — працівники допомагають групі вирішити, яких заходів слід ужити, визначити головні цілі та встановити завдання: — питання “яким чином ми можемо досягти змін?”

Стадія Г. *Дії групи*. Учасники переходять від обговорення до дій: діють згідно з ухваленим планом. Етапи визначення проблем і дії згідно з ухваленим планом можуть повторюватися кілька разів, перш ніж зросте впевненість учасників і група перейде до дій.

Стадія Д. *Група діє самостійно*. Група продовжує встановлювати взаємозв'язки між запитаннями “Що? Чому? Яким чином?”. Іншими словами, учасники приділяють увагу ширшим питанням та широкомасштабним акціям. Тепер праців-

ники відходять на задній план і можуть взагалі залишити групу. На цій стадії учасники вчать контролювати власне життя, те, як їх сприймають інші, зростаюча самооцінка вказує їм, що вони мають на це право. На цій стадії група аналізує те, чого вона досягла; визначає коло нових питань, які треба розглянути — з'являється нове формулювання “що?”. Група оцінює взаємозв'язки між різними, вже розглянутими питаннями — нове формулювання “чому?”. Група вирішує, яких заходів слід вживати надалі — нове формулювання “яким чином?”. Етапи цієї стадії повторюються впродовж усього існування групи.

Самокерована групова робота виявилася ефективним методом соціальної роботи з дітьми, молоддю, інвалідами, жінками, родичами клієнтів соціальних служб. Часто самокерована групова діяльність стимулювала її учасників до виходу на новий рівень взаємодопомоги — створення недержавної організації, об'єднання, асоціації, фонду з метою відстоювання своїх прав та інтересів в органах влади. В Україні метод самокерованої соціальної роботи використовується в рамках проекту Міжнародного дитячого фонду ЮНІСЕФ “Деінституалізація системи утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування”, “Молодь за здоровий спосіб життя” та ін.

Мобільна соціальна робота

Мобільна соціальна робота — інноваційний метод соціальної роботи, суть якого полягає в тому, що соціальні служби не очікують звернення клієнтів, а виходять зі своїми послугами на вулиці, які стали місцем перебування значної кількості людей, що потребують допомоги. Появу мобільної соціальної роботи пов'язують із загостренням в молодіжному середовищі таких соціальних проблем, як бездомність, безпритульність, наркоманія, правопорушення, прояви агресивності серед представників окремих субкультур. Зародившись в середовищі ентузіастів соціальної роботи в США, вона поширилася в Європі, зберігаючи при цьому англійське звучання в німецькій, французькій та інших мовах — “стрітворк” (streetwork). В українській мові можна також зустріти вживання прямої кальки з англійської — вулична соціальна робота. Перший досвід мобільної соціальної роботи в Україні отримано в рамках реалізації

проекту ЮНІСЕФ “Діти вулиці”. Цей проект впроваджує соціальна служба для молоді Київської міської держадміністрації серед безпритульних та бездоглядних дітей столиці. Окремі її елементи використовують різні соціальні установи. До завдань мобільної соціальної роботи входить: створення довірливих відносин з клієнтами, роздавання їжі та одягу, перша медична допомога, консультування, надання порад, інформація про існуючі служби допомоги. Критерієм ефективності мобільної соціальної роботи є добровільне повторне звертання клієнтів за допомогою, прихід у соціальні служби, повернення з вулиці додому.

Основна література

- Енциклопедія соціальної роботи / Пер. с англ. — Т. 1—3. — М.: Зорис, 1993—1994.
- Коваль Л.Г., Зверева І.Д., Хлебик С.Р. Соціальна педагогіка / соціальна робота. — К., 1997.
- Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо соціального супроводу прийомних сімей. — К., 1999. — 103 с.
- Моховиков А.Н. Телефонное консультирование. — М.: Смысл, 2001. — 494 с.
- Мустаева Ф.А. Основы социальной педагогики. — М.: Академ. проект, 2001. — С. 257—261.
- Мюлендер О., Уорд Д. Самокерована групова робота. — К., 1996. (Соціальна робота). — 176 с.
- Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред П.Д. Павленок. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2002. — С. 48—80.
- Понятійно-термінологічний словник з соціальної роботи / За ред. І.В. Козубовської, І.І. Миговича. — Ужгород: Мистецька лінія, 2001. — 152 с.
- Практика телефонного консультирования: Хрестоматия / Ред.-сост. А.Н. Моховиков. — М.: Смысл, 2001. — 379 с.
- Соціальна робота: Короткий енцикл. слов. // Соціальна робота. — Кн. 4. — К.: ДЦССМ, 2002.

Соціальна робота: Хрестоматія // Соціальна робота. — Кн. 3. — К.: ДЦССС, 2002 — С. 81—148.

Социальная работа / Под общ. ред. проф. В.И. Курбатова. — Ростов н/Д.: Феникс, 2000. — 576 с.

Технологізація волонтерської роботи в сучасних умовах / За ред. проф. А.Й. Капської. — К., 2001. — 140 с.

Технология социальной работы.: Учеб. пособие для студ./ Под ред. И.Г. Зайнышева. — М.: Гуманит изд. центр “ВЛАДОС”, 2000. — 240 с.

Фирсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы: Учеб. пособие. — М.: Гуманит. изд. центр “ВЛАДОС”, 2001. — С. 402—426.

Фирсов М.В., Шапиро Б.Ю. Психология социальной работы: Содержание и методы психосоциальной практики: Учеб. пособие. — М.: Изд. центр “Академия”, 2002. — 190 с.

Чейнен Г. Из тіней. — К., 1997. — 172 с. — (Соціальна робота).

Теми для дискусії

1. Сутність командної (мультидисциплінарної і міждисциплінарної) соціальної роботи.
2. Стратегії роботи з групою, принципи її діяльності.
3. Зміст волонтерської соціальної роботи.
4. Стадії залучення кандидатів до волонтерської діяльності.
5. Роль мотивації у залученні до волонтерської діяльності.
6. Сутність телефонного консультування і основних підходів до його проведення.
7. Особливості соціальної роботи у громаді.
8. Порівняйте різні наукові підходи щодо соціальної роботи в мікросоціумі.
9. Фостеринг, основні напрямки його організації.
10. Основні принципи і стадії самокерованої групової роботи.
11. Визначте інші методи соціальної роботи, їх суть і значимість.

Розділ 4

СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ І ТЕХНОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

4.1. Поняття технологій соціальної роботи

Новим підходом до організації соціальної роботи і системи надання соціальних послуг є соціальні технології і технології соціальної роботи. У практиці соціальної роботи необхідно розрізняти поняття “соціальні технології” і “технології соціальної роботи” як відношення цілого і частини. У науковій літературі немає одностайного визначення цих понять, що спричинює певні термінологічні труднощі.

Термін “технологія” походить від двох давньогрецьких слів: техно — мистецтво, майстерність і логос — наука, знання, закон. У словниках і енциклопедіях технологія визначається як: 1) сукупність знань про способи обробки матеріалів і виробів та методи здійснення будь-яких дій; 2) сукупність операцій, що здійснюються певним чином і у визначеній послідовності, з яких складається процес обробки матеріалу чи виробу.

Технологія щодо соціальних процесів і явищ — це сукупність, система засобів організації та впорядкування доцільної практичної діяльності відповідно до мети, специфіки і навіть логіки процесу перетворення і трансформації того чи іншого об’єкта.

Створення і використання технологій дає визначену гарантію оптимізації, раціоналізації, передбачуваності і змодельованості процесу діяльності, гарантію одержання заданих властивостей та якостей, заради яких сама технологія в цьому випадку і застосовується.

Соціальні технології — це специфічний соціальний інститут інновацій і соціальної творчості, організації і самоорганізації різних видів соціальної діяльності і соціальної взаємодії, прогнозування і діагностики параметрів соціальних процесів.

Виділяють такі ознаки соціальних технологій:

- засоби практичного і прагматичного досягнення поставлених цілей, які є системою імперативів, що упорядковують практичну діяльність (вимог, команд, алгоритмів);
- характеристика діяльності людей у реалізації поставлених ними цілей, що здійснюються в конкретних соціальних умовах, за посередництвом специфічних соціальних інститутів і соціальних організацій;
- характеристика операційного соціального мислення і самопізнання, що відображає соціальну рефлексію, пов'язану з практичним осмисленням технологічних законів.

Соціальні технології тісно пов'язані з етикою соціальної роботи, етичними принципами соціального захисту і підтримки.

Етапи соціальних технологій

Етап постановки мети

Формулювання мети в термінах практичної і технологічної досяжності, необхідності. Цей етап є по суті визначальним. Постановка мети характеризує досягнення певного результату, якщо такі наступні вимоги:

- добре сформульована мета визначається в позитивних намірах і позитивних характеристиках;
- сформульована мета практично досяжна;
- ціль є необхідною як така у своїх основних параметрах і всіх її наслідках;
- сформульована мета припускає процедуру перевірки;
- коректно сформульована ціль припускає розмаїтість засобів її досягнення.

По своїй суті етап постановки мети зв'язаний із залученням на бік соціального технолога (суб'єкта дій) тих об'єктів, заради

яких відбувається оптимізація процесуальної упорядкованості соціальних процесів. Якщо для них досягнення мети дасть позитивний ефект, поліпшить становище справ, покаже, що застосовувані методи необхідні й результативні, то успіх гарантований.

Етап технологічної досяжності

Кваліфікація перевірки результатів, вироблення системи індикаторів, установлення відповідності отриманих результатів з тимчасовими параметрами. Цей етап охоплює параметричні характеристики, пов'язані з відповідями на запитання на кшталт: “Що необхідно застосувати?”, “Коли це необхідно використати?”, “У якій послідовності це необхідно застосувати?”, “Які ознаки просторової і тимчасової упорядкованості застосовуваних засобів?”.

Етап аналізу системи

Аналіз системи, структури, елементів, характеру їх взаємозв'язку. Цей аналіз припускає порівняння, оцінювання вибірки за різними критеріями, аналітичний прогноз і аналітичний розрахунок. Зазначений аналіз повинен дати основні параметри трансформованої системи як визначеного динамічного стану.

Етап оцінювання

Утилізація фази аналізу в характеристиках того, що сприяє чи перешкоджає досягненню поставленої мети. Будь-яке оцінювання, крім абсолютних критеріїв (досягнуте необхідне положення справ), містить у собі й релятивні показники типу: досягнутий результат справ відрізняється від попереднього в кращий бік за певними характеристиками.

Етап розробки технології

Планове і систематичне застосування наявної інформації для створення методики нововведень містить етап експлікації мети, спрямованості нововведень, виявлення проблем, вибір джерел інформації, збір даних, пошук альтернатив і добір альтернативних рішень, поєднання різних компонентів розробки, формулювання технологічних імперативів.

Етап формулювання системи технологічних розпоряджень охоплює:

- формування процесу;

- оптимізацію соціального розвитку;
- забезпечення стійкості соціального процесу;
- створення механізму саморегуляції;
- забезпечення сприятливих умов, що супроводжують зміни;
- створення системи соціального менеджменту — осмисленого і цілеспрямованого керування соціальними процесами.

Соціальні технології розглядаються також як особливий вид соціальної теорії, що після осмислення питань про якісну і кількісну визначеність досліджуваного суспільного явища ставить і обґрунтовує питання про те, як, яким чином і в якій послідовності можливі специфічні операції з результатами пізнавальної діяльності. У цьому аспекті соціальні технології досліджують процеси цілеспрямованого впливу на соціальні об'єкти, що розробляють і обґрунтовують ефективні способи і прийоми такого впливу. Під соціальним об'єктом розуміються соціальні стосунки, соціальна взаємодія, соціальна група, соціальний інститут, соціальна організація. Характер впливу, його технологічність визначаються тією системою операцій цілеспрямованого впливу, що ґрунтується на соціальному і соціологічному знанні як об'єкта.

Соціальні технології наявні практично в усіх аспектах соціальної динаміки: індивідуальної взаємодії, групової і міжгрупової взаємодії. Тобто соціальні технології мають свої власні теоретичні підходи, служать перехідним містком між реальною практикою і високою теорією.

Соціальні технології — це також процес цілеспрямованого впливу на соціальний об'єкт, зумовлений необхідністю і потребою одержання заданого результату. У цьому плані технологічність впливу наповнена такими поняттями, як етапність, процедурність, операційність. На підставі такого бачення, соціальні технології характеризують як визначену соціальну прагматику, яка вибудовує мету, засоби і результат соціальної діяльності. Координація і субординація мети, засобів і результатів припускають варіативність, урахування безлічі факторів, моделювання і проектування, систему критеріїв і оцінок, соціальні версії і сценарії, ідентифікатори, методи діагностики тощо.

В теорії соціальних систем виділяють *базові (основні) і спеціальні (похідні) соціальні технології*.

До *базових соціальних технологій* відносять технології стратегічного проектування соціального об'єкта чи групи об'єктів.

Спеціальні соціальні технології — різновид тактико-оперативного впливу на соціальний об'єкт: соціальне конструювання, практично-предметне врегулювання відносин і операцій, оптимізація соціальної взаємодії на певному конкретному рівні.

Співвідношення базових і спеціальних соціальних технологій відображається як залежність між технологіями першого і другого рівнів. Технології першого рівня — глобальні соціальні дослідження, розробка фундаментальних дослідних програм, вироблення генеральних моделей, проведення системних соціальних експериментів. Технології другого рівня — вироблення конкретних методик, оцінок і методів.

На думку В.І. Курбатова, сьогодні можна сформулювати два основних погляди, які певною мірою символізують відому дихотомію між спеціальними і базовими соціальними технологіями і між соціальними технологіями першого і другого рівнів. Одна з них належить американському досліднику Е.Дж. Томасові, інша — російському досліднику М.С. Данакіну.

Е. Томас пов'язує соціальні технології з соціальними напрямками. Згідно з його думкою, соціальні технології мають сенс, якщо вони тільки вводять соціальні інновації. Сюди належать соціальні дослідження, розробка дослідних програм, вироблення моделей, соціальний експеримент, еволюційні дослідження, дослідження в галузі створення нових методик, вироблення оцінок. У цьому плані примітним є визначення зазначених технологічних етапів. Еволюційне дослідження складається з аналізу сформованого стану справ, розробки, розвитку та оцінювання соціальних нововведень. Ці нововведення містять спеціальні засоби, що дає змогу зробити їх реальністю.

Є багато різновидів соціальних технологій. Найбільш загальними з них є методи експертного оцінювання, наукового спостереження, втручання. Необхідною умовою реалізації соціальних технологій стає створення організаційних структур і систем та навіть вироблення політики соціального впливу.

Подальшим технологічним етапом є розробка моделі еволюційного дослідження. Фаза розробки має передувати аналізі системи. За фазою розвитку має наставати фаза оцінювання, потім — фаза поширення і впровадження. Перші чотири фази, що включають аналіз, розробку, розвиток та оцінювання, вважаються як еволюційне дослідження.

З іншого боку, наявність тієї чи іншої соціальної проблеми ще не означає її технологічного розв'язання. Ресурси соціальних технологій черпаються з багатьох сфер. Технологічний розвиток є наслідком фундаментальних і прикладних досліджень, наукових і промислових технологій, соціально-політичної сфери.

У розробці та впровадженні соціальних технологій застосовуються різноманітні методики: схеми потоків, матричні методи, таблиці рішень і зіставлень, евристичні методи. Застосування соціальних технологій у подібній інтерпретації досить широке, однак це не єдиний спосіб цілеспрямованого впливу на соціальний об'єкт.

Необхідність використання соціальних технологій зумовлена досить очевидними факторами. Насамперед, це означає, що макет, модель, проект, а отже думка, передують практичній дії, раціоналізують послідовність дій. Суть соціальних технологій не в тому, що робити, а в тому, у якій послідовності здійснювати роботу. Важливим є потреба проектувати і прогнозувати наслідок дій, що відображає шлях соціального проектування.

Проблеми, а відповідно й етапи цього шляху, згідно з М.С. Даканіним, можуть бути представлені таким чином. Насамперед, це онтологічне обґрунтування соціальних технологій. В основі їх завжди знаходиться один чи кілька соціальних процесів. Соціальні технології як послідовність операцій — це соціальний процес. Відповідно до цього, головним критерієм застосування соціальної технології є можливість її кореспонденції як процесу стосовно соціального процесу, що виступає об'єктом її застосування. Процесуальність — головний критерій онтологічного обґрунтування соціальної технології. Уявлення про сумісність двох соціальних процесів є недостатньою. Потрібно критично оцінювати ці процеси з погляду повноти, достатності, адекват-

ності. Для цього процес аналізується щодо його виду, типу, характерологічних ознак, внутрішнього механізму супутніх умов, інтенсивності, спрямованості. Таким чином формується вичерпний “реєстр” соціальних процесів.

При аналізі виявляються їх носії, суб'єкти, а у зв'язку з цим — їх суб'єктивні й об'єктивні передумови. Важливим є визначення позитивних і негативних факторів впровадження соціальних технологій. Серед негативних виділяють перекручування, деформації еволюційних форм соціальних процесів. Вирішення зазначених питань ставить проблему щодо того, що необхідно проектувати. Будь-яка соціальна технологія, що має своєю метою проектування і впровадження, орієнтована на технологізацію відповідного процесу. При цьому зміст технологізації полягає, як правило, у: формуванні процесу, наданні йому цільової спрямованості, оптимізації соціального процесу, забезпеченні стійкості соціального процесу, створенні механізму саморегуляції, забезпеченні сприятливих супутніх умов.

Автор зазначеного підходу пропонує використовувати також і поняття прикладних соціальних технологій: технології соціальної адаптації, соціальної корекції, вирішення соціальних конфліктів тощо. Окремо виділяються: ділові відносини, технології інституту влади, технології комунікацій та ін. Ці соціальні технології не протистоять загальній соціальній технології. Сферою їх компетенції є з'ясування загальних принципів і напрямків соціальних процесів, їхнього змісту, форм, застосованості технологізації як способу їх оптимізації і раціоналізації, обґрунтування меж, діапазонів, масштабу. Загальна соціальна технологія досліджує закономірність процесів впливу, їх інваріантні структури і компоненти, розробляє методи ефективної соціальної дії.

Отже, *соціальна технологія* — це, насамперед, розробка методів і методик результативного, раціонального і цілеспрямованого соціального впливу. Однак цей вплив не зводиться до сукупності механічного набору операцій. У технологічній послідовності ці операції скоординовані й субординовані, упорядковані та регламентовані.

Автори підручника “Технология социальной работы” за загальною редакцією І.Г. Зайнишева вважають, що наявність

численних соціальних технологій викликає необхідність їх класифікації і типізації. Типологія як науковий метод, основою якого є розчленовування систем об'єктів і їх угруповання за допомогою узагальненої моделі чи типу, виконує важливу методологічну функцію. Основні логічні форми — тип, класифікація, систематика.

Типологія в соціальній роботі: а) є формою наукового обґрунтування і програмування соціальних технологій; б) виконує прогностичну функцію (на основі творчої переробки інструментарію, який використовується на практиці, надає можливість прогнозувати результат застосування тих чи інших технологій в різних умовах); в) виконує орієнтовану функцію. В основі класифікації і типізації соціальних технологій лежать ті самі принципи, що використовуються у будь-якій іншій практичній діяльності.

Для класифікації соціальних технологій, найбільш важливими є їхня систематизація, заснована на пізнанні істотних зв'язків між окремими видами технологій.

Пристаючи до розгляду класифікації соціальних технологій, слід зазначити, що навіть найпростіші з них мають складну зовнішню і внутрішню структури (мікро- і макрорівні тощо), у результаті чого будь-яка їх класифікація не може бути однолінійною і становить складне розгалуження.

Основою типології соціальних технологій можуть стати такі ознаки:

- ступінь асоційованості об'єкта впливу (особистість, суспільство, соціальні групи, трудовий колектив);
- масштаби та ієрархія впливу (глобальні, континентальні, регіональні і т. д.);
- сфера соціалізації і життєдіяльності людей (виробнича, політична, соціальна, духовна);
- ступінь зрілості соціальних об'єктів;
- інструментарій, способи і засоби впливу, що використовуються для розв'язання поставлених завдань;
- галузь громадського життя: економіка, творчість, охорона здоров'я, наукова діяльність;
- рівень розробки соціальних технологій (теоретичний, конкретно-прикладний);

- мета, реалізована в результаті застосування певної технології.

Питання про класифікацію соціальних технологій є складним і дискусійним. Як до розробки, так і до типізації соціальних технологій є різні підходи. Вони диктуються не тільки різними поглядами вчених, що займаються дослідженнями в цій сфері, але і різними параметрами, що обираються як підстава класифікації.

Наприклад, В.В. Богдан і В.І. Іванов пропонують таку класифікацію соціальних технологій: технології пошуку стратегії керування; технології соціального моделювання і прогнозування; інформаційні технології; навчальні інноваційні технології, технології минулого досвіду.

Академік МАІ В.І. Банерушев, приймаючи за основу класифікації рівень соціального простору, на якому застосовуються технології, пропонує таку класифікацію: глобальні технології; демографічні; економічні; військові; технології продовольчих криз, конфліктів, катастроф.

Виділяють також технології: соціально-економічні; соціально-політичні; соціальні; духовні. Технологія соціальної роботи як форма особливого освоєння соціальної дійсності тісно взаємодіє не тільки із суміжними теоретичними системами, але і з практичним досвідом, традиціями, ритуалами, звичаями, соціально-психологічними явищами і фактами.

Специфіка соціальних технологій у соціальній роботі

Соціальні технології — це сукупність способів професійного впливу на соціальний об'єкт із метою його поліпшення, забезпечення оптимізації функціонування при можливому тиражуванні певної системи впливу. Соціальні технології в соціальній роботі — певні соціальні інститути суспільства, які забезпечують необхідний рівень соціального, економічного достатку і добробуту громадян. До них доцільно віднести соціальне забезпечення, соціальне страхування, соціальну опіку і піклування.

Технологія соціальної роботи як вид професійної діяльності — це сукупність способів дій, спрямованих на відновлення, збереження чи поліпшення соціального функціонування об'єкта, а також на попередження негативних соціальних про-

цесів, при можливому повторенні (тиражуванні) певної системи дій¹.

Виділяють технології соціальної роботи з погляду практичної соціономії. Залежно від цього визначають і технології практичної соціономії. У першому випадку технології соціальної роботи націлені на всі прошарки населення, на широкий спектр соціальної сфери, на створення умов, що дають змогу підвищити життєвий рівень народу, зменшити чисельність населення, що потребує соціальної допомоги. Цей напрям має стратегічний характер. В іншому випадку йдеться про технології соціальної роботи з нужденними прошарками населення. Це технології тактичного характеру, що нині є визначальними в системі соціальної роботи. Через складності в економіці не вистачає засобів для належного забезпечення функціонування стратегічних технологій, що випереджають технології соціальної роботи.

Таким чином, для успішного здійснення практичної соціальної роботи слід поєднати технології стратегічного характеру, що поки що є випереджальними, з технологіями тактичної спрямованості. Наприклад, для послаблення проблеми дитячої безпритульності недостатньо виробити і реалізувати приватні технології надання конкретної допомоги бездомним дітям. Важливо розробити і здійснити технології, спрямовані на зникнення причин, що призводять до бездомності, на профілактику безпритульності.

Серед технологій соціальної роботи виділяють: загальні технології соціальної роботи і приватні технології соціальної роботи.

Загальні технології соціальної роботи: діагностика, профілактика, адаптація, реабілітація, корекція, соціальна терапія, соціальна експертиза, прогнозування, проектування, посередництво, консультування. Окремі наукові видання до загальних технологій соціальної роботи зараховують соціальне забезпечення, соціальне страхування, опіку і піклування.

Спеціальні (прикладні) технології соціальної роботи у своїй основі становлять визначені технологічні процедури на-

¹ Социальная работа: Учеб. пособие / Под общ. ред. В.И. Курбатова. — 2-е изд., перераб. и доп. — Ростов н/Д.: Феникс, 2003. — С. 136—159.

дання допомоги конкретним категоріям і соціальним прошаркам, що потребують підтримки. Масив прикладних технологій створює такі технологічні процедури: соціальна робота у сфері зайнятості населення з безробітними громадянами; особами девіантного поведіння; родинами; особами, що страждають несихічними розладами і схильними до суїциду; з інвалідами, громадянами літнього віку; фемінологічні технології соціальної роботи; соціальна робота з дітьми і підлітками; молоддю; малозабезпеченими прошарками населення; вирішення соціально-етнічних проблем; соціальна робота з бездомними і безпритульними; з мігрантами, біженцями і змушеними переселенцями; прикладні технології соціальної роботи в армії і пенітенціарних установах; соціальна робота на виробництві, за місцем проживання та ін.

Найважливішим завданням соціальних працівників, фахівців із соціальної роботи є впровадження на практиці традиційних технологій, які добре зарекомендували себе, і апробація, застосування інноваційних технологічних процедур. Невід'ємним елементом інноваційних технологій соціальної роботи має стати їхня орієнтація на оволодіння клієнтом навичками соціального самозабезпечення, соціального самозахисту.

При розробці, апробації і впровадженні соціальних технологій у практичній соціономії доцільно виходити не тільки з потреб вузької професійної спрямованості соціальної роботи як дії з надання допомоги нужденним, а також з погляду стратегічного перспективного соціального завдання установами взаємовигідного паритету між окремими громадянами і суспільством у цілому. Метою цього паритетного стану має бути поліпшення рівня життя.

Автори підручника “Технологии социальной работы” за редакцією професора І.Г. Зайнишева розглядають *технологію соціальної роботи* — як алгоритм діяльності, в результаті якої досягається визначена соціальна мета і перетворюється об’єкт впливу. Ця діяльність не зводиться до одноразового акту впливу, а становить процес, що характеризується зміною змісту, форм, методів, які циклічно повторюються при вирішенні кожного нового завдання в соціальній роботі. У цілому зміст такого циклу від виникнення завдання до його повного вирішення становить *технологічний процес*.

Сутність і структура технологічного процесу

Процес — це зміна (динаміка) стану предмета під впливом зовнішніх чи внутрішніх факторів. У соціальній роботі такими розглядаються соціальні умови та обставини життєдіяльності клієнта. Внутрішніми факторами є морально-психологічні, фізіологічні й фізичні ресурси людини чи групи людей.

Цілеспрямований вплив фахівця соціальної роботи на зовнішні й внутрішні чинники, їх активізація в інтересах клієнта — основна функція технології соціальної роботи. Соціальний працівник бере безпосередню участь в аналізі інформації, у підготовці варіантів вирішення тієї чи іншої особистісної (чи групової) проблеми, в практичному здійсненні наміченого плану дій, тобто є активним учасником і творцем технології впливу на життєдіяльність клієнта.

Технології соціальної роботи як процесу властива визначена тривалість у часі, що охоплює проміжок часу від формулювання мети чи завдання до його практичного вирішення, що становить завершений цикл взаємодії організаторів соціальної роботи та їхніх клієнтів. *Стійка, повторювана, послідовна в часі зміна змісту діяльності з єдиним задумом — сутнісна характеристика технологічного процесу.*

По-перше, основу становить алгоритм дій (операцій).

Алгоритм — це програма вирішення завдань, що точно показує, як і в якій послідовності операцій необхідно одержати результат, визначений вихідними даними.

Сучасний зміст поняття “алгоритм” не обмежується послідовністю операцій з числами, але включає і логічні операції, у тому числі при виробленні управлінських рішень, формулюванні цілей і завдань, при обробці інформації і т. д. У застосуванні до соціальної роботи цей термін розуміється як послідовність впливів, спрямованих на *перетворення об’єкта соціальної роботи і переведення його в очікуваний стан.*

По-друге, істотним компонентом технологічного процесу, на думку авторів, є операції.

Операція — це найпростіша дія, спрямована на досягнення конкретної мети, яка розкладається на більш прості, усвідомлені цілі (підцілі). Сукупність операцій, об’єднаних загальною метою (підціллю), становить процедуру технологічного процесу.

Важливою характеристикою операції є ступінь відповідності її результату поставленій меті (чи підметі). На результат дій, як відомо, можуть впливати неконтрольовані фактори, пов’язані зі специфікою соціального середовища. Серед них можна виділити економічне становище, соціально-психологічні явища, а також суб’єктивні чинники, зумовлені особливостями особистості чи соціальної групи. Тому результат кожної операції, а отже, усього технологічного циклу залежить від професійно грамотних дій фахівців соціальної сфери, від їхнього уміння впливати на умови і стани, в яких знаходяться клієнти соціальних служб.

По-третє, важливим компонентом змісту технологічного процесу є певний інструментарій.

Інструментарій — це арсенал засобів, що забезпечують досягнення мети впливу на особистість чи соціальну спільність.

Людина існує, розвивається і формується як особистість завдяки взаємодії із середовищем, що здійснюється за допомогою її діяльності. Тому залучати клієнта соціальної роботи до різних видів діяльності — *освітньої, пізнавальної, ціннісно-орієнтаційної, комунікативної* — означає використовувати, *основний* засіб впливу на особистість. Для вирішення цього завдання фахівець соціальної служби використовує цілий комплекс допоміжних засобів і способів інформаційного, організаційно-методичного і процедурного характеру.

Процедури й операції, що входять у технологічний процес, виступають в ролі його структурних елементів, якщо вони мають загальнозначимий методологічний характер для конкретних технологій. У конкретних технологіях окремі процедури можуть трансформуватися в самостійні технології чи розчленовуватися на технології, що мають спеціальне призначення. Наприклад, у найбільш повному й узагальненому соціальному технологічному процесі в процедурі визначення мети однією з операцій є *діагностика*, яка в конкретних умовах соціальної роботи з клієнтом набуває самостійного значення.

Послідовність процедур і операцій, що визначається алгоритмом, відображає структуру і зміст технологічного процесу. У найбільш загальному вигляді в технологічному процесі виділяють чотири основних процедурних етапи.

1. Формулювання мети впливу.
2. Вироблення і вибір способів впливу.
3. Організація впливу.
4. Оцінювання та аналіз результатів впливу.

Етап формулювання мети передбачає виконання таких операцій, як збір і аналіз інформації, здійснення соціальної діагностики, соціально-психологічне прогнозування розвитку проблеми, вироблення програми дій і визначення конкретних завдань.

Вироблення і вибір способів впливу припускає виявлення й аналіз проблемної ситуації, вивчення, обґрунтування й оцінювання варіантів і способів дій, вибір оптимального варіанта розв'язання проблеми. Ця організація впливу охоплює операції з реалізації обраного варіанта, включаючи розподіл і доведення в рамках генеральної мети конкретних завдань до виконавців, координацію зусиль і корекцію застосовуваних способів впливу на клієнтів соціальних служб. Аналіз і оцінювання результатів соціальної роботи супроводжуються виконанням таких операцій, як зіставлення прогнозованих і досягнутих результатів, виявлення позитивних і негативних моментів в організації, забезпеченні й здійсненні намічених заходів, формулювання висновків для подальшої діяльності. У практиці соціальної роботи ті чи інші операції можуть не фіксуватися, якщо управлінські відносини досить налагоджені.

Зміст технологічного процесу

Технологічне завдання соціальної роботи полягає у виявленні соціальної проблеми за допомогою наявного розпорядження соціальних служб інструментарію і засобів, своєчасної корекції дій соціального працівника і стану об'єкта соціальної роботи для надання йому соціальної допомоги. Характер соціальної проблеми є найважливішим чинником, від якого залежать визначення змісту, інструментарію, форм і методів соціальної роботи з клієнтом.

Замкнутий цикл технологічного процесу включає такі етапи:

1. *Попередній етап.* На цьому етапі здійснюються операції виявлення, оцінювання і ранжирування соціальних проблем,

в'ясування сукупності факторів, що обумовили їх виникнення. У психологічному плані організатор соціальної роботи налаштовується на її розв'язання, мобілізуючи свій інтелектуальний, морально-психологічний і професійний потенціал. Одночасно уточнюються критерії дієвості й ефективності діяльності соціальних служб при вирішенні означеної конкретної соціальної проблеми. При цьому критерії оцінювання успіху дій соціальних служб і фахівців можуть відбиватися в постановці і формулюванні мети і конкретних завдань соціальної роботи.

2. *Етап визначення мети.* На цьому етапі здійснюється первинне формулювання цільової настанови діяльності фахівців і організаторів соціальної роботи. Мета зумовлює вибір можливих засобів і способів її досягнення, визначає напрям пошуку інформації про умови і соціальне оточення клієнтів.

Мета має бути сформульована ясно і конкретно; вона повинна бути зрозумілою для конкретних виконавців. З одержанням додаткової інформації вона може коректуватися, уточнюватися, модифікуватися і навіть цілком змінюватися.

3. *Етап обробки інформації.* На цьому етапі технологічного процесу йде пошук додаткових джерел інформації, збір і систематизація інформації, її аналіз і узагальнення. Висновки, що випливають з результатів аналітичної роботи, становлять змістовну базу для уточнення мети і завдань, для вироблення програми дій, визначення змісту, організаційних форм і методів соціальної роботи.

4. *Етап процедурно-організаційної роботи.* На цьому етапі здійснюються послідовна реалізація намічених програмою заходів соціального впливу конкретними виконавцями в визначений час і терміни, зіставлення і порівняння результатів із критеріями успішності соціальної роботи.

5. *Контрольно-аналітичний етап роботи.* Це завершальний етап технологічного циклу, на якому організатори соціальної роботи аналізують підсумки діяльності фахівців, виявляють фактори, що сприяли позитивному вирішенню соціальних проблем, з'ясовують причини, що заважали успішному розв'язанню завдань соціальної роботи, і окреслюють шляхи усунення цих причин надалі.

Соціальна робота як особлива сфера практичної діяльності зі створення сприятливих умов життя громадян, характери-

зується різнобічністю соціальних впливів. З одного боку, фінансування, допомога і підтримка найбільш соціально уразливих прошарків населення, з іншого — соціально-психологічна, соціально-педагогічна допомога, рекреаційна діяльність тощо. Крім означених з'являються комплексні підходи, що засновані на подоланні зовнішнього соціального і внутрішнього психологічного тиску на особистість, створення системи самої взаємодопомоги. Про це свідчить сфера призначення і застосування соціальної роботи на різних рівнях життя суспільства, діяльність соціальних інститутів.

Тому в межах соціальної роботи до соціальних технологій відносимо сукупність традиційних способів професійного впливу на об'єкт завдяки механізмам фінансової допомоги і підтримки, таких як: соціальна опіка і піклування, соціальне забезпечення, соціальне страхування.

Технології соціальної роботи — сукупність способів соціального впливу на об'єкт, спрямованих на відновлення, збереження і поліпшення його соціального функціонування, попередження негативних соціальних процесів; певний алгоритм діяльності у напрямі поліпшення соціального становища особистості.

Відповідно до цілей, змісту і функцій соціальної роботи виділяються загальні технології, технології соціальної роботи з цільовими групами і категоріями населення — спеціальні (прикладні) (рис. 4.1).

Таким чином, соціальні технології і технології соціальної роботи перебувають на етапі наукового становлення, розробляються наукові підходи до класифікації, уточнюються термінологія і сфери застосування.

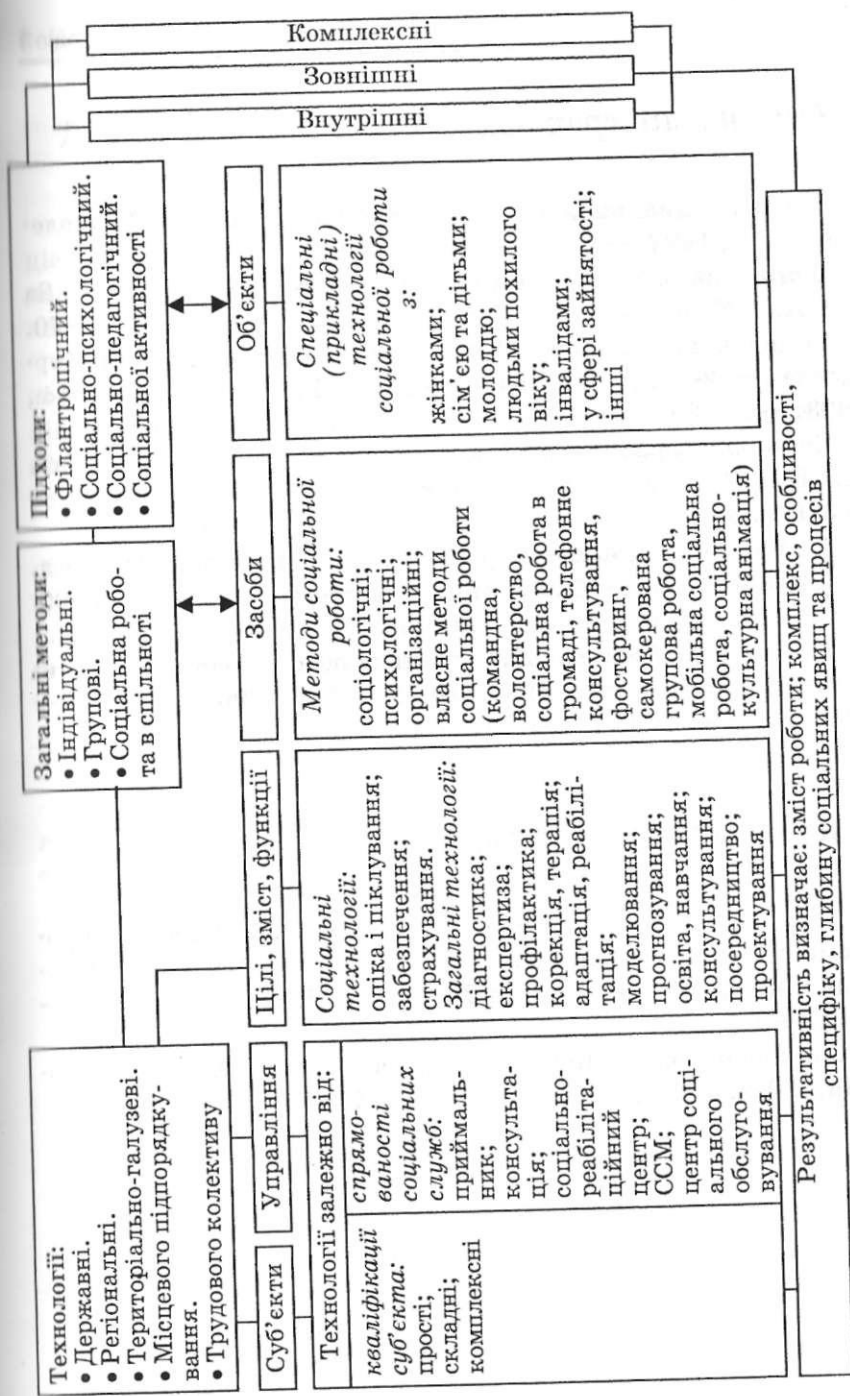

Рис. 4.1. Класифікація соціальних технологій і технологій соціальної роботи

Основна література

Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред. П.Д. Павленок. — М., 1997. — С. 114—124.

Соціальна робота: технологічний аспект: Навч. посіб. / За ред. А.Й. Капської. — К.: Центр навч. літ., 2004. — С. 61—70.

Социальная работа: Учеб. пособие / Под общ. ред. В.И. Курбатова. — 2-е изд., перераб. и доп. — Ростов н/Д.: Феникс, 2003. — С. 136—159.

Социальная работа: теория и практика: Учеб. пособие / Отв. ред. Е.И. Холостова, А.С. Сорвина. — М.: ИНФРА-М, 2001. — С. 310—333.

Технология социальной работы.: Учеб. пособие / Под ред. И.Г. Зайнышева. — М.: Гуманит. изд. центр “ВЛАДОС”, 2000. — С. 5—35.

Тюття Л.Т., Іванова І.Б. Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посіб. — К.: ВМУРОЛ “Україна”, 2004. — С. 169—186.

Додаткова література

Соціальна робота в Україні на початку XXI століття: проблеми теорії і практики: Матеріали доп. на Міжнар. наук.-практ. конф. 29—31 жовтня 2002 р. — Ч. II. — К., 2002. — С. 123—231.

Соціальна робота: Короткий енцикл. слов. // Соціальна робота. — Кн. 4. — К.: ДЦССМ, 2002. — С. 469.

Теми для дискусії

1. Сутність поняття “соціальна технологія”: різновиди соціальних технологій; слабкі і сильні сторони соціальних технологій; переваги і недоліки; застосування соціальних технологій у практиці соціальної роботи.

2. Етапи соціальних технологій; базові (основні), спеціальні (похідні) соціальні технології. Сутність дихотомії між спеціальними і базовими технологіями. Наукові підходи щодо соціальних технологій як напрямків діяльності і соціальної технології як процесу.

3. Основні ознаки соціальних технологій. Класифікація соціальних технологій з погляду їх практичної значимості. Сучасний стан використання соціальних технологій в Україні, вимоги до постаті соціального працівника стосовно професійного застосування соціальних технологій.

4. Поняття “технології соціальної роботи”. Загальні технології соціальної роботи, спеціальні (прикладні) технології соціальної роботи.

5. Сутність технології соціальної роботи як алгоритму діяльності. Класифікація технологій соціальної роботи. Зміст технологічного процесу.

6. Процедурні етапи технологічного процесу.

4.2. Соціальна опіка і піклування

Порядок організації соціальної опіки і піклування в Україні здійснюється на основі Декларації прав дитини, Конвенції ООН про права дитини, ратифікованої Україною у 1991 р., а також більш ніж 15 нормативно-правовими актами, які регулюють соціальний захист дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків. Серед них: Конституція України, Кодекс про шлюб та сім'ю (гл. 15), Закони України "Про освіту", "Про охорону дитинства", "Про державну допомогу сім'ям з дітьми", "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні", Національна програма "Діти України".

Соціальна опіка — комплекс засобів для створення нормального соціального середовища для життєдіяльності неповнолітніх, які не досягли 15 років, і громадян, визнаних судом недієздатними внаслідок душевної хвороби.

Соціальне піклування — комплекс засобів для створення нормального соціального середовища для життєдіяльності неповнолітніх віком від 15 до 18 років і над громадянами, визнаними судом обмежено дієздатними внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами. Піклування також може бути встановлено над особами, які за станом здоров'я не можуть самостійно захищати свої права.

Об'єктами соціальної опіки і піклування є: неповнолітні діти, які внаслідок смерті батьків, позбавлення батьків батьківських прав, хвороби батьків чи з інших причин лишилися без батьківського піклування, а також для захисту особистих і майнових прав та інтересів цих дітей; повнолітні особи, для захисту їх особистих і майнових прав та інтересів, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати свої обов'язки. (ст. 128 Кодексу про шлюб та сім'ю.)

Суб'єкти соціальної опіки і піклування. Опіка і піклування встановлюються державною адміністрацією районів, районів міст Києва і Севастополя, виконавчими комітетами міських чи районних у містах, сільських, селищних рад. Безпосереднє ведення справ з опіки і піклування покладається на відповідні

відділи та управління місцевих державних адміністрацій районів, районів міст Києва і Севастополя, виконавчих комітетів міських чи районних у містах рад щодо осіб, які не досягли 18 років; щодо осіб, визнаних судом недієздатними внаслідок психічного захворювання; щодо осіб, визнаних судом обмежено дієздатними внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами; щодо дієздатних осіб, які потребують піклування за станом здоров'я.

У селищах і селах справами опіки і піклування безпосередньо відають виконавчі комітети селищних і сільських рад. Органи опіки і піклування здійснюють свою діяльність відповідно до Кодексу про шлюб і сім'ю і правил, що затверджуються у порядку, встановлюваному Кабінетом Міністрів України. Соціальні служби для молоді відповідно до ст. 6 Закону "Про становлення та розвиток молоді в Україні" уповноважені проводити соціальну роботу з дітьми-сиротами і дітьми, які залишилися без піклування батьків, а також з прийомними сім'ями.

Сутність технології соціальної опіки і піклування

В Україні протягом тривалого часу сформувалась державна система соціального захисту, соціальної опіки і піклування дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків; формується новий інститут утримання дітей-сиріт в прийомній сім'ї. Технологія соціальної опіки і піклування становить певний порядок передачі дітей на виховання в сім'ю опікунів, у спеціалізовані заклади для дітей-сиріт і будинки-інтернати, будинки сімейного типу чи прийомні сім'ї:

1. *Визначення місця встановлення опіки і піклування.* Опіка і піклування встановлюються за місцем проживання особи, яка підлягає опіці чи піклуванню, або за місцем проживання опікуна (піклувальника).

2. *Порядок виявлення осіб, яких необхідно взяти під соціальну опіку і піклування.* Установи і особи, яким стає відомо про неповнолітніх, які залишилися без опікування батьків, або неналежне виконання батьками (одним з них) обов'язків з виховання чи про зловживання батьківськими правами та про

громадян, які потребують опіки чи піклування, зобов'язані негайно повідомити про це органи опіки і піклування за фактичним місцезнаходженням осіб, які підлягають опіці чи піклуванню.

3. *Визначення повноважень органів опіки і піклування* з тимчасового забезпечення неповнолітніх, які підлягають опіці чи піклуванню. При одержанні відомостей про неповнолітніх, які лишилися без опікування батьків, органи опіки і піклування зобов'язані негайно провести обстеження і при встановленні факту відсутності опікування батьків забезпечити тимчасове влаштування неповнолітніх до вирішення питання про призначення опікуна чи піклувальника.

4. *Визначення побутових умов життя.* Якщо у особи, над якою встановлена опіка чи піклування, є майно, що знаходиться в іншій місцевості, то опіка над цим майном встановлюється органами опіки і піклування за місцем його знаходження. Опіка над майном може також встановлюватися в інших окремо передбачених законом випадках.

5. *Визначення термінів встановлення опіки чи піклування.* Рішення про встановлення опіки чи піклування має бути виконано не пізніше місячного строку з моменту, коли відповідний орган опіки і піклування дізнається про необхідність встановити опіку чи піклування.

6. *Призначення опікуна чи піклувальника.* Для безпосереднього здійснення опіки і піклування призначається опікун чи піклувальник, переважно з осіб, близьких підопічному, або з числа осіб, виділених громадською організацією, або з числа інших осіб з урахуванням їхньої можливості виконувати опікунські обов'язки і стосунків між опікуном (піклувальником) та особою, над якою встановлюється опіка (піклування). Опікун чи піклувальник призначається тільки з його згоди. Над повнолітніми дієздатними особами, які не можуть за станом здоров'я самостійно захищати свої права і виконувати свої обов'язки, піклувальник може бути призначений тільки на прохання цих осіб. Якщо над дітьми, які виховуються в державних дитячих закладах, і тими особами, що потребують опіки або піклування і влаштовані у відповідні лікувальні заклади або заклади органів соціального забезпечення, опікуни і

піклувальники не призначені, виконання обов'язків опікунів і піклувальників покладається на ці заклади. Призначити опікуна (піклувальника) можливо і після влаштування зазначених у цій статті осіб у відповідні державні заклади.

У межах призначення опікунів і піклувальників проводиться підготовка прийомних батьків до включення в систему фостерингу: проведення співбесід, діагностичної роботи, тренінгів.

7. *Укладання угод.* Опікуни при здійсненні прав і виконанні обов'язків підопічних укладають угоди від імені і в інтересах підопічних, діючи як їхні законні представники. Піклувальники над неповнолітніми дають згоду на укладення тих угод, які за законом ці особи не вправі укладати самостійно. Піклувальники над особами, обмежено дієздатними внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами, дають згоду на укладення цими особами угод і розпорядження майном відповідно до правил, встановлених ст. 15 Цивільного кодексу Української РСР. Піклувальники над дієздатними особами надають цим особам допомогу при здійсненні ними своїх прав і виконанні обов'язків, а також охороняють їх від зловживань з боку третіх осіб. Опікун не вправі без дозволу органів опіки і піклування укладати угоди, а піклувальник — давати згоду на їх укладення, якщо вони виходять за межі побутових. Такими угодами, зокрема, є договори, що потребують нотаріального посвідчення і спеціальної реєстрації, відмова від належних підопічному майнових прав, поділ майна, поділ або обмін житлової площі, видача письмових зобов'язань тощо. Органи опіки і піклування вправі, якщо це необхідно для захисту інтересів підопічних, обмежити право одного з батьків або опікуна (піклувальника) розпоряджатися вкладом, внесеним будь-ким на ім'я підопічного. Опікун і піклувальник, їхні дружини і близькі родичі не вправі укладати угоди з підопічними, а також не вправі представляти осіб, які перебувають у них під опікою і піклуванням, при укладенні угод або веденні судових справ між підопічним і дружиною опікуна чи піклувальника та їх близькими родичами.

Опікун і піклувальник не вправі здійснювати дарування від імені підопічного, а також зобов'язуватися від його імені порукою.

8. *Організація і проведення соціальної опіки і піклування, фінансування, догляд і нагляд, соціальний супровід, виховання, створення нормальних умов для життєдіяльності.*

9. *Контроль за виконанням соціальної опіки і піклування з боку державних органів влади.*

Проголошена Європейською асоціацією прийомних сімей Хартія турботи про дітей у прийомних сім'ях визначає основні вимоги при передачі дітей на утримання і виховання до прийомних сімей: незаперечною умовою має бути висока якість виховання у сімейному оточенні; інтереси дитини або підлітка є пріоритетними при визначенні прийомної сім'ї; поважати та враховувати етнічне та культурне походження, релігію та рідну мову дітей, підлітків, їхніх батьків та прийомних батьків; брати до уваги стать, темперамент, стан здоров'я дітей та підлітків при направленні їх до прийомної сім'ї; забезпечувати безперервність процесів у житті дітей та підлітків (освітній процес, розвиток особи, фізичний та розумовий розвиток); встановлювати тісне партнерство прийомних батьків, соціальних працівників, організацій, що забезпечують направлення дитини у прийомну сім'ю; обов'язково враховувати професійний статус прийомних батьків; повсякчасно забезпечувати прийомних батьків та соціальних працівників необхідною інформацією та здійснювати їхнє фахове навчання; постійно підтримувати кожну молоду людину, що залишає прийомну сім'ю, і в подальшому; надавати підтримку усім дітям прийомних батьків.

З метою визначення дій, спрямованих на пріоритетне ефективно вирішення проблем дитинства та втілення в життя вимог, передбачених Конвенцією ООН про права дитини, Всесвітньою декларацією про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей та Планом дій щодо її виконання, в Україні прийнято національні програми "Планування сім'ї" (1995 р.), "Діти України" (1996 р.).

Втіленню норм Конвенції ООН про права дитини сприяло прийняття законів України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" (1993 р.), "Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх" (1995 р.), "Про соціальну роботу з дітьми та мо-

лоддю" (2001 р.). Спеціальні заходи щодо закріплення правового статусу дітей визначаються низкою постанов Кабінету Міністрів України. Поліпшенню економічного та соціального становища дітей, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, сприяють прийняті постанови Верховної Ради України від 1995, 1996, 1997 рр. Важливе значення для соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, мають постанови Верховної Ради України "Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків" (1994 р.), "Про поліпшення матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків" (1995 р.), "Про затвердження Порядку передачі дітей, які є громадянами України, на усиновлення громадянам України та іноземним громадянам і здійснення контролю за умовами їх проживання у сім'ях усиновителів" (1996 р.). Кабінет Міністрів України затвердив Положення про дитячий будинок сімейного типу (1994 р.), створив Центр з усиновлення дітей при Міністерстві освіти і науки (1996 р.). З метою забезпечення прав дітей, які перебувають у конфлікті з законом, постановами уряду створено кримінальну міліцію у справах неповнолітніх (1995 р.), центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх, притулки для неповнолітніх, служби у справах неповнолітніх, Український фонд сприяння соціальному захисту неповнолітніх (1996 р.).

Виконання Конвенції ООН про права дитини, як і інших міжнародних договорів, учасником яких є Україна, контролюється ст. 9 Конституції України, яка визначає, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною законодавства України.

За даними Державного комітету статистики України на 1 січня 1998 р. на вихованні у сім'ях громадян під опікою перебувало 53 712 дітей та підлітків віком до 18 років і 62 449 усиновлених осіб. На кінець 1997 р. у країні налічувалося 39 шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в яких утримувалося 10 723 дитини; 50 дитячих будинків системи Міністерства освіти і науки України —

4076 дітей; 43 будинки дитини системи Міністерства охорони здоров'я України — 4620 дітей.

Особливу категорію дітей становлять біженці. За станом на 1 квітня 1998 р. з 2757 осіб, які мали статус біженця в Україні, 987 осіб були діти у віці до 16 років. Серед них дівчат — 424, хлопців — 563.

Особливу турботу викликають діти, схильні до правопорушень, до адиктивної поведінки. Так, у 1997 р. 15 719 справ були направлені до суду. Загальна кількість обвинувачених у цих справах — 29 498 осіб, з них неповнолітніх — 22 284 особи. Було звільнено від кримінальної відповідальності 2380 неповнолітніх з передачею матеріалів до суду для застосування примусових заходів виховного характеру.

В Україні останнім часом поширюється досвід легалізації різних форм родинного виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, реалізації їх прав проживання в сім'ї. Станом на 1 січня 1998 р. є 75 дитячих будинків сімейного типу. Їх функціонування регулюється Положенням про дитячий будинок сімейного типу (1994 р.).

Для дітей, позбавлених батьківського піклування, створюються притулки для неповнолітніх. Діють служби у справах неповнолітніх, основним завданням яких є соціальний захист дітей, створення належних житлово-побутових та психолого-педагогічних умов для їх життя на період визначення місця їх постійного влаштування. Влаштуванням дітей, позбавлених батьківського піклування, займаються виключно органи опіки та піклування.

Основна література

Конвенція ООН з прав дитини: шляхи практичного застосування: Метод. рек. / Упоряд. Г.М. Лактіонова та ін. — К.: Наук. світ, 2001. — 37 с.

Конвенція ООН про права дитини. — К.: АТ “Видавництво “Столиця”, 1997. — 32 с.

Лактіонова Г.М., Шипиленко Е.С., Братусь И.В. Инновационные формы опеки детей: международный и национальный опыт. — К.: Наук. світ, 2001. — 61 с.

Причини інституалізації і майбутнє молодих людей, які залишають заклади державної опіки: Темат. дослідж. — К. — 48 с.

Соціальна робота: В 3 ч. — К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2004. — Ч. 3.: Основи соціальної роботи / А.М. Бойко, Н.Б. Бондаренко, О.С. Брижовата та ін.; За ред. Т.В. Семігіної, І.М. Григи. — 2004. — С. 28—52.

Тюття Л.Т., Іванова І.Б. Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посіб. — К.: ВМУРОЛ “Україна”, 2004. — С. 185—191.

Теми для дискусії

1. Нормативно-правові основи соціальної опіки і піклування.
2. Форми і напрямки соціальної опіки і піклування відповідно до змісту і фінансування.
3. Сутність соціальної опіки і піклування з погляду соціальної педагогіки і юриспруденції.
4. Технологія соціальної опіки і піклування: порядок догляду, нагляду, соціального супроводу.

4.3. Соціальне забезпечення

Соціальне забезпечення є складовою соціальної політики держави і одночасно вважається невід'ємним компонентом системи соціального захисту і соціальної роботи зокрема. Соціальне забезпечення як соціальна технологія і технологія соціальної роботи є одним із провідних напрямків роботи організацій та установ Міністерства праці і соціальної політики, важливою функцією фахівців із соціальної роботи, які працюють в управліннях соціального захисту населення — обласних, міських, районних державних адміністрацій.

Соціальне забезпечення — комплекс заходів, спрямованих на підтримку та підвищення грошових доходів населення. Правове регулювання системи соціального забезпечення проводиться завдяки Основним напрямкам соціальної політики на період до 2004 р. (від 24 травня 2000 р. № 717) і на основі законів України “Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям” (від 1 червня 2000 р. № 1768-III), “Про прожитковий мінімум” (від 15 липня 1999 р. № 966-XIV), ряду нормативно-правових документів, зокрема, державної програми “Про подолання бідності” та ін.

Основу соціального забезпечення громадян становлять *пенсійне забезпечення, система грошових допомог, адресна соціальна допомога, підвищення оплати праці*. Політика збільшення грошових доходів населення здійснюється в Україні відповідно до Основних напрямів політики щодо грошових доходів населення України, схвалених Указом Президента України від 7 серпня 1999 р. № 969 (969/99).

Пенсійне забезпечення

В Україні здійснюється процес реформування у сфері пенсійного забезпечення. Головна мета пенсійної реформи — підвищення державних гарантій у досягненні більш високих соціальних стандартів.

Відповідно до Основних напрямів реформування пенсійного забезпечення в Україні, схвалених Указом Президента Украї-

ни від 13 квітня 1998 р. № 291 (291/98), основним змістом реформування пенсійного забезпечення є запровадження його трирівневої системи.

Перший рівень — солідарна система пенсійних виплат (пенсії з поточних надходжень), яка є обов'язковою і передбачає поступову оптимізацію співвідношення між середньою пенсією і середньою заробітною платою з урахуванням тривалості страхового стажу, величини заробітної плати та демографічних показників. Для цього удосконалюється механізм коригування заробітку при обчисленні пенсій; здійснюється підвищення розміру трудових пенсій, що повинне забезпечити (якщо вони є основним джерелом існування) рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму. Законодавство про виплату пенсій за солідарною системою постійно вдосконалюватиметься з метою поступового переходу до системи страхування.

Для цього законодавчо врегульовано порядок визначення середньомісячного заробітку для обчислення пенсій, який враховуватиметься на підставі даних персоніфікованого обліку відомостей у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, встановлення диференційованих розмірів зборів з фізичних осіб залежно від категорії працівників, яким призначаються підвищені розміри пенсії, та відшкодування Пенсійному фонду України витрат на фінансування пенсій, призначених на пільгових умовах.

Державою передбачено здійснення систематичного інформування фізичних осіб — платників збору на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування про дані, що містяться в їхніх облікових персональних картках. У міру запровадження цього обліку функції з призначення пенсій мають передаватись органам Пенсійного фонду України. Управління пенсійною системою здійснюється на основі партнерських відносин.

Пенсійний фонд України звільнений від не властивих йому виплат (виплат підвищень пенсій ветеранам війни, особам, які проживають у гірських населених пунктах, реабілітованим громадянам, допомоги на дітей та державної допомоги деяким категоріям пенсіонерів, пенсій державним службовцям, соціальних пенсій, виплат допомоги з догляду за самотніми ін-

валідами, допомоги малозабезпеченим пенсіонерам та допомоги пенсіонерам (надбавок на дітей), пенсій народним депутатам, працівникам прокуратури, суддям та донорам). В Україні є система виплати пенсій по інвалідності від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань і в зв'язку з втраченою годувальника із зазначених причин за рахунок коштів Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань.

Другий рівень — система накопичувальних індивідуальних пенсійних рахунків у рамках загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, запровадження якої розпочнеться в період піднесення економіки. Ця система передбачає акумулювання персоніфікованої частини внесків громадян на індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунках та подальше інвестування цих коштів з метою одержання інвестиційного доходу. Активи індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунків визначають розмір додаткової пенсії, яка виплачується по досягненні громадянином пенсійного віку разом з пенсією, що фінансується з поточних надходжень до солідарної системи. Кошти на індивідуальному накопичувальному пенсійному рахунку є власністю застрахованої особи і передаються спадкоємцям у встановленому законодавством порядку. Активи таких рахунків є ефективним механізмом залучення внутрішніх інвестиційних ресурсів у національну економіку, сприяють підвищенню рівня оплати праці, а це, в свою чергу, збільшує виплати з поточних надходжень до солідарної системи.

Порядок функціонування першого та другого рівнів системи пенсійного забезпечення, а також механізм переходу до обов'язкової накопичувальної системи визначається в законі “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування”.

Третій рівень — система недержавного пенсійного страхування, яка забезпечуватиме виплату додаткової пенсії за рахунок добровільних пенсійних внесків громадян. Основою цієї системи стануть недержавні пенсійні фонди, у тому числі створені за професійними ознаками. Здійснюватиметься воно відповідно до Закону України “Про недержавні пенсійні фонди”. Посилюватиметься зацікавленість громадян у довгострокових заощадженнях у недержавних пенсійних фондах. Стимулюватиметься формування професійних пенсійних фондів насампе-

ред у галузях і на виробництвах з високим рівнем ризику втрачати працездатності.

Державний нагляд і контроль за недержавним пенсійним страхуванням мають максимально забезпечити його прозорість, упевненість громадян у надійності страхування і ґрунтуватися на законодавчих обмеженнях інвестиційної діяльності недержавних пенсійних фондів та визначеній структурі пенсійних активів.

Населення інформують про необхідність і шляхи реформування пенсійної системи, залучення до процесу реформування соціальних партнерів, об'єднань громадян, органів місцевого самоврядування. У країні передбачено створення інституту актуарних розрахунків під наглядом держави щодо фінансового забезпечення поточних і перспективних виплат.

Державна соціальна допомога

Для підтримки нормального рівня життя найбільш уразливих в економічному плані верст населення реалізується державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям.

Державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям (державна соціальна допомога) — це щомісячна допомога, яка надається малозабезпеченим сім'ям у грошовій формі в розмірі, що залежить від величини середньомісячного сукупного доходу сім'ї.

Прожитковий мінімум для сім'ї — визначена для кожної сім'ї залежно від її складу сума прожиткових мінімумів, розрахованих та затверджених відповідно до Закону України “Про прожитковий мінімум” для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп населення.

Середньомісячний сукупний дохід сім'ї — обчислений у середньому за місяць дохід усіх членів сім'ї з усіх джерел надходжень протягом шести місяців, що передують місяцю звернення за призначенням державної соціальної допомоги.

Розмір державної соціальної допомоги визначається як різниця між прожитковим мінімумом для сім'ї та її середньомісячним сукупним доходом, але не може бути більшим ніж 75 % від прожиткового мінімуму для сім'ї.

До стабілізації економічного становища в Україні величина державної соціальної допомоги визначається з урахуванням рівня забезпечення прожиткового мінімуму.

Рівень забезпечення прожиткового мінімуму встановлюється на основі реальних можливостей видаткової частини Державного бюджету України і затверджується одночасно з прийняттям закону про Державний бюджет України на відповідний рік.

Державна соціальна допомога призначається на шість місяців:

- саодиноким особам, визнаним за результатами медико-соціальної експертизи непрацездатними, які не мають інших джерел для існування, державна соціальна допомога може бути призначена на строк визнання особи непрацездатною;

- саодиноким особам, які досягли 65-річного віку і не мають інших джерел для існування, державна соціальна допомога може бути призначена довічно.

Прожитковий мінімум — вартісна величина достатнього забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження її здоров'я завдяки набору продуктів харчування, а також мінімальному набору непродовольчих товарів та мінімальному набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

Прожитковий мінімум визначається нормативним методом у розрахунку на місяць на одну особу, а також окремо для тих, хто належить до основних соціальних і демографічних груп населення: дітей віком до 6 років; дітей віком від 6 до 18 років; працездатних осіб; осіб, які втратили працездатність.

Прожитковий мінімум, визначений для осіб, які відповідно до законодавства підлягають обов'язковому державному соціальному страхуванню, збільшується на суму обов'язкових платежів.

Прожитковий мінімум застосовується для:

- загального оцінювання рівня життя в Україні, що є основою для реалізації соціальної політики та розроблення окремих державних соціальних програм;

- встановлення розмірів мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії за віком, визначення розмірів соціальної допомоги, допомоги сім'ям з дітьми, допомоги по безробіттю, а також стипендій та інших соціальних виплат на підставі вимог Конституції України та законів України;

- визначення права на призначення соціальної допомоги;

- визначення державних соціальних гарантій і стандартів обслуговування та забезпечення в галузях охорони здоров'я, освіти, соціального обслуговування та інших;

- встановлення величини неоподаткованого мінімуму доходів громадян;

- формування Державного бюджету України та місцевих бюджетів.

Для оцінювання рівня життя в регіоні, розроблення та реалізації регіональних соціальних програм, визначення права на призначення соціальної допомоги, що фінансується за рахунок місцевих бюджетів, органами місцевого самоврядування може затверджуватися регіональний прожитковий мінімум, не нижчий від установленого відповідно до законодавства.

До набору послуг включаються: житлово-комунальні, транспортні, побутові послуги, послуги зв'язку, закладів культури, освіти, охорони здоров'я та ін. Набір послуг формується спеціально уповноваженими центральними органами виконавчої влади у сферах надання відповідних послуг.

Основними принципами формування набору послуг є:

- задоволення мінімальної потреби громадян у житлі, організації побуту, користуванні транспортом, закладами культури, у підтриманні зв'язку з навколишнім середовищем;

- задоволення потреби громадян у користуванні закладами освіти, охорони здоров'я;

- визначення житлово-комунальних послуг (з водопостачання, теплопостачання, газопостачання, електропостачання, водовідведення, утримання та експлуатації житла та прибудинкових територій, сміттєзбирання, утримання ліфтів), відповідно до соціальної норми житла та нормативів споживання зазначених послуг;

- урахування особливостей потреб осіб, які належать до різних соціальних і демографічних груп населення.

Адресна соціальна допомога

Для поліпшення соціального забезпечення громадян в Україні розвивається адресна соціальна допомога. Для підтримки найбільш вразливих верств населення функціонує система гарантованого мінімального сукупного доходу сім'ї, який дося-

гається завдяки реалізації *завдань*, які держава ставить перед органами влади:

- поглибити адресність державної соціальної допомоги через упорядкування пільг та допомоги, що надаються різним категоріям населення;
- удосконалити механізм надання субсидій на оплату житла, комунальних послуг, палива;
- запровадити для окремих категорій громадян залежно від рівня їхніх доходів надання субсидій на послуги, пов'язані із забезпеченням життєдіяльності (користування транспортом, телефоном тощо);
- реформувати нормативно-правову базу надання адресної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям та самотніми непрацездатним особам на основі врахування їхнього сукупного доходу;
- створити систему контролю за ефективним і раціональним використанням коштів для надання державної соціальної допомоги;
- впровадити єдину обліково-інформаційну систему одержувачів соціальної допомоги.

Однією із форм адресної соціальної допомоги є житлові субсидії, які надаються громадянам на підставі Програми житлових субсидій, яка впроваджується урядом України з травня 1995 р. Вона стала першою соціальною програмою ринкового типу, яка забезпечила адресну державну підтримку найменш забезпечених сімей і громадян за умов поступового підвищення частки покриття населенням собівартості житлово-комунальних послуг і енергоносіїв.

Адресний характер допомоги означає, що її призначають конкретній сім'ї за зверненням власника чи наймача житла від імені всіх прописаних там осіб. Допомогу надають в безготівковому вигляді шляхом зменшення розміру зазначених вище платежів громадян на утримання житла за рахунок місцевого бюджету.

Головним критерієм для отримання субсидії є рівень доходів сім'ї щодо вартості цих платежів в межах визначених нормативів споживання.

Субсидія є безповоротною допомогою, як і інші форми соціальної допомоги, наприклад, на дітей, для малозабезпечених громадян тощо. При її призначенні громадяни не беруть на себе зобов'язання щодо її повернення. Це принципово відрізняє субсидію від позик, кредитів та інших видів договірних зобов'язань, коли особа мусить повертати отримані на певних умовах кошти. Отримання субсидії не пов'язане і не тягне за собою зміни форми власності житла.

Субсидію призначають на такі різновиди послуг та витрат: користування чи утримання (для власників) житла; водопостачання; теплопостачання; газопостачання; водовідведення; електропостачання; вивезення побутового сміття та рідких нечистот; придбання скрапленого газу; придбання твердого та пічного побутового (рідкого) палива.

Субсидію надають на всі різновиди послуг, перелічені вище, за умови, що сім'я ними користується (на них нараховують плату). Субсидію на придбання твердого та пічного побутового (рідкого) палива призначають лише в тому разі, коли житло не забезпечене тепло-, газо- або електропостачанням для опалення.

Коли для опалення житлового приміщення одночасно використовують тверде та пічне побутове (рідке) паливо, природний газ і електроенергію, субсидію надають тільки на один вид палива. Інші види послуг — радіо, антена, телефон тощо — не підлягають субсидіюванню.

Право на отримання субсидії мають особи, які проживають у житлі будь-якої форми власності — державної, громадської, колективної чи приватної. Сюди належить житловий фонд місцевих рад, підприємств і організацій, творчих спілок, житлово-будівельних та житлових кооперативів, гуртожитки, приватизовані і викуплені квартири, приватні будинки тощо.

Призначення субсидій здійснюють відділи (управління) субсидій районних, районних у містах Києві і Севастополі державних адміністрацій та виконавчих комітетів місцевих рад. У сільській місцевості прийом заяв та передачу їх до відділів субсидій здійснюють особи, уповноважені виконавчими органами сільських чи селищних рад.

Головною умовою призначення субсидії є наявність різниці між величиною плати за житлово-комунальні послуги, скра-

плений газ та паливо (в межах норм володіння і користування загальною площею житла та нормативів користування комунальними послугами) і обсягом обов'язкового відсотка платежу, який зобов'язана сплачувати сім'я в разі призначення субсидії. Розмір цього відсотка встановлює Кабінет Міністрів України. Постановою КМУ від 27 липня 1998 р. № 1156 його визначено в межах 20 та 15 % середньомісячного чи річного сукупного сімейного доходу. Окрім цього, необхідною умовою для призначення субсидії є працевлаштування або навчання всіх прописаних у житлі осіб працездатного віку.

Субсидію не призначають, якщо у житлових приміщеннях (будинках) прописані працездатні громадяни працездатного віку, що не працювали і не навчались на денних відділеннях вищих та професійно-технічних навчальних закладів, час навчання в яких зараховують до трудового стажу, впродовж трьох місяців, що передують місяцю звертання за призначенням субсидії, та які не зареєстровані у службі зайнятості населення як такі, що шукають роботу.

Таким чином, впродовж трьох місяців перед звертанням за допомогою всі дорослі члени сім'ї мають працювати (отримувати доходи) або навчатися у згаданих навчальних закладах, або бути зареєстрованими у службі зайнятості. При цьому навчання на курсах автоводіїв чи курсах крою та шиття не дає право на субсидію. Вищі та інші недержавні навчальні заклади (приватного характеру) повинні мати акредитацію Міністерства освіти і науки. Довідатися про наявність акредитації можна в Міністерстві освіти і науки чи в обласному управлінні освіти.

Виняток з цього правила становлять сім'ї, до складу яких входять особи: які доглядають дітей до досягнення ними трирічного віку; які доглядають дітей і час догляду яких зараховують до трудового стажу (маються на увазі випадки, передбачені Законом України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи"); які доглядають дітей, що потребують догляду впродовж часу, визначеного медичним висновком лікувально-консультативної комісії, але не більше, ніж до досягнення ними шестирічного віку; які мають трьох і більше дітей віком до 16 років і доглядають їх; які доглядають інвалідів першої групи

або осіб, які досягли 80-річного віку, або дітей-інвалідів віком до 16 років.

Крім того, можуть бути й інші складні обставини, внаслідок яких особа може не мати 3-місячного терміну роботи, навчання чи перебування на обліку безробітних і звертатися за допомогою. У цих випадках субсидії можуть призначати відділи субсидій як виняток на підставі відповідних рішень районних, районних у містах Києві й Севастополі державних адміністрацій та виконавчих органів міських і районних рад або утворених ними комісій з огляду на конкретні обставини.

Загальну площу житла, на яку призначають субсидію, обмежують нормою володіння — для власників житла, чи користування — для наймачів житла. Це означає, що субсидію надають на площу, яка не перевищує встановлених нормативів. При призначенні субсидії норму володіння чи користування загальною площею житла встановлено в розмірі 21 кв. м на кожного прописаного у житлі, додатково 10,5 кв. м на всіх прописаних, а для осіб, які проживають в однокімнатній квартирі, — на загальну площу незалежно від розміру квартири.

В окремих випадках, з огляду на конкретні обставини, що склалися в сім'ї, субсидії можуть призначати на більшу, понаднормову площу житла. Це відбувається за ухвалою відповідних державних адміністрацій та виконавчих органів місцевих рад або комісій, які вони утворюють. Положення про ці комісії затверджують органи, які їх утворили. Призначення субсидій в цьому випадку відбувається за рахунок коштів, передбачених для надання субсидій.

Такі рішення можуть також стосуватися певних категорій сімей. Наприклад, місцевими виконавчими органами влади, в складі яких є відділи субсидій, може бути встановлено додаткову норму житлової площі для нарахування субсидій сім'ям, які складаються лише з непрацюючих пенсіонерів та непрацездатних осіб тощо: за користування чи утримання житла — відповідно до загальної площі житлового приміщення, за тепlopостачання — відповідно до опалюваної площі; за водо- та газопостачання, водовідведення — відповідно до кількості осіб, прописаних на житловій площі, або за лічильниками; за електроенергію та в деяких випадках за інші послуги — за лічильниками.

В окремих випадках особа може бути прописана у житлі, але з різних причин не проживати в ньому. При цьому плату за послуги, яку нараховують відповідно до кількості осіб (водо- та газопостачання, водовідведення), на неї не нараховують. Цей факт потребує відображення у довідках про склад сім'ї, наявність прописки особи та про розмір житлово-комунальних платежів, в яких має бути вказано, що платежі на неї не нараховують. Доходи цієї особи при розрахунку субсидії до уваги не беруть і довідку про них не вимагають.

Плату за користування чи утримування житла в усіх випадках нараховують на всю площу, однак за понаднормову площу цю плату стягують у більшому розмірі, відповідно до коефіцієнта, що встановлено урядом України. Субсидії призначають на норму володіння чи користування загальною площею житла. Однак оскільки в деяких випадках місцеві адміністрації чи виконавчі органи рад можуть зробити виняток і призначити субсидію незалежно від неї, треба враховувати, що плату за понаднормову площу нараховують за коефіцієнтом.

Окремий порядок розрахунку субсидії застосовують у випадку, коли для опалення будинків використовують природний газ. Норми споживання населенням природного газу встановлено Постановою Кабінету Міністрів України від 8 червня 1996 р. № 619 "Про затвердження норм споживання природного газу населенням у разі відсутності газових лічильників".

Розмір квартирної плати (плати за користування чи утримання житла), а також величина (коефіцієнт) збільшення оплати за надлишки площі встановлює Кабінет Міністрів України. Понаднормова площа відрізняється від додаткової, яку надають окремим категоріям населення — митцям, науковцям, винахідникам та іншим — і оплачують за звичайним тарифом.

Розмір комунальних тарифів на водопостачання та водовідведення, підігрів води, тепlopостачання, вивезення побутового сміття та рідких нечистот установлюють на обласному рівні, тобто Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації. Тарифи можуть бути різними для різних міст та селищ області, більше того, в межах населених пунктів їх також можуть

варіювати залежно від постачальників. Працівникам міських та районних відділів субсидій треба мати всі відповідні розпорядження адміністрацій щодо тарифів.

Є два конкретні та один загальний винятки зі встановленої норми володіння чи користування загальною площею житла при призначенні субсидії.

Перший — для громадян, які проживають в однокімнатній квартирі, субсидію призначають на всю загальну площу незалежно від розміру квартири.

Другий полягає в тому, що у випадку, коли особа, яка перебуває в шлюбі, проживає окремо від чоловіка (дружини) (факт проживання встановлюють лише за пропискою), субсидію призначають лише на норму володіння чи користування загальною площею без урахування додаткових 10,5 кв. м загальної площі. При цьому є ще дві додаткових умови, за яких це правило діє: особа, яка звернулася за субсидією, не отримує аліментів (виплат) на утримання неповнолітніх дітей; особа має бути вповноваженим власником чи наймачем житла, на якого (яку) відкрито особовий рахунок. Якщо особа отримує аліменти або проживає разом з батьками або іншими повнолітніми членами сім'ї, то субсидію призначають на загальних підставах.

Третій, загальний, виняток полягає в тому, що в окремих випадках, зважаючи на конкретні обставини, субсидії можуть призначати відділи (управління) субсидій незалежно від розміру загальної площі житла. Це роблять на підставі рішень місцевих органів виконавчої влади (районних, районних у містах Києві і Севастополі державних адміністрацій та виконавчих органів міських і районних рад) або комісій, які вони утворюють, за рахунок коштів, передбачених для надання субсидій.

Розмір субсидії на оплату житлово-комунальних послуг розраховують на підставі середньомісячного, а для придбання палива — на підставі річного сукупного доходу всіх прописаних в житлі, на яких нараховують плату за ці послуги. У першому випадку його обчислюють на підставі даних про доходи зазначених осіб за три календарні місяці, що передують звертанню за субсидією. В іншому — на підставі доходів за попе-

редній календарний рік. Є також інші правила обчислення доходів у складніших випадках — для приватних підприємців, творчих працівників, сезонників.

У випадках, коли на житловій площі прописані неповнолітні особи, які не працюють і не навчаються, призначення субсидій має свої особливості. Неповнолітніми особами за ст. 187 Кодексу законів про працю України та ст. 11 Цивільного кодексу України є особи віком до 18 років. Вони можуть навчатися у середньому, середньо-технічному або вищому навчальному закладі, працювати або навчатися і працювати одночасно. До досягнення повноліття (тобто до 18 років) за ними зберігається право перебувати на повному утриманні своїх батьків, опікунів або попечителів. Тому до них не застосовують вимогу бути зареєстрованими у службі зайнятості, навіть коли вони не працюють і не навчаються. Але зважаючи на те, що неповнолітні особи віком від 16 років (згідно зі ст. 188 Кодексу законів про працю України) можуть працювати і мати власні доходи, при зверненні за субсидією заявник повинен надати відділу довідку про доходи таких осіб, або документ, що підтверджує денну форму їх навчання, а у випадках, коли такі особи не навчаються і не працюють, — розписку про ненаявність у них доходів.

Якщо у житлових приміщеннях (будинках) прописані неповнолітні діти, які залишилися без батьківської опіки, тоді субсидію призначають. Заяву подає опікун або орган місцевої виконавчої влади, який виконує його функції за відсутності опікуна. Субсидію розраховують на підставі з розміру пенсії у зв'язку з втратою годувальника та інших соціальних виплат, які отримує опікун на підопічних дітей.

Якщо неповнолітні діти, маючи батьків, прописані в житловому приміщенні (будинку) самі, тоді субсидію не призначають. Субсидія може бути призначена лише особі, на яку відкрито особовий рахунок: уповноваженому власнику (співвласнику) житла; наймачу державного або громадського житлового фонду; членові житлово-будівельного кооперативу; власнику будинку, квартири чи кімнати. У тих випадках, коли власник особового рахунку тимчасово відсутній (перебуває в лікарні, у відрядженні тощо) і не може подати заяву на призна-

чення субсидії, необхідно, щоб він оформив доручення у встановленому порядку на іншу особу. У разі смерті особи, на яку відкрито особовий рахунок, надання субсидії не припиняють за умови, що у житловому приміщенні (будинку) прописані інші особи, яким нараховують плату за житлово-комунальні послуги. До встановлення права власності на житло у разі смерті повноважного власника (співвласника) житла, власника (співвласника) житлового приміщення, на якого було відкрито особовий рахунок, субсидію призначають одній із дієздатних осіб, яка на момент смерті власника житлового приміщення (будинку) була в ньому прописана. Проте, якщо впродовж восьми місяців від дня відкриття спадщини не визначено в установленому порядку повноважного власника (співвласника) житла, власника (співвласника) житлового приміщення, надання субсидії припиняють.

При визначенні величини субсидії середньомісячний сукупний дохід розраховують на підставі кількості осіб, які, по-перше, прописані, а по-друге, на яких нараховують плату за послуги.

У разі зміни цін та тарифів на оплату послуг, на які призначено субсидію, відділи субсидій зобов'язані самостійно провести перерахунки без звертань заявників. В інших випадках перерахунки субсидій роблять лише за звертаннями заявників — отримувачів субсидії.

Основна література

- Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред. П.Д. Павленок. — М., 1997. — С. 288—304.
- Тюття Л.Т., Иванова І.Б. Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посіб. — К.: ВМУРОЛ “Україна”, 2004. — С. 192—203.
- Фирсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы: Учеб. пособие. — М.: Гуманит. изд. центр “ВЛАДОС”, 2001. — С. 136—171.

Додаткова література

Жуков В.І. Соціальна політика: світові тенденції та моделі, застосування в Україні / Соціальна політика та менеджмент у соціальній роботі / За заг. ред. І. Зверевої та Г. Лактіонової. — К.: Науковий світ, 2001. — С. 8—23.

Качан Л. Від родини до України. Адресна державна підтримка сімей з дітьми // Соціальний захист. — 2001. — № 6. — С. 24—33.

Про становище сімей в Україні: державна доповідь за підсумками 2000 року. — К.: Шкільний світ, 2001. — С. 139—154.

Соціальна робота: Короткий енцикл. слов. // Соціальна робота. Кн. 4. — К.: ДЦССМ, 2002. — С. 425.

Соціальна робота: Хрестоматія // Соціальна робота. — Кн. 3. — К.: ДЦССМ, 2002. — С. 371—386.

Скуратівський В.А., Палій О.М., Лібанова Е.М. Соціальна політика. — К.: Вид-во УАДУ, 1997. — 360 с.

Теми для дискусії

1. Поняття “соціальне забезпечення” у науковій літературі та нормативно-правових документах. Сутність основних напрямків соціального забезпечення: пенсійне забезпечення громадян; соціальна допомога малозабезпеченим громадянам; “прожитковий мінімум”; основні принципи формування набору послуг.

2. Сутність адресних соціальних допомог малозабезпеченим верствам населення (соціальна підтримка малозабезпечених сімей, соціальний захист малозабезпечених громадян через надання їм житлових субсидій).

3. Нормативно-правові документи із забезпечення населення субсидіями, основні чинники призначення населенню субсидій.

4. Підвищення заробітної платні як показника соціального захисту.

5. Соціальна робота із заявами і скаргами громадян; застосування комп’ютерних технологій у сфері соціального забезпечення.

4.4. Соціальне страхування

Страхування — це сукупність особливих, замкнутих перерозподільчих відносин між його учасниками з приводу формування за рахунок грошових та інших внесків цільового страхового фонду, призначеного для відшкодування можливого надзвичайного або іншого збитку підприємствам і організаціям та для надання грошової допомоги громадянам.

Функції страхування:

Ризикова — головна функція, оскільки страховий ризик як імовірність настання збитку безпосередньо пов’язаний з основним призначенням страхування — наданням грошової допомоги потерпілим. У межах цієї функції відбувається перерозподіл грошової форми вартості серед учасників страхування у зв’язку з наслідками настання страхових подій.

Попереджувальна — спрямована на фінансування за рахунок частини коштів страхового фонду заходів, спрямованих на зменшення страхового ризику. У страхуванні життя, при накопиченні обумовлених страхових сум за договорами страхування на дожиття, категорія страхування наближається до категорії кредиту. Зберігання грошових сум за допомогою страхування наближається до категорії кредиту. Зберігання грошових сум за допомогою страхування на дожиття пов’язане з потребою в страховому захисті сімейного достатку, тому страхування може виконувати функцію зберігання.

Контрольна функція полягає в суворому дотриманні цільового формування та використання коштів страхового фонду. На основі законодавчих та інструктивних документів здійснюється фінансовий контроль за правильним проведенням страхових операцій.

Роль страхування в забезпеченні безперервності та збалансованості суспільного виробництва виявляється в кінцевих результатах його проведення: оптимізація сфери застосування страхування; показники розвитку страхових операцій; повнота та своєчасність відшкодування збитку та втрат; участь тимчасово вільних коштів страхового фонду в його інвестиційній діяльності.

Наведено основні поняття і терміни, що використовуються в соціальному страхуванні.

Страховик — страхова організація, яка бере на себе зобов'язання відшкодувати збиток або сплатити страхову суму страхувальнику чи особі, на користь якої укладено договір страхування, при настанні страхового випадку, обумовленого в договорі страхування.

Страховальник — фізична (що має повну громадянську дієздатність) або юридична особа, що страхує свій особистий інтерес або інтерес третьої сторони, сплачує страхові премії (платежі) та має право згідно з законом або на основі угоди страхування отримати страхове відшкодування (суму) при настанні страхової події.

Застрахований — особа, в житті якої може трапитися подія, що спричинить, згідно з умовами угоди страхування, виплату страхової суми страховиком.

Об'єкти страхування — життя, здоров'я, працездатність громадян, майно, матеріальні цінності й майнові інтереси громадян та юридичних осіб.

Страхова відповідальність (страхове покриття) — зобов'язання страховика сплатити страхове відшкодування або страхову суму в разі обумовлених наслідків страхового випадку. Основу страхової відповідальності становить встановлений умовами страхування перелік конкретних страхових подій, який обумовлює обсяг страхової відповідальності.

Страховий портфель — кількість діючих угод страхування.

Страхова оцінка — вартість майна, оцінена для цілей страхування.

Страхова сума — сума, в межах якої страховик несе відповідальність згідно з угодою страхування.

Страховий тариф — ціна страхових послуг, виражена у відсотках від страхової суми.

Страхова премія (платіж, внесок) — грошова сума, яку страхувальник сплачує страховику згідно з угодою страхування.

Страховий ризик — термін, що має такі основні значення:

1. Імовірність завдання збитку внаслідок страхового випадку. Розрахована математично, ця імовірність є основою для обчислення страхових тарифів.

2. Конкретна страхова подія, від якої проводиться страхування. У такому розумінні перелік страхових ризиків становить об'єкт страхової відповідальності.

3. Частина вартості майна, що не охоплена страхуванням і формує власний ризик страхувальника.

Страхова подія — юридичний факт, з настанням якого законодавство або договір страхування пов'язують виникнення відповідальності страховика зі сплати страхового відшкодування.

Страховий збиток — вартість знищеного та втрачена вартість частково пошкодженого майна, визначена на підставі матеріального вираження шкоди, завданої страхувальнику чи третім особам, на користь яких укладено договір страхування.

Страхове відшкодування — сума, що сплачується на покриття страхового збитку. В особистому страхуванні кошти, які сплачуються страховиком, називаються страховою сумою.

Страховий поліс — основний страховий документ, який забезпечує всю повноту взаємної відповідальності сторін згідно з укладеною страховою угодою.

Страховий сертифікат — допоміжний страховий документ, що підтверджує укладання сторонами страхової угоди та підтверджує вступ угоди в силу з моменту сплати страхової премії страхувальником.

Страховий акт — документ, де страховик або його представник фіксує факт, причину та наслідки страхового випадку.

Франшиза — обумовлена договором страхування частка страхового збитку, яка не підлягає відшкодуванню страховиком. Є умовна і безумовна франшизи. При першій з них страховик звільняється від відповідальності за збиток, якщо його розмір не перевищує розміру франшизи, і збиток підлягає відшкодуванню повністю, якщо його розмір перевищує франшизу. При безумовній франшизі відповідальність страховика визначається розміром збитку за мінусом франшизи.

Страховий брокер — незалежна юридична або фізична особа, яка має ліцензію на проведення посередницьких операцій з укладання угод між страховиком та страхувальником. Страховий брокер діє від імені та за дорученням страховика, а в пере-страхуванні — від імені та за дорученням страховика за прямим страхуванням.

В основі класифікації страхування лежать два критерії: відмінності між об'єктами страхування та обсягами страхової відповідальності. Відповідно до цього застосовуються два типи класифікації: за об'єктами страхування та величиною небезпеки. Перший тип є загальним для всіх видів страхування, другий — охоплює тільки майнове страхування. Страхування може проводитися як в обов'язковому, так і в добровільному порядку.

Принципи обов'язкового страхування:

1. Обов'язкові види страхування встановлюються законом, згідно з яким страховик зобов'язаний застрахувати відповідні об'єкти, а страхувальник — вносити відповідні платежі. Суцільне охоплення обов'язковим страхуванням вказаних в законі об'єктів.

2. Автоматичність поширення обов'язкового страхування на об'єкти, зазначені в законі.

3. Дія обов'язкового страхування не залежить від факту внесення страхових платежів. У випадку, коли страхувальник не сплатив належні страхові внески, вони відшкодовуються в судовому порядку.

4. Безстроковість обов'язкового страхування.

Принципи добровільного страхування:

1. Добровільне страхування діє як на підставі закону, так і на добровільних засадах. Закон визначає об'єкти, які підлягають добровільному страхуванню, та загальні умови страхування. Конкретні умови регулюються правилами страхування, які розробляються страховиком.

2. Вибіркове охоплення добровільним страхуванням пов'язане з тим, що не всі потенційні страхувальники бажають брати в ньому участь. Крім того, за умовами страхування діють обмеження для укладання угод.

3. Добровільне страхування завжди обмежене терміном страхування. При цьому початок і закінчення терміну обумовлюються в договорі, оскільки страхове відшкодування або страхова сума підлягають сплаті, якщо страховий випадок трапився в період страхування. Безперервність добровільного страхування можна забезпечити тільки шляхом повторного переукладання договору на новий термін.

4. Угода добровільного страхування починає діяти тільки при сплаті разового або першого страхового внеску.

5. Величина страхового забезпечення в добровільному страхуванні залежить від власного бажання страхувальника.

До видів страхової діяльності в особистому страхуванні належать:

- страхування життя;
- пенсійне страхування;
- страхування від нещасних випадків та хвороб;
- медичне страхування.

Кожен з цих видів страхової діяльності має свій конкретний об'єкт страхування та перелік страхових ризиків, на випадок настання яких укладаються угоди страхування.

Страхування життя

Страхування життя пов'язане з такими ризиками: смерть страхувальника (застрахованої особи); тимчасова і постійна втрата працездатності; закінчення трудової діяльності у зв'язку з виходом на пенсію за віком; дожиття страхувальника до закінчення терміну страхування або обумовленого договором віку. Настання цих подій, крім останньої, може суттєво знизити сімейний дохід страхувальника. У зв'язку з цим важлива виплата відповідних сум за особистим страхуванням і матеріальною підтримкою для сім'ї у важкі періоди життя.

Імовірність настання таких випадків у житті сприяє розвитку відповідних видів страхування.

Важливими моментами при визначенні поняття “нещасний випадок” є раптовість та короткочасність його для застрахованого.

Змішане страхування життя — найбільш поширений вид страхування, оскільки до ризику дожиття до закінчення терміну страхування можуть бути приєднані й інші ризики, пов'язані з життям, здоров'ям, працездатністю страхувальника.

Страхування дітей дає змогу забезпечити інтереси дитини (застрахованої особи). У цьому випадку страхувальниками виступають батьки або інші родичі дитини, а застрахованими — діти. На користь однієї дитини може бути укладено декілька договорів одним чи різними страхувальниками.

Пенсійне страхування проводиться для осіб похилого віку з метою забезпечення громадян додатковим доходом при виході на пенсію.

Страхування рент здійснюється з метою отримання додаткового доходу в обумовлені терміни або довічно шляхом виплати ренти на накопичену суму.

Страхування на випадок смерті гарантує виплату відповідної суми у випадку смерті страхувальника.

Змішане страхування життя є одним з основних видів особистого страхування. Договори страхування укладаються з працездатними фізичними особами. Однак страхова компанія має право ввести обмеження щодо застрахованих осіб, наприклад, інвалідів, а також ввести вікові обмеження. Наприклад, застрахованими не можуть бути громадяни молодші 16 років та старші 70 років.

Пенсійне страхування

У випадку, коли угодою встановлюється, що зобов'язання страховика здійснювати страхові виплати настає при досягненні застрахованою особою пенсійного віку, страхові виплати справді набувають значення додаткової пенсії. Страхування додаткової пенсії покликане доповнювати систему державного пенсійного забезпечення, якого нині недостатньо для того, щоб гарантувати нормальний рівень життя громадянам пенсійного віку.

Договір пенсійного страхування може бути укладений як з громадянами (фізичними особами), так і з юридичними особами — спілками, товариствами, підприємствами тощо. Договір страхування пенсії також може бути укладений однією особою на користь іншої. Страховою подією є досягнення застрахованою особою пенсійного віку.

Договори страхування можуть бути укладені з дієздатними громадянами. Максимальний вік застрахованої особи на момент укладання договору страхування для жінки звичайно обмежений 54 роками, а для чоловіків — 59 роками, тобто за рік до пенсійного забезпечення. Однак є програми пенсійного страхування, які передбачають виплату пенсії з наступного місяця після моменту сплати страхового внеску. Страхування грома-

дян, як правило, розпочинається незалежно від стану здоров'я на момент укладання угоди.

Страхова сума встановлюється в договорі страхування в розмірі суми періодичних страхових виплат. В угодах пенсійного страхування вони можуть називатися пенсіями. Іноді в угоді страхування може бути передбачена участь особи в прибутку, який страхова організація отримує в результаті інвестування страхових внесків з цього виду страхування.

Розмір пенсії, який буде отримувати застрахована особа, залежить від таких обставин:

- 1) величини внесених страхових платежів;
 - 2) кількості років, які пройшли з моменту укладання договору страхування (та першого внеску) до початку пенсійних виплат: чим більший період накопичення, тим більша накопичена сума і тим вищий може бути розмір пенсії за інших рівних умов;
 - 3) віку застрахованої особи: чим старша застрахована особа, тим менший період накопичення і тим більший страховий внесок, який повинен бути сплачений;
 - 4) статі застрахованої особи: ця обставина впливає на розмір пенсії, оскільки вона пов'язана з тривалістю життя застрахованої особи та визначає тривалість періоду виплат пенсій і необхідний для цього страховий фонд.
- Звичайно величина страхового внеску для жінок в 1,5 раза більша, ніж для чоловіків. Однак є програми страхування, в яких розмір страхового внеску не залежить від статі.

Індивідуальне страхування від нещасних випадків

Страхування від нещасного випадку передбачає виплату компенсації при отриманні інвалідності, тимчасовій втраті працездатності або в разі смерті застрахованого внаслідок нещасного випадку.

Не страхують інвалідів I, II, III груп, що не працюють. Якщо страхуються діти чи школярі від нещасних випадків, то страхувальниками є батьки та інші родичі незалежно від їхнього віку, а застрахованими — діти та школярі.

За правилами страхування від нещасного випадку можуть бути застраховані громадяни віком від 1 до 75 років. Страхова

сума визначається за згодою сторін і може бути встановлена або як одна сума за страхування всіх ризиків, або окремо за кожним ризиком. Страховий внесок обчислюється на підставі розмірів страхової суми і тарифної ставки.

Страхова сума підлягає виплаті, якщо в результаті нещасного випадку, який трапився із застрахованим впродовж терміну страхування, наступить втрата здоров'я, тимчасова втрата працездатності, інвалідність I, II, III груп або смерть застрахованого. Страхова сума у зв'язку зі смертю сплачується, якщо вона сталася протягом одного року з дня настання випадку.

За наслідками нещасного випадку сплачується такий відсоток від страхової суми, на скільки застрахований втратив здоров'я. При цьому всі виплати обмежуються величиною однієї страхової суми, на яку було укладено договір страхування.

Добровільне медичне страхування

Страховик несе відповідальність за оплату медичної допомоги, наданої за програмою добровільного медичного страхування в медичних закладах. Страхувальниками визнаються юридичні та дієздатні фізичні особи, які уклали зі страховиком договори страхування. Застрахованими можуть бути громадяни віком від 16 до 60 років, за винятком інвалідів I, II, III груп та осіб, визнаних недієздатними.

Страховим випадком є звернення застрахованої особи до медичного закладу. Договір страхування може бути укладений на таких умовах:

- гарантоване надання повного обсягу медичної допомоги;
- гарантоване надання медичних послуг при амбулаторному лікуванні;
- гарантоване надання медичних послуг при стаціонарному лікуванні.

Страхова сума може бути різною для кожної програми або однаковою для всіх обраних програм.

Залежно від результатів попереднього медичного огляду застрахованому встановлюється відповідна група здоров'я — I, II, III.

Страхування відповідальності

Страхування відповідальності — це галузь страхування, де його об'єктом виступає відповідальність перед третіми (фізичними та юридичними) особами, яким може бути завданий збиток (школа) внаслідок будь-якої дії або бездіяльності страхувальника. Метою страхової відповідальності є страховий захист економічних інтересів страхувальників, здатних заподіяти шкоду третім особам.

Страхування відповідальності передбачає можливість завдання шкоди як здоров'ю, так і майну третіх осіб, яким в силу закону чи за рішенням суду і здійснюються відповідні виплати, що компенсують заподіяну шкоду. Характерним для цієї галузі страхування є те, що поряд зі страховиком і страхувальником, третьою стороною відносин можуть виступати будь-які, невизначені раніше, треті особи. При здійсненні страхувальником страхового платежу не встановлюється особа застрахованого, тобто фізична чи юридична особа, якій має сплачуватися відшкодування. Це з'ясується тільки при встановленні страхового випадку.

Страховим ризиком визнається факт настання відповідальності страхувальника. Особливістю страхування відповідальності є порядок визначення в договорі страхової суми — ліміту відповідальності. Сторони встановлюють в договорі ліміт відповідальності страхувальника, який бере на себе страховик, що може виникнути при спричиненні страхувальником шкоди (збитків) третім особам.

Соціальне страхування є важливою соціальною технологією, яка лежить в основі систем соціальної роботи у зарубіжних країнах світу.

Основна література

Социальная работа: Учеб. пособие / Под общ. ред. проф. В.И. Курбатова. — 2-е изд., перераб. и доп. — Ростов н/Д.: Феникс, 2003.

Тюття Л.Т., Іванова І.Б. Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посіб. — К.: ВМУРОЛ "Україна", 2004. — С. 204—211.

Додаткова література

Добірка документів з питань соціального страхування. — К., 2002.

Кашенко О.Л., Борисова В.А. Соціально-економічні основи страхування: Навч. посіб. — Суми, 1999. — С. 4—8, 10—14, 52—58, 61—65, 68—72.

Методичні рекомендації по соціальному страхуванню. — Чернівці: Прут, 1999.

Надточій Б. Соціальне страхування у контексті історії // Соціальний захист. — 2003. — № 2. — С. 20—24.

Соціальна робота: Короткий енцикл. слов. // Соціальна робота. — Кн. 4. — К.: ДЦССМ, 2002. — С. 455, 456.

Теми для дискусії

1. Сутність соціального страхування як технології соціальної роботи, його зміст, основні напрямки, функції.
2. Види страхової діяльності: страхування життя; пенсійне страхування; страхування від нещасних випадків та хвороб; медичне страхування; страхування відповідальності.
3. Соціальний працівник у системі соціального страхування.
4. Різні системи соціального страхування у практиці соціальної роботи.

4.5. Соціальна діагностика, експертиза, профілактика

Соціальна діагностика — комплекс способів, за допомогою яких визначають рівень соціального благополуччя / неблагополуччя і соціального здоров'я певного соціального середовища (мікросоціуму). Соціальна діагностика здійснюється на основі міждисциплінарних зв'язків соціальної роботи із соціологією, педагогікою, психологією, економікою та іншими сферами наукового знання.

Соціальна діагностика відрізняється від психологічної діагностики більш широким спектром об'єктів вивчення чи дослідження, застосування методів накопичення, аналізу і обробки інформації. Соціальна діагностика розглядається стосовно психологічної діагностики як технологія соціальної роботи і метод соціальної роботи чи її психологічне забезпечення. Соціальна діагностика спрямована на суб'єктів соціальної роботи: клієнтів, споживачів соціальних послуг, різних груп населення. Соціальна діагностика проводиться, як правило, на мезо- і макрорівні соціальної роботи.

Як технологія соціальної роботи соціальна діагностика використовує такі методи накопичення і збору інформації: соціологічні; педагогічні; психологічні.

Соціологічні методи. Аналіз соціуму проводиться за такими показниками:

- економічний стан особистості, соціальної групи, спільноти, общини;
- соціально-побутові умови життя громадян;
- соціальні взаємозв'язки, їх адекватність, відповідність соціальному статусу, рівню освіти особистості, її запитів, потреб, соціального оточення;
- наявність / відсутність соціальних хвороб (алкоголізм, наркоманія, бідність, бездомність, соціальна ізоляція, маргіналізація тощо) з погляду соціального порядку, соціальних відносин, соціальних змін, способу життя, суспільних станів, міжособистісних стосунків;

- духовна сфера;
- соціальні інтереси, потреби, запити особистості;
- регіональні особливості, їх вплив на соціальне самопочуття особистості;
- наявність соціальної інфраструктури.

Основні підходи формуються за провідними напрямками соціології: вікової, соціології відхилень, громадської думки, вільного часу, культури, інвайронментальної, масових комунікацій, медицини, науки, молоді, міста, організацій, освіти, повсякденного життя, політики, праці, розуміння, релігії, сім'ї, театру, спорту, управління.

Методи збору і накопичення інформації: соціологічні дослідження з вивчення громадської думки; опитування з різних соціальних проблем окремих цільових груп і категорій громадян; фокус-групи; інтерв'ювання; соціометрія; спостереження; метод документалістики; статистичні дані.

Педагогічні методи. Вивчення, дослідження рівня ціннісних орієнтацій, ідеалів, еталонів поведінки, соціалізації (соціальної адаптації, індивідуалізації, інтеграції).

Методи педагогічного дослідження:

1. Педагогічне спостереження.
2. Анкетування з метою виявлення ціннісних орієнтацій, духовних запитів і потреб, рівня освіченості й культури.
3. Соціально-педагогічний експеримент.

Психологічні методи. Вивчення психологічного самопочуття, психологічного мікроклімату, психологічної сумісності в мікросоціумі, рівня психологічної культури.

Методи психологічної діагностики:

1. Психологічне спостереження.
2. Анкетування.
3. Інтерв'ювання.

Експертне оцінювання спрямоване на суб'єктів соціальної роботи, проводиться висококваліфікованими спеціалістами з метою виявлення рівня надання соціальних послуг. Метою експертного оцінювання є вивчення стану окремої сфери системи соціального захисту населення (духовної, соціальної, політичної), її сфер призначення (освіти, праці і соціальної політики, охорони здоров'я, соціальних служб для молоді, культури та

ін.), її компонентів (соціальний захист пенсіонерів, інвалідів, дітей, жінок, молоді та ін).

Методичні підходи і вимоги:

1. Оцінювання ситуації:

- фактори, які зумовлюють незадовільний стан;
- напрямки, тенденції, найбільш характерні для певної ситуації;
- особливості, специфіка розвитку найбільш важливих складових (галузі, структури, служби);
- найбільш характерні форми роботи, засоби, за допомогою яких здійснюється діяльність.

2. Аналіз діяльності організацій, служб, які здійснюють цю діяльність. Щодо соціальної роботи це можуть бути залежно від ділянки соціальної роботи такі організації:

- державні служби;
- громадські фонди і організації;
- спеціальні заклади;
- благодійні, спонсорські організації, приватні ініціативи.

Оцінювання їх діяльності спрямоване на виявлення тенденцій в їх розвитку, визначення їх рейтингу в суспільній думці.

Експертне оцінювання проводять спеціальні центри, експертизи, наукові інформаційно-аналітичні центри, лабораторії експертів, незалежні експертні групи та окремі експерти. Останнім часом їх діяльність актуалізується, оскільки нестабільність у суспільстві, а також у соціальній сфері породжує необхідність в науковому аналізі рішення щодо виходу з кризової ситуації. Експертні організації створюються при державних закладах і службах, а також на громадських засадах, в комерційних структурах, навчальних центрах.

Залежно від рівня професіоналізму і можливості охопити експертним аналізом різні за обсягом роботи організацій і розрізняється зміст діяльності, характер підсумкових результатів експертизи.

Методика експертної роботи включає низку етапів:

- у кожному окремому випадку для проведення експертного оцінювання визначається коло експертів (з можливим курсом серед них);
- виявляються проблеми;

- намічається план і час дій;
- розробляються критерії для експертного оцінювання;
- визначаються форми і способи, в яких будуть виражені результати експертизи (це може бути аналітична записка, матеріали для вивчення, круглий стіл, конференція, виступи експертів, публікації).

Головні проблеми будь-якого експертного методу можна віобразити у вигляді вимог:

1. Інтерпретація результатів:
 - рівень компетентності експертів із соціальних професійних проблем: економічних (ефективність), соціальних, політичних, психолого-педагогічних, духовно-моральних, екологічних;
 - рейтинг експертів: відповідно до взаємного оцінювання, громадської думки, посадового принципу тощо;
 - коефіцієнт компетентності експертів при визначенні основної думки, оцінки.
2. Створення обстановки вільного обговорення.
3. Заключна дискусія.
4. Вироблення рекомендацій із проблеми, яка досліджується, висновки про доцільність тих чи інших пропозицій, а також з їх впровадження.

Соціальна профілактика — технологія соціальної роботи, що становить комплекс взаємопов'язаних заходів, спрямованих на попередження соціальних проблем, соціальної дисгармонії, соціальних наслідків тиску на особистість складних умов життя, негативних умов соціалізації.

Соціальна профілактика здійснюється на різних рівнях соціальної роботи і соціальної системи суспільства.

Мікрорівень

Напрямки:

1. Соціальна робота з дітьми і молоддю із формування про-соціальної поведінки, попередження відхилень у поведінці, формування здорового способу життя, формування і розвитку життєвої компетентності, розвитку соціальної культури, розвитку і підтримки соціальних талантів, сприяння самореалізації і самоактуалізації.

Форми і методи роботи: просвітницькі курси, інформаційні видання, тренінги і семінари, телевізійні передачі, фестивалі, конкурси тощо.

2. Соціальна робота з дітьми і молоддю груп ризику з метою попередження соціальних і психологічних наслідків антиправних вчинків, саморуйнівної поведінки, негативної соціалізації та адаптації.

Форми і методи роботи: створення реабілітаційного середовища, формування цінностей, орієнтацій, норм, еталонів, корекція психологічного стану шляхом проведення групової тренінгової соціальної роботи, просвітницької, інформаційної, залучення до волонтерської допомоги.

3. Соціальна робота з малозабезпеченими сім'ями і громадянами, самотніми, непрацевдатними з метою попередження негативних соціально-психологічних наслідків бідності, соціальної ізоляції, інвалідності та інших соціальних проблем.

Форми і методи роботи: своєчасне виявлення громадян груп ризику, формування щодо них банку даних, надання пенсій, пілльг, допомог, проведення соціально-психологічної підтримки (консультації, тренінги, групи взаємодопомоги), соціально-педагогічна робота (організація дозвілля і рекреаційної діяльності, клубної роботи, соціально-культурної діяльності тощо).

Мезорівень

Напрямки:

1. Нормативно-правові документи, які регулюють правові основи соціального захисту окремих категорій громадян.
2. Соціальні програми, спрямовані на поліпшення соціального забезпечення бідних, малозабезпечених громадян.
3. Заклади, соціальні служби для соціальної роботи з клієнтами групи ризику.
4. Працевлаштування, центри зайнятості для безробітних.
5. Просвітницька соціальна робота в мікросоціумі.
6. Посередницька соціальна робота в общині.

Макрорівень

Напрямки:

1. Законодавство, яке регулює правові основи соціального захисту населення.

2. Державні програми і проекти з попередження негативних явищ у дитячому і молодіжному середовищах.

3. Державні програми і проекти із соціальної підтримки окремих категорій громадян.

4. Благодійництво, меценатство.

Залежно від того, на якому етапі розвитку проблеми та її впливу на ту чи іншу соціальну групу вживаються профілактичні заходи, виділяють такі види профілактики:

- первинна — діяльність, спрямована на попередження виникнення проблеми;
- вторинна — діяльність, спрямована на попередження загострення проблеми та її наслідків серед осіб, які відчули на собі її вплив;
- третинна — робота, яка проводиться з особами, які постраждали від проблеми, і спрямована на попередження її рецидивів.

Профілактика будь-якої соціальної проблеми має бути спрямована як на соціальне середовище, в якій вона виникає, так і на особистість, яка від цієї проблеми страждає.

На основі аналізу соціальних і особистісних факторів проблеми визначаються завдання соціальної профілактики:

- дослідити причини і фактори проблеми чи негативного соціального явища;
- встановити ресурси, які є необхідними для подолання проблеми чи виявити ті, що існують;
- подолати негативний вплив середовища;
- розширити можливості для задоволення потреб, подолання проблем, повноцінної життєдіяльності (підвищити соціальні ресурси);
- подолати особистісні фактори, які сприяють виникненню чи загостренню проблем чи заважають її вирішенню;
- підвищити особистісні ресурси, здатність особистості адекватно реагувати на проблеми, подолати їх і задовольнити потреби;
- організувати взаємодію суб'єктів у подоланні проблеми, організувати діяльність, спрямовану на попередження і подолання проблем.

Структура соціальної профілактики:

- Постановка і дослідження проблеми; планування діяльності, організаційна і методична підготовка; вплив на особистість (профілактична інтервенція) і вплив на проблемне середовище.
- Вплив на особистість: підвищення ресурсів особистості, корекція негативних особистісних якостей; розвиток якостей, які підвищують адаптивні можливості особистості, формування адекватного ставлення до проблеми.
- Вплив на проблемне середовище: попередження негативного впливу середовища шляхом попередження негативного впливу об'єктивних факторів, попередження негативного впливу інших осіб, підвищення можливостей задоволення потреб.
- Моніторинг проблеми, аналіз ефективності профілактичних дій.

Методи профілактичної роботи

1. Дослідження, діагностика, прогноз розвитку проблеми: дослідження причин проблеми, стану її розвитку, чинників, які її визначають; аналіз ефективності реалізації профілактичних програм.

2. Попередження негативної дії об'єктивних факторів: вплив на об'єктивні (природні, матеріальні, економічні) причини і чинники проблеми (подолання, нейтралізація, попередження, компенсація наслідків).

3. Попередження негативного впливу соціального оточення: розповсюдження негативних цінностей, взірців поведінки, захист від шкідливої дії інших людей.

4. Підвищення ресурсів середовища: створення чи підвищення можливостей для подолання проблеми і факторів, які її створюють, пошук альтернативного проблемі способу життя, повноцінного задоволення потреб індивідів.

5. Формування адекватного уявлення про проблему і ставлення до неї: формування свідомого ставлення людей до проблеми та її причин (знань, поглядів, переконань, установок тощо).

6. Виявлення і корекція особистісних якостей, які знижують адаптивні можливості людини: попередження негативного розвитку, нейтралізація і корекція прояву негативних ознак особистості.

7. Розвиток якостей, які підвищують адаптивні можливості людини: розвиток якостей, необхідних для подолання проблеми.

8. Організація та координація профілактичної роботи.

Методи профілактичної інтервенції

Профілактична інтервенція — цілеспрямований вплив на цільову групу профілактики з метою зміни її ставлення до проблеми і подолання суб'єктивних факторів, властивих її представникам (уявлення, погляди, переконання, мотиви, інтереси, звички, стереотипи поведінки, ціннісні орієнтації), які призводять до проблеми. Вона, як правило, здійснюється шляхом інформування представників цільової групи і залучення їх до певних видів діяльності. Профілактична інтервенція має допомогти людині змінити свою поведінку стосовно проблеми — навчитися не створювати чи уникати її.

Для визначення змісту і методів профілактичної інтервенції необхідно проаналізувати особливості цільової групи профілактики. При цьому слід враховувати особливості конкретних осіб чи груп, на які спрямовується профілактика в момент профілактичної інтервенції.

- Як ставляться представники цільової групи до проблеми (явища): позитивно, негативно, нейтрально чи не знають про проблему? У чому причини такого ставлення?

- Що представники цільової групи знають про проблему? Які з них некоректні? Яких знань не вистачає для свідомого вибору поведінки стосовно проблеми?

- Які особливості поведінки, способу життя цільової групи сприяють появі, загостренню і неподоланню проблеми?

- Як представники цільової групи ставляться до профілактики цієї проблеми? Яка можлива мотивація їх участі у профілактичних заходах?

- Яка інформація може змінити некоректні уявлення, ставлення і поведінку представників цільової групи щодо проблеми, забезпечити адекватні уявлення, свободу свідомого вибору поведінки?

- Які уміння і навички, особистісні якості бажано сформулювати представникам цільової групи для подолання проблеми та її причин?

- Які вікові, статеві, соціокультурні особливості цільової групи необхідно врахувати при визначенні змісту профілак-

тичної інтервенції? Яка інформація і діяльність можуть бути незрозумілими, неприйнятними, шкідливими для них, зважаючи на наведені особливості?

- У яких формах і за допомогою яких методів профілактична інтервенція буде найбільш ефективною і досяжною для цільової групи?

Основні методи профілактичної інтервенції: лекція, бесіда, дискусія, дискусія театралізована, диспут, кіно-, відеолекторій, рольова гра, тренінг, соціальна реклама.

Сутність соціальної діагностики, соціальної експертизи і соціальної профілактики — виявити і попередити виникнення і розповсюдження негативних соціальних процесів і явищ, створити сприятливі умови для реалізації технологій соціальної роботи, спрямованих на допомогу особистості.

Основна література

Дети в кризисных ситуациях: профилактика негативных явлений и социально-психологическая помощь / Под общ. ред. И.Д. Зверевой. — К.: Наук. світ, 2001. — 63 с. — (Б-чка соц. работника / соц. педагога). — (Благополучие детей и молодежи: возможности соц. работы).

Діяльність соціальних служб для молоді. — К., 1998.

Социальная работа: Учеб. пособие / Под общ. ред. В.И. Курбатова. — 2-е изд., перераб. и доп. — Ростов н/Д.: Феникс, 2003. — С. 159—178, 192—203.

Соціальна робота: технологічний аспект: Навч. посіб. / За ред. А.Й. Капської. — К.: Центр навч. літ., 2004. — С. 70—91.

Соціальна робота: Короткий енцикл. слов. — Соціальна робота. — Кн. 4. — К.: ДЦССМ, 2002. — С. 140—144, 372.

Технология социальной работы: Учеб пособие. / Под ред. И.Г. Зайнышева. — М.: Гуманит. изд. центр "ВЛАДОС", 2002. — С. 36—48.

Тюття Л.Т., Іванова І.Б. Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посіб. — К.: ВМУРОЛ "Україна", 2004. — С. 212—219.

Теми для дискусії

1. Сутність соціальної діагностики в соціальній роботі. Етапи і основні принципи соціальної діагностики.
2. Особливості діагностичних методів в соціальній роботі: соціологічних, педагогічних, психологічних.
3. Специфіка соціальної експертизи: методичні підходи і вимоги до проведення експертного оцінювання; етичний характер соціальної експертизи стосовно окремої особистості чи цільової групи клієнтів; соціальна експертиза соціальних проєктів.
4. Особливості застосування соціальної профілактики в соціальній роботі: мета, завдання, напрямки соціальної профілактики, сфери призначення.
5. Особливості проведення соціальної профілактики на макро-, мезо- і мікрорівнях соціальної структури суспільства.
6. Сутність структури і методів профілактичної роботи.

4.6. Соціальна корекція і терапія

Соціальна корекція — це діяльність соціального суб'єкта з виправлення тих особливостей психологічного, педагогічного і соціального плану, що не відповідають прийнятним у суспільстві моделям і стандартам.

Корекційний вплив здійснюють в різних напрямках.

Відновлення — відтворення тих якостей соціального об'єкта, що переважали до появи відхилення.

Компенсування — посилення якостей діяльності соціального об'єкта, що можуть замінити втрачене в результаті певних порушень.

Стимулювання — активізація позитивних якостей, діяльності соціального об'єкта, формування визначених ціннісних орієнтацій, установок окремих клієнтів, створення позитивного емоційного фону і відносин у мікросоціумі.

Виправлення — заміна негативних властивостей, якостей соціального об'єкта на позитивні.

Соціальна корекція здійснюється на загальному позитивному тлі взаємодії соціального середовища з індивідом і в таких напрямках: соціальна корекція взаємодії клієнта і середовища в умовах психологічної корекції індивідуального випадку, корекції соціальних наслідків психологічної проблеми, погіршення матеріального становища, біхевіоральних проблем, соціальної корекції взаємовідносин в ситуації конфлікту.

Виділяють такі методичні підходи: психолого-педагогічні, соціальне навчіння, соціальна корекція конфліктної ситуації.

Психолого-педагогічні методи корекційного впливу

Придушення — суворе припинення та обмеження дій і вчинків особистості, щоб уникнути тих з них, які можуть нанести шкоду. Соціальний працівник силою свого авторитету намагається припинити прояви агресії, приглушити їх і, зайнявши лідируючу позицію, підкорити собі.

Витиснення — метод викликати інший, більш благополучний стан, замінюючи тим самим агресивне переживання. Він

використовується з метою усунути негативні прояви через включення особистості в діяльність. Вибудовується ланцюжок дій, які спрямовані на зняття неблагополучного стану: витіснити — замінити — відволікти. Цей метод використовується, коли неблагополучний стан вже не є ситуативним, а наближається до асоціальної поведінки, але призупинити ці негативні прояви немає можливості внаслідок певних обставин, індивідуальних особливостей об'єктів, динаміки стану.

Ігнорування — спеціально інструментована здатність не звернути увагу на неблагополучний стан особистості. Метод використовується для поступового вгасання несприятливого стану. Метод є виправданим, коли неблагополучний стан наближається до спаду, спостерігається вгасання негативних емоцій, але якщо сильні переживання перебувають в апогеї свого розвитку, використання цього методу виключається.

Санкціонування (яке обмежується часом) — метод, який зумовлює дозвіл і право на прояви певного неблагополучного стану (апатії, смутку, нудьги), незважаючи на те, що воно не виправдовує очікувань оточення і відхиляється від соціальних норм і цінностей. Мета — поступовий вихід зі стану сильних переживань і їх вгасання. Використання санкціонування не дозволяється, коли індивід перебуває у стані злості, гніву, ненависті для того, щоб допомогти запобігти пригніченому стану, ситуації “емоційного зараження”, довготривалості й повторюваності певних станів.

Концентрація на позитивному — зосередження на позитивному в самій особистості та переорієнтація уваги на позитивне в об'єкті, в іншій людині, проти якої була спрямована злість, роздратованість, гнів. Мета — навчити індивіда саморегуляції, самоконтролю, встановленню рівноваги між зовнішніми впливами, внутрішнім станом і формами поведінки людини.

Соціальне навчіння — навчання поведінці шляхом спостереження та імітації і під впливом заохочень і покарань. Завдання соціального працівника — заохочувати кооперативну поведінку клієнта, його намагання до співробітництва, навчання позитивного мислення через використання позитивних формулювань тощо. За допомогою спостереження і подальшої поведінкової практики індивід у змодельованих ситуаціях може розвинути у собі впевненість у тому, що в інших ситуа-

ціях він буде вести себе більш ефективно. У міру того, як клієнт починає отримувати задоволення від своєї нової поведінки, у нього формується більш позитивне сприйняття себе. Якщо поліпшення досягнуто, воно буде утверджуватися міцним, якщо клієнти приписуватимуть його факторам, які знаходяться під їх контролем, а не соціального працівника.

Соціальна корекція в умовах конфлікту проводиться соціальним працівником у напрямку пом'якшення напруженості, яка виникла у соціумі, взаємовідносинах між особистістю і соціальним середовищем, різними соціальними групами. Соціальна робота у розв'язанні конфліктних ситуацій спирається на технологічні прийоми конфліктології і соціальної психології.

Методичні прийоми: переговори, посередництво, інтегральна угода.

Переговори — пошук згоди за допомогою безпосереднього обговорення між учасниками конфлікту.

Посередництво — спроба нейтральної третьої сторони розв'язати конфлікт за рахунок поліпшення комунікації і висунення пропозицій.

Інтегральна угода — угода між сторонами конфлікту, в якій поєднуються інтереси обох сторін у напрямку взаємної згоди. В умовах інтегральної угоди позиція “я виграв — ти програв” перетворюється на позицію “я виграв — ти виграв”. Ключовим фактором у розв'язанні конфліктів є довіра сторін.

Соціальна терапія

Соціальна терапія — цілеспрямований процес практичного впливу відповідних державних структур, громадських організацій та об'єднань, у тому числі й релігійних, на конкретні форми прояву соціальних відносин чи соціальних дій. Соціальна терапія здійснюється на фоні загального складного становища особистості чи соціальної групи, соціального неблагополуччя, коли соціальна проблема розглядається з погляду соціальної хвороби, яка потребує вилікування.

У соціальній терапії як технології соціальної роботи застосовуються прийоми, техніки впливу на особистість та її оточення з огляду на специфіку соціальної ситуації, зміст, завдання соціальної терапії, рівень соціальної структури суспільства, на якому вона проводиться.

Психотерапія

З великої кількості методів психотерапії в практиці соціальної роботи широко застосовуються: сугестивна психотерапія, групова, поведінкова, сімейна, ігрова, раціональна психотерапія, самонавіювання.

Найбільш дієві методи соціальної терапії: трудова, терапія самовиховання, методи поведінкової терапії у групі, дискусійна терапія, соціотерапія, музикотерапія, ритмотерапія, арттерапія, кольоротерапія, психогімнастика, натурпсихотерапія, логотерапія, бібліотерапія, імаготерапія.

Трудова терапія заснована на тонізуючому та активізуючому впливі праці на психофізичну сферу людини.

Терапія самовиховання — активний процес формування людиною себе як особистості відповідно до поставленої мети на основі соціально обумовлених уявлень про ідеал власного “я”. Метод самовиховання є найбільш успішним, якщо застосовувати його на базі аутогенного тренування. У технологічному аспекті цей метод включає такі прийоми: 1) самовивчення, самооцінку; 2) переоцінку власної особистості; 3) самоаналіз, переоцінку минулого, виявлення індивідуальних психологічних бар’єрів; 4) створення бажаного образу “я”; 5) формулювання індивідуальних формул намірів; 6) використання прийомів самопереконання, самозаохочення і самонавіювання; 7) сюжетну сенсорну репродукцію поведінки “Я — образу” в різних ситуаціях діяльності й спілкування; 8) “накладання” стереотипів “Я-образу” на реальну поведінку в процесі повсякденного життя і діяльності.

Методи поведінкової терапії в групі спрямовані на формування соціальних умінь і навичок. Методичні прийоми поведінкової терапії визначаються метою соціального впливу на клієнта, створення такого соціального фону, в якому особистість набуває впевненості в собі, власних можливостях, формується її життєва компетентність, створюються умови для набуття самостійності й незалежності.

Розрізняють такі види тренінгових занять: тренінг подолання боязкості, тренінг активності, виявлення власної думки, подолання підвищеної чутливості до критики та оцінок оточення, проведення дискусії на певну тему в групі, розвиток на-

вичок конструктивного спору. Використовують різні поведінкові тренінги, основу яких становлять різнобічні вправи, наприклад, створення ситуацій підвищеної складності чи різні методики оцінювання реакцій клієнта групою тощо.

Дискусійна терапія — обговорення в групі соціальної проблеми чи життєвої ситуації клієнта з метою позитивного впливу на нього, використовуючи групову динаміку. Основні змістовні моменти групової дискусії: розкриття проблем, пов’язаних із самостійністю, відповідальністю й активністю; формування адекватного ставлення до проблеми, яку необхідно вирішити, активної мотивації до участі у роботі групи, норм і традицій групи; аналіз групової динаміки з виходом на проблематику окремої людини.

Соціотерапія — вплив на соціальне оточення клієнта за допомогою державних і громадських організацій.

Музикотерапія — один із давніх методів впливу на психіку особистості, який може використовуватися і в медичних цілях. Групові, індивідуальні музикотерапевтичні заняття включають в себе, із врахуванням актуальної ситуації в групі, музичну тему, яка викликає у слухачів переживання, пов’язані з їхнім минулим, сьогоденням і майбутнім. Відомо, що цей метод є найбільш ефективним, якщо музичний твір виконує сам терапевт, тому що це сприяє виникненню обставин спонтанного взаємовпливу, більшої аутентичності, довірливості. Складання музичної програми потребує певної режисури, знання потреб, рівня культури клієнтів, які беруть участь у цьому терапевтичному впливі.

Ритмотерапія тісно пов’язана з музикотерапією та іншими засобами мистецтва, ритмом природи, певними біоритмами життя, які властиві людині. Красива ритмічна музика сприяє гармонійному емоційному розвитку людини у праці, побуті тощо. У цілому ритмотерапія дає змогу клієнтам виконувати різні соціальні ролі й задовольняти потреби в емоційних зв’язках, розвиває естетичні потреби і збагачує новими засобами емоційного вираження.

Арттерапія — лікування мистецтвом. Виділяють кілька варіантів цього методу:

- використання вже існуючих творів мистецтва через їх аналіз та інтерпретацію клієнтами;

- спонукання клієнтів до самостійної творчості;
- використання творів мистецтва і самостійна творчість клієнтів;
- творчість самого спеціаліста — ліплення, малювання тощо, спрямовані на взаємовплив із клієнтом.

Кольоротерапія. Психологи давно звернули увагу на вплив кольору на продуктивність праці: наприклад, продуктивність праці (фізичної) при червоному кольорі на короткий термін підвищується, при синьому — знижується. Такий вплив спостерігається і при розумовій праці. Вплив кольору на людину постійно враховується професійними дизайнерами. У плані діагностики суттєве значення має ставлення до тих чи інших кольорів самих клієнтів, інформацію про які отримують не тільки шляхом тестування чи опитування, але і спостереження (колір одягу, краватки тощо). В окремих випадках “соціалізовані” (знакові) кольори справляють такий самий вплив, як і слова (наприклад, портрет близької людини, колір прапора тощо). Іноді слід звернути увагу клієнта на доцільність спеціального вибору кольору одягу (сорочка, плаття, костюм, краватка тощо) залежно від необхідності моделювати той чи інший настрій. При всіх наявних суперечках відносно впливу конкретного кольору на емоційний стан людини є певні загальні закономірності: довгохвильова частина видимого спектра (найбільші хвилі червоного кольору, потім жовтогарячого, жовтого і т. д.) діє збудливо (мобілізує, стимулює), а короткохвильова (починаючи з блакитного кольору) заспокоює чи пригнічує. Ці відомості також доцільно повідомляти клієнту і рекомендувати йому вчитися самостійно підбирати необхідний колір як з метою стимуляції, так і корекції свого стану.

Психогімнастика — одна з форм психотерапії, при якій взаємовплив на клієнта заснований на руховій експресії, міміці, пантомімі. Вправи спрямовані на досягнення двох цілей: зменшення напруженості і скорочення емоційної дистанції учасників групи, а також вироблення вміння висловлювати почуття, побажання — свої та іншої людини. Наприклад, вправи зі зняття напруженості складаються із простих рухів: я йду по воді, по гарячому піску, поспішаю на роботу, поверта-

юсь з роботи тощо. Поєднання міміки, жесту, рухів і дотику створює більш повну можливість виявлення і передачі своїх почуттів і намірів без слів. Для клієнта це є необхідним переживанням і пізнанням того, що своїм тілом можна висловити думку частіше більш переконливо, ніж словом.

Натурпсихотерапія — метод лікування природою (ландшафтотерапія). Значення цього методу зростає внаслідок урбанізації соціального середовища, погіршення екології, зростання відчуженості людини від природи.

Логотерапія — розмовна психотерапія. Спеціаліст розмовляє з клієнтом, намагаючись вербалізувати для нього його емоційний стан, щоб за допомогою цього клієнт сам розв’язав складну ситуацію. В особистості клієнта має відбутися перебудова, яку він самостійно знаходить як конструктивні зміни у самому собі. Це приносить задоволення, підвищує ступінь самоповаги, сприяє становленню зрілої особистості.

Бібліотерапія. У процесі читання книжок клієнт веде записи, аналіз яких допомагає об’єктивно оцінити власний стан. Список книжок психотерапевт підбирає відповідно до проблеми клієнта.

Імаготерапія — використання у цілях терапії гри образами в умовах творення особистістю образу самого себе. Прийоми імаготерапії: аналіз літературного твору в завчасно заданій ситуації, переказ і драматизація народної казки, театралізація оповідання, відтворення класичної і сучасної драматургії, виконання ролі у спектаклі.

Ігротерапія — використання ігрових вправ (рольових, ситуаційних ігор, статичних, рухливих та ін.) з метою створення благополучних умов для особистісного зростання, зміни ставлення до свого “Я”, підвищення рівня самосприйняття тощо. У грі виявляються різні форми подолання травмуючих переживань.

Нейролінгвістичне програмування (НЛП) — унікальна технологія впливу на людей і своєрідний погляд на комунікацію і розвиток людини, які відображені у працях Д. Гріндера, Ф. Бендлера, В. Сатіра, М. Еріксона. Предметом НЛП є “мови”, які використовуються для взаємодії як відображення внутріш-

ніх програм, що задані на рівні нейронних зв'язків, аналізу різних способів отримання інформації про світ і реагування на них окремих людей. Техніки НЛП широко використовуються при психологічному консультуванні й психотерапії особистості, яка відчуває різні утруднення: утруднення у спілкуванні, апатію, невпевненість, стреси, фобії, шкідливі звички тощо. НЛП — це витончений інструмент, який дає змогу швидко отримати інформацію про бажаний і похідний стан клієнта і відповідно до цього гнучко підібрати найбільш дієву техніку для досягнення необхідного результату. НЛП тому так популярні, що засновані на численних, досить конкретних техніках і технологіях, що часто пов'язані з активізацією таких методик: “якірування”, “змах”, “віддзеркалювання”, “лінія життя”, “кришталеві шари”, “коло досконалості”, “інший “Я”, “остання крапля” тощо. Цінним є те, що кожна з цих процедур має свої конкретні цілі і досить докладно описана в літературі. Щоб обрати найбільш ефективну стратегію для надання допомоги конкретній особистості у вирішенні її проблеми, необхідно передусім встановити її репрезентативну систему (провідну модальність і субмодальність), рапорт з партнером, потім виявити причини його неспокою. При цьому можна використовувати таку схему: визначити вислови (зовнішній ключ), які показують, що клієнт переживає небажаний стан, тобто провести калібровку; закріпити цей стан “якорем”; попросити клієнта мисленнево повернутися до минулого, коли він переживав ті самі почуття; із розповіді клієнта вичленити деталі, які мають відношення до його стану; повернути клієнта у сьогодення, потурбуватися про його комфортність і безпеку. Створивши позитивний емоційний стан, слід вибрати техніку для його закріплення чи для переформування минулого негативного досвіду (рефреймінг). Хоча оволодіти техніками і технологіями НЛП може кожна чутлива, зацікавлена та уважна людина, його використання потребує кваліфікованої підготовки і великого почуття відповідальності.

Основна література

Социальная работа: Учеб. пособие / Под общ. ред. В.И. Курбатова. — 2-е изд., перераб. и доп.— Ростов н/Д.: Феникс, 2003. — С. 188—191.

Тюптя Л.Т., Іванова І.Б. Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посіб. — К.: ВМУРОЛ “Україна”, 2004. — С. 220—227.

Технология социальной работы: Учеб. пособие / Под ред. И.Г. Зайнешева. — М.: Гуманит. изд. центр “ВЛАДОС”, 2002. — С. 59—71.

Додаткова література

Корнелиус Х., Фейр Ш. Выиграть может каждый. Как разрешать конфликты. — М.: Стрингер, 1992. — С. 18—32.

Модельювання та впровадження програм щодо формування здорового способу життя. Під заг. ред. І. Звереві і Г. Лактіонової. — К.: Наук. світ. — 56 с.

Психодрама. Г. Лейтц. Классическая психодрама Я.Л. Морено. — М.: Прогресс, 1994. — С. 195—215.

Профілактика і терапія засобами мистецтва / За заг. ред. О.І. Пилипенка. — К., 1996. — 56 с.

Соціальна робота: Короткий енцикл. слов. // Соціальна робота. — Кн. 4. — К.: ДЦССМ, 2002. — С. 467.

Теми для дискусії

1. Сутність соціальної корекції і терапії в теорії і практиці соціальної роботи; відмінність психотерапевтичних методів (технологій) від соціальної терапії; вимоги до професійної підготовки соціальних працівників.

2. Зміст психолого-педагогічних методів корекційного впливу.

3. Особливості соціальної терапії.

4. Вирішення проблемних ситуацій в соціальній роботі за допомогою соціальної корекції і терапії.

4.7. Соціальна адаптація і реабілітація

Соціальна адаптація — пристосування індивіда до умов соціального середовища, формування адекватної системи відносин із соціальними об'єктами, рольова пластичність поведінки, інтеграція особистості у соціальні групи, діяльність щодо освоєння стабільних соціальних умов, прийняття норм і цінностей нового соціального середовища, форм соціальної взаємодії. Адаптація може здійснюватись у формі акомодатії (повного підпорядкування вимогам середовища без їх критичного аналізу), конформізму (вимушеного підпорядкування вимогам середовища) та асиміляції (свідомого й добровільного прийняття норм та цінностей середовища на основі особистісної солідарності з ними). Адаптація пов'язана з прийняттям індивідом різних соціальних ролей, адекватним відображенням себе і своїх соціальних зв'язків. Вона відіграє вирішальну роль в соціалізації особистості. Порушенням адаптації вважають асоціальну поведінку, маргінальність, алкоголізм, наркоманію.

Соціальна адаптація — це взаємозумовлений процес пристосування індивіда до соціального середовища і пристосування суспільства до потреб особистості через їх задоволення. Відповідність між рівнем соціальних потреб і рівнем їх задоволення визначає рівень соціальної адаптації.

Виділяють такі компоненти соціальної адаптації: соціально-побутова, економічна, комунікативна, регулятивна і самореалізація.

Соціально-побутова адаптація — пристосування індивіда до нових умов життя, побуту, що передбачає поліпшення його становища, психологічного самопочуття, узгодженість із намірами, інтересами, уподобаннями. Особливо це стосується осіб, які проходять реабілітацію у спеціалізованих закладах, відірвані від сім'ї і звичайного способу життя.

Економічна адаптація здійснюється зазвичай в нових соціально-економічних умовах життя і стосується всіх цільових груп населення. У такому випадку держава законодавчо ре-

гулює її механізми на різних рівнях соціального захисту населення через надання пільг, субсидій, допомог тощо. У більш вузькому розумінні слова соціальна адаптація здійснюється в умовах безробіття шляхом працевлаштування, перекваліфікації чи підвищення кваліфікації, а також надання допомоги з безробіття, соціально-психологічної підтримки і допомоги. Економічна адаптація залежить від задоволення фізіологічних потреб людей (якісне харчування, одяг тощо).

Комунікативна адаптація зумовлює пристосування індивіда до нових взаємозв'язків і взаємостосунків, розвиток соціальних навичок і умінь, соціальної компетенції. Особливо це стосується позитивної адаптації осіб з адиктивною поведінкою, клієнтів, які зазнали посттравматичного стресу, пережили екзистенційні проблеми тощо. Комунікативна адаптація виявляється ефективною тільки в умовах включення індивіда в нормальне соціальне середовище зі збереженням власної індивідуальності та унікальності. Люди, які зазнали інвалідності, потребують прийняття свого стану і формування активної життєвої позиції, орієнтації на власні збережені можливості й потенціал. Соціальна адаптація необхідна при введенні людини в різні сфери суспільних взаємовідносин, розширенні чисельності контактів, формуванні диференційованої поведінки відповідно до її потреб і особливостей психічного стану.

Регулятивна адаптація пов'язана з життєвими циклами людини, переходом від одного віку до іншого, перебігом різних життєвих подій і змін, що потребують формування нових якостей характеру, рис особистості та вимог до суспільства, яке має забезпечувати гідне існування громадян. Особливо важливою соціальна адаптація виявляється для статеворольових взаємовідносин і взаємостосунків на різних вікових стадіях життя людини. Регулятивна адаптація пов'язана із задоволенням потреб у безпеці й повазі.

Самореалізація — рівень задоволення духовних потреб особистості, реалізації творчого потенціалу. Соціальна адаптація до нової життєвої ситуації чи умов життя здійснюється через активізацію сильних сторін особистості, самореалізацію в трудовій діяльності чи творчості, розширення кругозору і світогляду, подолання екзистенціальних проблем.

Відповідно до умов, які її викликають, розрізняють такі види соціальної адаптації клієнтів соціальних служб: соціальна адаптація до статусу “клієнт соціальної служби”; соціальна адаптація до реабілітаційного соціального фону, який створює соціальна служба; соціальна адаптація до нових соціальних взаємозв’язків і взаємостосунків; допомога в соціальній адаптації до нових умов праці, проживання, відпочинку тощо.

Соціальна реабілітація — комплекс заходів, спрямованих на відновлення людини в правах, соціальному статусі, здоров’ї, дієздатності. Цей процес націлений не тільки на відновлення здатності людини до життєдіяльності в соціальному середовищі, але і самого соціального середовища, що зазнало негативних змін внаслідок соціальних причин.

Принципи соціальної реабілітації: етапність, диференційованість, комплексність, наступність, послідовність, безперервність у вжитті реабілітаційних заходів, безкоштовність для найбільш нужденних (інвалідів, пенсіонерів, біженців та ін.).

У межах соціально-реабілітаційної діяльності виділяють різні види: медико-соціальний, професійно-трудоий, соціально-психологічний, соціально-рольовий, соціально-побутовий, соціально-правовий.

У практичній соціальній роботі реабілітаційна допомога надається різним категоріям населення. Залежно від цього визначаються і найважливіші напрямки реабілітаційної діяльності. До таких напрямків зараховують: соціальну реабілітацію інвалідів і дітей з обмеженими фізичними можливостями; людей похилого віку; військовослужбовців, які брали участь у війнах і військових конфліктах; реабілітацію осіб, що відбули покарання в місцях позбавлення волі та ін.

Соціальна реабілітація націлена на сприяння позитивним змінам у житті індивіда чи соціальної групи. Як технологія соціальної роботи соціальна реабілітація проводиться завдяки законодавству і сформованим підходам в практиці роботи соціальних служб: реалізація програм і проектів, діяльність реабілітаційних центрів, реабілітація як система підтримки найбільш соціально уразливих верств населення.

Соціальна реабілітація інвалідів — це система відновлення соціальних взаємозв’язків, соціального статусу, працездат-

ності через комплекс соціально-медичних, соціально-психологічних і соціально-правових заходів.

Соціальна реабілітація інвалідів проводиться органами охорони здоров’я, реабілітаційними центрами, соціальними службами для молоді та іншими організаціями й установами, до компетенції яких входять завдання з соціальної реабілітації інвалідів різних груп інвалідності та вікових категорій. Соціальна реабілітація тісно пов’язана із соціальним забезпеченням і страхуванням. Зміст реабілітаційних заходів визначається специфікою організації та установи, яка його проводить.

Наведемо приклад соціальної реабілітації інвалідів у центрах соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді.

Соціальна реабілітація дітей-інвалідів та молодих інвалідів

Реконструкція соціально-культурного оточення дітей і молоді означає організацію комунікації і дозвілля з ровесниками за місцем проживання. Організація спілкування з ровесниками-неінвалідами формує коло міжособистісних відносин і задовольняє одну з важливих соціальних потреб — потребу в спілкуванні. Одна з поширених форм роботи — клуби спілкування, які відіграють важливу роль у подоланні фізичної і духовної самотності. Ці клуби компенсують однобічність функціональних зв’язків, сприяють розширенню кола спілкування, що, у свою чергу, покращує внутрішній стан людини, знімає почуття тривоги, занедбаності.

Активізація соціально-культурних і соціально-педагогічних функцій конкретної особистості у задоволенні основних соціальних потреб має на меті подолання почуття самотності, емоційної відчуженості і значною мірою досягається стимулюванням соціальної активності особистості. Спочатку вивчаються проблеми дітей і молоді, а потім створюються умови для подальшого розвитку їхньої ініціативи, зокрема, створюються центри соціальної активності, громадські організації та дитячі асоціації. Вихід особистості за вузькогрупові рамки, залучення її до системи безпосередніх стосунків з широким колом інших людей сприяє збагаченню індивідуального життя особистості.

Самоактуалізація і соціалізація неможливі без розвитку креативності особистості, виявлення і розвитку творчого потенціалу. Йдеться як про творчий підхід до життя, так і про компенсаторний вплив мистецтва на особистість. Тому в практиці соціальної роботи використовуються такі методи роботи, як арттерапія, конкурси і фестивалі художньої творчості дітей і молоді.

Реабілітаційні функції виконує також *взаємодія особистості з природою*. Догляд за тваринами і рослинами знімає стрес, нормалізує роботу нервової системи, психічний стан. Спілкування з тваринами суттєво збагачує життя, може бути додатковим джерелом взаємодії людини з навколишнім світом. Тому в роботі з дітьми-інвалідами можна використовувати таку форму соціальної реабілітації, як екологізація педагогічного середовища (конструювання і виготовлення екологічних куточків у ССМ, навчально-виховних закладах і за місцем проживання; іпотерапія; соціальна реабілітація сліпих за допомогою собак-поводирів; екологічні гуртки; обладнання гнізд; екскурсії у ліс, на річку, наметові табори тощо).

Один із шляхів соціальної реабілітації інвалідів — їх *профорієнтація і працевлаштування*. Тому навчально-виховні заклади для дітей-інвалідів мають бути відкритими і доступними для соціальних працівників. З цією метою в інтернатах проводяться дні соціальної служби, під час яких соціальні педагоги і психологи надають дівчаткам і хлопчикам інформаційно-консультативні послуги з проблем профорієнтації й працевлаштування. Діти знайомляться зі своїми правами, що встановлені Конвенцією ООН про права дитини, і пільгами, які надаються державою для їх соціального захисту.

Профорієнтація передбачає попереднє дослідження функціональних можливостей молодої людини, її освітнього, професійного і соціального рівня. Завдання профорієнтації — встановити найпридатніші для інвалідів види роботи, надати їм можливість обрати роботу відповідно до їх навичок, здібностей і вмінь. Обов'язково слід враховувати особисті бажання кожного й виходити з найретельнішого оцінювання професійних здібностей. Так, соціальна реабілітація дітей з обмеженнями у пересуванні здійснюється шляхом організації плідної праці,

творчих занять. З цією метою для дітей-інвалідів проводяться заняття з плетіння мережива, влаштовуються курси з плетіння герданів, виготовлення іграшок, штучних квітів, виробів з бісера. Творчі заняття справляють психолого-педагогічний вплив на особистість, сприяють згуртуванню інвалідів, об'єднанню їх у неформальні групи. Такі форми роботи створюють умови для відновлення почуття гідності, самоповаги, соціальної придатності й самоствердження особистості.

Соціально-психологічна реабілітація сприяє формуванню творчої особистості, яка знаходить опору у власному "Я". Це є важливою передумовою самоактуалізації людини та її духовного оздоровлення. З іншого боку, соціально-психологічна реабілітація сприяє соціалізації особистості, засвоєнню культурного і духовного досвіду, набутого людством. Кожна людина крім задоволення потреб свого буття і природного розвитку своїх можливостей спрямована на зовнішній вищий зразок, ідеал, наявний у соціальному, духовному і моральному вихованні. Отже, соціально-психологічна реабілітація — це складний процес реалізації своїх здібностей, безперервний процес вибору, знаходження себе і навчання нових способів комунікації. Водночас це процес соціалізації особистості, розвитку громадської відповідальності й активності.

Основними формами реабілітаційної соціальної роботи з дітьми і молоддю з обмеженими психофізичними можливостями є групова та індивідуальна.

Основними завданнями групової роботи є:

- допомога членам групи створити систему взаємодопомоги;
- урахування у процесі роботи характеру і змісту групових процесів, використання їх для досягнення цілей групи, допомога в цьому кожному члену групи;
- посилення здатності членів групи діяти незалежно;
- допомога кожній особистості усвідомити свою спільність з іншими в момент припинення діяльності групи.

У своєму розвитку група проходить декілька стадій. На першому етапі ("орієнтування — включення") члени групи знайомляться, затверджується склад групи і приймаються групові цілі. Другий етап пов'язується із незадоволеністю і суперниц-

твом. Третя стадія — етап продуктивної спільної роботи, інтеграція. Четверта стадія — припинення роботи групи, її ліквідування.

Виділяються два основні типи груп:

- групи, які створюються спеціально для роботи з їх членами для вирішення внутрішньогрупових проблем (внутрішньо спрямовані); вони в свою чергу поділяються на два типи: 1) групи, спрямовані на соціалізацію особистості; 2) групи, мета яких — виправлення відхилень, які виникають під час попереднього розвитку (групи ресоціалізації);

- групи, які створюються для досягнення будь-яких зовнішніх щодо групи цілей. Кожен з цих типів, у свою чергу, диференціюється залежно від завдань і мети діяльності.

Групова робота проводиться для дітей підліткового віку, їхніх батьків, братів і сестер. *Діяльність груп спрямована на вирішення таких завдань:*

- полегшення самотності та ізоляції дітей;
- емоційна підтримка;
- забезпечення необхідною інформацією;
- реалізація рольових моделей поведінки;
- формування порівняльної бази.

За структурою виділяються такі групи:

- соціальний педагог — брати і сестри дітей-інвалідів;
- батьки — батьки;
- діти — діти (діти з обмеженими фізичними можливостями підлітково-юнацького віку) зі збереженим інтелектом.

Залежно від змісту групової роботи розділяють групи з навчальним компонентом, терапевтичним компонентом та інтегровані. Головне завдання груп з навчальним компонентом — надати батькам інформацію про певні аттитюди, що є в суспільстві, особливості поведінки дітей-інвалідів. Терапевтична модель зумовлює обговорення медичних аспектів інвалідності в групі, роботу якої спрямовують різні спеціалісти (терапевт, психолог, реабілітолог, юрист). Інтегрована модель побудована на припущенні, що батьки дітей-інвалідів потребують необхідних знань та емоційної підтримки у вихованні дітей.

Найбільш поширеною формою роботи, що прямо чи опосередковано сприяє адаптації дітей-інвалідів, є групи взаємодопомоги батьків. Ці групи базуються на навчальному компоненті й тому батьки часто можуть бути більш обізнаними з проблемами інвалідності дитини, ніж професіонали.

Процес взаємодопомоги. До групи взаємодопомоги приходять батьки, яким необхідно позбутися соціальної ізоляції, фрустрації, емоційного виснаження, поділитись своїм горем, знайти надію на поліпшення свого становища. Тому для участі в роботі груп взаємодопомоги відбираються батьки-волонтери, які мають необхідні якості й риси: позитивні цінності і прийняття дітей-інвалідів; інтерес до спілкування з іншими батьками; готовність взяти участь у всіх навчальних сесіях; обізнаність та реакцією батьків на інвалідність дитини; готовність допомогти батькам, у яких дитина має іншу ваду, ніж їхня. Лідер групи повинен мати попередній досвід комунікації в такій групі, бути емпатійним і обізнаним з природою і специфікою дитячої інвалідності, мати хороші знання про сервіс та ресурси. З цією метою для лідерів проводяться дводенні тренінги з формування чутливості до потреб інших, забезпечення базовою системою комунікації та специфічною інформацією щодо різних побічних станів і ресурсів обслуговування, що є в наявності.

У рамках групової роботи як окремий метод розглядається метод арттерапії, який виконує реабілітаційну функцію у межах короткотривалого спілкування, зокрема в умовах дитячого оздоровчого табору. Слід зазначити, що мистецтво і художня творчість мають велике значення у житті дитини з обмеженнями у руховій сфері. Творча діяльність стимулює бажання дитини-інваліда спілкуватися, розширювати міжособистісні стосунки.

Це один зі способів пом'якшити своє почуття відокремленості від інших і запевнити себе в приналежності до життя не тільки своєї соціальної групи, а й суспільства в цілому.

Важливою формою соціально-педагогічної роботи з дітьми-інвалідами є індивідуальна робота:

- аналіз індивідуальних біологічних функцій і функціональних можливостей (біологічний і соціальний вік, рівень функціонального обмеження, біологічні ритми, психофізичні

можливості);

- виявлення специфіки соціокультурного розвитку (вплив різнорівневих соціальних факторів, соціальні потреби, ролі, статус, соціальні очікування, культурні й субкультурні цінності, норми);
- усвідомлення психологічних характеристик (сприйняття, пам'ять, здатність до вирішення проблем, характер самооцінки, рівень залежності, адекватність реакцій);
- дослідження особливостей психосоціальної адаптації, процесу взаємного впливу індивіда і його оточення;
- залучення дитини до соціально-педагогічного процесу (соціалізації). Безпосередня практика соціально-педагогічної допомоги дітям-інвалідам включає конкретні методики, прийоми, засоби і техніки, які застосовуються соціальним педагогом відповідно до її мети, завдань і рівнів.

Вибір методів соціально-педагогічної допомоги залежить від ряду взаємопов'язаних і взаємообумовлених соціально-психологічних, фізіологічних та соціокультурних факторів: категорії функціонального обмеження і обмеження життєдіяльності дитини; віку дитини; її зовнішнього вигляду (наявності дефекту зовнішності); психофізичних можливостей дитини; реакції батьків на інвалідність дитини, динаміки інвалідності; реакції найближчого оточення (родичів, друзів, колеги по роботі, сусідів) на інвалідність дитини; віку батьків, їхньої емоційної зрілості; віросповідання батьків; соціокультурного і соціоекономічного статусу сім'ї; наявності в сім'ї інших дітей (інвалідів чи не інвалідів); місця проживання та інфраструктури (місто, сільська місцевість, багатоповерховий будинок тощо); наявності соціальної служби для надання соціальних послуг.

Більшість дітей-інвалідів в Україні навчаються і виховуються у школах-інтернатах, тобто перебувають в особливо складних і надзвичайних умовах. Ці діти штучно відірвані від сім'ї, що породжує проблеми у міжособистісних стосунках між батьками і дітьми, тому батькам необхідна допомога у спілкуванні з дитиною. Під час канікул таким сім'ям надається допомога у догляді й нагляді за дитиною, організовується спіл-

кування з ровесниками за місцем проживання. Дитина має якомога частіше перебувати в сім'ї, в оточенні батьків, родичів, друзів.

Соціальна допомога дітям-інвалідам, які навчаються і виховуються в інтернатному закладі, забезпечується завдяки тісній співпраці шкіл-інтернатів і соціальних служб для молоді. Завдання соціальних служб для молоді полягають у сприянні політиці "відчинених дверей" цих закладів, надання допомоги дитині безболісно перейти у доросле життя, попередити виникнення екстремальних ситуацій чи полегшити їх наданням соціально-педагогічної та правової допомоги. Таким чином активізуються зусилля суспільства для задоволення особливих потреб дітей-інвалідів (перебування в сім'ї, правовий захист).

З цією метою робота здійснюється у таких напрямках: реалізація рекреаційних проєктів з тимчасового перебування дітей у сім'ї, спільних з школами-інтернатами програм з правової освіти дітей і підготовки їх до сімейного життя; вжиття заходів, спрямованих на розвиток співпраці шкіл-інтернатів і загальноосвітніх шкіл; створення дитячих асоціацій; залучення спонсорських коштів для додаткової фінансової підтримки дітей. *Ефективними формами роботи є:* клуби сімейного виховання; кризові центри; соціально-психологічні служби SOS; групи взаємодопомоги; спеціалізовані лінії Телефону довіри.

Сутність, зміст, напрямки соціальної реабілітації залежать від специфіки закладу, в якому вона проводиться, а також функцій, меж компетенції, повноважень цього закладу.

Основна література

Социальная работа: Учеб. пособие / Под общ. ред. В.И. Курбатова. — 2-е изд., перераб. и доп. — Ростов н/Д.: Феникс, 2003. — С. 178—188.

Технология социальной работы.: Учеб. пособие / Под ред. И.Г. Зайнышева. — М.: Гуманит изд. центр "ВЛАДОС", 2000. — С. 49—58.

Тюття Л.Т., Іванова І.Б. Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посіб. — К.: ВМУРОЛ “Україна”, 2004. — С. 228—236.

Фирсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы: Учеб. пособие. — М.: Гуманит. изд. центр “ВЛАДОС”, 2001. — С. 402—425.

Фирсов М.В., Шапиро Б.Ю. Психология социальной работы: Содержание и методы психосоциальной практики: Учеб. пособие. — М.: Изд. центр “Академия”, 2002. — С. 83—123.

Тема для дискусії

1. Сутність соціальної адаптації як взаємозумовленого процесу пристосування індивіда до соціального середовища і соціального середовища до потреб особистості. Форми соціальної адаптації, її основні компоненти, умови позитивної адаптації особистості в суспільстві.
2. Зміст соціальної реабілітації як комплексу заходів, спрямованих на відновлення людини у правах, соціальному статусі, здоров'ї, дієздатності.
3. Сутність проведення соціальної реабілітації різних цільових груп і категорій населення; врахування вікових особливостей в соціальній роботі.
4. Основні напрямки створення реабілітаційного середовища.

4.8. Соціальне моделювання і прогнозування

Моделювання — багатоплановий метод дослідження, один із шляхів пізнання. Воно зумовлює дослідження реально існуючих предметів, явищ, соціальних процесів, органічних і неорганічних систем. Ним охоплені всі процеси. Моделювання — це специфічне багатфункціональне дослідження. Його головне завдання — відтворити на основі схожості з наявним об'єктом інший, який замінює його об'єкт (модель). Модель — аналог оригіналу. Вона повинна мати схожість з оригіналом, але не повторювати його, тому що при цьому саме моделювання втрачає сенс. Неприпустимим є і вільне моделювання; у цьому випадку воно не дає необхідного уявлення про оригінал моделі, а також не виконує своєї функції.

Функції соціального моделювання: поглиблення пізнання наявних систем і об'єктів; визначення основних параметрів, шляхів подальшого їх застосування; проведення порівняльного аналізу оригіналу і моделі, виявлення якісних характеристик.

Моделювання виконує і важливі евристичні функції: виявляє негативні тенденції, визначає позитивні шляхи вирішення проблем, пропонує альтернативні варіанти.

Виділяють кілька видів (типів) моделей: пізнавальні, евристичні; моделі майбутнього — прогностичні; моделі бажаного, заданого стану.

Цілі моделювання: відобразити стан проблеми на даний момент; виявити найбільш гострі “критичні” моменти, “вузли” протиріч; визначити тенденції розвитку і ті фактори, вплив яких може скоректувати небажаний розвиток; активізувати діяльність державних, громадських та інших організацій та осіб у пошуках оптимальних варіантів розв'язання соціальних завдань.

Модель має відповідати певним вимогам:

1. Бути більш простою, більш зручною, давати інформацію про об'єкт, сприяти удосконаленню самого об'єкта.

2. Сприяти визначенню чи поліпшенню характеристик об'єкта, раціоналізації способів його побудови, управлінню чи пізнанню об'єкта.

У цілому модель має відповідати таким вимогам: повноти, адекватності та еволюційності; бути абстрактною, щоб допускати варіювання великої кількості перемінних; задовольняти умови, які обмежують час вирішення завдання; орієнтуватися на реалізацію завдань за допомогою наявних можливостей; забезпечувати отримання нової корисної інформації про соціальний об'єкт чи явище; бути побудованою на використанні встановленої термінології; зумовлювати можливість перевірки її істинності, відповідності соціальному об'єкту, процесу, явищу.

Визначають основні *принципи* розробки моделей складних об'єктів і явищ, що застосовуються в соціальному моделюванні: компроміс між очікуваною точністю результатів моделювання і складністю моделі, баланс точностей, достатня різноманітність елементів моделі, наочність моделі, бачене представлення моделі, спеціалізація моделей тощо.

Моделювання соціальних процесів здійснюється у таких видах: прогностична модель доходів населення та оплата праці; модель соціальної системи.

Використання математичних моделей соціального прогнозування здійснюється у напрямку прогнозу бюджетів сімей, які розділяються за групами і складом; використання теорії ймовірностей і математичної статистики — для визначення рівня благополуччя населення.

До соціальних моделей належать: моделювання демографічних процесів; моделі екологічної безпеки; моделі соціальної адаптації мігрантів та ін.

Системно-функціональний підхід зумовлює моделювання соціальних процесів на регіональному рівні, управлінських рішень тощо.

Моделювання як технологія соціальної роботи — моделювання суб'єктів соціальної роботи (систем, служб, проектів, програм, процесів, моделі спеціаліста); моделювання шляхів, способів вирішення проблемних ситуацій; моделювання пози-

тивної поведінки особистості в різних умовах соціального життя; напрямків сучасної соціальної роботи з різними цільовими групами та категоріями населення.

Прогнозування — це соціальна теорія пізнання, яка перебуває у специфічній взаємодії з цілою низкою груп знань, які тією чи іншою мірою розглядають як основний об'єкт майбутнє, здійснюють аналіз на різних рівнях — теоретичному, психолого-інтуїтивному, практичному — проблеми близького і далекого майбутнього.

Об'єктом прогнозу є процеси (явища, події), на які спрямовано дослідження з метою вироблення прогнозу. Метою прогнозу є правильне оцінювання всього нового, що нині позитивно впливає на соціальне життя, що із сучасного життя може не тільки зберігатися, але і переходити в майбутнє. Це стосується різних форм соціального життя, принципів, змісту і методів діяльності.

Прогнозування слугує підготовці завчасно підготовлених пропозицій, проектів, програм, рекомендацій та оцінок, тобто визначає, в якому напрямку бажаним є розвиток об'єктів у галузі, що досліджується (культура, охорона здоров'я, освіта, сільське господарство), і як насправді може відбуватися розвиток. Відповідно до цього визначають і типи завдань прогнозування: визначення і мотивування мети розвитку; визначення засобів, способів, шляхів досягнення цілей.

Соціальне прогнозування — це дослідження соціальної системи на більш глибокому рівні, який дає можливість передбачати, прогнозувати майбутнє, яке одночасно виступає як синтез різноманітних знань про суспільство.

Виділяють кілька *етапів соціального прогнозування*: аналітичний, дослідний, програмний, організаційний.

Аналітичний етап має визначити стан і тенденції розвитку об'єкта прогнозування і відповісти на запитання: яким є бажаний рівень задоволення конкретних суспільних потреб, досягнення яких пов'язано з розвитком об'єкта прогнозування; які результати майбутнього розвитку і в яких галузях, сферах є бажаними і необхідними для досягнення бажаного рівня.

Дослідний етап відповідає на такі запитання: які можливі результати майбутнього розвитку в зазначених сферах досліджуваного об'єкта; які проблеми виникають через невідповідність необхідних і можливих результатів майбутнього розвитку; дає змогу чітко сформулювати проблему, яка виникає в результаті дослідження і яка підлягає вирішенню.

Програмний етап зумовлює отримання відповідей на запитання: якими є можливі шляхи (варіанти) досягнення бажаних і небажаних результатів; який проміжок часу займе реалізація кожного з можливих результатів; який ступінь впевненості в реалізації кожного із можливих варіантів (шляхів) вирішення.

Організаційний етап — це кадрові, матеріально-технічні й фінансові ресурси, необхідні для реалізації кожного з можливих варіантів; комплекс організаційно-технічних заходів, які забезпечують отримання певних результатів у досягненні того чи іншого варіанта; визначення найбільш раціональних з них.

Система методів і способів прогнозування називається методикою прогнозування, яка охоплює такі етапи: 1) передпрогнозна орієнтація: визначення об'єкта дослідження (охорона здоров'я, студенти, пенсіонери та ін.), предмета дослідження (наприклад, рівень економічної захищеності студентів), проблем, цілей, завдань, часу проведення; висунення робочих гіпотез, вибір методів; визначення структури та організації дослідження; 2) прогнозний фон — збір даних, які впливають на розвиток об'єкта: рішення, нові документи, безпосередні події, при цьому враховуються процеси у суміжних сферах; 3) пошукова модель — узагальнене бачення об'єкта в системі основних показників, параметрів, які відображають його характер і структуру; 4) пошуковий прогноз — проекція первинної моделі у майбутнє відповідно до тенденції, яка спостерігається з урахуванням факторів прогнозного фону з метою виявлення проблем, які підлягають вирішенню; 5) нормативний прогноз — проекція первинної моделі в майбутнє відповідно до заданих цілей і норм за визначеними критеріями; 6) оцінювання ступеня достовірності та уточнення прогностичних моделей за допомогою системи експертного опитування; 7) вироблення реко-

мендацій для підготовки оптимальних рішень на основі виставлення прогностичних моделей.

Нині налічується понад 200 методів прогнозування. Серед них найбільш поширеними є методи екстраполяції та експертизи, в основі яких стоять часові й параметричні ряди ретроспективного розвитку об'єкта прогнозування. Інші методи базуються на використанні обчислювальної техніки, розробці спеціальних алгоритмів і програм, які потребують значних затрат ресурсів і більш високої кваліфікації розробників прогнозів: багаторівнева морфологія, багаторівнева експертиза, матричні методи.

Асоціативні методи — процедури прогнозування на базі побудови специфічних аналогових моделей реальних об'єктів і процесів.

Ігри — метод, який використовується в безпосередніх передпланових дослідженнях, а також для верифікації прогнозів.

Імітування — побудова математичної моделі з метою навчання і верифікації рішень як результатів прогнозного дослідження.

Індивідуальне передбачення експерта — оцінювання провідного спеціаліста-лідера, експерта в певній сфері аналізу, дослідження.

Інтуїтивні методи (передбачення) — найбільш широко використовуються в системі управління, а також при прогнозуванні різних соціальних явищ, базуються на широкому залученні найбільш компетентних експертів і постійному підвищенні їх кваліфікації відповідальності за експертизу.

Історична аналогія — перенесення у часі чи з інших галузей знань виявлених закономірностей, тенденцій розвитку схожих подій.

Каузальне моделювання — встановлення причинно-наслідкових зв'язків відомих фактів.

Класифікаційні ознаки методів прогнозування — специфічні відмінності за ступенем форматизації, за принципом дії і за способом отримання інформації.

Класифікація методів — вибір методів, адекватних завданням, які вирішуються.

Метод Дельфі зумовлює кілька етапів автономного опитування експертів, які об'єднані в групи. Є кілька спеціальних методик обробки і відбору результатів експертних опитувань.

Методи випереджальної інформації — групи методів, заснованих на властивостях науково-технічної інформації випереджати практичне втілення досягнень науки.

Мозкова атака — колективне оцінювання, регламентоване особливими правилами, які засновані на стимулюванні творчої діяльності експертів шляхом спільного обговорення проблеми.

Статистичне моделювання — розробка та аналіз моделей, які створюються на базі статистичного матеріалу минулого і сучасності.

Сценарій — розробка та опис передбачуваного курсу подій в досліджуваній сфері (середовищі, системі) та її оточенні, починаючи з конкретного вихідного етапу і закінчуючи часом випередження прогнозу.

Евристичні методи — ґрунтуються на аналізі історичних і системних детермінуючих зв'язків. Механізм передбачення базується на екстраполяційних, сценарних, імовірних прогнозах, статистичному моделюванні.

Серед *видів і технологій* соціального прогнозування виділяють: прогнозування рівня життя і зайнятості населення, пенсійного забезпечення, економічної безпеки (бідність, безробіття), прогнозування екологічних процесів та ін.

Прогнозування як технологія соціальної роботи — дослідження соціальної системи з метою передбачення ефективності форм, методів, підходів, проектування і програмування соціальної роботи з окремим клієнтом на рівні індивідуальної роботи, групою, спільнотою, громадою на мезорівні, діяльності соціальних служб, організацій та установ на макрорівні соціальної роботи. Вибір методів прогнозування залежить від змісту соціальної роботи, певного її напрямку, категорій клієнтів тощо.

Основна література

Гершунский Б.С. Педагогическая прогностика: Методология, теория, практика. — К., 1986.

Основы социального прогнозирования: Учеб. метод. пособие / Под ред. Г.Е. Шепитько. — М., 2001.

Сафронова В.М. Прогнозирование и моделирование в социальной работе: Учеб. пособие. — М.: Изд. центр "Академия", 2002. — 192 с.

Тюття Л.Т., Иванова І.Б. Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посіб. — К.: ВМУРОЛ "Україна", 2004. — С. 237—242.

Теми для дискусії

1. Сутність соціального моделювання як багатопланового методу дослідження, шляху пізнання; функції соціального моделювання.
2. Особливості моделей в соціальній роботі: пізнавальних, евристичних, прогностичних, моделей бажаного або заданого стану.
3. Цілі моделювання, професійні вимоги до соціального моделювання.
4. Зміст моделювання як технології соціальної роботи.
5. Етапи соціального моделювання і прогнозування.
6. Характеристика типів соціального прогнозування.

4.9. Соціальна освіта і навчання

У науковій літературі соціальна освіта і навчання як технологія соціальної роботи розглядаються з погляду соціальної освіти — підготовки спеціалістів для соціальної сфери і особливого підходу до організації і реалізації соціальної роботи.

Освіта у широкому значенні слова — основа всебічного, гармонійного, інтелектуального, духовного, естетичного розвитку людини.

Соціальна освіта реалізується шляхом проведення соціального діалогу, який відображається в усіх формах міжсуб'єктних взаємовідносин і взаємодій, як у неприхованій, так і в прихованій формах. Визначають діалог громадянського суспільства і держави під час проведення референдумів і голосувань, діяльності суспільних рухів, які впливають на державну політику, і впливу держави на громадянське суспільство. Вважається, що міра цивілізованості країни визначається тим, наскільки соціальний діалог між громадянським суспільством і державою є відкритим, неприхованим і рівноправним.

Соціальний діалог ведеться між усіма суб'єктами суспільних відносин — спеціальними групами, політичними партіями і рухами, громадськими, національними, релігійними та іншими організаціями і прошарками суспільства. Він реалізується й у формі взаємодії індивіда і суспільства, індивіда і держави однаково, як і соціальної групи і суспільства, соціальної групи і держави.

Головне завдання соціальної освіти — сформувати людину, яка може бути суб'єктом соціального діалогу, що постійно здійснюється і не завжди у конструктивних і рівноправних формах. Це діалог:

- між громадянським суспільством і державою;
- індивідом і суспільством, соціальною групою;
- різними соціальними прошарками, суспільними і державними організаціями, політичними та іншими силами.

Сутність соціальної освіти та її архітектоніка (конструктивне наповнення) представлені усвідомленням ролі особистості в

соціально-історичних процесах. Традиційно таке розуміння зводилося до ролі видатної особистості й народних мас і мало торкалося усвідомлення того, хто має бути реальним суб'єктом соціальної динаміки. Архітектоніку соціальної освіти коротко представляють переліком ролей суб'єкта соціальної освіти у соціальному діалозі: соціальний менеджер, архітектор, спеціаліст у сфері Public Relations, терапевт, соціальний комунікатор, посередник, консультант, медіатор, маркетолог, експериментатор, радник, аналітик, спеціаліст у сфері соціального проектування, соціальний технолог. На цьому рівні соціальної роботи соціальний працівник є політиком у сфері соціального захисту населення.

На мікро- і мезорівнях соціальної роботи соціальне навчання розуміється як процес навчання і навічання особистості соціальним умінням і навичкам з метою оволодіння життєвою компетенцією, самостійністю, незалежністю, самореалізацією себе у різних видах соціального життя. Теорія соціального навчання спирається на підходи гуманістичної, біхевіористичної і когнітивної психології.

Згідно з когнітивною психологією Дж. Келлі, людині необхідно допомогти навчитися конструювати власну реальність. Келлі описує конструкти у вигляді паттернів і шаблонів, які людина створює, а потім намагається накласти їх на світ і підігнати під нього. Конструкти — це способи організації людськи свого досвіду відповідно до правила подібного й відмінного. Потреби, мотивації, емоції і навчання — все це аспекти конструкційного процесу. Теорія особистісних конструктів сформульована в 12 стислих твердженнях, які складаються з фундаментального постулату і 11 наслідків, які є частково похідними від постулату, частково його уточнюють.

А. Бандура вважає, що людина може навчитися, не докладаючи особливих зусиль. Він називає цей процес навчанням шляхом спостереження і відрізняє його від навчання шляхом ігрової діяльності. Для того, щоб навчитися шляхом спостереження, люди повинні звернути увагу на взірць, який мають наслідувати; організувати і зберігати свої спостереження; робити спроби виконувати нові для себе дії; володіти причиною, повторювати поведінку модуля. Навчання шляхом ігрової

діяльності має місце, коли люди зустрічаються з наслідками своєї діяльності. Ці наслідки можуть повідомляти клієнтам інформацію, викликати мотив подальшої поведінки чи підкріплюватися сьогоденними вчинками. Підходи теорії соціального навчання використовуються в соціальній роботі при проведенні тренінгів із формування соціальних умінь, завдяки ігровій соціальній роботі, спостереженню за позитивною поведінкою, її імітації і моделюванні.

В основі гуманістичної психології К. Роджерса — недирективне навчання. Учіння, з погляду К. Роджерса, — це не тільки просте накопичення фактів. Воно змінює поведінку людини в сучасному житті й майбутньому, її взаємовідносини та особистість. Це навчання, яке становить не просто прирощення знань. Воно передбачає глибоке проникнення в існування. К. Роджерс визначає п'ять умов успішності навчання під час терапії: невпевнене та амбівалентне бажання узнати чи змінити себе; відповідність почуттів і поведінки терапевта стану клієнта (конгруентність); безумовне позитивне ставлення до клієнта; емпатійне розуміння; сприйняття клієнтом терапевта. Вчений висловлював думку, що ніхто нікого нічому не може навчити. Мислення розпочинається на узбіччі дороги. Коли людина досягає узбіччя і не знає, який напрямок обрати, щоб потрапити у необхідне місце, вона починає аналізувати ситуацію. На думку К. Роджерса, мислення розпочинається саме в той момент. Вчений зробив висновок, що недирективне навчання сприяє тому, що людина починає по-іншому дивитися на себе; більш повно сприймає себе і свої почуття; більше довіряє собі, може управляти собою; стає більш схожою на того, на кого орієнтується; стає гнучкішою; ставить перед собою реальні цілі; поведінка стає більш продуманою; відмовляється від шкідливих звичок; починає краще сприймати інших; в людині відбуваються внутрішні зміни; це зміни основних рис у кращий бік.

Проект “Методи навчання в громадянській освіті”

Одним із підходів до соціальної освіти є інноваційні методи навчання в громадянській освіті. Прикладом реалізації цього підходу є українсько-білоруський проект “Методи навчання в

громадянській освіті”. Учасники школи-семінару “Інноваційні методи навчання в громадянській освіті”, як і весь проект у цілому, орієнтовані на спеціалістів у сфері громадянської освіти:

- членів громадських організацій, напрямком діяльності яких є реалізація різних проектів і програм в галузі громадянської освіти (семінари, тренінги, освітні програми, “круглі столи”, конференції для різних соціальних і вікових груп із правової освіти, прав людини, розвитку особистості, ефективної комунікації, міжкультурного розуміння тощо);
- співробітників традиційної системи освіти, які використовують або реалізують в рамках своєї діяльності ідеї громадянської освіти у процесі навчання (дитячі садки, школи, училища, ВНЗ, будинки молоді тощо);
- людей, які реалізують окремі конкретні проекти у сфері громадянської освіти поза рамками громадських організацій, освітніх закладів (учителі шкіл, викладачі вищих навчальних закладів, соціальні педагоги і працівники, спеціалісти у сфері гуманітарної освіти та ін.).

У процесі навчання використовуються активні його методи: інтерактивна гра, стимуляція, лекція, робота в групах. Одним із теоретичних підходів інноваційних методів навчання є класифікація стилів навчання, яку запропонував американський дослідник Д. Колбі, поклавши в основу досвід учня. Згідно з цією теорією, і тип людей, які навчаються і намагаються отримати новий складний досвід, і саме в цьому полягає для них сенс навчання. Інший тип становлять люди, для яких більш важливим є роздуми над завданням, ніж активна участь в його розв'язанні, вони скоріш будуть спостерігати чужий досвід, ніж отримувати свій власний. Люди третього типу інтегрують і узагальнюють спостереження в складні, але логічні теорії, негативно ставляться до всього, що в такі теорії не вкладається, вони стороняться власного досвіду і більше довіряють чужому. Четвертий тип — люди, які намагаються перевіряти всі ідеї, теорії і техніки, щоб бути впевненими в тому, що вони реалізують на практиці.

Цікаве визначення стилю навчання пропонує Дж. Льюїс, співробітника Університету Північного Лондона. Люди поділяються на активістів, мислителів, теоретиків, прагматиків.

У зарубіжній практиці соціальної роботи соціальний працівник виконує ролі брокера соціальних послуг, керівника справами клієнта, захисника прав клієнта, маючи для цього певні повноваження в різних органах влади. У нашій країні посередницькі функції соціального працівника можуть бути відображені в його функціональних обов'язках. Встановлюючи і підтримуючи соціальні зв'язки і взаємостосунки, соціальний працівник створює соціально-педагогічні, соціально-психологічні, соціально-правові та управлінські умови щодо поліпшення становища особистості, нормалізації її життя.

Технологічні підходи посередницької діяльності:

1. Підхід “виграти / виграти” — створення обстановки для спільного розв'язання конфлікту.

2. Творчий підхід — виведення клієнта із важкого стану, допомога йому спрямувати енергію на пошук нових рішень, знаходження позитивних аспектів власного життя чи життєвої ситуації.

3. Емпатія — необхідність звернути увагу на відсутність емпатії в учасників, заохочення учасників до активного сприйняття.

4. Оптимальне самоствердження застосування “Я”-висловлювань, заохочення оптимального самоствердження в інших.

5. Спрямування учасників у бік спільного застосування влади чи впливу — активний нейтралітет, який урівноважує вплив обох сторін, щоб у них були рівні можливості; особистий вплив, який вимагає зосередження своєї фізичної і розумової енергії.

6. Контроль над емоціями — створити можливість для клієнтів для того, щоб вони висловили власні емоції і водночас не звинувачували іншу сторону. Для соціального працівника є дуже важливим зберігати спокій і рівновагу.

7. Готовність до вирішення конфлікту — соціальний працівник усвідомлює власну готовність до розв'язання конфліктної ситуації і запевняє в цьому клієнта.

8. Спрямування учасників на виявлення їхніх потреб — соціальний працівник спрямовує процес, але не його зміст, веде записи.

9. Введення учасників у фазу вироблення альтернативних рішень — проведення “мозкового штурму” з метою накопичен-

ня альтернативних рішень, записи корисних відомостей під час роботи з клієнтом.

10. Володіння мистецтвом переговорів — власна позиція і спрямованість соціального працівника — “нападати на проблему”, а не на клієнта; заміна “однак” на “і”; виключення заперечень із загальної картини, яка створюється соціальним працівником.

Соціальне консультування

У вимогах до підготовки соціальних працівників Британської центральної ради з підготовки соціальних працівників зазначається: соціальні працівники, серед усього іншого, мають знати і розуміти цілі, методи і теорії для подальших видів практики: консультування, захист прав та інтересів клієнта, ведення переговорів, втручання в ситуаціях кризи, сімейна терапія, соціальна освіта.

У науковій літературі соціальне консультування пояснюється у психологічній і соціальній парадигмах як особливий вид допомоги клієнту і соціальним групам. Скаллі і Хопсон виділяють шість видів допоміжних стратегій:

1) надання порад: пропонування людині своєї думки на найкращий спосіб дій в ситуації, що склалася;

2) надання інформації: надання людині інформації, якої вона потребує в ситуації, що склалася;

3) безпосередні дії: робити будь-що від імені іншої особи чи надавати необхідні послуги (доставляти продукти, надавати позику, здійснювати втручання в кризовій ситуації);

4) навчання: допомога в оволодінні фактами, знаннями і навичками, які сприяють поліпшенню ситуації;

5) системні зміни: вплив на системи, які викликають у людей труднощі, з метою удосконалення цих систем, тобто робота в організаційного розвитку;

6) консультування: допомога в аналізі проблеми, проясненні конфліктних зон, знаходження альтернативних шляхів виходу і прийняття рішення, тобто підтримка людей в плані допомоги самим собі.

Психосоціальний підхід до консультування спрямований на зниження рівня стресової ситуації і усунення внутрішнього

чи зовнішнього конфлікту в рамках проблемної ситуації шляхом довготривалих підтримуючих і навчаючих відносин. Наякості інструментарію використовуються дві основні процедури — підтримка і модифікація.

Процедури підтримки:

1. Вентильовання, прояснення (таке полегшення почуттів і думок, яке дає змогу пригніченому клієнту сконцентруватися на вирішенні проблеми).

2. Реалістичне заспокоювання (підтримувати контакт людини з реальністю; не обіцяти того, що не може бути виконано; тримати у фокусі оцінку зовнішніх факторів — все це посилює здатності клієнта до орієнтації у світі реалій).

3. Сприйняття у взаємовідносинах (клієнт не повинен захищатися проти “поганих” почуттів, підвищувати рівень критичизму щодо себе, відчувати перевтому, ригідність, сором з приводу наявності проблеми).

4. Логічна дискусія (дає змогу соціальному працівнику оцінити здібність клієнта розмірковувати і протистояти реальності без втечі у фантазію, симптоми фізичної хвороби, песимізм тощо).

5. Демонстративна поведінка (можна застосовувати як приклад стійкості до фрустрації, встановлення обмежень, бачення перспектив, роздумів — все це посилює силу “Я” клієнта, котрий може ці взірці скопіювати і з часом інтерналізувати).

6. Надання інформації з метою підвищення мотивації клієнта на вирішення проблеми, оскільки це розділяє факти на ті, що всередині особистості, і ті, що ззовні, і попередження магічних очікувань.

7. Надання порад і опіки (сприяє розширенню розуміння, підтримує власні сили клієнта зі збереження контролю, зменшує сумніви і страх перед невідомим, надихає надію і сприяє можливостям для рефлексії, адаптації і готовності до того, щоб справитись із ситуацією).

8. Середовищні впливи (допомога з житлом, коштами, захистом прав, таким чином соціальний працівник показує додаткові способи вирішення проблеми).

Модифікуючі процедури

Модифікуючі процедури спрямовані на зниження тиску і знаходження клієнтом способу розв’язання проблеми.

1. Рефлекторне спілкування з метою посилення самопізнання клієнта; допомога клієнту в баченні в новому світлі його думок, установок, поведінки, почуттів, минулих травм, раннього життєвого досвіду, коли взаємовідносини з соціальним працівником використовуються як корегувальний емоційний досвід.

2. Техніки конфронтації зумовлюють акцентування на характерних для клієнта особливостях мислення, емоціях та почуттях, вчинках і поведінці.

3. Техніки прояснення, головним чином — інтерпретація, наприклад для активізації захисних механізмів.

Таким чином, психосоціальний підхід використовує техніки психологічного консультування і соціальної роботи. Найчастіше психосоціальний метод застосовують в соціальній роботі з сім’єю, широко використовуючи методологію та інструментарій системної сімейної терапії. У практиці психосоціальної роботи з сім’єю спостерігається перехід від адаптації до проблемно-орієнтованих підходів, які спрямовані на допомогу клієнтам через усвідомлення проблеми та ставлення до неї. Такий підхід сприяє тому, що клієнт починає більш ефективно і задовільно справлятися зі складнощами у життєдіяльності й міжособистісних взаємостосунках. Ця модель орієнтована в основному на сьогоднішнє, а не на минулий досвід і зумовлює вивчення психологічного і ситуаційного контексту певної проблеми. Нормативна тривалість 8—12 консультативних сесій — 3—4 місяці. За кордоном розвивається напрям в психологічному консультуванні й психотерапії “короткотривала психотерапія, орієнтована на вирішення проблем”, тривалістю основного етапу роботи від 3—4 до 7—8 консультативних сесій.

Для всіх напрямків практичної соціальної роботи необхідно володіти як базовими консультаційними навичками, так і міжособистісними. Серед міжособистісних навичок і вмінь соціального працівника-консультанта мають бути здібності:

- вибудовувати і підтримувати ділові / робочі взаємостосунки;

- працювати з гарними почуттями та усвідомлювати їх вплив на самих себе і на інших людей;
- вміти працювати з агресивністю клієнтів, їхньою ворожістю і гнівом, чітко усвідомлюючи ризик для себе та інших;
- виявляти, розуміти й інтерпретувати поведінку інших.

Порівняно з психосоціальним консультуванням *психологічне консультування* за значенням вужче і глибше, тому вплив спрямований тільки на особистість / сімейну систему, використання особистісних / сімейних ресурсів з метою допомоги клієнту через фасілітацію особистісного зростання, оптимізацію психоемоційних станів і міжособистісних взаємовідносин. *Психосоціальне консультування* за змістом ширше, тому що впливає на мезо- і мікросоціальне оточення, використовуючи як особистісні, так і соціальні ресурси з метою допомоги клієнту в контексті соціальної (ре)адаптації, реабілітації і концепції незалежного життя. Інакше кажучи, психосоціальне консультування має місце тоді, коли допомога, яка надається клієнту або населенню, зумовлює паралельне використання як особистісних, так і соціальних ресурсів.

У соціальному консультуванні як технології соціальної роботи використовується також програмне консультування, яке визначається як двосторонній процес розв'язання проблеми, під час якого консультант допомагає установі чи організації проаналізувати і поліпшити діяльність щодо надання клієнтам необхідних соціальних послуг. Наприклад, соціальний працівник-консультант, обговорюючи з персоналом денного дитячого центру проблему взаємодії з батьками, основну увагу приділив необхідним змінам, які б спонукали батьків відіграти більш конструктивну роль у справах центру. Інший вид програмної консультації потребує зосередження уваги на організаційних питаннях, проблемах адміністративного характеру, труднощах у стосунках між співробітниками чи несприятливому соціально-емоційному кліматі в цілому. На практиці трапляється і третій тип соціального консультування, який є синтезом конкретного і програмного консультування.

Основна література

- Технология социальной работы: Учеб. пособие / Под ред. И.Г. Зайнышева. — М.: Гуманит изд. центр “ВЛАДОС”, 2002. — С. 136—144.
- Тюття Л.Т., Іванова І.Б. Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посіб. — К.: ВМУРОЛ “Україна”, 2004. — С. 251—257.
- Фирсов М.В., Шапиро Б.Ю. Психология социальной работы: Содержание и методы психосоциальной практики: Учеб. пособие. — М.: Изд. центр “Академия”, 2002. — С. 83—123.
- Фирсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы: Учеб. пособие. — М.: Гуманит. изд. центр “ВЛАДОС”, 2001. — С. 402—425.

Додаткова література

- Корнелиус Х., Фейр Ш. Выиграть может каждый. Как разрешать конфликты. — М.: Стрингер. — С. 182—199.

Темі для дискусії

1. Зміст “соціального посередництва” і “соціального консультування”.
2. Характеристика соціальних ситуацій, що вимагають соціального посередництва і консультування.
3. Методи розв'язання конфліктних ситуацій за допомогою соціального посередництва і консультування. Психологічне і соціальне консультування.
4. Прийоми встановлення необхідних контактів, укладання контрактів і угод між соціальними службами та іншими організаціями й установами.
5. Прийоми посередницької роботи між особистістю і соціальним оточенням.
6. Програмне консультування.

4.11. Соціальне проектування

Соціальне проектування бере свій початок з розробки інновацій та інноватики в соціальній роботі. Дослівний переклад англійського слова *innovation* — введення нового в практику. Узагальнене визначення може бути таким: інновація (нововведення) — це внесена, впроваджена в практику новинка, завдяки якій відбуваються позитивні зміни і досягається необхідний ефект. Інновація — це продукт уяви, наслідок фантазій щодо можливих змін у технології того чи іншого процесу чи способу дій, це нові ідеї, які можна практично використовувати, це зміни й перетворення, що призводять до вдосконалення діяльності.

Нововведення — це спосіб розв'язання суперечностей між заперечуваним старим, що вичерпало себе, та перспективним новим, що утверджує себе. Методологічною основою інновацій у різних сферах життя є діалектичний закон заперечення запереченням.

Останніми роками активно розвивається нова галузь знання — інноватика, яка досліджує питання теорії та практики нововведень. Інноватика — механізм прилаштування до змінного навколишнього середовища, перетворення та інновацій.

Нововведення в соціальній роботі класифікують таким чином:

- винахід нових технологій (наприклад, нового інструментарію оцінювання потреб клієнтів, заняття з іпотерапії тощо);
- адаптація чи зміна наявних технологій (наприклад, модифікація експертного оцінювання роботи з дорослими для використання його в роботі з дітьми);
- нові сфери використання наявних технологій, що називають технологічним перенесенням (наприклад, використання наукового інструментарію для практичних оцінок);
- використання існуючого методу іншою групою користувачів;
- соціальне проектування.

Класифікації нововведень

За сферами громадського життя: соціальні, політичні, економічні інновації, інновації у культурно-духовній сфері. Со-

ціальні інновації в свою чергу класифікують за тим, у якому структурному компоненті соціальної сфери вони відбулися: пенсійному забезпеченні, соціальному обслуговуванні, зайнятості населення, охороні праці, житловій політиці, сімейній політиці, медичному обслуговуванні, освіті тощо.

За предметним змістом інновації поділяють на: продуктні, технологічні та інноваційні сфери послуг.

За масштабами використання: одиничні (виконуються на одному об'єкті) та дифузні (розповсюджені на кількох об'єктах).

Інноваційний процес — процес пошуку або винайдення нової ідеї, її розробки та експериментальної апробації (первинного запровадження), поширення та використання.

Завдання управління інноваційним процесом:

- ознайомлення з методами подолання опору в організації;
- знання етапів планування та здійснення змін;
- знання стратегії управління у перехідний період;
- розуміння необхідності управління.

Інноваційний процес вбирає в себе інноваційну діяльність, спрямовану на використання наукового знання і практичного досвіду з метою вдосконалення наявної практики (наприклад, соціального обслуговування).

Етапи інноваційного процесу: інноваційний задум; проект; план; оцінювання; експеримент та впровадження.

У науковій літературі виділяють методи пошуку та генерування ідей: “мозковий штурм”, метод номінальної групи (МНГ), метод Дельфі, метод віднесеного деструктивного оцінювання, метод цільових обговорень, круговий збір ідей, метод конкретних випадків, метод “вогонь по керівнику”, метод вільних асоціацій, метод порівняльного оцінювання, метод розстановки проблеми за значущістю, “круговий метод”, метод поіменного висування, “мета-план”, метод матричного структурування, метод “за-проти”, метод утопічних ігор, метод латентного мислення, метод блокнота, “піраміда ідей”.

Соціальне проектування — це різновид усвідомленої інноваційної діяльності.

Соціальний проект — це сконструйоване ініціатором проекту соціальне нововведення, метою якого є створення, модерні-

зація або підтримання в середовищі, що змінюється, матеріальної або духовної цінності. Це нововведення мусить мати просторово-часові кордони, а його вплив на людей визнаватися позитивним за соціальним значенням.

Проекти надають можливість апробації (пілотування) ідей, пошуку та концентрації відповідних ресурсів. Проект соціальної роботи інколи розуміють як інтегровану систему, що складається зі: сформульованих проектних цілей; створених для цих цілей соціальних установ, фізичних об'єктів, систем соціального захисту; розроблених та затверджених відповідних документів — програм, планів, кошторисів, розрахунків тощо; розрахованих матеріальних ресурсів — матеріальних, фінансових, трудових, часових; комплексу управлінських рішень, заходів з досягнення цілей.

Типи проектів. За характером запланованих змін: інноваційні проекти, підтримуючі проекти; за характером діяльності: освітні, науково-технічні, культурні проекти, інші послуги; за масштабами: мікропроекти — до 10 тис. дол. США, малі проекти — 10—100 тис. дол. США, мегапроекти — понад 100 тис. дол. США; за особливостями фінансування (інвестиційні, спонсорські, кредитні, бюджетні, субсидійовані, благодійні); за термінами реалізації: короткотермінові (1—2 роки), середньотермінові (2—5 років), довготермінові (понад 5 років).

Життєвий цикл проекту: оцінювання ситуації, що склалася, поява ідеї; планування проекту; впровадження проекту; оцінювання результатів; моніторинг виконання проекту; нові ідеї.

Етапи виникнення нововведень:

1. На основі аналізу інформації, що надходить з навколишнього середовища виявлення імпульсу змін.
2. Визнання неспроможності колишнього шляху, колишніх цінностей та ідеалів.
3. Перша реакція на зміни: подолання опору.

Напрямки реалізації програми ЮНІСЕФ “Здоров’я та розвиток молоді” (програми, проекти)

1. Просвітницька діяльність серед молоді та її лідерів стосовно навчання соціальних навичок: участі у прийнятті рі-

шень, формуванні здорового способу життя, в заходах профілактики ВІЛ/СНІДу, у програмі за методикою “рівні — рівним” тощо.

2. Підготовка фахівців для проведення нових для країни форм роботи з дітьми та молоддю.

3. Адаптація та реалізація наявних соціальних проектів, розрахованих на роботу з конкретною групою молоді.

4. Видання інформаційних, методичних та дидактичних матеріалів, розроблених на підставі досвіду реалізації програм з формування здорового способу життя.

5. Підтримка вжиття заходів (конференції, ярмарки), спрямованих на поширення досвіду, накопиченого під час реалізації соціальних проектів.

6. Проведення досліджень, необхідних для подальшої роботи з проблем здоров’я і розвитку молоді, для вивчення ситуацій та здійснення оцінювання.

7. Технічна підтримка партнерів.

Зміст діяльності соціальних працівників із формування здорового способу життя

В аспекті досягнення мети щодо створення сприятливого соціального оточення важливими є проекти, орієнтовані на інформаційне забезпечення діяльності молоді за принципом “рівні — рівним”. Основний принцип цих програм полягає в тому, що молодь з великою довірою ставиться до тієї інформації, яку одержує від своїх ровесників, а ще більше — до інформації, створеної молодими. Саме на це були спрямовані підпроекти створення молодіжних інформаційних, ресурсних центрів, семінари інформаційних волонтерів, розробка інтерактивного модуля для молодіжних інформаційних центрів. У рамках реалізації цих програм були напрацьовані інформаційні матеріали з профілактики негативних явищ у молодіжному середовищі, в розробці їх взяла участь значна кількість представників молоді, які вивчили, усвідомили і змогли донести до ровесників необхідність ведення здорового способу життя. Важливо, що ресурсні центри при соціальних службах і НДО стали місцем, де потрібну інформацію стосовно здорового способу життя, прав дитини можуть надати не тільки дітям та мо-

лоді, але й батькам, вчителям, спеціалістам, які працюють з молоддю. Сюди можуть звернутися за допомогою і кризові категорії людей, що мають проблеми. Популярність таких центрів досить значна у молодіжному середовищі.

1. *Наявність освіти про здоровий спосіб життя.*
 - Чинник нестачі фахівців чи їхньої недостатньої кваліфікації.
 - Чинник тематики освіти.
2. *Поінформованість про здоров'я та її зміст.*
 - Чинник впливовості інформації.
 - Чинник особливостей засобів масової інформації.
3. *Розвиток свідомості й активності осіб та громад, громадських організацій.*
 - Чинник суспільної байдужості.
 - Чинник ціннісної орієнтації.
 - Чинник психічних особливостей.
4. *Розвиток і досягнення змін в організаційному забезпеченні діяльності щодо проблем здоров'я.*
 - Чинник бажаного ідеалу.
 - Чинник можливих реалій.
5. *Чинники формування суспільної політики здоров'я:*
 - Відстоювання прав на здоровий спосіб життя окремих осіб, соціальних груп, громад.
 - Міжгалузєва співпраця.
 - Посередництво.
 - Партнерство (взаємна вигода).
 - Самодопомога і взаємодопомога.
 - Комплекс заходів: освітніх, виховних, соціальних.

Кожен проект відповідає певній послідовності, яка, за всієї своєї розмаїтості, має загальні ознаки: визначення теми і мети проекту, обґрунтування актуальності, визначення етапів, ресурсів, термінів реалізації, перелік основних напрямків діяльності, система організації контролю, менеджмент проекту, механізми реалізації, система заходів, оцінювання ефективності та ін.

Таким чином, соціальне проектування є специфічною діяльністю, що пов'язана з науковим визначенням варіантів планового розвитку соціальних процесів та явищ і з цілеспрямованою зміною конкретних соціальних інститутів.

Основна література

- Інновації у соціальних службах.: Навч.-метод. посіб. — К.: Пульсари. — 167 с.
- Тюття Л.Т., Іванова І.Б. Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посіб. — К.: ВМУРОЛ "Україна", 2004. — С. 258—263.

Додаткова література

- Зверева И.Д. Проект "Социальное образование в Украине": перспективы развития социальной работы / социальной педагогики // Практична психологія та соціальна робота. — 2002. — № 5 (42). — С. 20—23.
- Комплексна програма соціальної підтримки та розвитку молоді "Молодь — майбутнє Києва" на 1999—2000 роки. — К., 1999.
- Оцінка ефективності програми "Здоров'я та розвиток молоді". 1997—2001. — К., 2001. — 95 с.
- Періодична національна доповідь про реалізацію Україною положень Конвенції ООН про права дитини. — К., 1998. — С. 190—206.
- Підготовка волонтерів та їх роль у реалізації соціальних проектів / За заг. ред. І. Зверевої, Г. Лактіонової. — К.: Наук. світ, 2001. — 53 с.
- Соціальна робота: Короткий енцикл. слов. — К.: ДЦССМ, 2002. — С. 364—365.
- Тюття Л.Т. Проектування в соціальній роботі // Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія". — Вип.: Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. — Т. 47. — К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2005. — С. 84—87.

Теми для дискусії

1. Сутність нововведень в соціальній роботі, їх відповідність соціокультурному фону суспільства, особливостям його історичного етапу. Класифікація нововведень.
2. Методи пошуку та генерування ідей в соціальній роботі.
3. Зміст соціального проектування, життєвий цикл проекту і типи проектів.
4. Технології розробки і реалізації соціальних проектів і в соціальної роботи.
5. Приклади проектної діяльності в роботі соціальних служб різного відомчого підпорядкування.

Напрямки реалізації програми ЮНІСЕФ “Здоров’я та розвиток молоді”.

Розділ 5

СОЦІАЛЬНА РОБОТА З РІЗНИМИ ЦІЛЬОВИМИ ГРУПАМИ І КАТЕГОРІЯМИ КЛІЄНТІВ

5.1. Соціальний захист жінок і соціальна робота

Жінка і соціально-культурне середовище

Соціальна робота з жінками є важливим напрямком соціальної роботи, специфіка та особливості якого визначаються традиційною роллю жінки-матері, жінки-берегині, активної учасниці громадського і суспільного життя. Видатний американський соціолог О. Шпенглер писав, що “від материнської турботи шлях веде до турботи батьківської і тим самим до найвищого символу часу, який виокреслився у колі великих культур, — до держави. Те, що означає для матері дитя, а саме будучина і стійкість власного життя, так що в материнській любові так би мовити усувається відокремленість двох окремих істот, те саме означає для чоловіків військова община, шляхом якої вони оберігають дім, жінку і дитину і, отже, весь народ, його будучину й активність. Держава — це внутрішня форма, “буття-у-формі” нації, а історія у прописному смислі і є та сама держава, яка взята не як дещо рухоме, а як самий рух. Жінка, як мати, є історія; чоловік як воїтель і політик, робить історію”¹.

¹ Шпенглер О. Закат Европы. — М.: Мысль, 1993.

В Україні жінка посідала визначне місце у суспільному житті, була більш вільною, самостійною порівняно з жінками в інших країнах. Відомі приклади, коли ще за часів Київської Русі жінки брали активну участь у політичному житті. Наприклад, будучи регентшею, велика княгиня Ольга очолювала два посольства у Візантії, мати Івана Грозного — Олена Глинська — значною мірою впливала на державні справи. Княгиня Анна — мати князя Данила Галицького — також брала активну участь у політичному житті тощо.

Відомо, що за порадою митрополита Леонтія князь Володимир у 1001 р. заснував чоловічий і жіночий училищні монастирі, в яких навчали грамоті. Київський жіночий монастир був одним з перших подібних навчальних закладів Європи, а не тільки Київської Русі.

Домостроївський уклад утверджується на Русі, починаючи з XVI ст. Саме тоді влада сконцентрувалася в руках царя, а освічені жінки, такі як Ксенія Борисівна Годунова, жінки царя Олексія Михайловича — Марія Милославська і Наталія Нарішкіна, сестри Петра I — царівни Софія і Наталія — стали рідкістю.

Тільки XVIII ст. проходить під знаком жінок: Катерина I, Анна Іоанівна, Анна Леопольдівна; Єлизавета Петрівна, Катерина II — ціла плеяда видатних відомих правительниць. У той час, коли у просвітницькій Франції у цілому ряді бібліотек книжки, які були написані жінками, зберігалися окремо, а твори П. Ронсара, Ж.Ж. Руссо, Ж. Лафонтена, Вольтера, П.Ж. Беранже заборонялися як “неблагопристойні”, у Росії княгиня Дашкова, яку називали “Руською Мінервою”, стала президентом Академії наук, а жіноча освіта стала предметом царської турботи, і, виходячи за рамки приватної, домашньої освіти було створено ланку в загальній системі освіти.

Навчальна система Катерини II, яка була сформована під впливом просвітників Дж. Локка і Ж.Ж. Руссо, зумовила у 1765 р. створення товариства шляхетних дівчат для 200 вихованок. Вони мали стати “взірцем жіночих достоїнств”. Статут товариства, що пізніше було реорганізовано у Смольний монастир, був належно оцінений першими інтелектуалами Європи — Вольтером, Я. Грімом, Д. Дідро. Кожна з вихованок

Смольного мала перебувати там 12 років, починаючи з 6-річного віку. Навчальний план Смольного для того часу був дуже гуманним і узагальнював передовий педагогічний досвід.

Середня жіноча освіта мала становий характер. Вона була доступною переважно для дівчаток із дворянських сімей. Саме для них були створені 27 закритих закладів за типом Смольного інституту і приватні пансіони, які вперше виникли за часів царювання дочки Петра I — Єлизавети Петрівни.

На честь імператриці Марії Олександрівни було названо спеціальне відомство — Відомство Імператриці Марії, яке курирувало питання освіти. У 1894 р. в Росії було 275 середніх жіночих навчальних закладів з 75 тис. учнів, 163 гімназії Міністерства народної освіти, 31 інститут благородних дівчиць з 7,8 тис. учнів, 51 училище Святого синоду із 13,2 тис. учнів.

Загальновизнаною є думка, що рівень культури кожного народу визначається ставленням до жінок. “Від давніх давен, — писав Іван Франко, — всі учені люди, котрі пильно придивлялися до життя руського народу, признавали, що русини обходяться із своїми жінками далеко лагідніше, далеко гуманніше й свободніше, аніж їх сусіди. Свободна воля жінки знаходить тут далеко більше пошанування, ніж, наприклад, у великоросів; в родині жінка займає дуже поважне і почесне становище, бо навіть веде своє окреме (жіноче, домашнє) хазяйство побіч мужичого, до котрого мужик рідко коли мішається. Ніякого важнішого діла мужик не робить без поради з жінкою, бо дуже часто розумна і відважна жінка уміє у всім поставити свою волю супроти мужикової. Що вже й говорити о тім, що через таке чесне і людське держання жіноцтво руське мусило й само своїм характером вийти далеко краще, розвितिше, ніж се бачимо у сусідніх племен. Се також признали трохи чи не всі етнографи, не кажучи вже о великій щирості і ніжності чуття, котре такими чистими перлами вилилося в незлічимих чудово гарних піснях жіночих; уже сама зверхня подоба руського жіноцтва — складна, свободна, гарна; само його сміле та певне виступування супроти чужих жінок серед людського народу”¹.

¹ Франко І. Жіноча неволя в руських піснях народних // Франко І. Збір. творів у 50 т. — Т. 26. — С. 210.

Питання “чоловік — жінка” найскладніше і найважче як у соціальному, так і в психолого-педагогічному аспектах. Мабуть, жодна раціональна педагогічна думка в історії людства не народжувалася у таких тривалих пекельних муках, як та, що стосується справедливого розв’язання проблеми взаємни між чоловіком і жінкою. Мабуть, у висвітленні жодної проблеми педагогіки, а тим більше філософії чи соціології, немає стільки різних тлумачень і напарувань, як у проблемі “чоловік — жінка”.

Психологічні й гендерні дослідження

Нині у багатьох країнах світу розгорнувся рух за права жінок у різних сферах життя, що погіршують їх становище і суспільну роль. Наукові дослідження, які проводяться у цьому напрямку, зосереджують увагу на гендерних розбіжностях.

З погляду соціальної психології, гендер перебуває під сильним тиском як культурних норм, які встановлюють правила поведінки чоловіків і жінок, так і соціальної інформації, що навіює людям, наскільки великою є різниця між чоловіками і жінками. Теорія нормативного та інформаційного тиску частково пояснює, яким чином люди вчаться цим нормам і що примушує їх дотримуватися.

З позицій теорії когнітивного розвитку гендера, яка була сформульована Л.А. Колбергом, вся інформація, що стосується гендерної поведінки, відображається у вигляді відповідних схем. Акцентуючи увагу людей на окремих речах, гендерні схеми впливають на перероблення інформації і, крім того, впливають на пам’ять, тому що легше запам’ятовується та інформація, яка вписується в рамки вже існуючих уявлень.

Два основних механізми, що здійснюють диференціальну соціалізацію, — це диференціальне посилення і диференціальне наслідування. Про диференціальне посилення кажуть, коли прийнятна гендерна поведінка заохочується, а неприйнятна — карається, за умов, якщо заохочення і покарання людини за певні моделі поведінки, інтереси тощо залежать від її біологічної статі. Диференціальне наслідування — процес соціалізації, під час якого людина обирає рольові моделі відповідно до загальноприйнятих норм і починає наслідувати їх.

Американська дослідниця Марго Ліс провела дослідження різних жіночих рухів за рівноправ’я, які є у різних країнах світу. Вона зосередила свою увагу на тому, що ці рухи набувають різних форм і ставлять у центр уваги різні питання залежно від політичних, економічних і культурних розбіжностей. М. Ліс радить уважно ставитися до етноцентричного передбачення, що жіночі рухи йдуть еволюційним шляхом і з часом перетворюються у рух, подібний до того, який існував у Сполучених Штатах. Егалітарні й ліберальні соціальні рухи досягають найбільших успіхів там, де політична культура є більш ліберальною та егалітарною. Саме тому Скандинавські країни і Нідерланди мають найбільш представницькі і згуртовані феміністські організації. М. Ліс зосереджує свою увагу на тому, що досягненню гендерної рівності можуть заважати не тільки консервативні уряди, які розглядають підпорядковане становище жінок як основний пункт своєї платформи, але й ліві, які відводять жіночим проблемам другорядну роль порівняно з більш загальними питаннями експлуатації трудящих.

Боротьба за гендерну рівність може бути також підпорядкована іншим політичним питанням, зокрема таким, що пов’язані з економічним чи етнічним виживанням. Ця ситуація є особливо ймовірною у країнах третього світу і країнах, що розвиваються, де важливим є питання елементарного виживання, розв’язання міжетнічних конфліктів.

Дискусія про гендер у різних культурах торкається ще одного питання — збереження культурної розмаїтості. На думку окремих вчених, зміни можуть відбуватися скоріше в індивідуалістичних культурах порівняно з колективістськими, а також у суспільствах, де політична і культурна ідеологія орієнтована на рівність і мінімальні соціальні розбіжності.

У науковій літературі 1970-х років теоретики розпочали досліджувати вплив статевого фактору на психологічний розвиток жінки. Вони розділилися на дві групи. Одна з них зосередилася на удосконаленні наявних теорій, працюючи з концепціями Фрейда і Юнга; інша зосередилася на вивченні і дослідженні жіночого досвіду жінок. Так, в роботі, Джин Бейкер Міллер “До нової психології жінки”, яка вийшла у 1976 р., був запропонований новий погляд на жінку, її психологію,

який поставив під сумнів основні концепції традиційних теорій. Приблизно водночас соціолог Керол Гілліган займалася накопиченням емпіричних даних, які відображають корінні розбіжності в психологічному і моральному дозріванні жінок і чоловіків, на основі яких в роботі "Іншим голосом" вона виклала свою думку, яка також зробила виклик наявним теоріям. К. Гілліган пише, якщо реальний досвід особистісного розвитку жінки не відповідає тому, як про це пишеться у підручниках, то, як правило, офіційна психологія зараховує цю жінку до розряду таких, що зазнали психологічної деформації. Однак ця різниця може вказувати і на обмеженість наявних моделей розвитку людства, їх невідповідність реальному життю.

Ті психіатри, психологи і соціологи, які самі належали до жіночої статі, швидко оцінили праці Дж.Б. Міллер і К. Гілліган, однак минуло більше ніж 10 років, поки владна тенденція в психіатрії і психології не почала визнавати, поважати й асимілювати ці підходи.

У контексті центрованого підходу до структури психології жінки Дж.Б. Міллер дослідила три основні шляхи: культурне середовище, відносини і шляхи особистісного зростання.

Ядром моделі Дж.Б. Міллер стало визначення важливості міжособистісних відносин в житті і психологічному розвитку жінок. Замість того, щоб вступати в боротьбу за незалежність і самостійність, жінки частіше шукають контактів з людьми. Причому зріла жінка в першу чергу займається цим не для себе, а для інших і, звичайно ж, для дітей.

Американські психологи Дж.Б. Міллер, К. Гілліган і Джордан, виявивши, що головною рушійною силою в жінок є потяг до спілкування, взаємності, чуйності, створили нову схему вивчення життєвого досвіду людини — в контексті її стосунків з іншими.

Значний внесок у розвиток підходів щодо розуміння психології жінок зробили дослідження представниці гуманістичного напрямку в психології Карен Хорні. Зарубіжні дослідники зазначають, що ці теорії створили первинну базу для перегляду психоаналітичного розуміння статі й для психологічного дисидентства у питаннях статі.

К. Хорні писала, що психологія жінок тривалий час розглядалася тільки з погляду чоловіків. К. Хорні намагалася показати, що жінки мають властиву їм біологічну конституцію і патерни розвитку, які мають бути зрозумілі та усвідомлені на підставі жіночого погляду, а не тільки як похідна жіночої неповноцінності порівняно з чоловіками чи як результат відмінностей жінок і чоловіків. К. Хорні доводила, що психоаналіз, створений в умовах культури з чоловічою домінантою, і є продуктом чоловічого генія. Чоловіча думка про жінок є частиною теорії психоаналізу і подається як наукове уявлення про жіночу природу. К. Хорні аналізувала чоловіче бачення жінок і доводила відсутність у ньому будь-якої наукової основи. У книзі "Недовіра між статями" вона писала, що жінок вважають "істотами другого сорту", тому що у всі часи більш сильна сторона створює ідеологію, яка б допомагала їй зберегти своє становище. У своїх есе про жіночу психологію дослідниця відійшла від фрейдівської впевненості в "анатомії долі", вона більше уваги приділяла культурним факторам і розглядала їх як джерело жіночих проблем.

Становище жінок багато в чому залежить від ролі чоловіків у суспільстві, що пояснює інтерес дослідників до вивчення чоловіків як гендерного класу. Кілмартін визнає, що в основі всієї сучасної психології лежить психологія чоловіків, оскільки норма вивчалася чоловіча поведінка, і тривалий час у дослідженнях брали участь чоловіки. Однак психологія практично ніколи не зверталася до специфічних переживань чоловіків, які пов'язані з їхньою гендерною приналежністю. Кілмартін називає такі причини, що вказують на необхідність вивчення чоловічої психології:

1. Хоча у цілому чоловіки мають великий вплив, однак існують чоловіки, і їх чимало, які цим впливом не наділені. До того ж, маючи у суспільстві порівняно велику владу, вони можуть надати інтенсивну допомогу у здійсненні змін.

2. Спілкуючись із сильними жінками, чоловіки часто відчувають серйозні труднощі. Адже з дитячого віку хлопчики виховуються у переконанні, що саме вони повинні бути сильними і владними, тому сильні жінки сприймаються як загроза

чоловічому началу. Ця суперечність потребує вирішення, оскільки сильних жінок з кожним днем стає все більше.

3. Якість взаємовідносин з оточенням у чоловіків часто недостатня через те, що ці відносини розгортаються у рамках, де не залишається місця для базової людської потреби — інтимності.

Сьогодні є порівняно небагато наукових досліджень, що стосуються обмежень, які накладає традиційна чоловіча роль. Психологи розпочали вивчати жіночу роль після того, як феміністські рухи привернули увагу суспільства до низького соціального статусу жінок. В останні кілька років чоловіча роль теж користується посиленою увагою дослідників. Це досить захоплююча і відносно нова галузь гендерних розробок. Основні характеристики традиційної чоловічої ролі, які зазвичай критикуються жінками, а саме емоційна невизначеність чоловіків та їх скупий внесок у виконання домашніх справ, примусили психологів звернути увагу на проблеми, пов'язані з цією роллю.

Правовий аспект соціального захисту жінок

Правовий аспект соціального захисту жінок досліджується в контексті базових міжнародних документів і актів, таких як *Декларація про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок і Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок*. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок була прийнята ООН у 1979 р. з метою забезпечення повної рівності між чоловіками і жінками у різних сферах життя на основі встановлення нового міжнародного економічного порядку, що заснований на рівності та справедливості.

У Конвенції визначається поняття "дискримінація щодо жінок". Це будь-які розбіжності, винятки чи обмеження за ознаками статі, які спрямовані на послаблення чи зводять нанівець визнання, користування чи здійснення жінками, незалежно від їх сімейного становища, на основі рівноправ'я чоловіків і жінок, прав людини і основних свобод в політичній, економічній, соціальній, культурній, громадській чи будь-якій іншій галузях. У ст. 3 зазначається, що держави — члени ООН вживають у всіх галузях, тобто в політичній, соціальній, економіч-

ній і культурній, всі відповідні заходи, включаючи законодавчі, для забезпечення всебічного розвитку і прогресу жінок з метою гарантувати їм реалізацію прав людини й основних свобод та користування ними на основі рівності з чоловіками.

Конвенція складається з 30 статей, в яких визначаються рівні можливості жінок у сфері освіти, політичному і суспільному житті, у сферах зайнятості, охорони здоров'я, економічному, соціальному житті, перед законом, в шлюбі й сімейному житті та ін.

Контроль над дотриманням прав жінок (IWRAP) був організований ще у 1985 р. на Міжнародній конференції із жіночих питань у м. Найробі (Кенія). Із прийняттям Конвенції країни, які ратифікували її, беруть на себе обов'язки вживати всіх необхідних заходів для поліпшення життєвого становища жінок, зокрема змінювати підвалини і закони, які є перешкодою на шляху соціального руху жінок. На грудень 1993 р. Конвенція була ратифікована 130 країнами світу.

IWRAP як загальне формування становить мережу організацій, активістів, учених, спрямовану на відновлення прав жінок. Керівництво здійснюється Центром зв'язку і ресурсів, який розміщений в Інституті Хампфрі із громадських питань при Університеті штату Мінесоти (США).

Перша конференція жінок відбулася під егідою ООН. На ній була прийнята декларація Генеральної Асамблеї ООН, в якій 1975—1985 рр. були проголошені Десятиріччям жінок. II конференція відбулась у 1980 р. у Копенгагені, на ній було прийнято Програму дій на другу половину Десятиріччя жінки. Третя конференція в Найробі у 1985 р. затвердила стратегію подальшого розв'язання жіночих проблем. Розроблена стратегія окреслює програму дій на національному, регіональному, міжнародному рівнях для сприяння більшій рівності й забезпеченню рівних можливостей для жінок: рівність, розвиток, мир. Платформа дій, яка рекомендує конкретні кроки, спрямована на прискорення процесу втілення Стратегії подальшого розв'язання жіночих проблем в реальність.

4-та Всесвітня конференція жінок відбулася з 4 по 15 вересня 1995 р. в м. Пекіні. Скликана ООН, конференція прийняла Платформу дій, сконцентрована на ключових питаннях, які торкаються більшості жінок: бідність; доступ до освіти, медич-

ного обслуговування, інших послуг; насилля над жінками; вплив на жінок військових та інших видів конфліктів у суспільстві; жінки, економічні структури і політика (жінки, робота, сім'я); нерівність жінок в питаннях влади і в прийнятті рішень, які пов'язані зі службовим і соціальним просуванням жінок; законні права жінок; засоби масової інформації і жінки; жінки і навколишнє середовище.

На 4-й Всесвітній конференції були поставлені такі загальні завдання:

- оцінити роботу, яку проведено, стратегію розв'язання жіночих проблем, яку вироблено Конференцією 1985 р. в Найробі;
- звернути особливу увагу на ключові проблеми, які стосуються більшості жінок: участь у прийнятті важливих рішень, бідність, низький життєвий рівень, охорона здоров'я, освіта, права жінок тощо;
- створити соціальні умови для особистісного зростання жінок, які готові сміливо вирішувати питання політичного, економічного і наукового розвитку, які стоять перед людством ХХІ ст.

На конференції було прийнято конкретний план дій, спрямований на ефективну і чітку діяльність у галузях жіночого рівноправ'я, розвитку і миру.

Комісія з питань статусу жінок (CSW) визначила такі цілі: рівноправ'я влади; повний доступ жінок до всіх засобів існування; подолання бідності; сприяння справі миру і захисту прав жінок; залучення нового покоління жінок і чоловіків до спільної діяльності у боротьбі за рівноправ'я.

В Україні на виконання Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок у загальному і спеціальному (галузевому) законодавстві гарантуються права жінок у різних сферах життя. У Кодексі про шлюб та сім'ю в ст. 5 держава гарантує захист материнства і дитинства. Наголошується, що материнство в Україні оточене всенародною пошаною і повагою, охороняється і заохочується державою. Охорона інтересів матері і дитини забезпечується спеціальними заходами з охорони праці та здоров'я жінок, створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим за-

хистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства та дитинства.

У Законі України *“Про державну допомогу сім'ям з дітьми”* в розділі V-A визначається порядок соціальної допомоги на дітей одиноким матерям. Так, право на допомогу мають одинокі матері, одинокі усиновителі, які не перебувають у шлюбі, якщо у свідоцтві про народження дитини немає запису про батька дитини або запис про батька проведено в установленому порядку за вказівкою матері; вдови та вдівці з дітьми, які не одержують на них пенсію в разі втрати годувальника або соціальну пенсію. Якщо одинока мати (вдова, вдівець) уклала шлюб, то за нею зберігається право на отримання допомоги на дітей, які народилися до шлюбу, за умови якщо ці діти не були усиновлені чоловіком (дружиною). Жінка, яка має дітей від особи, з якою вона не перебувала і не перебуває в зареєстрованому шлюбі, але з якою вона веде спільне господарство, разом проживає і виховує дітей, права на одержання допомоги, встановленої на дітей одиноким матерям, не має. При реєстрації цієї жінкою шлюбу з особою, від якої вона має дітей, допомога на дітей, народжених від цієї особи, не призначається.

Допомога на дітей призначається за наявності довідки органів реєстрації актів цивільного стану про підстави внесення до книги записів народжень відомостей про батька дитини незалежно від одержання на дітей інших видів допомоги, передбачених законом, і надається у розмірі 10 % прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку одиноким матерям, одиноким усиновителям (вдовам, вдівцям), які мають дітей віком до 16 років (учнів — до 18 років).

У ситуаційному аналізі *“Становище дітей та жінок в Україні”* підкреслюється, що на реалізацію взятих Україною зобов'язань у сфері охорони материнства та дитинства і національних нормативних актів у цій сфері спрямовані державні програми, що затверджуються Президентом України та Кабінетом Міністрів. Крім того, органи виконавчої влади затверджують переліки заходів, плани дій, які конкретизують названі програми.

Основними документами у цій сфері є:

- Довгострокова програма поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 28 липня 1992 р. № 431.

- Програма запобігання торгівлі жінками та дітьми, яка затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 25 вересня 1999 р. № 1768.

- Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001—2005 роки, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 06 травня 2001 р. № 479.

Довгострокова програма поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства була прийнята ще в період створення української державності, коли економічні негаразди негативно позначилися на соціальному, економічному, політичному становищі дітей і сім'ї. На той час у суспільному виробництві України працювало понад 12 млн жінок, що становило майже половину всіх працівників. Із загальної кількості зайнятих у виробництві 3,3 млн трудівниць виконували роботу вручну, близько 410 тис. осіб працювали у багатозмінному режимі. На роботах з шкідливими умовами праці, які дають право на додаткову відпустку і скорочений робочий день, було зайнято понад 2,6 млн жінок. У сільському господарстві, особливо в рілльництві, овочівництві, садівництві, на тих ділянках, де переважає ручна праця, в основному трудилися жінки (90 % від загальної кількості працівників).

На фоні високої зайнятості у виробництві і за значної переваги (61,1 %) спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою жінки обіймали в основному нижчі посади. Питання підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації трудівниць вирішувалися недостатньо на усіх рівнях управління.

Подвійне навантаження на жінок (виробництво і домашнє господарство), недоліки в організації їхньої праці, охорони здоров'я і соціально-побутового обслуговування значно ускладнювали життя жінок, що позначилося на їхньому здоров'ї, благополуччі сім'ї, на вихованні дітей.

Демографічна ситуація в Україні характеризувалась низькою народжуваністю і відносно високим рівнем загальної та дитячої смертності, невеликою тривалістю активного періоду життя людини, поширенням бездітності. Високим залишався рівень мертвонароджуваних дітей (у 1991 р. на кожну тисячу новонароджених припадало 8,6 випадку).

Практично не вирішувалися питання планування сім'ї. Основним методом регулювання народжуваності за відсутності контрацептивних засобів, недостатнього рівня спеціалізованої допомоги залишались аборти, за кількістю яких Україна посідала перше місце в світі. Все це негативно впливало на здоров'я матері та дитини, сприяло високому рівню дитячої смертності, спричиняло сімейні конфлікти.

Близько 12 % подружніх пар страждають безплідністю, обумовленою як абортами, так і гінекологічними захворюваннями.

Через складні матеріальні й побутові умови, зниження престижу сім'ї, низький рівень культури сімейного життя щорічно розпадається майже 200 тис. сімей, з яких більше половини з неповнолітніми дітьми.

У Довгостроковій програмі зазначалося, що матеріально-технічна база акушерсько-гінекологічних і дитячих лікувально-профілактичних закладів не відповідає сучасним вимогам і потребам населення. Багато з них украй перевантажені, не мають гарячого і холодного водопостачання, каналізації, необхідних умов для організації лікувально-діагностичного процесу на сучасному рівні.

Довгострокова програма поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства була розрахована на період до 2000 р. і передбачала вжиття заходів, спрямованих на усунення негативних факторів і поліпшення становища жінки у сфері виробництва і побуту, професійної підготовки і перепідготовки, забезпечення охорони здоров'я матері й дитини, розвитку матеріально-технічної бази жіночих консультацій, лікувально-профілактичних і дитячих закладів.

Низький технічний рівень сучасного виробництва, застосування праці жінок на роботах з важкими та шкідливими умовами праці поєднується з масовою зайнятістю жінок некваліфікованою працею. Значна кількість жінок працює в умовах, які не відповідають правилам і нормам охорони праці.

Жінки перебувають практично у рівних з чоловіками умовах за тривалістю професійної праці. У той час як міжнародна практика віддала перевагу скороченому робочому часу трудівниць, в Україні частка жінок, які зайняті неповний робочий

день, працюють вдома чи за гнучким графіком роботи, становить лише 0,8 % від загальної чисельності працюючих у суспільному виробництві трудівниць.

Політика щодо поліпшення умов праці жінки має бути орієнтована як на ліквідацію робочих місць зі шкідливими й важкими умовами праці шляхом заміни їх новими сучасними робочими місцями, так і на розширення пільг і компенсацій працюючим жінкам.

Забезпечення соціально-економічних і правових гарантій щодо соціальної захищеності жінки можливе лише на основі значного розвитку продуктивних сил суспільства, підвищення ефективності економіки, сприяння адаптації жінки в умовах нової економічної ситуації.

З метою формування раціональної зайнятості жінок, удосконалення мережі їх професійної підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації та поліпшення умов праці в Довгостроковій програмі визначаються актуальні для того періоду розвитку держави *напрямки соціального захисту жінок*, багато з яких не втратили своєї значущості і на початку XXI ст., зокрема такі з них, як:

- розробка і реалізація програми “Зайнятість жінок”, в якій передбачається комплекс заходів щодо створення та раціонального розміщення технічно оснащених робочих місць (цехів, дільниць) для використання на них переважно праці вивільнюваних під час змін в організації виробництва жінок, одиноких і багатодітних жінок, осіб молодших 18 років, розширення діючих дільниць і цехів надомної праці;
- підготовка пропозицій щодо запровадження економічного стимулювання і пільг для підприємств і організацій, що приймають на роботу жінок, які мають неповнолітніх дітей, на умовах неповного робочого дня та гнучкого графіка роботи;
- забезпечення через центри зайнятості першочергового влаштування на вільні робочі місця та вакантні посади одиноких жінок, удів, багатодітних жінок і тих, які виховують дітей-інвалідів, жінок, які звільняються з місць позбавлення волі;
- створення умов для підвищення кваліфікації і перепідготовки жінок, вивільнюваних під час змін в організації вироб-

ництва, та професійної адаптації жінок, які повертаються на робочі місця після відпустки по догляду за дітьми;

- перегляд з урахуванням заявок підприємств, організацій, установ переліку професій, за якими здійснюється підготовка професійно-технічними училищами з метою розширення навчання дівчат за професіями, пов'язаними з обслуговуванням сучасної техніки і технології на виробництві, в сфері послуг і сільському господарстві;
- визначення підприємств і окремих виробництв, де нічна праця жінок не викликана особливою необхідністю, установлення умов, порядку і строків виведення з нічних змін жінок, передусім тих, які мають дітей віком до 14 років і дітей-інвалідів;
- сприяння адаптації жінок в умовах нової економічної ситуації, створення курсів навчання жінок основ бізнесу та надання допомоги організаціям і окремим особам, які відкривають центри навчання жінок новим професіям;
- заснування телерадіопрограм для навчання жінок основ бізнесу і підприємництва та з питань правового захисту жінок в умовах ринку;
- визначення переліку завершених науково-технічних розробок і технологій, спрямованих на вивільнення жінок з виробництв з важкими і шкідливими умовами праці, запропоновані їх підприємствам для впровадження;
- проведення науково-практичних робіт для вивчення стану здоров'я жінок і підлітків з урахуванням соціальних і медико-біологічних факторів, що впливають на формування загальних, професійно зумовлених і професійних захворювань, для обґрунтування профілактичних заходів; опрацювання психофізіологічних критеріїв оцінювання вікостатевої працездатності підлітків з урахуванням стану здоров'я;
- розробка списку виробництв, професій і робіт з важкими та шкідливими умовами праці, на яких забороняється застосування праці жінок і осіб молодших 18 років;
- розробка норм гранично допустимих навантажень для жінок і осіб молодших 18 років при підніманні та переміщенні важких речей вручну;

- підготовка проекту Закону про скорочення тривалості робочого часу для жінок, встановлення неповного робочого дня або неповного робочого тижня жінкам на їх прохання незалежно від наявності дітей та їхнього віку;

- запровадження статистичної звітності про становище жінок, сім'ї, дітей та створення загальнодержавного банку даних з цих питань; забезпечення публікацій з відповідних статистичних матеріалів і даних соціологічних обстежень;

- розвиток системи обміну з міжнародними організаціями, урядовими й неурядовими структурами статистичною, соціологічною інформацією щодо проблем жінок, сім'ї, дітей.

Наступним важливим кроком щодо поліпшення становища жінок була *Програма запобігання торгівлі жінками та дітьми*. Її прийняття було викликано появою таких соціальних явищ, як незаконний вивіз за кордон дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, розвиток секс-бізнесу в країні. Завдання, які визначаються цим документом, увійшли до програм соціальної роботи у соціальних службах і спеціалізованих організаціях та установах по роботі з жінками, державних органів влади:

- провести аналіз відповідності законодавства України з питань захисту прав та інтересів жінок і дітей нормам міжнародного права, за результатами подати Кабінетові Міністрів України відповідні пропозиції;

- визначити додаткові заходи щодо запобігання зростанню безробіття серед жінок, випускників шкіл та інших навчальних закладів у рамках реалізації Програми зайнятості населення на 1997—2000 рр., затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 31 грудня 1996 р. № 1591 (1591-96-п);

- вивчити та узагальнити міжнародний досвід запобігання і боротьби з торгівлею жінками та дітьми, надання допомоги жертвам таких дій і подати Кабінетові Міністрів України відповідні пропозиції. Видати збірник матеріалів з цих питань;

- організувати здобуття безробітними жінками професій, що користуються попитом на ринку праці. Продовжувати проведення регіональних семінарів для жінок “Моя власна справа”;

- запровадити статистичну звітність про злочини, передбачені статтями 124-1 та 115-2 Кримінального кодексу України (2001—2005), скоєних стосовно жінок та дітей;

- створити банк даних стосовно фізичних та юридичних осіб, які внаслідок проведення оперативно-розшукових заходів, попереднього розслідування, судового розгляду чи перевірки інформації, що надійшла каналами Інтерполу з інших країн, потрапили в поле зору правоохоронних органів як причетні до торгівлі жінками та дітьми і до поширення проституції;

- вивчити можливість запровадження страховими компаніями обов'язкового страхування життя і здоров'я осіб, які наймаються (направляються) на роботу за кордон, за рахунок підприємств та організацій, що забезпечують їх працевлаштування. Запровадити реєстрацію таких осіб у Державному реєстрі фізичних осіб — платників податків та інших обов'язкових платежів;

- підготувати пропозиції щодо підвищення відповідальності підприємств, установ, організацій усіх форм власності, що організують виїзд та працевлаштування громадян за кордоном, у зв'язку з нещасними випадками, у тому числі тими, що призвели до смерті зазначених громадян під час виконання ними обов'язків за укладеними контрактами (договорами) на працевлаштування, а також у період прямування цих громадян до місця працевлаштування, визначеного роботодавцем;

- розробити та запровадити в установленому порядку облік громадян України, які, перебуваючи за кордоном, опинились у полі зору або були затримані правоохоронними чи іншими органами країн перебування за заняття проституцією з використанням ідентифікаційного номера з Державного реєстру фізичних осіб — платників податків та інших обов'язкових платежів;

- розробити методики розслідування злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми, у тому числі жінками та дітьми, а також з незаконними діями щодо усиновлення. Вивчити питання про створення у складі правоохоронних органів спеціальних служб, які б займалися боротьбою з такими злочинами, організацією взаємодії з правоохоронними органами інших країн;

- посилити вимоги та контроль за діяльністю юридичних осіб, які мають ліцензії на посередництво у працевлаштуванні на роботу за кордоном, здійснити перевірки відповідності цієї діяльності виданим ліцензіям;
- вжити заходів для подальшого спрощення вирішення питань повернення в Україну громадян, які стали жертвами злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми, сексуальною та іншою експлуатацією, а також фінансування консульських установ на ці цілі;
- проаналізувати практику дотримання Порядку передачі дітей, які є громадянами України, на усиновлення громадянам України та іноземним громадянам і здійснення контролю за умовами їх проживання у сім'ях усиновителів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20 липня 1996 р. № 775 (775-96-п), та Положення про порядок організації направлення дітей на оздоровлення за кордоном, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 2 березня 1998 р. № 263 (263-98-п);
- вжити заходів до залучення позабюджетних коштів для кредитування малого бізнесу і підтримки підприємницької діяльності жінок;
- сприяти створенню реабілітаційно-кризових центрів і притулків для жінок та дітей, які потерпіли від насильства чи стали жертвами торгівлі людьми. Надавати цим закладам організаційну, методичну та матеріальну допомогу;
- забезпечити створення на базі центрів соціальних служб для молоді постійно діючих гарячих ліній зв'язку, телефонів довіри, соціально-правових консультацій для жінок та дітей, які потерпіли від насильства чи стали жертвами торгівлі людьми;
- запровадити проведення щорічних нарад-семінарів з метою координації зусиль органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, благодійних фондів і визначення заходів із запобігання торгівлі жінками та дітьми;
- проводити разом з ЮНІСЕФ, українськими громадськими організаціями та центрами соціальних служб для молоді цикли регіональних семінарів для працівників гарячих ліній і

- телефонів довіри, волонтерів, які працюють з безпритульними дітьми, неповнолітніми, молоддю та жінками потенційної групи ризику, надавати їм постійну методичну, інформаційну та практичну допомогу з питань запобігання насильству, торгівлі жінками та дітьми;
- розробити і запровадити систему підготовки та перепідготовки спеціалістів органів та закладів освіти, соціального захисту, соціальних служб для молоді з питань запобігання насильству над жінками та дітьми і торгівлі ними;
 - провести семінари з питань запобігання насильству над жінками та дітьми і торгівлі ними, із розроблення механізмів допомоги жертвам цих злочинів: з працівниками дипломатичних представництв та консульських установ; з працівниками відділів реєстрації актів громадянського стану, нотаріусами; з працівниками центральних органів виконавчої влади та громадських організацій; з працівниками правоохоронних органів, міграційних та прикордонних служб; з працівниками системи освіти, соціального захисту та охорони здоров'я;
 - підготувати та видати для загальноосвітніх навчальних закладів програми, інформаційні матеріали з правового виховання, захисту інтересів жінок та дітей;
 - забезпечити у загальноосвітніх навчальних закладах професійну орієнтацію дівчат з подальшим працевлаштуванням за обраною спеціальністю, запровадити в практику роботи цих закладів розповсюдження матеріалів наукового, правового та інформаційного характеру з питань захисту прав жінок, запобігання торгівлі ними;
 - розробити програми та запровадити у вищих навчальних закладах викладання спецкурсів, проведення навчально-практичних семінарів, роз'яснювальної роботи з питань запобігання насильству над жінками та дітьми і торгівлі ними;
 - започаткувати проведення інформаційно-просвітницької кампанії запобігання торгівлі жінками та дітьми. Створити спеціальний цикл телерадіопередач, окремих рубрик у друкованих засобах масової інформації з метою висвітлення питань запобігання насильству щодо жінок та дітей і торгівлі ними;
 - забезпечувати систематичне проведення консультативної та роз'яснювальної роботи серед дівчат і жінок потенційної групи ризику;

- забезпечити випуск та розповсюдження спеціальних видань (інформаційні бюлетені, брошури, пам'ятки тощо), спрямованих проти насильства і торгівлі жінками та дітьми. Заснувати у друкованих засобах масової інформації державної форми власності рубрики "Права жінок" та "Права дітей";
- організувати створення документальних, публіцистичних і художніх фільмів, телерадіопередач з питань правового захисту жінок та дітей;
- відпрацювати механізм взаємодії з неурядовими організаціями зарубіжних країн, метою яких є надання допомоги жертвам торгівлі жінками та дітьми;
- продовжити співробітництво з відповідними державними органами та неурядовими організаціями Сполучених Штатів Америки у проведенні інформаційно-роз'яснювальної кампанії серед населення України з питань запобігання торгівлі жінками та дітьми, виконання програми соціально-економічної підтримки жінок України;
- підготувати і провести спільний українсько-американський семінар з питань запобігання торгівлі жінками та дітьми та боротьби з нею, надання допомоги жертвам таких злочинів;
- розробити та подати Кабінетові Міністрів України пропозиції щодо співробітництва правоохоронних органів України з відповідними органами тих держав, де торгівля жінками та дітьми набула найбільших масштабів, вивчити питання щодо підготовки та укладення угоди між Україною і цими державами про запобігання торгівлі людьми;
- продовжувати співробітництво з Міжнародною організацією з міграції у проведенні інформаційно-роз'яснювальної кампанії серед населення України з питань запобігання торгівлі людьми, організації допомоги особам, які стали жертвами таких злочинів;
- скоординувати дії та системи підготовки працівників правоохоронних органів, міграційних і прикордонних служб країн — постачальників "живого товару" з метою застосування спільних методів та засобів запобігання торгівлі людьми;
- ініціювати забезпечення регулярного обміну інформацією між відповідними правоохоронними органами різних країн щодо методів та процедур розслідування і розкриття зло-

чинів, пов'язаних з торгівлею людьми, виявлення міжнародних злочинних угруповань, надання статистичних даних та їх узагальнення;

- взяти участь у розробленні проекту Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності з урахуванням можливості включення до неї положень про боротьбу з торгівлею людьми;
- забезпечувати участь у розробленні та реалізації міжнародних програм, заходів, спрямованих на посилення боротьби з торгівлею жінками та дітьми, захист і надання допомоги особам, які стали жертвами таких протиправних дій.

Ще одним важливим кроком держави у напрямку поліпшення становища жінок є *Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001—2005 роки*, який прийнято з метою покращання становища жінок, підвищення їх ролі у суспільстві та здійснення пріоритетних і першочергових заходів щодо виконання заключного документа Спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН "Жінки у 2000 році: рівність між чоловіками та жінками, розвиток та мир у XXI столітті". У цьому документі визначаються напрямки роботи і завдання державних інституцій, організацій, установ, сектору НДО у сфері суспільного життя, соціального захисту, економічної і правової захищеності жінок, такі як:

- підготовка шостої періодичної доповіді про виконання в Україні Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок;
- перепідготовка і підвищення кваліфікації жінок, які повертаються з відпустки для догляду за дитиною, посилення організаційних і правових гарантій для реалізації жінками права на працю;
- широке залучення жінок до активної участі в усіх сферах життя суспільства, сприяння розкриттю їх інтелектуальних і творчих можливостей;
- підготовка інформаційно-аналітичних матеріалів про становище жінок на ринку праці;
- зниження рівня і тривалості безробіття серед жінок;

- здійснення контролю за безпекою праці жінок, ефективного розв'язання соціальних проблем працівниць, які виховують дітей, для включення їх до проектів угод між Кабінетом Міністрів України, Конфедерацією роботодавців, всеукраїнськими профспілками і профспілковими об'єднаннями;
- розробка заходів щодо поліпшення становища жінок, які проживають у Донецькій, Луганській областях та у м. Славутичі, з урахуванням місцевих соціально-економічних умов та екологічної ситуації;
- організація та здійснення просвітницьких заходів і розробка інформаційно-методичних матеріалів з питань збереження та зміцнення здоров'я жінок і дітей;
- проведення щорічних всеукраїнських, регіональних та територіальних фізкультурно-спортивних змагань "Спортивна сім'я";
- сприяння розвитку мережі фізкультурно-оздоровчих і спортивних жіночих, дитячих і сімейних клубів;
- розробка комплексу заходів щодо фізичної та психологічної реабілітації інвалідів;
- організація і проведення для жінок-інвалідів культурно-спортивних фестивалів "Жінка з особливими потребами";
- розробка програми підтримки молодих учених з метою забезпечення реалізації рівних можливостей жінок і чоловіків у науковій діяльності;
- започаткування проведення щорічного конкурсу на кращу наукову працю жінки-науковця;
- сприяння діяльності закладів, центрів та служб, що надають медико-психологічну та соціальну допомогу жінкам і дітям, які стали жертвами насильства (у тому числі сімейного) або опинились у скрутній життєвій ситуації;
- проведення соціологічного дослідження "Торгівля жінками як соціальна проблема сучасного суспільства";
- вивчення, узагальнення та поширення міжнародного досвіду в справі запобігання торгівлі жінками і дітьми, проведення семінарів, робочих зустрічей, круглих столів з цих питань;
- включення до навчальних програм загальноосвітніх і вищих навчальних закладів I—IV рівнів акредитації тем з питань запобігання насильству та торгівлі людьми;

- організація навчання працівників, які в процесі своєї діяльності провадять роботу з жінками та дітьми, що зазнали насильства;
- здійснення інформаційної та роз'яснювальної роботи серед населення з питань запобігання торгівлі жінками; забезпечення випуску та розповсюдження спеціальних видань (бюлетені, брошури, рекомендації, пам'ятки тощо);
- створення у м. Києві Центру реабілітації для дітей та жінок, які постраждали від торгівлі людьми;
- розробка та реалізація міжнародних програм і протоколів щодо запобігання торгівлі жінками;
- приведення системи показників гендерного розвитку у відповідність до вимог ООН щодо підготовки Національних статистичних доповідей про становище жінок та чоловіків;
- проведення науково-практичної конференції "Жінки в XXI столітті: проблеми, перспективи, шляхи розвитку";
- проведення другого Всеукраїнського конгресу жінок "Пекін + 6" за підсумками реалізації в Україні заключних документів Всесвітньої конференції зі становища жінок (Пекін, 1995 р.) та Спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН "Жінки в 2000 р.: рівність між чоловіками та жінками, розвиток і мир в XXI столітті" з метою вироблення стратегії дій, спрямованих на створення рівних для жінок і чоловіків можливостей брати участь у політичному, соціальному і культурному житті та залучення жінок до прийняття рішень на всіх рівнях влади;
- вивчення досвіду Київського національного університету імені Тараса Шевченка щодо підготовки і впровадження курсу лекцій про рівні права та можливості жінок і чоловіків (гендерні питання). У разі визнання цього досвіду позитивним сприяти його поширенню в інших вищих навчальних закладах I—IV рівнів акредитації;
- організація і проведення благодійних культурно-просвітницьких акцій "Сільська жінка", "Жінки малих міст";
- збалансоване за статтями представництво жінок і чоловіків в органах державної влади, ефективного формування резерву кадрів для органів виконавчої влади;

- проведення експертизи законодавчих актів України стосовно забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків (гендерна експертиза) з метою приведення законодавства у відповідність до міжнародних актів і договорів та за результатами цієї експертизи подати пропозиції Кабінетові Міністрів України;
- проведення науково-практичної конференції “Будинок сімейного типу та прийомна сім’я: вчора, сьогодні, завтра (реальність, проблеми, перспективи у сучасній Україні)”;
- організація та проведення за участю країн — членів Міжнародної ради жінок Європейського регіону Міжнародного семінару з проблем гендерної рівності;
- сприяння діяльності громадських жіночих організацій з метою залучення жінок до активної участі в усіх сферах життєдіяльності суспільства;
- вжиття заходів зі святкування Міжнародного жіночого дня 8 Березня, Дня Матері, відродження національних свят, пропаганди кращих духовних надбань українського народу з метою розвитку і підтримки традицій, спрямованих на вшанування жінки-матері, підвищення ролі жінок у суспільстві, формування демократичного світогляду, самосвідомості та національної гідності громадян України;
- проведення культурно-просвітницької роботи (“Дорога до храму”), спрямованої на духовний розвиток сім’ї, жінок, дітей та їхніх батьків, відродження і збереження народних традицій та обрядів;
- проведення наукових досліджень з питань розв’язання соціальних проблем осіб з функціональними обмеженнями з урахуванням передового міжнародного досвіду та багатодітних, неповних, соціально неблагополучних сімей;
- забезпечення об’єктивного висвітлення у засобах масової інформації стану виконання в Україні положень Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Декларації ООН щодо викорінення насильства у ставленні до жінок та дітей, заключених документів Спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН “Жінки у 2000 році: рівність між чоловіками та жінками, розвиток і мир у XXI столітті”, конвенцій та рекомендацій Міжнародної організації праці, а також Національного плану дій;

- надання Кабінетові Міністрів України інформації про поліпшення становища жінок, сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві та стан виконання Національного плану дій.

Таким чином визначаються *основні напрями соціальної роботи і соціального захисту жінок*:

1. Розробка законодавчих і нормативно-правових актів відповідно до міжнародних документів ООН і Ради Європи.
 2. Профорієнтація, працевлаштування і професійна підготовка.
 3. Створення спеціальних закладів, установ, реалізація форм і методів соціальної і соціально-психологічної реабілітації жінок.
 4. Створення навчальних матеріалів, видань, інформаційної літератури щодо захисту прав жінок, діяльність ЗМІ у сфері висвітлення гендерних питань.
 5. Культурно-просвітницька робота, спортивно-оздоровча діяльність, поліпшення фінансового становища.
 6. Здійснення наукових досліджень.
 7. Проведення семінарів, курсів, тренінгів з питань захисту прав жінок.
 8. Співпраця державних і недержавних організацій та установ.
- В Україні для реалізації державної політики щодо жінок сформувалася *система державних інституцій*, які здійснюють повноваження у сфері охорони дитинства і материнства:
- місцеві державні адміністрації (загальне керівництво, визначення та реалізація місцевих програм): управління соціального захисту, управління охорони здоров’я, управління освіти, служби у справах неповнолітніх, центри соціальних служб для молоді;
 - медичні заклади (центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх, будинки дитини, центри планування сім’ї, здоров’я жінок);
 - заклади догляду, освіти та виховання (притулки неповнолітніх, загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації, загальноосвітні школи та інші заклади середньої освіти, дитячі будинки);

- соціальні служби для молоді (спеціалізовані соціальні служби, заклади соціального спрямування, групи добровільних помічників у соціальній роботі);

- місцеві органи та заклади, які не підпорядковуються місцевим державним адміністраціям: правоохоронні органи та заклади корекції (кримінальна міліція у справах неповнолітніх, виховно-трудова колонія, приймальники-розподільники для неповнолітніх), судові органи (суди, судові вихователі).

Для вивчення сучасного стану українських жінок проводяться різноманітні соціологічні дослідження, які виявляють найбільш гострі проблеми їхнього суспільного становища: матеріальне становище, становище сільської жінки, охорона здоров'я матері і дитини, соціально-психологічний стан жінок, насильство жінок, наслідки контрабанди жінок з України; становище жінок, які потерпіли від стихійного лиха, жінок-інвалідів, жінок — жертв різних форм дискримінації.

У соціологічному дослідженні “Становище сільської жінки” вказується на складний економічний стан українського села, який позначається на житті жінок. Третина безробітних жінок на селі не можуть знайти роботу, незважаючи на високий професійний рівень. Це свідчить про недостатній рівень розвитку на селі виробничої та соціальної сфер, а незабезпеченість жінок працею — про незадовільний стан жіноцтва.

За даними Держкомстату України, серед усіх вікових груп економічно активної молоді як за чисельністю, так і за рівнем економічної активності переважають чоловіки. Розрив між рівнями економічної активності коливається від 5,2 у 2001 р. серед молоді першої вікової групи до 15,7 в.п. у 2005 р. у другій віковій групі. Однак слід враховувати, що жінки є менш конкурентоспроможними на ринку праці, ніж чоловіки: їх частка є більшою серед вивільнених через реструктуризацію підприємств, зміни в організації виробництва, форм власності тощо. Пільги та соціальні гарантії, пов'язані з репродуктивною діяльністю, з одного боку, захищають жінку, а з іншого — обмежують можливості доступу до престижних та високооплачуваних професій.

Гендерна асиметрія на вітчизняному ринку праці є одним з вагомих чинників, що призводять до зниження економічної

активності жінок. Вплив усталених тендерних стереотипів виявляється ще до моменту виходу на ринок праці: існування суто “чоловічих” та “жіночих” видів економічної діяльності завчасно налаштовує жінок на обмеженість у виборі, а небажання займати менш престижні та з нижчою оплатою посади може стати причиною відмови від активної поведінки на ринку праці.

Гострим соціальним явищем є поширення секс-бізнесу в Україні. За даними дослідження, яке проводилося завдяки проекту “Створення мережі неурядових організацій, які працюють із жінками секс-бізнесу в Україні”, який реалізувався Українським інститутом соціальних досліджень спільно із UNAIDS за фінансової підтримки уряду ФРН в 11 містах України протягом 1999—2000 рр., доступна інформація дає змогу зробити висновки, що знижується вікова межа залучення до секс-послуг, зростає загальна кількість жінок, які вдаються до такого заробітку, збільшується частка тих, хто вживає наркотики, у тому числі ін'єкційним шляхом, підвищується рівень поширення інфекцій, що передаються статевим шляхом. Вони також є групою підвищеного ризику інфікування на ВІЛ. Більшість таких жінок не мають необхідного доступу до медичних послуг, проблематичним є отримання правової підтримки. Значна частина жінок, особливо молодих, ніколи не мали досвіду іншої роботи, не мають трудових книжок, професійної підготовки. Серед жінок секс-бізнесу багато мігранток, котрі приїжджають до обласних центрів з маленьких міст та сільської місцевості. Їм бракує життєвого досвіду, житла, моральної та психологічної підтримки. Вони не мають до кого звернутися, розміри державної соціальної допомоги не забезпечують можливості прожиття. Суспільство нетолерантне до проституції, негативна громадська думка ускладнює становище цих жінок, сприяє закритості їхнього середовища та його криміналізації.

У дослідженні зазначається, що сучасний стан розгалуженості секс-бізнесу та нагромадження соціальних та соціально-медичних проблем у середовищі секс-бізнесу на тлі поширення епідемії ВІЛ-інфекції в Україні вимагає від суспільства “розплющити очі” та визнати наявність проблем, що пов'язані з теперішнім статусом проституції. На увагу заслуговують три ас-

пекти. По-перше, удосконалення юридичної бази, яка б відповідала міжнародним вимогам та стандартам прав людини, забезпечувала реалізацію прав кожної жінки та контроль за їх дотриманням. По-друге, підвищення значущості виховання як складової процесу соціалізації, оскільки проституція є не тільки результатом збігу несприятливих обставин, а й дотримання певних норм поведінки. По-третє, потрібна співпраця державних та недержавних структур, ЗМІ, міжнародних організацій у розвитку та впровадженні профілактичних заходів у середовищі комерційного сексу.

Секс-бізнес як соціальне явище потребує сьогодні вирішення широкого кола питань у таких сферах, як правове регулювання, охорона здоров'я, соціальний захист матеріально незабезпечених груп, медико-санітарна освіта населення, виховання та культура. У цьому контексті зростає важливість розвитку третього сектору, тобто державної підтримки діяльності конкретних громадських організацій, які частково вирішують окремі питання, а частково полегшують соціальне становище учасниць комерційного сексу.

Означені соціальні проблеми визначають основних об'єктів соціального захисту і соціальної роботи: матері-одиначки; жінки із багатодітних і неповних сімей; жінки сфери секс-бізнесу; жінки, які потерпіли від насильства; жінки, жертви контрабанди з України; жінки, які потерпіли від стихійного лиха; жінки-інваліди; жінки, жертви різних форм дискримінації.

Діяльність державних і недержавних організацій та установ із соціальної роботи з жінками

На рівні діяльності міських державних адміністрацій і громадських жіночих організацій створюються спеціалізовані заклади та установи для соціального захисту жінок. У м. Києві працюють Міський центр з роботи з жінками, Міжнародний гуманітарний центр "Розрада", Міжнародний жіночий правозахисний центр "Ла Страда — Україна", Центр соціально-психологічної допомоги сім'ї, жінці та молоді, жіночий клуб "Відродження нації", Жіночий кризовий центр, Консорціум жіночих недержавних організацій Нових незалежних держав — США, Жіночий інформаційно-реабілітаційний центр "Любомира".

Метою діяльності Київського міського центру роботи з жінками є: залучення жінок до активної громадської діяльності, активізація жіночого руху щодо ліквідації усіх форм і проявів дискримінації жінок шляхом усвідомлення ними своїх прав, реалізації свобод у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Предметом діяльності Центру є: забезпечення підтримки жінок в усіх сферах життя на основі взаємодії Київської міської державної адміністрації та Консорціуму жіночих недержавних організацій Нових незалежних держав — США, жіночих громадських формувань міста; сприяння жіночим громадським формуванням та жінкам міста у вдосконаленні їхньої діяльності, надання юридичної, психологічної допомоги, систематизація та публікація матеріалів для широкого розповсюдження, організація тематичних форумів, надання інформаційно-технологічної та технічної допомоги, створення умов для жіночих громадських формувань, за яких вони можуть налагодити зв'язки для обміну інформацією, набути досвідом та досягненнями; надання першої необхідної юридичної, психологічної та медико-соціальної допомоги жінкам; постійне інформування про міжнародні заходи та конференції, можливість отримання гранту, про внутрішні та міжнародні законодавчі акти, зокрема з питань жіночих прав; надання тимчасового місця перебування жінкам, що зазнали насильства в сім'ї.

При цьому центрі створено притулок для тимчасового перебування жінок, які зазнали насильства в сім'ї. Його створено з метою надання: тимчасового місця перебування жінкам, які зазнали насильства в сім'ї, припинення "ланцюга насильства"; першої необхідної юридичної, психологічної та медико-соціальної допомоги. До притулку приймаються жінки, які мають прописку в м. Києві і мають можливість звернутися за допомогою до притулку через установлений Телефон довіри Київського міського Центру роботи з жінками. Жінки перебувають у притулку протягом часу, необхідного для певної реабілітації, але не більше місяця.

В Україні функціонує міжнародний жіночий правозахисний центр "Ла Страда-Україна", який реалізує всеукраїнські

програми запобігання торгівлі жінками. З цією метою проводяться семінари, круглі столи, конференції, читаються лекції в різних областях України серед молоді, видається інформаційна література, працює телефонна "гаряча лінія".

Програма "Гендер у Розвитку" ПРООН, що діє в Україні а 1997 р., надає інформаційну, методичну, організаційну підтримку при реалізації Національного плану дій. Соціальна робота з жінками є пріоритетним напрямком роботи управлінь соціального захисту населення, соціальних служб для молоді, реабілітаційних центрів.

Основна література

Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред. П.Д. Павленок — 2-е изд., испр. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2002. — (Высшее образование). — С. 181—195.

Соціальна робота в Україні / За заг. ред. І.Д. Звереві, Г.М. Лактіонової. — К.: Наук. світ, 2003. — С. 181—194.

Соціальна робота як професійна діяльність. — Вып. 3. — Форми і методи соціальної роботи з людьми похилого віку / Упор. Т. Семігіна, Н. Кабаченко. — К.: Київ. ін-т соц. та об-щинних працівників, 2002. — 24 с.

Тюття Л.Т., Іванова І.Б. Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посіб. — К.: ВМУРОЛ "Україна", 2004. — С. 264—289.

Фирсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы: Учеб. пособие. — М.: Гуманит. изд. центр "ВЛАДОС", 2001. — 321—329 с.

Додаткова література

Актуальные проблемы социализации девушек-подростков: Сб. науч. ст. / Под общ. ред. Г.М. Лактионовой. — К.: А.Л.Д., 1995. — С. 81—96.

Балакірева О.М., Бондар Т.В., Галустян Ю.М. Секс-бізнес в Україні: спроба соціального аналізу. — К.: Укр. ін-т соц. дослідж., 2001. — 159 с.

Берн Ш. Гендерная психология. — СПб: Прайм-Еврознак, 2001. — 320 с.

Майерс Д. Социальная психология: Пер. с англ. — СПб.: Питер Ком, 1998. — с. 259—262.

Становище дітей та жінок в Україні. Ситуаційний аналіз. — К., 2001.

Теми для дискусії

1. Історичні традиції соціального захисту жінок.
2. Вивчення соціального становища жінок представниками фемінізму, психологічною наукою, соціологією, у гендерних дослідженнях.
3. Правовий аспект соціального захисту жінок: Декларація про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок.
4. Правові документи України щодо соціального захисту жінок: закони, програми, плани.
5. Основні напрямки соціальної роботи і соціального захисту жінок. Діяльність державних і недержавних організацій та установ із соціальної роботи з жінками.

5.2. Соціальна робота з сім'єю

З давніх часів у свідомості українського народу виробився демократичний погляд на подружні взаємини, що знайшло своє яскраве відображення в народній творчості (“Без хазяїна двір, а без хазяйки хата плаче”, “Хазяйка в дому — покрови всьому”, “Жінка за три угли хату держить, а чоловік — за один”).

Громадська думка міцно оберігала цілісність сім'ї, бо в цьому була запорука виховання дітей. Розлучення були поодинокими випадками і виправдовувалися лише за умов бездітності або хвороби. Для цього випадку існував народний ритуал розлучення, коли чоловік і жінка дякували одне одному і просили пробачення. В інших випадках винуватець осуджувався, а іноді навіть повинен був покинути село. На початку ХХ ст. в Україні на 2000 шлюбів припадало лише одне розлучення.

Мірилом гідності людини та її морального обличчя було ставлення до дітей. Бездітна сім'я вважалася нещасливою (“Бездітна людина — що безплідне дерево”). В українській сім'ї завжди визнавали культ предків, панувала пошана до дідуся й бабусі, до батьків. До старших у родині діти зверталися на “Ви”.

За твердженням К.Д. Ушинського, “суспільне виховання є для народу його сімейне виховання. У сім'ї природа підготує в організмі дітей можливість повторення і подальшого розвитку характеру батьків. Організм нових поколінь у народі носить у собі можливість збереження і дальшого розвитку історичного характеру народу.”¹

Традиційна мораль ґрунтувалася на авторитеті слова, його високій місії і незаперечності. Особливо це стосувалося родинного етикету, та пріоритет незаперечно належав главі сім'ї. Батькове слово було не тільки законом — воно повчало, об'єднувало і утверджувало моральні устої. Разом з тим, пошана до такого слова вимагала від нього особливої відповідаль-

¹ Ушинский К.Д. О народности в семейном воспитании // Собр. соч. — Т. 2. — М. — 1948. — С. 162.

ності й житейських чеснот. Чи не від того увійшов у повсякдення вислів: “Хоч батько й скупий на слово, але воно є законом”.

Г. Сковорода у притчі “Вдячний Еродій” словами головного персонажу висловлює головну думку цього твору: “Він (батько) дав мені крила, а я сам навчився літати. Він дав мені добре серце, а я самохітно здобуваю навички і радість, тобто забавляюся вдячністю. Він тільки часто відсікає мені колюки, розумій, мої супротивні вдячності вчинки, й орошує бесідою, що оживляє мене до вдячності. Всі ж його бесіди, як магнітна стрілка в північний бік, потрапляють правильно і влучно в цей кін: невдячна воля — ключ пекельних мук, вдячна ж воля — рай усіх солодоців”. Рідна мати — перший вчитель, від якого розпочинається родовід вихователів та саме виховання, і її ніким замінити не можна.

Оскільки головним обов'язком батьків народна педагогіка вважає виховання дітей, вона прагне на допомогу батькам мобілізувати якомога ширше коло людей, громадськість. Одним із яскравих підтверджень цього є давня традиція вибору кумів, тобто других батьків новонародженого, його опікунів і захисників. У науковій літературі та у повсякденному житті кумів ототожнюють з названими батьками. Інколи ці слова трактуються як синоніми: кум, почесні батьки, названі батьки. У сучасному розумінні куми — це почесні батьки. Їх ще називають запрошеними батьками, обрядовими батьками (оскільки вони беруть участь у реєстрації новонародженого) або другими батьками. Якщо кум усиновив чи в дочерив когось зі своїх підопічних, тоді він стає ще й названим батьком.

З розвитком суспільства відбуваються зміни структури сім'ї та взаємовідносин між окремими її членами: зменшення стабільності, малодітність, послаблення традиційної ролі батька, трудова зайнятість жінок тощо, що певним чином змінюють взаємини між батьками та дітьми у родині.

Значні зміни відбуваються у системі чоловічих та жіночих соціальних ролей у сім'ї стосовно виховання дітей. Залучення жінок до суспільно-виробничої сфери, що спостерігається протягом останніх десятиліть, підвищує їх авторитет у родині і водночас зменшує можливість спілкування з дітьми, їх вихо-

вання. Важкі матеріальні умови існування більшої частини українських сімей примушують жінок до праці не стільки з необхідності власного самоствердження та професійної кар'єри, скільки через необхідність матеріально підтримати власну сім'ю.

Ставлення держави до проблем сім'ї визначено в Конституції України, в якій зазначається, що кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48). Конституцією України закріплюються і гарантуються соціальні права щодо сім'ї, наголошується, що «шлюб ґрунтується на вільній згоді чоловіка та жінки. Кожен із подружжя має рівні права та обов'язки у шлюбі та сім'ї. Батьки зобов'язані утримувати дітей до їхнього повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацюючих батьків. Сім'я, материнство і батьківство охороняються державою» (ст. 51). Держава створює соціально-економічні та правові передумови для нормального функціонування сім'ї, розвитку, виховання та освіти дітей. На державу покладається утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування. Дітям гарантується рівність прав незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі, чи поза ним.

Важливим документом, який регулює сімейні відносини, є *Кодекс про шлюб і сім'ю* (1969 р.) зі змінами та доповненнями (1992, 1996 рр.). У ньому закріплені традиційні для українського народу цінності, такі як: подальше зміцнення сім'ї; побудова сімейних відносин на добровільному шлюбному союзі жінки і чоловіка, на вільних від матеріальних розрахунків почуттях взаємної любові, дружби та поважання всіх членів сім'ї; виховання дітей сім'єю з обов'язковим піклуванням батьків про їх здоров'я, фізичний, духовний, моральний розвиток, навчання і підготовку до праці; всемірна охорона інтересів матері й дітей; виховання почуття відповідальності перед сім'єю; жінки і чоловіки мають у сімейних відносинах рівні особисті й майнові права.

Не допускається будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг при одруженні і в сімейних відносинах залежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі,

освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Сім'я перебуває під захистом держави. Держава виявляє піклування про сім'ю шляхом створення і розвитку широкої мережіпологових будинків, дитячих ясел і садків, шкіл-інтернатів та інших дитячих закладів, організації і вдосконалення служби побуту та громадського харчування, виплати допомоги в разі народження дитини, надання допомоги і пільг одиноким матерям і багатодітним сім'ям, а також інших видів допомоги сім'ї.

Материнство в Україні оточене всенародною пошаною і повагою, охороняється і заохочується державою. Охорона інтересів матері й дитини забезпечується спеціальними заходами з охорони праці та здоров'я жінок, створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства та дитинства, включаючи надання жінкам відпусток для вагітності і пологів зі збереженням утримання та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Соціально-правовий захист сім'ї

Правове регулювання шлюбних і сімейних відносин в Україні здійснюється тільки державою. Визнається тільки шлюб, укладений у державних органах реєстрації актів цивільного стану. Релігійний обряд шлюбу, так само, як і інші релігійні обряди, не має правового значення і є особистою справою громадян. Це правило не стосується вчинених до утворення або відновлення державних органів реєстрації актів цивільного стану релігійних обрядів і одержаних на їх посвідчення документів про народження, укладення шлюбу, розірвання шлюбу і смерть. Права, що виникають із шлюбних та сімейних відносин, охороняються законом за винятком тих випадків, коли ці права здійснюються всупереч їх призначенню. Використання членами сім'ї своїх прав не має завдавати шкоди інтересам суспільства і держави, правам інших громадян. При здійсненні прав і виконанні обов'язків громадяни повинні додержуватися законів, поважати загальнолюдські принципи, всемірно спри-

яти зміцненню сім'ї. Захист прав, що виникають із шлюбних та сімейних відносин, здійснюється судом, органами опіки і піклування та органами реєстрації актів цивільного стану.

Подружжя повинно матеріально підтримувати одне одного. Батько і мати мають рівні права та обов'язки щодо своїх дітей. Батьки користуються рівними правами і мають рівні обов'язки щодо своїх дітей і у випадках, коли шлюб між ними розірвано. Захист прав та інтересів неповнолітніх дітей лежить на їх батьках, які діють без особливих на те повноважень. У разі одруження неповнолітніх вони набувають дієздатності в повному обсязі з моменту одруження і здійснюють захист своїх прав самостійно. Батьки мають право і зобов'язані виховувати своїх дітей, піклуватися про їхнє здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, готувати їх до праці. Батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дітей. При неналежному виконанні батьками (одним з них) обов'язків по вихованню або при зловживанні батьківськими правами діти вправі звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органів опіки і піклування. Батьки зобов'язані утримувати своїх неповнолітніх дітей і непрацездатних повнолітніх дітей, які потребують матеріальної допомоги. При ухиленні батьків від цього обов'язку кошти на утримання дітей стягуються з них у судовому порядку.

Діти зобов'язані піклуватися про батьків і надавати їм допомогу. Утримання непрацездатних батьків, які потребують допомоги, є обов'язком їхніх повнолітніх дітей. Повнолітні діти, які сплачують аліменти на батьків, можуть бути притягнуті до участі в додаткових витратах, викликаних винятковими обставинами (тяжка хвороба, каліцтво, оплата праці осіб, які доглядають за батьками, та ін.). Діти можуть бути звільнені від обов'язків щодо утримання своїх батьків і стягнення витрат по догляду за ними, якщо судом буде встановлено, що батьки ухилялися від виконання батьківських обов'язків.

Соціальний захист і соціальне забезпечення сім'ї

В Україні є різні види державної соціальної підтримки сімей з дітьми: грошова і натуральна допомога, соціальні пенсії, пільги, послуги тощо. Правове регулювання, призначення і виплати допомог здійснюються на підставі Закону України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми" від 21 листопада 1992 р. та

Закону України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи".

В "Основних напрямках соціальної політики на період до 2004 року", затверджених Указом Президента України від 24 травня 2000 р. № 717, визначено необхідність надання адресного характеру соціальним програмам. Система соціальної допомоги передбачає поглиблення адресної соціальної підтримки малозабезпечених верств населення, тобто врахування матеріального становища сімей, заміни системи пільг окремим категоріям населення на адресну цільову допомогу, розроблення єдиних принципів і критеріїв надання різних видів допомоги. При визначенні розмірів соціальної допомоги враховується матеріальна забезпеченість сім'ї та вартісна величина межі малозабезпеченості. З метою підтримки найменш захищених верств населення 1 червня 2000 р. прийнято Закон України "Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям". Цей Закон спрямований на реалізацію конституційних гарантій права громадян на соціальний захист — забезпечення рівня життя не нижчого від прожиткового мінімуму шляхом надання грошової допомоги найменш соціально захищеним сім'ям, зокрема тим сім'ям, які з поважних або незалежних від них причин мають середньомісячний сукупний дохід нижчий від прожиткового мінімуму сім'ї.

В Україні з 1995 р. діє програма житлових субсидій на житлово-комунальні послуги, умови та порядок призначення яких регулюються Постановою Кабінету Міністрів України від 22 вересня 1997 р. № 1050.

Увага приділяється також соціальному захисту студентської сім'ї. Указом Президента України від 4 серпня 2000 р. № 958/2000 "Про соціально-економічну підтримку становлення та розвитку студентської сім'ї" з метою підвищення соціально-економічного захисту студентської сім'ї та реалізації правових засад державної молодіжної політики в Україні зобов'язано місцеві органи виконавчої влади забезпечити підтримку студентської сім'ї за рахунок щорічного виділення коштів із місцевих бюджетів, а також надходжень від міжнародних фінансових організацій; вжити заходів для поліпшення житлових умов студентських сімей, які проживають у гуртожитках,

створити молодіжні житлові комплекси; забезпечити підтримку ініційованих молоддю молодіжних програм щодо становлення та розвитку студентської сім'ї; створити необхідні передумови для самозайнятості молодих сімей, забезпечення добробуту за рахунок власних зусиль; сприяти працевлаштуванню молодих сімей, позачерговому наданню житла молодим спеціалістам, які одержали призначення на роботу.

Таким чином, соціальна робота базується на основних законодавчих актах, які регулюють правовідносини в сім'ї, забезпечують гарантії для її нормального функціонування у різних сферах життєдіяльності й суспільного життя.

Сім'я як об'єкт соціальної роботи

Соціальна робота проводиться з такими типами сімей: багатодітними, неповними, сім'ями, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, соціально неблагополучними сім'ями (безробітними; сім'ями, які складаються із алкогольно і наркозалежних осіб та ін.); сім'ями, в яких є інваліди; прийомними сім'ями та сім'ями опікунів та ін.

Визначення форм, методів соціальної роботи, технологій соціальної роботи з сім'єю зумовлено життєвим її циклом, віком подружжя, складом сім'ї, соціальним статусом подружжя, соціальними і соціально-психологічними проблемами, які виникають на різних етапах розвитку сім'ї, певною життєвою ситуацією чи індивідуальним випадком, з яким стикаються члени сім'ї, індивідуальними властивостями, особливостями розвитку психофізичної сфери, соціальної зрілості, рівнем і масштабістю негативного чи позитивного впливу соціального оточення тощо.

Дослідження соціального становища сім'ї

Соціальна робота з сім'єю спирається на її дослідження як малої соціальної групи. На макрорівні при розгляді сім'ї як соціального інституту вивчаються: суспільна свідомість у сфері шлюбно-сімейних стосунків, узагальнені характеристики сімейної поведінки окремих груп населення за різноманітних економічних та культурних умов, вплив суспільних потреб на

характер відносин та спосіб життя сім'ї, причини та наслідки недостатньо високої ефективності функціонування інституту сім'ї за тих чи інших умов; соціальний механізм зміни сімейних норм і цінностей; ефективність реалізації інститутом сім'ї своїх основних функцій у різних політичних, соціально-економічних і культурних умовах; співвідношення зразкових сімейних норм і цінностей та реальної поведінки сім'ї і т. д.

На мезорівні вивчаються умови формування, структури та етапи розвитку сучасної сім'ї, розподіл обов'язків у сім'ї, причини та мотиви розлучень тощо. При вивченні структури сім'ї використовуються не лише кількісні показники, такі як склад сім'ї, кількість її поколінь, а й якісні характеристики: міра агуртованості, характер сімейної взаємодії, розподіл соціальних ролей та верховенства в сім'ї, структура сімейного спілкування та ін. На цьому рівні соціальної роботи досліджуються різні функції сім'ї, спроможність подружжя реалізовувати їх у процесі спільного життя: виховна, господарчо-побутова, духовного спілкування, репродуктивна, матеріального забезпечення, ігрова, організаційна та ін. Важливим для розуміння соціально-психологічних проблем подружжя є вивчення впливу соціального оточення на функціонування сім'ї. Соціонімія досліджує такі соціальні проблеми сучасної сім'ї: зниження рівня шлюбності; зростання розлучень і кількості подружніх пар, які мешкають окремо; поширення явища позашлюбного життя; підвищення рівня позашлюбної народжуваності; зростання кількості неповних сімей (з одним із батьків, як правило, — матір'ю); перевантаження однодітної сім'ї; перевантаження працюючих жінок домашніми обов'язками; зростання кількості малозабезпечених сімей; сімейні норми; структура родинних зв'язків; соціально-психологічні наслідки розлучень як для подружжя, що розлучається, так і для їхнього найближчого оточення; взаємовідносини родичів у сім'ї тощо.

На мікрорівні соціальної роботи досліджуються соціальні і соціально-психологічні проблеми подружжя, проводиться діагностична робота як важливий етап надання соціальної допомоги і підтримки.

Заклади і установи, які уповноважені проводити соціальну роботу з сім'єю

Соціальну роботу з сім'єю здійснюють в межах своєї компетенції: управління соціального захисту населення, охорони здоров'я, у справах неповнолітніх, освіти обласних, районних і міських у м. Києві і Севастополі, республіканських (Автономна Республіка Крим) державних адміністрацій; соціальні служби для молоді; спеціалізовані заклади та установи, служби соціальної роботи з сім'єю (консультаційні пункти, громадські приймальні, телефони довіри, служби сім'ї, служби соціально-психологічної допомоги, служби соціальної адаптації, школи майбутніх матерів, школи виживання, медико-соціальні кабінети, центри реабілітації, недільні школи, центри для сімей з інвалідами, центри роботи з дітьми з особливими потребами, постійно діючі лекторії, пункти обміну речей, школи батьківської підтримки, школи позитивної поведінки, кризові стаціонари та ін.).

Форми і методи соціальної роботи, соціальні технології, технології соціальної роботи з сім'єю

У соціальній роботі з малозабезпеченими сім'ями застосовуються соціальні технології: соціальне забезпечення, соціальне страхування, соціальна опіка і піклування. З сім'єю, яка перебуває у складній життєвій ситуації внаслідок індивідуального випадку чи складної психотравмуючої ситуації, проводиться сімейна психотерапія, реалізуються різні технології соціальної роботи, які мають на меті поліпшення соціального і психологічного стану подружжя і членів родини: соціальна корекція, соціальна терапія, психологічне і соціальне консультування, соціально-психологічна адаптація. Для організації рекреаційної діяльності, проведення дозвілля, допомоги у реалізації виховної функції сім'ї застосовуються соціально-педагогічні методи і методи соціального виховання. Актуальною для попередження дисгармонії сімейних стосунків, поліпшення її соціально-психологічного стану є соціальна робота на місцевому рівні, спрямована на активізацію зусиль громади у напрямку благоустрою району, створення умов для відпочинку,

тимчасового перебування маленьких дітей у дитячих кімнатах, створення ігрових майданчиків для дітей, забезпечення сучасним і зручним транспортним обслуговуванням тощо.

Соціальні служби для допомоги малозабезпеченим сім'ям, для дітей сиріт і дітей, які залишились без піклування батьків, проводять акції зі збору речей і благодійні акції ("Теплий дім", "Турбота" — Черкаси, "Крамниця милосердя"; "Добродійність", "Старим речам — нове життя" — Харківська обл.). З метою попередження батьківської безвідповідальності проводяться профілактично-комплексні рейди ("Діти вулиці", "Підліток", "Група", "Урок" — Сумщина) і т. д.

Одним із важливих підходів до соціальної роботи з сім'єю є сімейна терапія. Психосоціальну роботу з сім'єю важко проводити без спеціальної підготовки в сфері сімейного консультування. Застосування психотерапевтичних технік залежить від теоретичних підходів, на які спирається в своїй практичній діяльності соціальний працівник. Цей вид допоміжної професійної діяльності сім'ям включає в себе базові цінності, принципи, об'єкти, цілі, завдання і методичний інструментарій як психологічного консультування, так і практичної соціальної роботи (ведення випадку).

Одним із важливих напрямків соціальної роботи в соціальних службах для сім'ї, дітей та молоді є соціальна робота з молоддю сім'єю.

Соціальна робота з молоддю сім'єю

Соціальна робота з молоддю сім'єю — це система взаємодії соціальних органів держави і суспільства та сім'ї, спрямована на поліпшення умов її життєдіяльності, розширення можливостей в реалізації прав і свобод, визначених міжнародними та державними документами, забезпечення повноцінного фізичного, морального й духовного розвитку всіх її членів, залучення до трудового, суспільно-творчого процесу.

Пріоритет у соціальній роботі з молоддю належить центрам соціальних служб для молоді, які здійснюють соціальну профілактику, соціальний патронаж, соціальну реабілітацію, надають соціально-психологічну, психолого-педагогічну, соціально-медичну, соціально-правову, інформативно-консультатив-

ну, психотерапевтичну допомогу та підтримку молодому подружжю для поліпшення його життєдіяльності.

Один із важливих принципів соціальної роботи з молодими сім'єю — принцип самозабезпечення сім'ї, тобто надання соціальної допомоги для стимуляції її внутрішніх резервів, вирішення власних проблем. Крім того, соціальна робота з сім'єю спрямовується не тільки на родину в цілому, а й окремих її членів (дитину, матір, батька та інших членів сім'ї).

Ефективність реалізації основної мети і завдань соціальної роботи з молодими сім'єю забезпечується при врахуванні типології та категорії сімей, які потребують різних видів соціальної роботи, застосуванні відповідних форм і методів роботи.

Основні напрямки соціальної роботи з молодими сім'єю:

- підготовка молоді до сімейного життя;
- робота з молодими сім'ями зі стабілізації сімейних стосунків;
- допомога батькам у розв'язанні проблем сімейного виховання;
- соціальна реабілітаційна робота з сім'єю.

Підготовка молоді до сімейного життя передбачає формування навичок здорового способу життя, психолого-педагогічні, юридичні, економічні, медичні знання з питань становлення особистості, розвитку комунікативних навичок, формування статево-рольової ідентифікації, корекції особистих проблем, духовного виховання, знання з сексології шлюбу та сім'ї, створення власного іміджу, знання медико-соціальних проблем алкоголізму, наркоманії, профілактики захворювань, планування сім'ї та збереження репродуктивного здоров'я молоді, збереження вагітності, розвитку сімейних традицій, народження здорових дітей і т. д.

Соціальна робота проводиться серед учнів шкіл, шкіл-інтернатів, ПТУ, ліцеїв, коледжів, вищих навчальних закладах, у середовищі робітничої молоді, а також з молодими парами, які подали заяву до РАЦСу. До роботи залучаються такі спеціалісти: соціальні працівники, соціальні педагоги, психологи, юристи, економісти, наркологи, сексологи, психотерапевти та інші спеціалісти.

Форми роботи: мобільні курси, навчально-консультативні пункти (у тому числі виїзні у сільській місцевості), вечірні жі-

ночі та юнацькі гімназії, клуби для дівчат, кабінети Довіри; лекторії, дискусійні клуби, спеціалізовані служби (Служба анайомств, Пошта довіри, Школа молодого подружжя, Телефон довіри) тощо. Для досягнення поставленої мети застосовуються такі методи роботи, як різноманітні комунікативні тренінги, тестування, індивідуально-групові психологічні консультації, психологічний театр мініатюр, лекції та семінари, проектні методики, шоу-програми, тематичні КВК та ін. З метою створення умов для поширення інноваційних соціальних технологій організуються експериментальні майданчики.

Напрями соціальної роботи

Робота з молодими сім'ями зі стабілізації сімейних стосунків — це насамперед діяльність центрів соціальних служб для молоді з удосконалення взаємостосунків у сім'ї, профілактики дисгармонії сімейних відносин, подружніх конфліктів, реалізація програми планування сім'ї та збереження репродуктивного здоров'я членів сім'ї, формування здорового способу життя сім'ї, організація її вільного часу, допомога в організації сімейного господарювання та побуту, створення позитивного іміджу сім'ї, ознайомлення з юридично-правовими аспектами шлюбно-сімейних стосунків, надання соціальної допомоги, соціальний патронаж різних за типами неблагополучних сімей, благодійні акції та допомога малозабезпеченим, багатодітним сім'ям та ін.

Форми і методи роботи у цьому напрямку: створення консультативних пунктів, кабінетів, консультативних служб, у тому числі виїзних для роботи із сільською сім'єю, діяльність центрів "Родинний дім" тощо. Найбільш поширеною і ефективною стала робота клубів молоді сім'ї, які приваблюють молодих людей демократичністю, взаємостосунками партнерів, розвитком ініціативи членів клубу, їх творчого підходу в роботі з різними категоріями сімей. При центрах ССМ працює понад 250 таких клубів. Однією з ефективних форм роботи з молодими сім'ями стали культурно-масові розважальні культурні заходи. Ця форма роботи також ефективна і в справі пропаганди кращих сімейних традицій українського народу, пошуку сімейних талантів, розвитку пізнавальних інтересів

членів сім'ї, творчої ініціативи, обміну досвідом сімейного виховання, зміцнення взаємостосунків у сім'ї, відродження родинно-побутової культури українського народу. Масово-розважальні заходи, сімейні свята найчастіше святкуються за такими формами: День матері, календарні, православні, релігійні обряди і свята. Вони проводяться як сімейні, щорічні конкурси молодих сімей, конкурси, вечори студентських сімей, свята-конкурси молодих сімей, конкурси сімейних ерудитів, виставки дитячих творів, малюнків про сім'ю, сімейних творчих колективів, сімейні спортивні свята, сімейні ігри, фотовиставки тощо.

Допомога батькам у розв'язанні різноманітних проблем сімейного виховання полягає у сприянні щодо вирішення складних питань родинної педагогіки. Це підготовка молодих батьків до виконання батьківських обов'язків, соціально-психологічна, психолого-педагогічна допомога батькам у вихованні дітей різних вікових груп з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей кожної дитини, підготовка дитини до школи, застосування різних форм і методів сімейного виховання, вирішення складних проблем у взаємостосунках батьків та дітей, юридичні проблеми цих взаємостосунків.

Соціальної допомоги потребують неповнолітні та одинокі матері, неблагополучні сім'ї, сім'ї з дітьми-інвалідами, прийомними, усиновленими дітьми, вихователі дитячих будинків сімейного типу; сім'ї, в яких виховуються важкі діти, а також обдаровані; сім'ї з нестандартними дітьми, де дитина зазнала різного виду насильства (фізичного, психічного, сексуального) тощо.

Форми соціальної роботи: школи молодої матері, школи батьківської підтримки, Телефони довіри, консультативні пункти при школах, ПТУ, соціальних службах для батьків, соціально-медичні курси для молодих жінок, клуби молодих батьків та ін. Основні методи роботи: семінари, конференції, круглі столи, індивідуальні консультації, тренінги, вивчення педагогічних ситуацій, педагогічні бліц-турніри тощо.

Соціальна реабілітація проводиться з молодими сім'ями з дисгармонією у сімейних взаємостосунках, наявністю важких сімейних криз, де члени сім'ї зловживають алкоголем, наркотичними речовинами, мають різні види нервових захворювань,

що створює загрозу для стабільності сім'ї. Є сім'ї, які потребують соціально-психологічної допомоги внаслідок тимчасових або тривалих труднощів (інвалідність членів сім'ї, майнові втрати, нервово-психічні розлади, різні акцентуації в характерах подружньої пари тощо). Сімейна психотерапія має індивідуальний характер і зорієнтована на подружню пару та її проблеми. Вона допомагає досягти гармонії у взаємостосунках, врегулювати подружні взаємини.

Розглянемо форми і методи соціальної роботи із прийомною сім'єю.

Соціальна робота з прийомною сім'єю

Соціальний супровід — це цілеспрямована діяльність соціального працівника (або групи соціальних працівників) зі створення необхідних умов для оптимального функціонування прийомної сім'ї і розвитку дитини.

Відбір сімей, які після проведення інформаційної кампанії виявили бажання взяти на утримання та виховання дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування, проводиться таким чином.

Оцінювання потенційних прийомних батьків. Ця процедура передбачає збір матеріалів, документів, свідчень, на підставі яких будуть затверджуватися кандидатури прийомних батьків. Важливою складовою процедури відбору є ознайомлення з житловими умовами кандидатів та зустрічі соціальних працівників з членами потенційної прийомної сім'ї. Незалежно від того, хто з членів сім'ї вирішив стати прийомним батьком / матір'ю, вивчається вся сім'я, її спроможність створити позитивний виховний клімат.

Затвердження кандидатів проводиться за результатами процедури оцінювання. Водночас визначається спеціалізація прийомних батьків. Вони можуть бути затверджені для виховання однієї конкретної дитини, певної кількості дітей або певної соціальної групи. Після затвердження кандидатів підписується угода між прийомними батьками та представниками місцевої влади, в якій визначаються обов'язки сторін щодо виховання дитини, умови партнерства прийомної сім'ї та місцевих органів влади, строки виховання у прийомній сім'ї, спеціалізація сім'ї.

Підготовка проходить шляхом тренінгів, які проводять спеціальні працівники. Як правило, такі тренінги розраховані на 10 щотижневих зустрічей.

Процес *соціального супроводу* складається з зустрічей спеціального працівника з батьками з певною послідовністю, під час яких він вивчає умови виховання дитини, надає допомогу у вирішенні проблем, які з'являються при вихованні, а у разі потреби залучає до роботи з прийомною сім'єю інших спеціалістів соціальної сфери.

Основними завданнями соціального супроводу є:

- ефективне використання наявних ресурсів для оптимальної та швидкої адаптації прийомної сім'ї і прийомної дитини з метою вирішення проблем останньої;
- надання допомоги прийомній сім'ї для того, щоб у майбутньому вона могла вирішувати проблеми, які постають, в основному шляхом мобілізації власних ресурсів;
- забезпечення партнерських відносин між прийомною сім'єю, соціальною службою, іншими державними і громадськими установами для комплексного забезпечення прав прийомної дитини.

Прийомна сім'я на період адаптації прийомної дитини часто стає носієм потенційної кризи, а тому має бути предметом особливої уваги соціальних працівників, хоча з часом їхня роль буде зменшуватися, в ідеалі — зведеться до щорічного оцінювання ефективності функціонування благополучної прийомної сім'ї і допомоги їй (якщо це необхідно) на етапі становлення.

Відбір батьків для прийомної сім'ї з числа претендентів означає, що сім'я вибрана благополучна. Проблеми до неї тією чи іншою мірою приносить прийомна дитина. До речі, весь сенс інституту прийомних сімей полягає в тому, що дитина приходить у звичайну сім'ю, яка нічим не відрізняється від мільйонів інших.

Інформація про дитину має складатися з кількох блоків:

1. *Офіційні дані*: історія життя дитини; наявність майна, в тому числі житла; статус дитини (сирота, підкинута, інше).

2. *Стан здоров'я*: медичний висновок повного обстеження (бажано незалежного); перспективи розвитку хвороб (якщо такі є); інформація дільничного педіатра або лікаря тієї установи, де перебуває дитина, про специфіку стану здоров'я, перебіг хвороб тощо.

3. *Розвиток особистості дитини*: формування рухівних навичок (для малюків); вміння дитини правильно орієнтуватися і спостерігати; розвиток уваги; вміння концентрувати свою увагу; розвиток пам'яті; успіхи у школі (для дітей шкільного віку); вміння висловлювати свої думки; розвиток мислення; інтереси дитини; емоційний розвиток; стосунки дитини з людьми, які її оточують; ставлення дитини до матеріальних цінностей; любов до тварин; ставлення до себе; активність дитини; духовні потреби дитини.

Зазначені позиції досить орієнтовні, і для різних вікових груп і життєвих ситуацій якісь із них будуть неактуальними, а деякі, навпаки, слід розширити. Головне, щоб і у соціального працівника та у прийомних батьків вималювався багатоаспектний портрет дитини. На підставі отриманої інформації, досвіду (як соціального працівника, так і прийомних батьків) слід спрогнозувати, з якими проблемами дитина і сім'я можуть зіткнутися в подальшому.

Спочатку слід розробити план соціального супроводу на перший місяць життя дитини в прийомній сім'ї, потім — на півріччя. Після тривалого перебування дитини в прийомній сім'ї розробляють щорічний план соціального супроводу.

План соціального супроводу — це план цілеспрямованої діяльності соціального працівника, установ, які надають конкретні послуги, а також членів прийомної сім'ї, які разом створюють необхідні умови для оптимального функціонування прийомної сім'ї та розвитку дитини. Перший місячний план соціального супроводу за своєю структурою не відрізняється від наступних. Але за змістом у перші декілька місяців він буде більш насиченим, ніж у подальший період.

Теоретичною основою у соціальному супроводі прийомних сімей є соціальна робота з випадком. При "веденні випадку" в процесі підготовки прийомних батьків до створення фостерної сім'ї і передачі їй дітей-сиріт на утримання, соціальний працівник виступає у ролі соціального менеджера, який виконує низку різних функцій, серед яких виділяються основні:

- оцінювальна — визначення конкретних потреб прийомної сім'ї та ресурсів, необхідних для утримання дитини;
- допоміжна — забезпечення послуг прийомним сім'ям у питаннях, які вони неспроможні самостійно вирішувати;

- організаційне об'єднання зусиль різних установ і фахівців з метою задоволення потреб прийомної сім'ї;
- освітньо-виховна — забезпечення членів прийомної сім'ї необхідними знаннями і навичками;
- консультативна — надання прийомним батькам інформації щодо наявних можливостей вирішення конкретної проблеми і допомоги іншим фахівцям у виборі найбільш ефективного методу підтримки;
- посередницька — направлення прийомних батьків і дітей у відповідні установи та до конкретних фахівців;
- координаційна — координація процесу допомоги, що надається різними установами та фахівцями;
- адвокатська — захист прав та інтересів як прийомної дитини, так і прийомної сім'ї;
- адміністративна — здійснення діяльності щодо планування заходів, надання допомоги прийомним дітям і оцінювання її ефективності;
- аналітична — збір та аналіз інформації, необхідної для прийняття рішень.

Основними функціями соціального працівника в соціальній роботі з прийомною сім'єю є вивчення відповідності об'єктивних і суб'єктивних характеристик сім'ї, яка претендує взяти дитину, нормативним вимогам; підготовка потенційних прийомних батьків до утримання в сім'ї дитини-сироти чи дитини, яка залишилася без піклування батьків; підбір та підготовка дітей для конкретної прийомної сім'ї; соціальний супровід дитини в прийомній сім'ї; робота з оцінювання ефективності функціонування прийомних сімей; корекційна і профілактична робота з кровною сім'єю дитини.

У різних країнах функції соціальних працівників розподіляються між різними фахівцями. Наприклад, у Великій Британії один соціальний працівник рекрутує й готує прийомні сім'ї; інший — добирає і супроводжує дитину, забезпечуючи захист її прав; третій соціальний працівник працює з кровною сім'єю, а четвертий — здійснює соціальний супровід прийомної сім'ї. У нашій країні інфраструктура соціальних служб поки що розвинена недостатньо, тому всі функції щодо соціальної роботи з прийомною сім'єю покладаються на одного соціального працівника, як правило, центру соціальних служб

для молоді. Об'єктом роботи соціального працівника насамперед є дитина у прийомній сім'ї та сім'я в цілому як мала соціальна група.

Соціальна робота з сім'єю проводиться за трьома основними напрямами: освітнім, психологічним, посередницьким.

Освітній напрям соціальної роботи передбачає соціальну допомогу в навчанні та вихованні. Допомога в навчанні спрямована на запобігання появі сімейних проблем і формування педагогічної культури прийомних батьків. В основі соціальної роботи — соціально-педагогічні методи, які враховують найбільш типові помилки у вихованні дітей в сім'ї: недостатнє уявлення про цілі, методи, завдання виховання; відсутність вимог у вихованні з боку всіх членів сім'ї; сліпа любов до дитини; надмірна суворість; перекладання виховання на освітні заклади; сварки батьків; брак педагогічного такту у взаєминах з дітьми; застосування фізичних покарань тощо. Тому діяльність соціального працівника передбачає проведення широкої освітньої роботи серед прийомних батьків з таких питань: педагогічна, соціально-педагогічна і правова підготовка прийомних батьків до виховання дітей; допомога батькам у формуванні адекватної поведінки у дітей стосовно однолітків; значення особистого прикладу і авторитету батьків у вихованні дітей, ролі батька і матері, взаємини між батьками, налагодження взаємостосунків різних поколінь у сім'ї, методи педагогічного впливу на дітей, формування позитивних взаємин між дорослими і дітьми; виховання дітей у сім'ї з урахуванням статі й віку; соціально-психологічні проблеми "важких підлітків", проблеми негативного впливу бездоглядності й безпритульності на психіку дитини; самовиховання і його організація, роль сім'ї у керуванні процесом самовиховання дітей і підлітків; заохочення та покарання у процесі виховання дітей у сім'ї; особливості виховання дітей з відхиленнями у фізичному і психічному розвитку; трудове виховання у сім'ї, допомога дитині у виборі професії, проблеми виявлення і розвитку професійних нахилів і здібностей дітей; організація режиму праці, навчання, відпочинку і дозвілля дітей у сім'ї; підготовка дітей дошкільного віку до занять у школі; моральне, фізичне, естетичне, статеве виховання дітей; розвиток досвіду спілкування у дитячому віці; причини та наслідки дитячого алкоголізму,

токсикоманії, дитяча патологія та роль батьків у цьому, зв'язок здоров'я дітей з асоціальною поведінкою їхніх батьків.

Крім цього, соціальні працівники можуть організовувати для прийомних батьків практичні заняття, які допомагають значною мірою впорядкувати побут сім'ї та підвищити її соціальний статус. Соціальні навички, набуті під час практичних занять, можуть бути такими: вміння розпоряджатися домашнім бюджетом, раціональне ведення домашнього господарства, правильне харчування дітей різного віку, навички санітарії та гігієни, етика сімейного життя, культура взаємин між членами родини, адекватне соціальне реагування на проблемні ситуації тощо.

Допомога в реалізації виховної функції сім'ї надається шляхом проведення психологічного консультування чи соціально-педагогічного консультування, створення спеціальних виховних ситуацій для вирішення проблем, надання вчасної соціальної допомоги сім'ї з метою її зміцнення і якнайповнішого використання виховного потенціалу для блага дитини.

Основним напрямом сімейного життя, за яким реалізуються виховні функції, є сфери батьківського обов'язку і любові. Відсутність змістовної життєдіяльності у цих сферах позбавляє сім'ю можливості ефективно впливати на дітей. Вияв активності в одній із цих сфер за рахунок інших викривлює виховний процес, позбавляє його повноти, цілісності, багатогранності.

Якщо батьки не досягають тут позитивного результату, у родині з'являються неадекватні методи виховання. Соціальному працівникові у процесі надання допомоги сім'ї необхідно розібратися разом з батьками у цих методах і допомогти зупинитися на найбільш адекватних.

Методи сімейного виховання поділяють на дві групи. Перша — методи повсякденного спілкування, ділової, довірливої взаємодії і взаємовпливу. Соціальний працівник має довести батькам, яким способом може бути реалізований цей метод (наприклад, обговорення різних життєвих питань у довірливій розмові, розуміння, довіри, спонукання, співчуття, пересторога, чесна критика). Другу групу становлять методи педагогічного і психологічного впливу на особистість дитини з метою корекції її свідомості й поведінки: метод звертання до свідо-

мості, метод звертання до почуттів, метод звертання до волі та вчинків. Їх батьки використовують тоді, коли у дитини з'являються певні проблеми. Соціальний працівник має підказувати, до яких прийомів краще в тій чи іншій ситуації вдаватися. Активізувати свідомість дитини можна за допомогою прикладу, роз'яснення, збудження психологічного стану радості, шляхом актуалізації мрії, зняття напруженості у взаєминах. До почуттів дитини звертаються (батьки або соціальні працівники), оперуючи такими поняттями, як совість, справедливість, етика поведінки, самоповага, співчуття і милосердя, страх та безстрашність, відраза та огидливість тощо. Коли ідеться про волевиявлення і реалізацію відповідного вчинку, то батьки мусять вдаватися до переконання, заохочення, покарання.

Таким чином, використання тих чи інших методів та прийомів у виховному процесі має бути динамічним, спрямованим на встановлення реальних стосунків, що створюють таке виховне середовище, яке було б комфортним для всіх членів родини.

Проблеми в сім'ї можуть бути пов'язані з неправильною тактикою у сімейному вихованні. Соціальний працівник у цьому випадку має допомогти усвідомити особливості таких негативних тактик, як "диктат", "гіперопіка", "конфронтація" і водночас оволодіти позитивною тактикою сімейного виховання, так званою "тактикою співробітництва".

Соціально-психологічна підтримка прийомної сім'ї спрямована на відновлення сприятливого мікроклімату під час сімейних криз. Корекція сімейного мікроклімату проводиться тоді, коли в сім'ї має місце психічне насилля над дитиною, яке призводить до порушення її психологічного і фізичного стану. Донедавна цьому явищу не приділяли належної уваги. Такими видами насильства є залякування, образа дитини, приниження її честі та гідності, порушення довіри. Соціальний працівник повинен скорегувати стосунки у сім'ї так, щоб усі необхідні заходи для забезпечення в ній порядку та дисципліни підтримувалися за допомогою методів, побудованих на повазі гідності дитини.

Посередницька функція соціального працівника в соціальній роботі з прийомною сім'єю здійснюється у трьох напрям-

ках: соціальна допомога сім'ї в організації життєдіяльності; координація взаємозв'язку сім'ї з організаціями та установами, соціальними службами для вирішення питань соціальної підтримки і захисту, а також з іншими спеціалістами, які задіяні у процесі соціального супроводу; надання інформації сім'ї з різних аспектів її життєдіяльності.

Для реалізації такого підходу соціальний працівник виконує такі основні професійні ролі, як радник, консультант і захисник.

- *Радник* — інформує сім'ю про важливість взаємодії батьків та дітей у сім'ї; розповідає про розвиток дитини; дає педагогічні поради щодо виховання дітей.

- *Консультант* — консультує з питань сімейного законодавства, міжособистісних стосунків і взаємодії у сім'ї; інформує щодо методів виховання, які можна застосувати в умовах конкретної сім'ї; роз'яснює батькам способи створення умов, необхідних для нормального розвитку і виховання дитини у сім'ї.

- *Захисник* — захищає права дитини у випадку, коли доводиться стикатися з порушенням її прав і проблемами, які з цього випливають.

Соціально-педагогічні моделі роботи з прийомною сім'єю

Кризово-інтервентна модель роботи з сім'єю передбачає допомогу безпосередньо у кризових ситуаціях, які можуть бути зумовлені змінами у природному життєвому циклі сім'ї або випадковими травмуючими обставинами. Такі несприятливі періоди пов'язані насамперед з віковими кризами дитини, які спричиняють психолого-педагогічні проблеми. Так, криза трьох років може бути викликана процесом формування основних індивідуально-психологічних якостей та створення передумов для розвитку соціально-моральних якостей; 7—8 років — адаптацією до нового соціального статусу школяра, засвоєнням нового режиму життя, встановленням відносин з учителем, дитячим колективом; 12—17 років — самоствердженням, зміною стосунків з батьками та навколишнім середовищем; 18—21 — соціальним самовизначенням, соціальним становленням.

Оскільки кризова ситуація потребує швидкого реагування, її оцінювання не передбачає детальної діагностики, а увага фо-

кується на масштабах дезадаптації та засобах її подолання. При цьому використовуються як внутрішні ресурси сім'ї, так і зовнішні форми допомоги. І незалежно від того, які проблеми спричинили кризову ситуацію, завдання соціального працівника полягає в тому, щоб шляхом надання безпосередньої позитивно емоційної підтримки пом'якшити вплив стресової події і мобілізувати зусилля сім'ї у подоланні кризи. Допомога вважається успішною, якщо вдається домогтися зменшення тривожності, залежності, психологічного дискомфорту та інших проявів кризового стану, а також сформувані нове розуміння проблеми, що з'явилася, розвинути адаптивні реакції, які можуть бути корисними і в майбутньому. Неважко помітити, що психологічна допомога у стресовій ситуації є превалюючою, тому, можливо, більш виправданим є втручання в неї професійного психолога, який володіє достатніми вміннями психологічної реабілітації. Водночас слід зазначити, що допомога у цій ситуації повинна бути не стільки психологічно глибокою, скільки комплексною і такою, що широко висвітлює проблему та поведінку усіх учасників ситуації. Це можуть бути члени родини, неформальні групи підтримки, спеціалізовані заклади (їхню увагу теж необхідно привертати до проблем сім'ї та її потреб). Завдання соціального працівника полягає у тому, щоб допомогти подолати первинну реакцію — пригніченість та розгубленість, а надалі зайняти активну позицію у реабілітації сім'ї, зосередити свої зусилля на розвитку особистості кожного з її членів, на пошуку адекватних способів соціалізації та досягнення оптимального рівня адаптації у суспільстві. Проблемноорієнтована модель взаємодії передбачає короткотермінову роботу, тривалість якої не перебільшує чотирьох місяців. Проблемноорієнтована модель спрямована на вирішення конкретних практичних завдань, що заявлені й визнані родиною, тобто центром цієї моделі є вимога, щоб професіонали, котрі надають допомогу, концентрували зусилля саме на тій проблемі, яку визнала сім'я і над якою вона готова працювати, і це важливіше, ніж погляд фахівця на природу, причину самої проблеми.

Разом із індивідуальним консультуванням можуть застосовуватися й групові методи роботи — тренінги. Тренінг передбачає застосування багатьох прийомів індивідуальної і групової

роботи і є одним із найперспективніших методів психолого-педагогічної роботи з сім'ями. Сім'я має низку своїх специфічних особливостей і потребує обліку всіх її характеристик — проблеми окремих членів сім'ї завжди є проблемою для всієї сім'ї як цілості. Сім'я — система гомеостатична, тобто стійкий баланс стосунків, що в ній склався, має тенденцію самовідновлюватися після будь-яких порушень. Сім'я — система закрита, не кожен соціальний працівник може туди увійти. Вона є також автономною у своїй життєдіяльності.

Соціальний працівник не може вирішувати замість сім'ї її проблеми, він здатний лише активізувати її на вирішення проблемних ситуацій, зокрема допомогти усвідомити проблему, створити умови для її успішного розв'язання.

Основна література

Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред. П.Д. Павленок. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2002. — (Высшее образование). — С. 150—160, 172—181.

Соціальна робота: технологічний аспект: Навч. посіб. / За ред. А.Й. Капської. — К.: Центр навч. літ., 2004. — С. 92—171.

Тюття Л.Т., Іванова І.Б. Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посіб. — К.: ВМУРОЛ “Україна”, 2004. — С. 290—313.

Фирсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы: Учеб. пособие. — М.: Гуманит. изд. центр “ВЛАДОС”, 2001. — С. 377—389.

Додаткова література

Діяльність центрів соціальних служб для молоді України: сучасний стан і перспективи розвитку / Кер. авт. кол. С.В. Толстоухова. — К.: Академпрес, 1999. — С. 44—46.

Изменим мир к лучшему для детей и вместе с детьми. Документы, рабочие материалы. — (В рамках проекта Христианского детского фонда “Молодые лидеры в интересах детей”). — К., 2002. — 165 с.

Коваль Л.Г., Зверева І.Д., Хлебик С.Р. Соціальна педагогіка / Соціальна робота. — К., 1997. — С. 222—243.

Приймозна сім'я: оцінка ефективності опіки (методичні рекомендації для соціальних працівників) / Кер. авт. кол. О.О. Яременко — К.: Укр. ін-т соц. досл., 2000. — 78 с.

Про становище сімей в Україні: Держ. доп. за підсумками 2000 р. — 191 с.

Соціальне становлення дитини у прийомній сім'ї: соціальний супровід: Навч.-метод. посіб. — К.: Укр. ін-т соц. дослідж., 2000. — 127 с.

Соціально-економічні проблеми дитинства в сучасному українському селі. — К.: Укр. ін-т соц. досл. — К.: Академпрес, 1998. — 136 с.

Формування навичок усвідомленого батьківства та ранній розвиток дитини: Метод. рекомендації для тренера / За заг. ред. Г.М. Лактіонової. — К.: Наук. світ. — 2002. — 51 с.

Теми для дискусії

1. Основи соціально-правового захисту сім'ї.
2. Зміст соціального захисту і соціального забезпечення сім'ї.
3. Сім'я як об'єкт соціальної роботи: дослідження соціального становища сім'ї; заклади і установи, які уповноважені проводити соціальну роботу з сім'єю; форми і методи соціальної роботи, соціальні технології, технології соціальної роботи з сім'єю.
4. Соціальна робота з окремими типами сімей: молоді сім'єю, прийомною сім'єю та ін.

5.3. Соціальна робота з молоддю

Молодь є однією з продуктивних сил суспільства. Ця категорія населення України визначається віком до 28 років. Молодь називають поколінням перехідного періоду, яке живе в епоху бурхливих і глибоких перетворень, в роки суворих потрясінь і нових можливостей.

Молоді люди є специфічним контингентом населення, якісно відмінним від усіх інших вікових груп. Роль молоді як чинника соціально-демографічного розвитку держави (регіону) обумовлена такими притаманними цій віковій групі особливостями:

- підвищений (порівняно з іншими віковими контингентами) рівень народжуваності — саме на жінок молодіжного віку припадає основна частина народжень;
- висока міграційна мобільність;
- великий попит на освіту — майже всі особи, які навчаються у вищих та професійних навчальних закладах, молодого віку;
- підвищений ступінь мобільності щодо змін місця роботи, перекваліфікації, освоєння нових видів та сфер діяльності.

Молодь є майбутнім держави, її інтелектуальним потенціалом, основою економічного, політичного і суспільного життя. Тому соціальне становище і соціальні проблеми молоді вивчаються і досліджуються у таких аспектах: демографічна ситуація в молодіжному середовищі; молодь і здоров'я; соціальне становище та самопочуття молоді; молодь і шлюб, проблеми молодих сімей; зайнятість і професійна підготовка молоді; молодь і освіта; молодь і Збройні сили, інші військові формування України; фізична культура і спорт; система ціннісних орієнтацій, культурні потреби і духовний світ української молоді; групи ризику та ризикова поведінка; економічна активність молоді та ін.

Соціальна робота з молоддю має давню історію і ґрунтується на основних підходах і напрямках соціалізації особистості, які сформувались на основі теорії соціальної педагогіки. Соціаль-

ні перетворення в державі, кризовий стан економіки і зміни у суспільному житті спричинили необхідність появи нових соціальних інститутів, уповноважених реалізувати соціальний захист молодих людей, нових напрямків і підходів у соціальній роботі з молоддю, які відповідають потребам і вимогам суспільства, соціальним запитам юнаків і дівчат.

Центральним органом виконавчої влади, що забезпечує втілення у життя державної молодіжної політики, є Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму України, який має діяти спільно з іншими міністерствами та центральними органами влади та їхніми структурними підрозділами по роботі з молоддю, а також взаємодіяти з політичними партіями, іншими громадськими об'єднаннями у сфері вирішення молодіжних проблем.

Стратегічні цілі реалізації державної молодіжної політики визначені Декларацією “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні”, Законами України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”, “Про молодіжні та дитячі громадські організації”, “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” та іншими нормативно-законодавчими актами.

Соціальна робота з молоддю здійснюється відповідно до основних напрямів державної політики. Найважливішими з них є: визначення правових засад соціальної роботи з дітьми та молоддю; розроблення та реалізація державних, галузевих, регіональних програм соціального становлення і соціальної підтримки дітей та молоді; створення сприятливих умов для гармонійного розвитку дітей та молоді, задоволення потреб у добровільному виборі виду діяльності, не забороненому законодавством, активної участі в творчій, культурологічній, спортивній і оздоровчій діяльності; консультування і надання соціальних послуг, соціально-медичної, психолого-педагогічної, правової, інформаційної та інших видів соціальної допомоги; здійснення соціального менеджменту щодо організації діяльності органів виконавчої влади, громадських організацій, спрямованої на подолання соціальних проблем; здійснення соціально-профілактичної роботи щодо запобігання наслідкам негативних явищ та подолання таких наслідків; розроблення

та здійснення комплексу реабілітаційних заходів щодо відновлення соціальних функцій, психологічного та фізичного стану дітей та молоді, які зазнали жорстокості, насильства, потрапили в екстремальні ситуації; сприяння дитячим і молодіжним організаціям, іншим об'єднанням громадян, фізичним особам у реалізації ними власних соціально значущих ініціатив і проєктів; забезпечення дотримання соціальних стандартів і нормативів умов життєдіяльності, морального, психологічного та фізичного стану дітей та молоді; здійснення кадрового, науково-методичного, фінансового, матеріально-технічного, інформаційного та інших видів забезпечення соціальної роботи; сприяння розвитку та підтримка волонтерського руху; встановлення та зміцнення зв'язків із соціальними службами для молоді за кордоном, інтеграція в міжнародну систему соціальної роботи з молоддю; здійснення комплексу медико-соціальних та реабілітаційних заходів щодо адаптації в суспільстві дітей з вадами фізичного та розумового розвитку.

Механізмом формування та реалізації державної молодіжної політики в Україні є: законодавча база; щорічні слухання у Верховній Раді України про становище молоді та доповідь з цього питання Верховній Раді України, Президентів України, структурні підрозділи, що займаються проблемами молоді, в органах державної влади та управління всіх рівнів; соціальні служби для молоді; громадські молодіжні об'єднання; цільові комплексні програми; цільові кошти на фінансування молодіжної соціальної політики, залучені матеріальні та фінансові ресурси підприємств, організацій і установ, об'єднань громадян, зацікавлених у роботі з молоддю, діяльність спеціальних молодіжних фондів, які виступають *суб'єктами соціальної роботи з молоддю*.

Завданнями суб'єктів соціальної роботи з дітьми та молоддю є: надання різноманітних соціальних послуг, соціально-медичної, психолого-педагогічної, правової, інформаційної, матеріальної та інших видів соціальної допомоги, консультування дітей та молоді; розроблення та здійснення системи заходів зі створення умов, достатніх для життєдіяльності різних категорій дітей та молоді; здійснення соціально-профілактичної роботи серед дітей та молоді, вжиття системи заходів щодо за-

побігання негативним явищам та їх подолання; розроблення та здійснення реабілітаційних заходів щодо відновлення соціальних функцій, морального, психічного та фізичного стану дітей та молоді, пристосування їх до безпечних соціальних та інших умов життєдіяльності, а також надання допомоги дітям, молоді, які зазнали жорстокості та насильства, потрапили в екстремальні ситуації; здійснення міжнародного співробітництва, вивчення і поширення передового міжнародного досвіду з питань соціальної роботи з дітьми та молоддю; сприяння молодіжним організаціям і окремим громадянам у їх культурному і фізичному розвитку, участі в трудовій та суспільно корисній діяльності; здійснення інших повноважень у сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю.

Суб'єкти соціальної роботи з дітьми та молоддю мають право: вносити до органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування пропозиції щодо соціальної роботи з дітьми і молоддю, брати участь в їх реалізації; укладати договори з підприємствами, установами та організаціями, у тому числі зарубіжними, на виконання ними робіт, що сприяють підвищенню ефективності соціальної роботи; створювати агентства, спеціалізовані служби, інші установи соціального спрямування, займатися благодійництвом відповідно до законодавства України; одержувати від підприємств, установ та організацій усіх форм власності інформацію з питань соціальної роботи з дітьми та молоддю; проводити на підприємствах, в установах та організаціях соціологічні дослідження з проблем молоді; представляти інтереси окремих молодих людей (молодих сімей) в їх відносинах з підприємствами, установами, організаціями; надавати у встановленому порядку підприємствам, установам та організаціям за договорами платні послуги з інформаційно-методичного забезпечення їх діяльності щодо соціального обслуговування дітей та молоді з зарахуванням одержаних коштів на рахунки відповідних центрів соціальних служб для молоді. Перелік платних послуг, порядок їх надання і витрачання одержаних коштів встановлюються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань молодіжної політики. Прибутки від надання платних послуг спрямовуються виключно на соціальне обслуговування і допомогу дітям та молоді.

Об'єктами соціальної роботи з молоддю є: працююча молодь; безробітна молодь; молодь, яка навчається; молоді сім'ї (у тому числі неблагополучні сім'ї та сім'ї групи ризику); діти і молодь, які мають відхилення в здоров'ї (молоді інваліди, наркозалежна молодь, алкогольнозалежна молодь, хворі на СНІД та ін.); молодь, яка має відхилення у поведінці; молодіжні організації та об'єднання; обдарована і талановита молодь; молодь із числа сиріт; біженці і переселенці та інші категорії молоді.

Головною метою соціальної роботи з дітьми та молоддю є створення умов позитивно орієнтованої соціалізації особистості, що сприяє соціальній адаптації та самореалізації молодого покоління в інтересах особистості й суспільства. Соціальна робота передбачає взаємодію двох пріоритетних аспектів діяльності держави: соціальна опіка, надання різних видів допомоги різним категоріям молоді і діяльність соціальних інституцій, спрямована на розкриття творчого потенціалу молоді.

Соціальна робота з дітьми та молоддю — діяльність уповноважених органів, підприємств, організацій та установ незалежно від їх підпорядкування і форми власності та окремих громадян, яка спрямована на створення соціальних умов життєдіяльності, гармонійного та різнобічного розвитку дітей та молоді, захист їх конституційних прав, свобод і законних інтересів, задоволення культурних та духовних потреб.

Соціальна робота з молоддю підпорядкована основним теоретичним і практичним підходам, які викладені у попередніх параграфах. Однак своєрідність молоді як особливої демографічної групи населення зумовлює специфічні підходи соціальної роботи, які базуються на таких напрямках і технологіях, як соціальна профілактика, соціальне обслуговування, соціальна реабілітація і соціальна допомога.

Соціальна профілактика

Соціальна профілактика — робота, спрямована на попередження аморальної, протиправної, іншої асоціальної поведінки дітей та молоді, виявлення будь-якого негативного впливу на життя і здоров'я дітей та молоді й запобігання такому впливу. Соціальна профілактика ґрунтується на виявленні несприят-

ливих психобіологічних, психолого-педагогічних, соціальних умов, що зумовлюють відхилення в психічному та соціальному розвитку молоді, в її поведінці, стані здоров'я, а також в організації життєдіяльності й дозвілля.

Зміст соціальної профілактики полягає:

- у роз'ясненні правових норм соціально значущої діяльності та поведінки;
- ознайомленні з нормативними міжнародними і державними документами, які забезпечують розвиток особистості, рівень освіти, вибір професії;
- наданні різним категоріям молоді інформації про можливі наслідки асоціальних дій, нехтування здоровим способом життя, відмови від культурного проведення дозвілля;
- організації заходів щодо забезпечення програми позитивної життєдіяльності особистості;
- здійсненні системи соціального захисту різних категорій молоді (забезпечення роботою, навчанням);
- формуванні відповідальності за можливі наслідки антиправних дій.

Види та форми соціальної профілактики:

- Організаційно-педагогічні заходи зі створення виховного середовища за місцем проживання (на місцевому рівні) молоді (робота консультаційних пунктів з проблем освіти, виховання, організації дозвілля, працевлаштування, вибору професії, правових питань; реалізація державних, галузевих програм з профілактики негативних явищ у молодіжному середовищі — алкоголізму, наркоманії, проституції, правопорушень).

- Залучення різних соціальних інститутів у процес соціалізації дітей і молоді, що передбачає подолання міжвідомчих бар'єрів в організації профілактичної роботи, створення в мережі соціальних служб умов для виявлення соціальних ініціатив, розвитку молодіжного руху та відродження традицій національного виховання (проведення масових свят, конкурсів, спортивних змагань, театралізованих дійств тощо).

- Організація соціально-педагогічної і психологічної роботи з молоддю групи ризику (індивідуальна і групова робота з батьками та дітьми, ознайомлення різних категорій молоді з інформацією про можливі наслідки асоціальних дій).

- Розв'язання проблем зайнятості та працевлаштування неповнолітніх і молоді завдяки створенню робочих місць для цих категорій.

- Сприяння різного роду установам освіти, спорту, культури щодо розгортання форм організації дозвілля молоді, спрямованих на відродження української національної культури (Будинки художньої творчості, Центри художнього виховання, об'єднання за інтересами, фольклорні свята, конкурси обдарованої молоді, художні виставки, творчі об'єднання і майстерні з декоративно-прикладного мистецтва).

Соціальне обслуговування

Соціальне обслуговування — робота, спрямована на задоволення потреб, які виникають у процесі життєдіяльності, що забезпечує гармонійний та різнобічний розвиток дітей та молоді шляхом надання соціальної допомоги і різноманітних соціальних послуг.

Основними засадами соціального обслуговування є цілісність і збалансованість державних, громадських і приватних програм, серед яких найважливіше місце посідають служба планування сім'ї, працевлаштування молоді, пенсійного забезпечення, соціального страхування на випадок втрати роботи; організація життєдіяльності інвалідів, а також соціально-побутова та гуманітарна допомога інвалідам з дитинства, праці, війни, малозабезпеченим, багатодітним сім'ям, неповнолітнім матерям, самотнім матерям та сім'ям, які виховують дітей-інвалідів, іншим категоріям молоді (купівля продуктів, прибирання квартири, приготування та доставка їжі, супроводження до медичного закладу); надання гуманітарної допомоги (їжі, одягу, взуття, медикаментів) молоді з числа інвалідів, жертвам жорстокого поводження; організація роботи благодійних закладів, їдалень, соціальних притулків для тимчасового мешкання жінок, які зазнали насильства, та осіб без постійного місця проживання.

Види та форми соціального обслуговування:

1. Соціально-психологічна експертиза для визначення проблем і кризових станів різних категорій молоді, оцінювання психолого-педагогічних технологій корекції розвитку особистості.

2. Консультативно-медична робота, що передбачає комплекс заходів з інформаційного та медичного обслуговування, створення позитивно спрямованої програми життєдіяльності особистості.

3. Соціальна освіта, яка має на меті підвищення загальнокультурного рівня різних категорій молоді, умов залучення її до соціального життя, засвоєння та оволодіння його цінностями.

4. Психолого-педагогічна корекція, основне завдання якої — здійснювати заходи попередження та подолання негативних явищ у молодіжному середовищі.

5. Соціальне обслуговування молоді здійснюється у порядку, визначеному законодавством, шляхом надання соціальних послуг: гарантованих державою безкоштовних фізкультурно-оздоровчих послуг; добору роботи і працевлаштування відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти, професійної орієнтації та перепідготовки; забезпечення освіти, культури, охорони здоров'я, фізичної культури і спорту, спеціального медичного обслуговування, оздоровлення, відпочинку; добродійних послуг для задоволення духовних, культурних, естетичних, виховних, освітніх, оздоровчолікувальних, рекреаційних та інших потреб.

Соціальна реабілітація

Соціальна реабілітація — робота, спрямована на відновлення морального, психічного та фізичного стану дітей і молоді, їх соціальних функцій, приведення індивідуальної чи колективної поведінки у відповідність до загальноновизнаних суспільних правил і норм.

Зміст соціальної реабілітації полягає в реконструкції соціокультурного оточення з різними категоріями молоді, допомозі у комунікації та навчанні, цілеспрямованій соціально-психологічній роботі з близькими та родичами; допомозі у професійному самовизначенні, сприянні працевлаштуванню; організації дозвілля та спілкування; виявленні творчих здібностей; охороні прав молоді; медичному, педагогічному, психологічному патронажі; створенні позитивної громадської думки щодо багатоаспектності проблем молоді.

Види та форми соціальної реабілітації:

1. Розробка правових та організаційних основ системи обстеження і лікування.

2. Превентивна робота з проблем пияцтва, алкоголізму, вживання тютюну серед молоді.

3. Пропагандистські заходи до міжнародних свят, Всесвітніх днів без тютюну (програма Всесвітньої організації охорони здоров'я).

4. Соціальна реабілітація та адаптація безробітних, біженців, емігрантів, людей, змушених змінити місце проживання (сприяння в одержанні допомоги, постійного житла, у працевлаштуванні, перекваліфікації та влаштуванні на роботу в новій спеціальності тощо), інвалідів, жінок з дітьми, тих, хто бажає займатися комерційною діяльністю (сприяння у створенні малого бізнесу тощо); молодих сімей, які мають несприятливі соціально-правові умови життя; колишніх вихованців дитбудинків та шкіл-інтернатів (сприяння в одержанні матеріальної допомоги, житла, майна, а також у працевлаштуванні або продовженні навчання); організація роботи відділень соціальної реабілітації підлітків з дезадаптивною поведінкою.

5. Соціальна реабілітація дітей та молоді передбачає здійснення: навчально-виховної реабілітації у загальноосвітніх школах-інтернатах для дітей та молоді, які потребують соціальної допомоги; у спеціальних загальноосвітніх школах (школах-інтернатах) для дітей та молоді, які потребують корекції фізичного та розумового розвитку; у загальноосвітніх санаторних школах (школах-інтернатах) для дітей, які потребують тривалого лікування; соціально-лікувальної та психологічної реабілітації у відповідних закладах охорони здоров'я дітей та молоді, які зазнали жорстокості, насильства, а також які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС; фізичної реабілітації дітей та молоді з фізичними, розумовими вадами у спеціалізованих фізкультурно-оздоровчих закладах (клубах, центрах тощо); медико-соціальної реабілітації неповнолітніх, які зловживають алкоголем, наркотиками і які за станом здоров'я не можуть бути направлені до шкіл соціальної реабілітації та професійних училищ соціальної реабілітації; соціально-освітньої реабілітації в школах соціальної реабілітації та професійних училищах соціальної реабілітації неповнолітніх, які скоїли правопорушення.

Соціальна допомога (підтримка) молоді

Соціальна допомога (підтримка) молоді — вид соціальної діяльності спеціально уповноважених органів держави та соціальних інституцій щодо забезпечення потрібного особистості рівня освіти, культури, умов організації дозвілля та відпочинку, забезпечення працевлаштування, а також надання системи гарантованого державою рівня матеріальної підтримки молоді та сімей з дітьми з урахуванням їх матеріального та фізичного стану, складу сім'ї, віку, здоров'я, участі в суспільному та іншому виробництві. Це допомога окремим людям, соціальним групам з метою задоволення потреб, необхідних для нормальної життєдіяльності в умовах конкретного суспільства, конкретної ситуації, а також створення умов для самореалізації.

Сучасні вимоги до соціальної роботи з молоддю спрямовані на активізацію життєвих зусиль і можливостей у подоланні життєвих криз, створення необхідних соціальних умов (фінансових, матеріальних, професійних, побутових) для нормальної життєдіяльності особистості.

У використанні соціальної допомоги молоді також використовують такі підходи, як: коригування відхилень у поведінці на основі індивідуально-диференційованого підходу; введення у практику роботи психолого-педагогічного інструментарію з метою вивчення особливостей поведінки особистості, її близького оточення, у тому числі емпіричних даних, що характеризують ступінь соціальної дезадаптації; надання кваліфікованої допомоги у формуванні системи взаємин, моральних цінностей, що сприяють природній соціалізації; використання методів психоконсультативної та психотерапевтичної роботи з підлітками, сім'єю, подружжям з метою полегшення соціальної ситуації, розв'язання побутових і шкільних конфліктів, корекції педагогічної позиції батьків.

Зміст соціальної допомоги полягає у цільовій реалізації програм діяльності служб у системі соціальної роботи з молоддю: робота з сім'єю, розв'язання конфліктів між подружжям чи у стосунках із дітьми, а також проблем освіти, працевлаштування, організації культурно-дозвільневої діяльності, охорони здоров'я.

Напрямами соціальної допомоги молоді є: підтримка життєвого рівня дітей і молоді; надання державної допомоги, пільг, інших видів соціальної підтримки малозабезпеченій молоді, молодій сім'ї, сім'ї, яка виховує дитину-інваліда, у тому числі тим, хто опікує сироту; матеріальне забезпечення у разі тимчасової або постійної втрати працездатності; реалізація заходів діючої системи соціального забезпечення; створення умов для розвитку творчого потенціалу особистості, державної підтримки інтелектуальної еліти та обдарованих дітей і молоді; захист прав працездатної молоді щодо роботи в умовах різних форм власності.

Соціальний супровід

Одним із сучасних напрямків соціальної роботи з молоддю є соціальний супровід, який передбачає здійснення: службами у справах неповнолітніх, центрами соціальних служб для молоді системного обліку та догляду дітей і молоді, які опинилися в складних життєвих ситуаціях; систематичних і комплексних заходів, спрямованих на подолання життєвих труднощів, збереження та підвищення соціального статусу дітей та молоді; низки заходів, спрямованих на подолання різних видів залежностей, які завдають шкоди психічному й фізичному здоров'ю дітей та молоді; соціальної опіки щодо дітей з вадами фізичного та розумового розвитку.

Соціальна робота з дітьми та молоддю ґрунтується на загальноновизнаних гуманістичних, демократичних та правових засадах, базується на таких принципах: законність, додержання і захист прав людини; диференційність, системність, індивідуальний підхід; доступність, конфіденційність у соціальній роботі; відповідальність суб'єктів соціальної роботи за додержання етичних і правових норм, вимог та правил здійснення соціальної роботи; добровільність у прийнятті допомоги.

Соціальна робота з молоддю реалізується у різних сферах життя суспільства: громадській, економічній, освітній, виховній, культурній, оздоровчій.

Соціальне інспектування

Держава забезпечує соціальне інспектування, тобто систему заходів, спрямованих на здійснення нагляду, аналізу, експертизи, контролю за здійсненням соціальних програм, проектів,

умовами життєдіяльності, моральним, психічним та фізичним станом дітей та молоді, забезпечення захисту їхніх прав, свобод та законних інтересів. Соціальне інспектування у сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю здійснюється з метою контролю за додержанням вимог законодавства щодо захисту прав і свобод дітей та молоді у сфері соціальної роботи з ними.

Соціальне інспектування здійснюється центрами соціальних служб для молоді спільно з відповідними органами виконавчої влади, яким законодавством надано право здійснювати інспекторський нагляд. Порядок і умови здійснення соціального інспектування визначаються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань молодіжної політики. За результатами соціального інспектування центри соціальних служб для молоді мають право: звертатися до органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, а також підприємств, установ, організацій всіх форм власності; порушувати перед відповідними органами клопотання про застосування передбачених законодавством санкцій до підприємств, установ та організацій усіх форм власності, громадян, накладання дисциплінарних та адміністративних стягнень на посадових осіб у разі порушення ними законодавства стосовно дітей та молоді.

Складне економічне становище країни вимагає нових прогресивних підходів до соціальної роботи з молоддю. Серед них як найважливіші виділяють такі:

- вирішення проблем зайнятості молоді, розширення надійних механізмів забезпечення державних гарантій працевлаштування молодих людей (зокрема випускників навчальних закладів, звільнених з армії), створення умов для розвитку їхньої підприємницької ініціативи;
- забезпечення молоді рівними (і з кожним роком дедалі ширшими) можливостями щодо здобуття якісної освіти, у т. ч. вищої, незалежно від доходів та матеріального становища, запровадження механізму надання молодим громадянам пільгових довгострокових кредитів на здобуття освіти у вищих навчальних закладах;
- розширення системи соціального захисту і соціальної допомоги з урахуванням потреб різних соціальних, вікових груп молоді, широке залучення до цієї роботи громадських об'єднань, інших недержавних установ;

- активізація пропаганди здорового способу життя, створення умов для належного фізичного і морального виховання молодих людей;
- вжиття заходів щодо забезпечення молоді житлом, надання пільгових довгострокових державних кредитів молодим сім'ям і самотнім молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) житла;
- розгалуження інфраструктури реалізації молодіжної політики, збереження і розширення мережі центральних органів влади у роботі з молоддю, зміщення акценту роботи з нею на регіональний рівень, формування дієвих молодіжних структур на місцях до рівня органів місцевого самоврядування;
- поглиблення діяльності щодо підготовки і перепідготовки молодіжних працівників, сприяння вихованню та становленню лідерів і активістів громадських молодіжних структур на місцях до рівня органів місцевого самоврядування;
- поглиблення дослідження проблем молоді, доведення їх результатів до органів державної влади, громадських об'єднань, широкої громадськості, вироблення на їх основі пропозицій та рекомендацій щодо посилення роботи з молоддю.

На думку науковців, актуальним є положення, що соціальна робота з молоддю як важливий елемент державної молодіжної політики має провадитися не лише протягом перехідного періоду, а повсякчасно, з урахуванням можливостей країни, її економічного, соціального, історичного, культурного розвитку і світового досвіду в цьому напрямку. Разом з тим кожний відтинок часу, історичний етап у розвитку країни потребує свого, специфічного підходу до вирішення проблем молоді, реалізації державної молодіжної політики.

Основна література

Зверева І.Д., Козубовська І.В., Керцман В.Ю., Пічкара О.П. Соціальна робота з дітьми і молоддю (теоретико-методологічні аспекти). — Ч. I — Ужгород: УжНУ, 2000. — 192 с.

Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред. П.Д. Павленок. — М., 1997. — С. 236—244.

Соціальна робота: технологічний аспект: Навч. посіб. / За ред. А.Й. Капської. — К.: Центр навч. літ., 2004. — С. 215—266.

Тюття Л.Т., Іванова І.В. Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посіб. — К.: ВМУРОЛ “Україна”, 2004. — С. 314—326.

Додаткова література

Діяльність центрів соціальних служб для молоді України: сучасний стан і перспективи розвитку. — К.: Академпрес, 1999. — С. 44—47, 59—61.

Молодежь в меняющемся обществе. Проект МОНЕЕ ЦВЕ/СНГ/Балтия. — 2000. — 193 с.

Молодь України у дзеркалі соціології. — К.: УІСД, 2001. — 210 с.

Про становище молоді в Україні (за підсумками 1999 року): Щорічна доп. Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. — К., 2000. — 158 с.

Соціальна робота в Україні на початку ХХІ століття: проблеми теорії і практики: Матеріали доп. на Міжнар. наук.-практ. конф. 29—31 жовтня 2002 р. — Ч. II. — К., 2002. — С. 3—122.

Теми для дискусії

1. Молодь — продуктивна сила суспільства, покоління “перехідного періоду”. Наукові дослідження із соціального становища молоді.
2. Основні напрямки державної молодіжної політики та їх вплив на зміст соціальної роботи.
3. Завдання суб'єктів соціальної роботи з дітьми та молоддю.
4. Головна мета соціальної роботи з дітьми та молоддю.
5. Основні напрямки і технології соціальної роботи з дітьми та молоддю: соціальна профілактика, соціальне обслуговування, соціальна реабілітація, соціальна допомога, соціальне інспектування, соціальний супровід.

5.4. Соціальна робота з людьми похилого віку

Соціальна робота з людьми похилого віку (людьми пізньої дорослості) займає пріоритетне місце в системі соціального захисту населення.

Пізня дорослість по праву займає важливе місце в житті людини. На думку американських дослідників, якщо вважати, що цей період починається після 60 років, то для окремих людей він може тривати ще 40 років. В окремих суспільствах люди в роки своєї пізньої дорослості займають офіційний стан “старійшин”. У різних суспільствах старі люди часто сприймаються крізь призму стереотипів. За результатами опитувань населення в різних країнах світу, виявилось, що існують як позитивні, так і негативні уявлення про старих людей, що впливає на ставлення до них суспільства. Ці стереотипи заважають сприймати людей похилого віку диференційовано, як індивідуумів, які дійсно мають між собою певні розбіжності, і можуть сприяти виникненню соціальних установок і дій, які відбивають у них бажання брати активну участь у повсякденній праці й проведенні дозвілля.

Негативні стереотипи:

1. Більшість старих людей бідні.
2. Більшість старих людей не можуть звести кінці з кінця через інфляцію.
3. У більшості старих людей є житлові проблеми.
4. Старі люди, як правило, слабкі та хворі.
5. Старі люди не є політичною силою і потребують захисту.
6. Більшість старих людей погано справляється з роботою; працездатність, продуктивність, мотивація, здатність сприймати новизну, творча активність у них нижчі, ніж у молодих працівників. Вірогідність нещасних випадків у людей похилого віку вища, ніж в інших.
7. У старих людей знижуються інтелектуальні здібності, погіршується пам'ять, у них нижча здатність до навчання.
8. Старі люди часто інтелектуально регідні і догматичні. Більшість з них закріпилися у своїх звичках і не здатні їх змінювати.

9. Більшість із старих людей живуть в соціальній ізоляції і страждають від самотності, утримуються в будинках для престарілих.

Позитивні стереотипи:

1. Старі люди належать до досить заможної частини населення, працюючі члени суспільства щедро забезпечують їх пенсіями і допомогами.
2. Старі люди є потенційною політичною силою, вони голосують і беруть участь у політичному житті, вони єдині у своїх переконаннях і їх багато.
3. Старі легко сходяться з іншими людьми, вони добрі і привітні.
4. Більшість з них вирізняється зрілістю, життєвим досвідом і мудрістю, вони цікаві люди.
5. Більшість старих людей вміють слухати і особливо терплячі до дітей.
6. Більшість старих людей характеризуються добротою і щирістю щодо своїх дітей і онуків.
7. Науковий інтерес до проблем старості з'явився у зарубіжних дослідженнях в 60-х роках минулого століття. Для позначення байдужої установки щодо старих людей використовується термін “ейджизм”. Ейджизм — соціальна установка, що постає у невиправдано високій оцінці молодості і дискримінації старих людей.

Ряд досліджень показали, що установки щодо старих людей нерідко амбівалентні, внутрішньо протилежні. Їх часто вважають і мудрими, і не сповна розуму; добродушними та буркотунами, завжди чимось невдоволеними; такими, що виявляють турботу про оточення, і байдужими, некомунікабельними.

У різних культурах і спільнотах протягом історії формувалося шанобливе ставлення до людей похилого віку. Як краще виявляти турботу про слабких і старих членів суспільства — питання, яке хвилює всіх: самих старих людей, членів їхніх родин, політиків. Турбота про престарілих — частина політики суспільства. За останнє десятиріччя в ряді країн (наприклад, у Великій Британії, Швеції, Данії, Нідерландах, Австралії) у цій сфері відбулися великі зрушення — як у мисленні, так і в реальному житті. З одного боку, вони були викликані

тиском престарілих людей і членів їхніх родин, з іншого — це результат дій політиків, які бажають знизити швидко підвищені витрати платників податків на догляд за людьми похилого віку, по-третє — підвищити ефективність і рентабельність всіх видів турботи про престарілих.

Тиск з боку осіб, які отримують догляд, тобто престарілих, є особливо сильним у країнах, де є організоване лобі престарілих людей. У Швеції, наприклад, 30 % людей похилого віку входять до асоціації пенсіонерів, які відстоюють свої права та інтереси в органах місцевого і центрального управління. Навіть у країнах, де таких організованих груп мало, урядові чиновники зрозуміли, що до бажань людей похилого віку та їхніх сімей необхідно прислухатися і що слід враховувати їхні потреби. У цілому, політики, вислухавши своїх виборців, визначили три основні мети діяльності, які мають змінити характер турботи про людей похилого віку.

Перша мета — досягти максимально можливої інтеграції старих людей у суспільство, одночасно намагаючись поліпшити умови їхнього життя і якість догляду за ними. Вона зумовлює підвищену турботу про тих, хто проживає в будинках для престарілих та інших закладах такого типу. Крім того, вона зумовлює пом'якшення режиму в наявних будинках для престарілих і, по можливості, переведення старих людей із цих закладів додому чи в денний стаціонар.

Друга мета — визнання навантаження турбот і стресів, які лягають на тих, хто здійснює такий догляд, і розробка програми допомоги цим людям для того, щоб попередити ефект “вигорання”. Сьогодні в різних країнах політики починають визнавати роль членів родини у догляді за людьми похилого віку і вважати таких осіб працюючими, а іноді навіть клієнтами служб соціальної роботи (поряд з тими, за ким вони доглядають), такими, що мають право на допомогу від держави. Політики Великої Британії у своїх заявах підкреслюють, що особам, які здійснюють догляд за престарілими, насамперед потрібна практична підтримка. У Швеції, відповідно до чинного законодавства, органи місцевого управління повинні прислухатися до вимог осіб, які забезпечують догляд за людьми похилого віку, і надавати їм підтримку. З 1989 р. вона вияв-

ляється, зокрема, в наданні оплачуваної відпустки протягом 30 днів, причому ці гроші вважаються страховими виплатами по хворобі. У Великій Британії та Австралії питання відпочинку для людей, які протягом тривалого часу доглядали за престарілими, виносяться на загальнонаціональне обговорення.

Третя мета — підвищення ефективності й рентабельності програм з догляду за престарілими. На витратах фокусують увагу, головним чином, ті країни, які намагаються скоротити обсяг соціального забезпечення для всіх вікових груп. Тим не менше, це завдання входить до порядку денного і тих країн, які надають великого значення соціальному забезпеченню. У Нідерландах, наприклад, перед комітетом з фінансування охорони здоров'я було поставлене завдання розробки стратегії підвищення обсягу допомоги і зниження витрат за умов старіючого населення. Так само нова австралійська стратегія догляду за престарілими зводиться до ефективного і виправданого використання громадських коштів.

У більшості країн для того, щоб задовольнити потреби людей похилого віку, які невпинно підвищуються, і осіб, які за ними доглядають, ведеться робота зі зміни культурних традицій, які глибоко вкоренилися, включаючи суспільну свідомість, моделі поведінки і звичаї. Крім того, вважається, що необхідно подолати опір, яким населення зустрічає спроби передачі на потреби людей похилого віку мізерних коштів, які відведені на фінансування інших соціальних програм.

Період старості тісно пов'язаний зі зміною соціального статусу людини. Соціологи називають зміну ролі й становища індивіда зміною статусу, яка проходить через усе життя. Ще в юності, наприклад, готують людину до вирішення завдань ранньої дорослості; а додаткові ролі та обов'язки ранньої дорослості готують її до виконання важливих завдань середньої дорослості. Однак зміни статусу, які проходять у пізній дорослості, можуть мати ряд суттєвих розбіжностей. Перехід до життя пенсіонера чи вдівця (вдови), так само як і пристосування до погіршення здоров'я, часто слугувало сигналом втрати влади, відповідальності та автономії. З іншого боку, вихід на пенсію може означати появу вільного часу, який людина вправі присвячувати своїм захопленням, а поява правнука — мож-

ливість частіше бачитися з рідними. Смысл, який вкладається в події-маркери — чи зміна статусу — часто є не менш (а іноді і більш) важливим, ніж самі ці події.

Таким чином, вплив на життя людини багатьох подій, які відбуваються в пізній дорослості, залежить великою мірою від того смыслу, який вона вкладає в ці події. Наприклад, хтось може вважати вихід на пенсію сигналом кінця своєї корисності як продуктивного працівника чи безповоротної втрати головної частини власної ідентичності — як водія вантажівки, дантиста, танцівниці чи керівника корпорації. Але для людини, яка ненавидить свою роботу на заводі чи фабриці протягом останніх тридцяти років, пенсія може означати і дещо інше. Для такої людини вихід на пенсію може бути звільненням від стомливої і нудної роботи та необхідності підкорятися начальству. (Одним із факторів адаптації виходу на пенсію є ненависть до своєї роботи.)

Задоволеність життям та успішність пристосування до нього у пізній дорослості залежать від багатьох факторів. Але така задоволеність незначною мірою залежить від віку. Найважливішим фактором вважається здоров'я. Гроші, соціальне і сімейне становище, житлові умови, рівень спілкування з оточенням і навіть можливість безоплатно користуватися транспортними засобами також є важливими факторами, від яких залежить, чи задоволена людина похилого віку життям чи ні. Прогнози людини на майбутнє в ранні періоди дорослості також впливають на задоволеність життям в період пізньої дорослості. Більшість учених схильні вважати, що розвиток людини продовжується все життя, і тому розглядають пристосування до старіння як розвиток більш ранніх стилів життя особистості.

Людина краще пристосовується до життя пенсіонера, якщо вона підготовлена до виходу на пенсію. Виділяють три частини підготовки до виходу на пенсію.

“Скидання обертіз”. З віком люди починають звільнятися від ряду трудових обов'язків чи звужувати сферу відповідальності, щоб уникнути різкого спаду активності при виході на пенсію.

Планування. Люди ретельно планують своє майбутнє життя на пенсії.

Життя в очікуванні пенсії. Людьми оволодівають турботи про закінчення працездатного віку і оформлення пенсії, і вони намагаються уявити собі, яким буде їхнє “вільне” життя.

Для більшості людей батьківські обов'язки — якщо, звичайно, вони у них були — припиняються у пізній дорослості. Здебільшого, старі подружні пари повідомляють про більшу задоволеність шлюбом після того, як їхні дорослі діти починають жити окремо. Спочатку можуть виникати певні труднощі, тому що, коли не відволікають ні діти, ні робота, людям необхідно заново вчитися жити удвох. Але більшість пар, які виростили дітей і зберегли шлюб, стверджують, що відчують менше напруження і більше почуття задоволеності та гармонії.

Онуки часто є однією з найбільших радостей у цей період. Ряд досліджень продемонстрували, що у багатьох дідусяв і бабусь виникають міцні стосунки з онуками. Вони є результатом регулярних контактів, в основі яких — близькість, любов.

Правовий захист престарілих людей

Старіння населення є однією з глобальних проблем сучасного світу. Відповідно до класифікації Всесвітньої організації охорони здоров'я до людей похилого віку належить населення віком від 60 до 74 років, до старого — від 75 до 89, а до довгожителів — 90 років і старше. Соціологи називають ці періоди життя людей “третьім віком”, а демографи вводять поняття “третього” (60—75 років) і “четвертого” (понад 75 років) віків.

У розвинутих країнах, де процес старіння громадян проходить як мінімум протягом трьох десятиліть, частка осіб похилого віку становить від 15 до 20 %. У країнах, що розвиваються, простежується зниження народжуваності та початок активного старіння населення.

Концептуальні погляди ООН на місце і роль людей були відображені в Принципах ООН щодо людей похилого віку, прийнятих Генеральною Асамблеєю у 1991 р. Ці принципи зумовлюють забезпечення людей похилого віку:

- продуктами, житлом, одягом і медичним обслуговуванням; можливістю займатися діяльністю, яка приносить дохід, жити у безпечних умовах із урахуванням особистих нахилів і стану, який змінюється, перебувати якомога більше в домаш-

ніх умовах; можливістю брати участь у розробці політики, яка торкається їх благополуччя, і створювати власні рухи та асоціації;

- доглядом і турботою з боку сім'ї і общини, медичним обслуговуванням з метою підтримки чи відновлення оптимального рівня фізичного, психічного й емоційного благополуччя і попередження захворювань; можливістю отримувати соціальні та правові послуги, послуги закладів опіки і піклування; можливістю користуватися у будь-якому соціальному закладі правами людини і основними свободами, включаючи повну повагу гідності, переконань, потреб і особистого життя, а також права приймати рішення щодо догляду та якості життя;

- можливістю всебічної реалізації свого потенціалу, тобто доступу до суспільних цінностей в галузях освіти, культури, духовного життя і відпочинку;

- можливістю вести гідний і безпечний спосіб життя, тобто не зазнаючи експлуатації, фізичного чи психологічного насилля, а також мати право на справедливе поводження незалежно від віку, статі, расової чи етнічної приналежності, інвалідності чи іншого статусу.

Люди старшого віку розглядаються світовим співтовариством як позитивний фактор, а не як тягар. Сучасне розуміння старіння поєднує ідеї повноправної участі престарілих і старих людей в житті суспільства і турботи про них. Коли люди старшого віку відіграють активну, творчу і корисну роль і відчують турботу про себе, молодші покоління бачать, що їх може очікувати у майбутньому.

Стратегія міжнародного співтовариства відображена в Міжнародному плані дій з проблем старіння (1983 р.), в матеріалах Всесвітньої конференції з проблем старіння (1952 р.) і глобальних цілях з проблем старіння до 2001 р., прийнятих Генеральною Асамблеєю ООН в 1992 р. Особливі інтереси людей похилого віку знайшли відображення в конвенціях і рекомендаціях Міжнародної організації праці (МОП):

- про мінімальні норми соціального забезпечення і встановлення прожиткового мінімуму (1952 р.);
- про основні цілі й норми соціальної політики (1962 р.);

- про професійну орієнтацію і професійну підготовку в сфері розвитку людських ресурсів (1975 р.);
- про трудящих людей похилого віку (1980 р.).

У заключних документах (Декларації і Програмі дій) Всесвітньої зустрічі на вищому рівні в інтересах соціального розвитку, яка проходила в Копенгагені 6—12 березня 1995 р., глави держав і урядів взяли на себе зобов'язання забезпечення більш сприятливих умов стійкого соціального розвитку, а також виявлення особливої уваги до їхніх турбот і потреб престарілих.

В Україні соціальне забезпечення людей похилого віку здійснюється через систему пенсійного забезпечення, передбаченого законодавством (Закон України “Про пенсійне забезпечення” від 5 листопада 1991 р. № 1788-12). У законі гарантується право на трудові пенсії за віком, соціальні пенсії та інші види пенсій для окремих категорій громадян.

Право на пенсію за віком мають:

- чоловіки — після досягнення 60 років і при стажі роботи не менше 25 років;
- жінки — після досягнення 55 років і при стажі роботи не менше 20 років.

Пенсії визначаються за віком на пільгових умовах, особливо увага приділяється пенсійному забезпеченню окремих категорій працівників: зайнятих на підземних і відкритих гірничих роботах та в металургії, громадянам, які постраждали від Чорнобильської катастрофи. Спеціальні умови пенсійного забезпечення створені для інвалідів, учасників війни, сімей загиблих (померлих) військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ; багатодітних матерів і матерів інвалідів з дитинства та інших категорій громадян.

Розміри пенсій за віком

Пенсії за віком призначаються в розмірі 55 % заробітку (ст. 64), але не нижче мінімального розміру пенсії. За кожний повний рік роботи понад 25 років чоловікам і 20 років жінкам пенсія збільшується на 1 % заробітку, але не менш як на 1 % мінімального розміру пенсії. Працівникам, зайнятим на роботах, передбачених пунктом “а” ст. 13 і ст. 14 закону, за кожний рік

роботи, яка дає право на пенсію на пільгових умовах, пенсія збільшується на 1 % заробітку. Мінімальний розмір пенсії за віком встановлюється у розмірі мінімального споживчого бюджету. В умовах кризового стану економіки та спаду виробництва мінімальний розмір пенсії за віком встановлюється у розмірі не нижче межі малозабезпеченості. Мінімальний розмір пенсії за віком підвищується у зв'язку із збільшенням величини вартості мінімального споживчого бюджету чи межі малозабезпеченості. Максимальний розмір пенсії не може перевищувати трьох, а для працівників, зайнятих на роботах, передбачених пунктом "а" ст. 13 і ст. 14 закону, чотирьох мінімальних пенсій за віком. Розмір пенсії за віком не може перевищувати 75 % заробітку, за винятком мінімальних пенсій, підвищених за роки роботи понад 25 років у чоловіків і 20 у жінок, а працівникам, зайнятим на роботах, передбачених пунктом "а" ст. 13 і ст. 14 цього закону, 85 % заробітку. З метою коригування рівнів пенсій провадиться їх перерахунок з огляду на рівень заробітної плати відповідних категорій працівників.

Люди похилого віку мають право на пенсію при неповному стажі роботи, на надбавки до пенсії за віком. Пенсії за віком призначаються довічно, незалежно від стану здоров'я.

Соціальна робота з людьми похилого віку

У соціальній роботі з людьми похилого віку вирішуються такі завдання:

- попередження причин, які породжують проблеми літніх людей;
- сприяння практичній реалізації прав і законних інтересів, забезпеченню можливостей самореалізації і самовиявлення людей похилого віку і попередження соціальної ізоляції, відсторонення від активного життя;
- додержання рівності і врахування можливостей літніх людей при отриманні соціальної допомоги і послуг;
- диференціація підходів до розв'язання проблем різних груп людей похилого віку на основі врахування факторів соціального ризику, які впливають на їхній стан;
- виявлення індивідуальних потреб людей похилого віку в соціальній допомозі і обслуговуванні;

- адресність при наданні соціальних послуг з пріоритетом сприяння літнім людям в ситуаціях, які загрожують їхньому здоров'ю і життю;
- використання нових технологій соціальної роботи, яка спрямована на задоволення потреб людей похилого віку;
- забезпечення інформованості престарілих громадян про можливості соціальної допомоги і послуг.

Соціальна робота з людьми похилого віку провадиться у таких напрямках:

- соціальне забезпечення, соціальна допомога, створення необхідних матеріальних і фінансових умов для підтримання нормальної життєдіяльності;
- догляд і соціальна допомога в стаціонарних установах Міністерства праці і соціальної політики;
- соціальна робота з людьми похилого віку в територіальних центрах і відділеннях денного перебування;
- догляд і соціальна підтримка вдома.

Соціальна допомога людям похилого віку — це забезпечення у грошовій чи натуральній формах, у вигляді послуг чи пільг, які надаються із урахуванням законодавчо закріплених державою соціальних гарантій із соціального забезпечення. Соціальна допомога має характер періодичних чи разових доплат до пенсій і допомог, натуральних видач та послуг з метою надання адресної, диференційованої підтримки різним категоріям літніх людей, ліквідації чи нейтралізації критичних життєвих ситуацій, які викликані важкими соціально-економічними умовами життя.

Виділяють термінову соціальну допомогу, адресну соціальну допомогу, бригадну соціальну допомогу для важкохворих.

Термінова соціальна допомога — це надання допомоги разового характеру людям похилого віку, які її гостро потребують. Вона включає разове забезпечення безкоштовним гарячим харчуванням чи продуктовими наборами; забезпечення одягом, взуттям, предметами першої необхідності; разове надання матеріальної допомоги; сприяння в отриманні тимчасового житла; надання екстреної соціально-психологічної підтримки за Телефоном довіри і юридичної допомоги у межах компетенції служби.

В окремих великих містах України у підпорядкуванні органів соціального захисту населення перебувають соціальні аптеки, соціальні лікарні. До них слід додати соціальні їдальні, спеціалізовані магазини, будинки побуту та інші життєво важливі заклади для престарілих людей, які почали створюватися в останні роки. Працюють перукарні, майстерні з ремонту побутової техніки, пункти прокату, які надають пенсіонерам послуги за прийнятними цінами.

Адресна соціальна допомога надається літнім людям, які перебувають в особливо складній життєвій ситуації. Їх відвідують соціальні працівники, які надають необхідну побутову чи соціально-психологічну допомогу.

Бригадна форма допомоги важкохворим пенсіонерам — це комплексне обслуговування з надання соціальних і медичних послуг. Соціальні працівники надають пенсіонерам послуги побутового характеру, а медичні сестри здійснюють сестринський догляд.

Організації та установи Міністерства праці та соціальної політики

Будинки-інтернати

Будинок-інтернат системи соціального захисту — стаціонарна соціально-медична установа для постійного проживання громадян похилого віку, ветеранів війни і праці, інвалідів, які потребують стороннього догляду, побутового і медичного обслуговування.

Завданнями будинку-інтернату є: матеріально-побутове забезпечення громадян похилого віку та інвалідів, створення для них сприятливих умов життя, наближених до домашніх, організація догляду, надання їм медичної допомоги, здійснення заходів, спрямованих на соціально-трудова реабілітацію, організація раціонального і дієтичного харчування з урахуванням їхнього віку і стану здоров'я, забезпечення інвалідів і старих, які того потребують, протезуванням і немоторними засобами пересування, проведення культурно-масової роботи.

До будинків-інтернатів приймають на повне державне забезпечення громадян похилого віку (жінок з 55 років, чоловіків з 60 років) та інвалідів I і II груп старших 18 років.

Пенсіонерів у будинках-інтернатах забезпечують одягом, взуттям, м'яким інвентарем, чотириразовим харчуванням. В усіх будинках-інтернатах є медпункти, ізолятори, карантинні кімнати, які обладнані необхідною медичною апаратурою та інструментарієм. Медичну допомогу особам похилого віку та інвалідам надають 350 лікарів і 2150 медсестер.

З метою соціальної адаптації і трудової реабілітації людей похилого віку при стаціонарних установах створено 252 лікувально-виробничі майстерні. Для організації трудової реабілітації громадян похилого віку та інвалідів і для поліпшення харчування літніх людей при будинках-інтернатах функціонує 233 підсобні сільські господарства, які за рахунок власного виробництва забезпечують від 60 до 100 % потреби інтернатних установ в основних продуктах харчування — м'ясі, молоці, овочах, картоплі.

Територіальні центри обслуговування пенсіонерів та самотніх непрацездатних громадян і відділення соціальної допомоги вдома

Практично в кожному місті та районі функціонують територіальні центри соціального обслуговування, які опікуються непрацездатними громадянами (порівняно з 1997 р. їх кількість у 2002 р. збільшилася з 530 до 753). Вони обслуговують понад 402 тис. осіб, у тому числі 36 тис. інвалідів війни. Органи праці та соціального захисту населення обслуговують близько 260 тис. самотніх інвалідів, з них майже 137 тис. отримують послуги в територіальних центрах.

Територіальний центр соціального обслуговування є спеціальною установою, яка надає послуги громадянам похилого віку та самотнім непрацездатним громадянам, спрямовані на підтримання їхньої життєдіяльності та соціальної активності.

Територіальні центри мають у своїй структурі: відділення соціальної допомоги вдома, відділення соціально-побутової реабілітації; відділення гуманітарної та благодійної допомоги; відділення організації харчування; відділення денного перебування; лікувально-оздоровчий комплекс; відділення медично-соціальної реабілітації; стаціонарне відділення для постійного або тимчасового проживання; спеціальні житлові будинки для

самотніх непрацездатних громадян; лікувально-виробничі майстерні, спеціальні цехи, дільниці, підсобні сільські господарства, у тому числі на госпрозрахунковій основі; дієтичні їдальні.

Територіальний центр утримують за рахунок коштів, виділених з місцевого бюджету на соціальний захист населення, інших надходжень, у тому числі у вигляді прибутку від діяльності підсобних сільських господарств, спеціальних цехів і дільниць центру, а також коштів благодійних фондів, пожертвувань тощо.

Напрямки роботи територіального центру: якісне надання різних видів (до 40) побутових, медично-соціальних послуг громадянам похилого віку відповідно до висновків лікарів про ступінь втрати здатності до самообслуговування; придбання та доставка товарів з магазину або ринку за рахунок обслуговуваних громадян, приготування їжі, доставка гарячих обідів, годування, у тому числі у пунктах харчування, їдальнях тощо; виклик лікаря, придбання та доставка медикаментів, відвідування хворих в закладах охорони здоров'я, здійснення лікувально-оздоровчих, профілактичних заходів та соціально-психологічної реабілітації, госпіталізація, консультування у лікарів та інших спеціалістів; створення умов для посиленої праці, у тому числі навчання і трудової перекваліфікації громадян похилого віку; надання платних послуг через пункти побуту (хімчистка, прання білизни, ремонт одягу, взуття і побутової техніки, перукарські послуги тощо); оплата платежів; читання вголос преси; обробіток присадибних ділянок; оформлення документів на санаторно-курортне лікування, влаштування до будинку-інтернату, будинку для ветеранів тощо; організація надання різних видів протезно-ортопедичної допомоги; оформлення замовлень та організація контролю за своєчасним і якісним обслуговуванням підприємствами торгівлі, громадського харчування, побуту, зв'язку, службами житлово-комунального господарства, закладами культури, колективними сільськогосподарськими підприємствами тощо; встановлення і підтримання зв'язків з підприємствами, установами та організаціями, де колись працювали підопічні, для надання їм допомоги.

Соціальна робота з людьми похилого віку в Україні прирівнюється до соціальної роботи на рівні помічника соціального працівника в соціальних службах розвинених країн світу. За своїм характером вона є малопrestiжною і низькооплачуваною. Робота із людьми пізнього віку дорослості завжди вважалась і вважається, на думку спеціалістів соціальної сфери і науковців, однією із найтяжчих як у фізичному, так і в психологічному плані. Нині більшість співробітників соціальної сфери (лікарі, медичні сестри, адміністрація, керівний та обслуговуючий персонал) вимушені працювати зі старими людьми через певні життєві обставини, а не внаслідок справжнього професійного покликання. У той час, коли за кордоном створюються вищі навчальні заклади для людей похилого віку, є розгалужена система рекреаційних і реабілітаційних закладів для цієї категорії населення, у нашій державі основна увага приділяється підтримці нормального життєвого рівня громадян похилого віку на рівні виживання.

Основна література

Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред. П.Д. Павленок. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2002. — (Высшее образование). — С. 214—227.

Соціальна робота в Україні / За заг. ред. І.Д. Звереві, Г.М. Лактіонової. — К.: Наук. світ, 2003. — С. 121—157.

Соціальна робота: технологічний аспект: Навч. посіб. / За ред. проф. А.Й. Капської. — К.: Центр навч. літ., 2004. — С. 316—327.

Технология социальной работы.: Учеб. пособие / Под ред. И.Г. Зайнышева. — М.: Гуманит. изд. центр "ВЛАДОС", 2000. — С. 145—158.

Тюття Л.Т., Іванова І.Б. Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посіб. — К.: ВМУРОЛ "Україна", 2004. — С. 327—337.

Додаткова література

Крайг Г. Психология развития. — СПб: Питер, 2000. — (Мастера психологии). — С. 826—897.

Яцмирская Р.С., Беленькая И.Г. Социальная геронтология. Учеб. пособие. — М.: Гуманит. изд. центр «ВЛАДОС», 1999. — С. 202—218.

Теми для дискусії

1. Старість крізь призму стереотипів. Сутність турботи про людей похилого віку; цілі діяльності, яка має змінити на краще характер турботи про людей похилого віку; сутність соціальної адаптації до старості. Стратегії міжнародного співробітництва щодо соціального захисту людей похилого віку.
2. Основні напрямки соціального забезпечення людей похилого віку.
3. Напрямки соціальної допомоги людям похилого віку; види соціальних допомог.
4. Завдання і функції організацій і установ Міністерства праці та соціальної політики із соціальної роботи з пенсіонерами: управління соціального захисту, стаціонарні установи, територіальні центри обслуговування пенсіонерів та самотніх непрацездатних громадян, відділення соціальної допомоги вдома.

5.5. Соціальна робота з інвалідами

Соціальна робота з інвалідами є однією із важливих і пріоритетних сфер соціальної роботи, в основі якої — правові основи соціального захисту населення, система державних і недержавних закладів і установ, форми, методи соціальної роботи, соціальні технології і технології соціальної роботи, зміст і специфіка яких визначається рівнем обмеження життєдіяльності людини, а також повноваженнями організацій соціальної сфери, рівнем кваліфікації працівників, досвідом роботи, фінансуванням, ресурсами тощо.

Міжнародні аспекти правового захисту інвалідів

Основа правового захисту людей з інвалідністю становлять міжнародні стандарти щодо забезпечення прав і гарантій соціального захисту дітей-інвалідів і дорослих людей, що відображені в документах Організації Об'єднаних Націй: Декларації прав дитини (1959 р.), Декларації соціального прогресу та розвитку (1969 р.), Декларації про права розумово відсталих осіб (1971 р.), Декларації про права інвалідів (1975 р.), Всесвітній програмі дій стосовно інвалідів (1981 р.), Конвенції про права дитини (1989 р.), Всесвітній декларації щодо забезпечення виживання, розвитку і захисту дітей (1990 р.), Принципах захисту психічно хворих і покращання психіатричної допомоги (1991 р.), Стандартних правилах забезпечення рівних можливостей для інвалідів (1993 р.) та інших документах.

Проблеми, з якими стикаються інваліди вперше були висвітлені у Всесвітній програмі дій щодо інвалідів Організації Об'єднаних Націй, яка поставила перед державами-учасницями такі завдання:

- планування, організація і фінансування соціальної допомоги інвалідам на кожному рівні;
- створення через законодавство необхідної правової, адміністративної основи для вжиття заходів;
- надання послуг з відновлення працездатності інвалідів, забезпечуючи допомогу в соціальній сфері, в галузі харчування, медицини, освіти, професійної підготовки, а також у забезпеченні інвалідів допоміжними та технічними засобами;

- мобілізація матеріальних і фінансових ресурсів відповідних державних і приватних підприємств з надання підтримки і здійснення глобальної стратегії;
- сприяння участі інвалідів та організацій інвалідів у прийнятті рішень, що стосуються глобальної стратегії.

Важливими у цьому процесі є такі оцінювальні показники: нове законодавство, що містить основні положення Всесвітньої програми; нові програми допомоги; додаткова кількість осіб, які користуються послугами; підвищення відповідних бюджетних асигнувань; додаткова кількість інвалідів, які мають регулярні заняття.

Визначення термінології

У 70-х рр. XX ст. з ініціативи ВООЗ розгорнулася дискусія щодо термінологічного апарату хвороб, порушень, патологічних станів, інвалідизації особистості. Зверталась особлива увага на розгалуження понять “вада”, “інвалідність”, “непрацездатність”. Спеціальні дослідження довели, що хвороба перешкоджає здатності індивіда до виконання певних функцій та обов’язків; хвора людина не може стабільно виконувати свою звичну соціальну роль. Наслідки, які лежать в основі феномену хвороби, слугують продовженням процесу: хвороба — порушення функції — інвалідність — фізичні та інші вади. Порушення функцій та інвалідність можуть бути ледве помітними чи непомітними з першого погляду; тимчасовими чи постійними, прогресуючими чи регресуючими. Фізичні та інші вади не завжди виникають в результаті інвалідизації, іноді порушення функції викликає дефект одразу, без проміжних стадій інвалідності. Крім індивідуальних обмежень, які виникають внаслідок порушення функції (інвалідності), соціальні фактори і фактори навколишнього середовища можуть поглиблювати чи пом’якшувати умови, які призводять до фізичних та інших вад.

Перше офіційне визначення поняття “інвалід” дається в Декларації про права інвалідів (1975 р.): інвалідом є будь-яка особа, яка не може самостійно забезпечити повністю чи частково потреби нормального і/чи соціального життя через ваду, вроджену або набуту, фізичні чи розумові здібності. Таким чином, змінилась структура поняття, з’явилися соціальні факто-

ри (нормалізація і/чи соціалізація), вікові (з дитинства) і біологічні (фізичні та розумові здібності).

Медична модель інвалідності визначається у науковій літературі як медична патологія. “Нормальною” є людина, яка не має медичних патологій, а інвалід належить до пасивних пацієнтів, які потребують сторонньої допомоги і догляду. З огляду на це, індивід може вважатися нормальним, якщо він здатний брати участь у різних сферах життєдіяльності суспільства нарівні зі своїми однолітками і не потребує спеціальних умов чи сторонньої допомоги. Разом з тим, інвалід може досягти працездатності, тобто здатності виконувати певну роль, яка вважається для нього нормальною, але продовжує залишатись соціально неповноцінною людиною, якщо позбавлений можливостей, якими користуються інші члени суспільства і необхідних елементів життя: сім’ї, освіти, зайнятості, житла, фінансової та особистої безпеки, участі у соціальних і політичних групах, релігійної діяльності, інтимних і статевих відносин, доступу до всіх видів громадського обслуговування, свободи пересування і загального способу повсякденного життя. Таким чином, в умовах сьогодення будь-яка вада розвитку може стати причиною непрацездатності людини, її соціальної неповноцінності. Але навіть і в цьому випадку такий стан набуває статусу інвалідності, якщо індивід не може виробити компенсаторні механізми діяльності. Така можливість залежить у свою чергу від толерантності суспільства та співчутливого ставлення людей до проблеми інвалідності, наявності у самого індивіда здібностей, які дають йому змогу здійснювати альтернативні форми поведінки, психологічної гнучкості особистості. Звідси можна зробити висновок, що кількість осіб з фізичними і психічними вадами значною мірою обумовлена соціальною структурою суспільства, особливо соціальними аттитюдами і соціальною організацією.

Термін “інвалідність” (“Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів” ООН) охоплює значну кількість різних функціональних обмежень, які трапляються серед населення в усіх країнах світу. Люди можуть стати інвалідами внаслідок фізичних, розумових чи сенсорних дефектів, стану здоров’я чи психічних хвороб. Такі дефекти, стани чи за-

хворювання за своїм характером можуть бути постійними або тимчасовими.

Термін *“непрацездатність”* (“Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів” ООН) означає втрату чи обмеження можливостей участі в житті суспільства нарівні з іншими. Він зумовлює стосунки між інвалідом та його оточенням. Цей термін застосовується з тією метою, щоб підкреслити недоліки оточення і багатьох аспектів діяльності суспільства, зокрема в сфері інформації, зв’язку та освіти, які обмежують можливості інвалідів брати участь в житті суспільства нарівні з іншими.

Таким чином, термінологія, яка використовується в міжнародних правових документах, визнає необхідність розгляду як індивідуальних потреб особистості (реабілітація, надання допоміжних засобів тощо), так і соціальних проблем (різні перешкоди для участі в житті суспільства).

В основі провідних принципів розробки державних програм з проблем інвалідності знаходяться напрямки діяльності з забезпечення інвалідів рівними можливостями. Вперше поняття “створення рівних можливостей для інвалідів” визначається у Всесвітній програмі дій щодо інвалідів (ГА ООН, резолюція № 37/53 від 3 грудня 1982 р.). *“Створення рівних можливостей для інвалідів”* — “процес, завдяки якому такі загальні системи суспільства, як фізичне і культурне середовище, житлові умови і транспорт, соціальні служби і служби охорони здоров’я, доступ до освіти і праці, культурного і соціального життя, включаючи спорт і створення умов для відпочинку, робляться доступними для всіх” (п. 12).

Керівні принципи організації послуг в інтересах інвалідів із урахуванням завдань створення рівних можливостей визначаються таким чином:

а) інваліди повинні продовжувати жити у своїх общинах і вести, за необхідної підтримки, звичайний спосіб життя;

б) інваліди мають брати участь у прийнятті рішень на всіх рівнях, що стосуються, як загальних справ общини, так і всіх справ, які мають для них як людей з фізичними недоліками особливе значення;

в) інваліди повинні отримувати необхідну допомогу в межах звичайних систем освіти, охорони здоров’я, соціальних служб тощо;

г) інваліди мають брати активну участь в загальному соціальному й економічному розвитку суспільства, а їхні потреби повинні враховуватися у національних планах розвитку. Інвалідам повинна бути надана рівна можливість брати участь у національному розвитку.

Створення рівних можливостей означає також, що державна політика має використовувати “всі засоби таким чином, щоб кожний індивід мав рівні можливості для участі в житті суспільства. Після досягнення інвалідами рівних прав у них повинні бути також рівні обов’язки. У міру отримання інвалідами рівних прав суспільство вправі очікувати від них більшого. У рамках процесу забезпечення рівних можливостей необхідно створювати умови для надання допомоги інвалідам для того, щоб вони могли повною мірою виконувати свої обов’язки як члени суспільства” (“Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів”).

Міжнародні концепції встановлення інвалідності

Медико-соціальна модель інвалідизації особистості відображена у “Міжнародній класифікації порушень, зниження працездатності та соціальної недостатності”, основу якої становить таксономія порушень, обмеження життєдіяльності та соціальної недостатності. Відхилення від норми у біологічному стані людини позначається терміном *“порушення”*. *Порушення* — це будь-яка втрата чи аномалія психологічної, фізіологічної чи анатомічної структури чи функції. Вважається, що цей термін місткіший, ніж “вада” і “розлад”, тому що охоплює не тільки розлади і дефекти, але й інші аномалії — втрату органа, кінцівок, частини тіла. У поняття “порушення” входять також аномалії розумової діяльності. Як один з його аспектів розглядається функціональне обмеження.

Обмеження життєдіяльності розуміється як будь-яке обмеження чи відсутність (в результаті порушення) здатності здійснювати діяльність способом, який вважається нормальним для людини. Обмеження життєдіяльності — це зниження здатностей у комунікації, самообслуговуванні, орієнтації у

просторі й часі, контролю за своєю поведінкою, витривалості. Ступінь обмеження може бути тимчасовим чи постійним, оборотним чи необоротним, прогресивним і регресивним. Це процес, в результаті якого обмежуються функції організму і діяльності людини у повсякденному житті, тобто він є наслідком порушення чи психологічної реакції на нього. Відповідно до цього специфікація соціального втручання має бути узгодженою зі здібностями індивіда і його особливими потребами у безбар'єрній архітектурі, спеціальному навчанні, допоміжних пристроях і засобах, у температурному режимі, освітленні тощо.

Соціальну недостатність розглядають як такий недолік індивіда, який випливає із порушення чи обмеження життєдіяльності, за яких людина не може виконувати в повному обсязі звичну для її становища роль у житті (залежно від віку, статі, соціального і культурного стану). Соціальна недостатність характеризує невідповідність між потребами людини та її становищем і очікуваннями самого індивіда або соціальної групи, до якої він належить. Соціальна недостатність виникає в разі ізолюваності індивіда від сім'ї, відсутності мобільності й фізичного доступу до об'єктів соціального оточення та засобів комунікації, фізичної залежності від інших людей, низького рівня комунікації, незадоволеності потреби у самореалізації. Тобто поняття "соціальна недостатність" означає порушення у соціальній сфері людини, відсутність умов для гармонізації та гуманізації відносин людини і оточення. Тому поняття "соціальна недостатність" протилежне поняттю "соціалізація" та відображає соціальні, економічні і культурні наслідки порушення функцій організму, що спричиняють інвалідизацію індивіда.

Очевидна відсутність чіткої робочої диференціації інвалідів призвела до змішування понять "дефект", "інвалідність", "непрацездатність", "соціальна недостатність". У минулому у багатьох країнах, а в Україні і до цього часу, засоби ідентифікації соціальної недостатності, як правило, залежали від встановлення рівня працездатності та ступеня важкості захворювання. Надання висновку про інвалідизацію особистості на основі вади розвитку і функціонального обмеження не позбавлене сенсу при важких формах психічних порушень, порушен-

нях опорно-рухового апарату і комбінованих формах патологічних станів. За інших умов цей підхід передбачає припущення про відсутність компенсаторних механізмів особистості чи її педагогічну занедбаність.

Із медичної моделі інвалідизації особистості випливають специфіка надання допомоги інвалідам: лікування; догляд, нагляд; надання пенсій, пільг, грошової допомоги; спеціальне навчання і виховання. Її кінцева мета — забезпечення виживання особистості в умовах, які не пристосовані до потреб інваліда.

Одна з умов соціального захисту інвалідів — визнання того факту, що попри всі профілактичні заходи завжди будуть люди з інвалідністю. Це означає, що необхідно виявляти і ліквідувати перешкоди до повної їх участі у житті суспільства. Зокрема, навчання має, по можливості, проходити у звичайній школі, інвалідам молодого віку необхідно надати можливість отримання освіти і роботи.

Це водночас підтверджує не тільки рівні права, але і рівні обов'язки інвалідів перед суспільством: виконання їх ролі у суспільстві та обов'язків дорослих громадян. Формування позитивного іміджу інваліда у суспільній свідомості є важливою умовою їх інтеграції, адже здорові люди бачать перш за все ознаки інвалідності: білу тростину, інвалідну коляску, милиці, слуховий апарат, але не бачать саму людину, особистість.

Сучасні стратегії забезпечення рівних можливостей для інвалідів

Нові прогресивні тенденції соціального захисту інвалідів відображені в документі ООН "Стандартні правила створення рівних можливостей для інвалідів". Цей документ має рекомендаційний характер і зумовлює прийняття державами моральних та політичних зобов'язань, а також передбачає реалізацію принципів, що стосуються відповідальності й співробітництва. Мета правил — забезпечити таке становище, коли дівчатка і хлопчики, чоловіки і жінки, які є інвалідами, мали б ті самі права й обов'язки, що й інші члени суспільства.

У "Стандартних правилах забезпечення рівних можливостей для інвалідів" визначаються цільові галузі для створення рівних можливостей: доступність, освіта, зайнятість, підтрим-

ка прибутків і соціальне забезпечення, сімейне життя і свобода особистості, культура, відпочинок і спорт, віросповідання. Одна з проблем — визначення принципу рівних можливостей у сфері освіти. Державам пропонується забезпечити навчання дітей-інвалідів в інтегрованих структурах. Навчання у звичайних школах зумовлює використання послуг перекладачів та належних допоміжних засобів (а також наявність доступних), що покликані задовольнити потреби дітей з різними нозологіями інвалідності. До процесу навчання на всіх рівнях слід залучати батьківські групи та організації інвалідів. Для створення інвалідам можливостей у галузі освіти країнам необхідно мати визначену політику, що розуміється і сприймається на всіх рівнях, забезпечити гнучкість програм, можливості варіювання навчальних планів. У випадках, коли система загальної шкільної освіти не задовольняє потреб усіх дітей-інвалідів, необхідно передбачити спеціальне навчання, що спрямоване на підготовку учнів до навчання у системі загальної шкільної освіти. Внаслідок особливих комунікативних потреб глухих і сліпоглухонімих дітей доцільно організовувати їх навчання у спеціальних закладах чи у спеціальних групах і класах у звичайних школах.

Перспективним є залучення інвалідів до культурних цінностей і художньо-естетичної діяльності. Озвучені книжки, друковані видання, написані простою мовою, чіткий формат і кольори для розумово відсталих, адаптовані теле- і театральні постанови для глухих — це великий крок у наданні інформації для тих, хто раніше такої можливості не мав. Заняття хореографією, музикою, літературою, театром сприяють виявленню та розвитку художнього і творчого потенціалу.

Не менш важлива проблема — організація дозвілля та відпочинку, що тісно пов'язана зі створенням механізмів полегшення пересування інвалідів до рекреаційних установ, моральною і фінансовою підтримкою персоналу, який здійснює соціальні програми, у тому числі проекти, що передбачають розробку методики забезпечення доступності.

Правові основи соціального захисту інвалідів в Україні

Правові та організаційні засади щодо задоволення особливих потреб інвалідів у соціальному захисті, навчанні, лікуванні, соціальній опіці та громадській діяльності відображені у

спеціальному й загальному законодавстві України. У спеціальному законодавстві права інвалідів урегульовані шляхом (рис. 5.1, 5.2, 5.3):

- прийняття окремого закону, що стосується виключно інвалідів (Закон України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні” від 21 березня 1991 р.; Закон України “Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам” від 16 листопада 2000 р. № 2019-11);

- включення питань, що стосуються інвалідів, до галузевих законів (Законів України “Про охорону дитинства” від 26 квітня 2001 р., “Про державну допомогу сім'ям з дітьми” від 21 листопада 1992 р., “Про пенсійне забезпечення” від 5 листопада 1991 р., “Про освіту” від 23 травня 1991 р., “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 5 лютого 1993 р., Основ законодавства України про охорону здоров'я” від 19 листопада 1992 р., “Кодексу законів про працю та ін.);

- нормативно-правових документів, що регулюють механізм реалізації законів; типові положення, взірцеві положення, інструкції, укази, накази, розпорядження та ін.

Соціальний захист дітей-інвалідів

Законодавство України створює основи соціальної політики у сфері соціального захисту дітей-інвалідів та їхніх батьків. На виконання Конвенції ООН про права дитини в Україні прийнято Національну програму “Діти України”, закони України “Про охорону дитинства” і “Про державну соціальну допомогу дітям-інвалідам та інвалідам з дитинства”.

У Законі “Про охорону дитинства” дається визначення поняття “дитина-інвалід”. Дитина-інвалід — дитина зі стійким розладом функцій організму, спричиненим захворюванням, травмою або вродженими вадами розумового чи фізичного розвитку, що зумовлюють обмеження її нормальної життєдіяльності та необхідність додаткової соціальної допомоги і захисту.

У законі зазначається, що проведення державної політики спрямовано на реалізацію цільових програм з охорони дитинства і передбачає надання дітям пільг, переваг та соціальних гарантій у процесі виховання, навчання, підготовки до трудової діяльності, заохочення наукових досліджень з актуальних проблем дитинства.

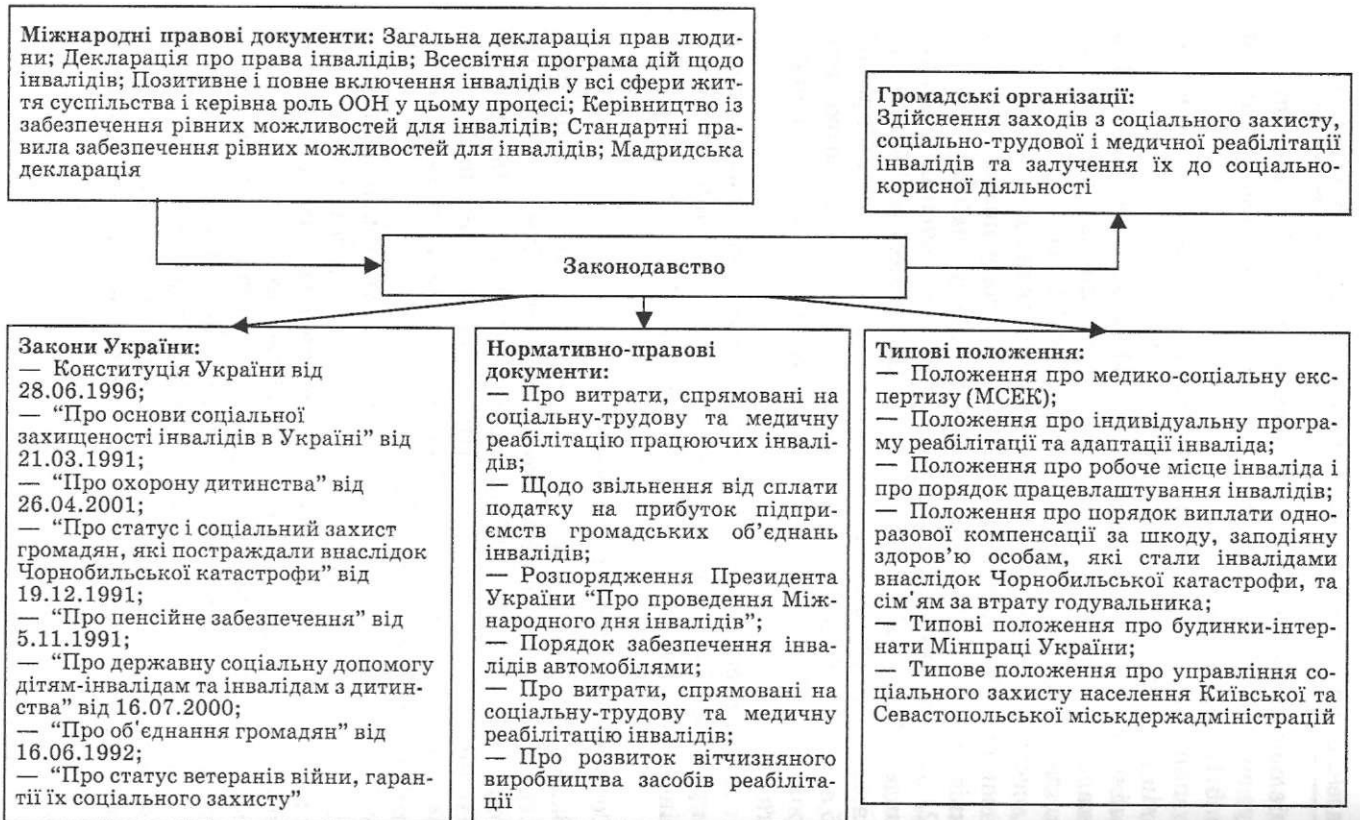

Рис. 5.1. Законодавство з соціального захисту інвалідів

Рис. 5.2. Державне управління у сфері соціальної роботи інвалідів в Україні

Стратегічні напрямки забезпечення рівних можливостей для інвалідів

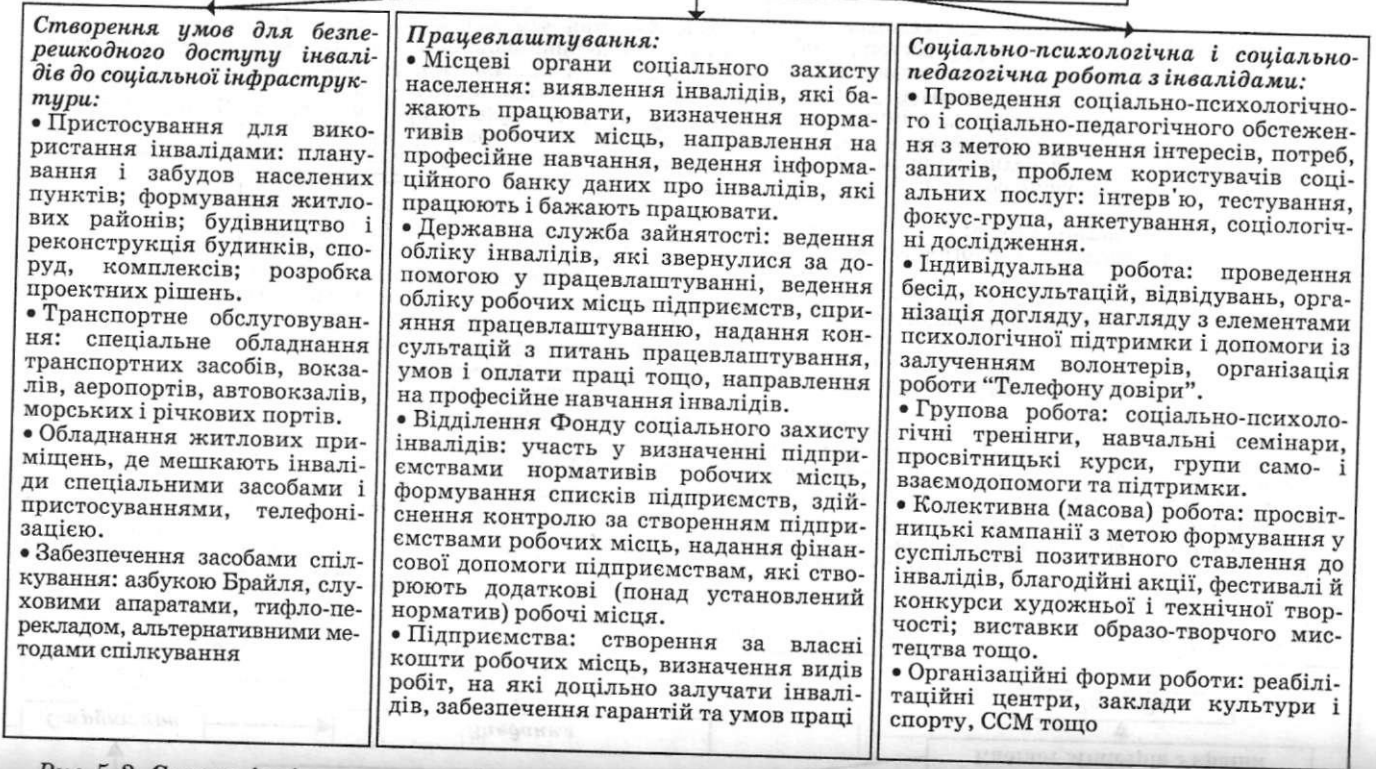

Рис. 5.3. Стратегічні напрямки забезпечення рівних можливостей для інвалідів

Соціальна робота з різними цільовими групами і категоріями клієнтів

У Законі України "Про державну соціальну допомогу дітям-інвалідам та інвалідам з дитинства" встановлюються права і гарантії дітей і батьків на отримання пенсій і соціальних допомог.

Залежно від характеру захворювання визначаються соціально-медичні класифікації дітей-інвалідів. Соціальний аспект класифікації дітей-інвалідів знаходиться у правовій парадигмі, має юридичне підґрунтя і розглядається з погляду визначення категорій дітей із функціональними змінами і патологічними станами, які дають право на встановлення інвалідності на різні терміни (на 2 роки, на 5 років, до 16-річного віку) залежно від діагнозу.

В основі цієї класифікації — перелік медичних показань, що дають право на отримання соціальної пенсії дітям-інвалідам віком до 16 років, що затверджено наказом Міністерства охорони здоров'я України № 175 від 1992 р. Так, до переліку медичних показань, які дають право на отримання соціальної пенсії на термін до досягнення 16-річного віку входять такі патологічні стани, як: стійко виражені паралічі або глибокі парези однієї і більше кінцівок, стійкі генералізовані гіперкінези, виражені порушення координації; олігофренія або недоумство різного генезу, що відповідає ступеню ідіотії або імбіцильності; відсутність або сліпота одного ока; патологічні стани, які викликають при відсутності або вираженій недорозвиненості життєво важливих органів, що призводить до стійкого порушення функцій; виражені стійкі необоротні порушення опорно-рухового апарату; недостатність функцій залоз внутрішньої секреції; глухота та ін. (всього 23 назви).

Показанням для визначення інвалідності у дітей є патологічні стани, які виникають при уроджених спадкових, здобутих захворюваннях та після травм. Питання про встановлення інвалідності розглядається після проведення діагностичних, лікувальних та реабілітаційних заходів. Рішення про визнання дитини (підлітка) інвалідом в Україні приймають рестабліканська, обласні, міські, спеціальні дитячі лікарні та відділення (ортопедо-хірургічне, відновного лікування, неврологічне, психіатричне, туберкульозне, пульмонологічне, отоларингологічне, офтальмологічне, урологічне, нефрологічне та ін.). Своє

рішення спеціалісти фіксують у карті стаціонарного хворого, консультативному висновку або витягу з історії хвороби. Консультативний висновок (витяг) видається на руки батькам (опікуну) дитини-(підлітка)-інваліда для лікарсько-контрольної комісії (ЛКК) лікувально-профілактичних закладів за місцем проживання дитини. Медичний висновок оформлюється ЛКК дитячих лікувально-профілактичних закладів.

Категорія дитячої інвалідності зумовлює специфіку медичного патронажу: загальномедична допомога, догляд медичної сестри вдома, лікування у лікарні. Програми медичного страхування у багатьох країнах світу передбачають оплату ліків і різні медичні послуги. Програми соціально-медичної реабілітації забезпечують вибір і використання різнобічних допоміжних засобів:

- протезів (пристроїв, які повністю чи частково замінюють відсутні частини тіла і відновлюють, наскільки це можливо, порушену функцію);
- ортопедичних засобів (терапевтичних пристроїв, які не тільки пасивно підтримують певні суглоби, але також полегшують, поліпшують і контролюють функціональну роботу порушених органів);
- технічних засобів (пристроїв, які компенсують функції, що з різних причин більше не діють або діють ненормально внаслідок фізичних чи сенсорних порушень: спеціальних виделок, ложок, тарілок, чашок, туалетів, сходинок, пандусів та ін.; спеціальних апаратів для дітей з частковою втратою зору і слуху).

Допоміжні засоби і пристрої полегшують життя дитини, допомагають її інтеграції у середовище своїх однолітків.

Сім'ям дітей-інвалідів забезпечується право на грошову допомогу на догляд за дитиною-інвалідом до досягнення нею 16-річного віку обсягом у 100 % мінімальної заробітної платні, яке визначається в Законі "Про державну допомогу сім'ям з дітьми", соціальну пенсію дітям-інвалідам віком до 16 років, дітям-інвалідам — у разі втрати годувальника до 18 років — в Законі "Про пенсійне забезпечення".

Певні гарантії жінкам, які мають дитину-інваліда, закріплені у Кодексі законів про працю. Матерям таких дітей забороняється відмовляти при прийнятті на роботу, знижувати за-

робітну платню і звільняти з роботи. Обов'язковим є працевлаштування цих жінок у випадках їх звільнення після закінчення строкового трудового договору (ст. 184).

Українське законодавство визначає норми, що регулюють діяльність суспільства стосовно дітей, яким встановлено інвалідність і які мають вади психофізичного розвитку. Найбільш важливими з них є захист прав дитини на освіту, охорону здоров'я, пенсійне забезпечення, матеріальну допомогу, соціальний патронаж, доступ до комунікації та об'єктів матеріального оточення.

Соціальний захист інвалідів всіх вікових груп

Основним законом України із соціального захисту інвалідів є Закон "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні" від 12 березня 1991 р. № 875-12. Цей Закон визначає основи соціальної захищеності інвалідів в Україні і гарантує їм рівні з усіма іншими громадянами можливості для участі в економічній, політичній і соціальній сферах життя суспільства, створення необхідних умов, які дають можливість інвалідам вести повноцінний спосіб життя згідно з індивідуальними здібностями та інтересами.

У законі зазначається, що інваліди в Україні володіють усією повнотою соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод, закріплених Конституцією України та іншими законодавчими актами.

У законі визначаються цільові сфери створення умов для нормальної життєдіяльності інвалідів, такі як: діяльність державних органів влади, освіта, профорієнтація і працевлаштування, участь інвалідів у прийнятті рішень, матеріальне і соціальне оточення, фінансування соціальних проектів і програм із соціального захисту інвалідів. На виконання закону були прийняті ряд підзаконних і правових актів, національні програми, які регулюють механізм його реалізації.

У ст. 2 закону визначається поняття інвалід. *Інвалідом* є особа зі стійким розладом функцій організму, зумовленим захворюванням, наслідком травм або з уродженими дефектами, що призводить до обмеження життєдіяльності, до необхідності в соціальній допомозі та захисті.

У законі зазначається, що дискримінація інвалідів забороняється і переслідується за законом.

Соціальний захист інвалідів з боку держави полягає у наданні грошової допомоги, засобів пересування, протезування, орієнтації і сприйняття інформації, пристосованого житла, у встановленні опіки або стороннього догляду, а також пристосуванні забудови населених пунктів, громадського транспорту, засобів комунікацій і зв'язку до особливостей інвалідів.

Порядок та умови визначення потреб у зв'язку з інвалідністю встановлюються на підставі висновку медико-соціальної експертизи та з урахуванням здатностей інваліда до професійної і побутової діяльності. Види та обсяги необхідного соціального захисту інваліда надаються у вигляді індивідуальної програми медичної, соціально-трудової реабілітації та адаптації.

Для проведення реабілітаційних заходів медичними закладами розробляється **індивідуальна програма реабілітації**, яка є обов'язковою для виконання державними органами, підприємствами (об'єднаннями), установами та організаціями. Захист прав, свобод і законних інтересів інвалідів забезпечується в судовому або іншому порядку, встановленому законом.

Державне управління в галузі забезпечення соціальної захищеності інвалідів здійснюється Міністерством праці і соціальної політики України, Міністерством охорони здоров'я України та місцевими радами народних депутатів України. Представники республіканських громадських організацій інвалідів є членами колегій згаданих міністерств. Міністерство праці і соціальної політики України спільно з іншими міністерствами і відомствами, місцевими радами народних депутатів, громадськими організаціями інвалідів здійснює розробку й координацію довгострокових і короткострокових програм з реалізації державної політики щодо інвалідів та контролює їх виконання.

Групи інвалідності в Україні визначаються відповідно до Інструкції про встановлення груп інвалідності від 28 грудня 1991 р. № 16.01/20. Залежно від важкості інвалідності встановлюється перша, друга, третя група інвалідності. Питання про встановлення груп інвалідності розглядається після прове-

дення діагностичних, лікувальних та реабілітаційних заходів. Рішення ґрунтується на оцінюванні комплексу клінічних, психологічних, соціально-побутових і професійних факторів. При цьому враховуються: характер захворювання, ступінь порушення функцій, ефективність лікування і реабілітаційних заходів, стан компенсаторних механізмів, клінічний і трудовий прогноз, можливість соціальної адаптації, потреба в різних видах соціальної допомоги, особисті установки, конкретні умови і зміст праці, професійна підготовка, вік та ін.

При огляді у медико-соціальних експертних комісіях у кожному випадку, незалежно від захворювання чи дефекту, проводиться комплексне обслідування усіх систем організму хворого з метою об'єктивного оцінювання стану здоров'я і ступеня соціальної адаптації, використовуються дані функціональних і лабораторних методів дослідження, проводяться опитування хворого, аналіз необхідних документів. Звертається увага на особисті установки інваліда, можливість соціальної адаптації. Огляд ґрунтується на принципах медичної етики і деонтології.

При винесенні рішення про інвалідність складається індивідуальна програма реабілітації, що передбачає послідовність з проведеними раніше медико-соціальними заходами, розглядається питання про потребу в різних видах реабілітації, соціально-побутових послуг, матеріальної допомоги.

При нестійких, зворотних морфологічних змінах і порушеннях функцій органів і систем організму з метою спостереження за ефективністю лікування та проведення реабілітаційних заходів, станом здоров'я і ступенем соціальної адаптації проводиться періодичний огляд інвалідів через 1—3 роки.

При стійких, незворотних морфологічних змінах і порушеннях функцій органів і систем організму, неможливості поліпшення перебігу захворювання і відновлення соціальної адаптації, внаслідок неефективності вжитих реабілітаційних заходів, інвалідність встановлюється без зазначення строку перегляду.

Підставою для встановлення **першої групи** інвалідності є різко виражене обмеження життєдіяльності, обумовлене захворюваннями, наслідками травм, уродженими дефектами, що призводять до різко вираженої соціальної дезадаптації внаслідок неможливості навчання, спілкування, орієнтації,

контролю за своєю поведінкою, пересуванням, самообслуговуванням, участю у трудовій діяльності, якщо вказані порушення викликають потребу в постійному сторонньому догляді чи допомозі. При забезпеченні засобами компенсації анатомічних дефектів чи порушення функцій організму, створенні спеціальних умов праці на виробництві чи вдома можливе виконання різних видів праці.

Підставою для встановлення другої групи інвалідності є різко виражене обмеження життєдіяльності, обумовлене захворюванням, наслідками травм, уродженими дефектами, що не потребують постійного стороннього догляду чи допомоги, але призводять до вираженої соціальної дезадаптації внаслідок різко вираженого утруднення навчання, спілкування, орієнтації, контролю за своєю поведінкою, пересування, самообслуговування, участі у трудовій діяльності або при неможливості працювати.

Підставою для встановлення третьої групи інвалідності є обмеження життєдіяльності, обумовлене захворюваннями, наслідками травм, уродженими дефектами, що призводять до значного зниження можливостей соціальної адаптації внаслідок вираженого утруднення навчання, спілкування, пересування, участі у трудовій діяльності (значне зменшення обсягу трудової діяльності, зниження кваліфікації, значні утруднення у виконанні професійної праці внаслідок анатомічних дефектів).

Сьогодні державна політика соціального захисту інвалідів здійснюється відповідно до Законів України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”, “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”, “Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні”, “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” та інших законодавчих актів, норми яких визначають додаткові державні соціальні гарантії окремим категоріям інвалідів: інвалідам війни, інвалідам з числа осіб, котрі постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, інвалідам з числа військовослужбовців тощо.

Пенсійне забезпечення інвалідів здійснюється згідно з законами України “Про пенсійне забезпечення”, “Про пенсійне за-

безпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб”, “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”, а також іншими законодавчими актами, зокрема “Про наукову і науково-технічну діяльність”, “Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів”, “Про службу в органах місцевого самоврядування”.

Таке законодавче розмежування питань соціального захисту інвалідів унеможлиблює реалізацію соціальної політики в єдиному напрямі для всіх категорій громадян.

Законом України “Про психіатричну допомогу”, прийнятим Верховною Радою України 22 лютого 2002 р., визначено правові та організаційні засади забезпечення громадян психіатричною допомогою на підставі пріоритету прав і свобод людини і громадянина, встановлено обов’язки органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з організації надання психіатричної допомоги та правового і соціального захисту особам, які страждають на психічні розлади.

З метою поліпшення соціального захисту дітей-інвалідів 16 листопада 2000 р. Верховною Радою України прийнято Закон України “Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам”. Цим законом передбачені заходи, спрямовані на поліпшення матеріального забезпечення дітей-інвалідів та інвалідів з дитинства, зокрема цим категоріям інвалідів надається право на державну соціальну допомогу, яка виплачується замість пенсії.

Правові аспекти щодо освіти інвалідів містяться в Законах України “Про освіту”, “Про дошкільне виховання”, “Про загальну середню освіту” тощо. Значну увагу приділено вирішенню проблем дітей з особливостями психічного і фізичного розвитку в Національній доктрині розвитку освіти, затвердженій Указом Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347.

Законодавством України про працю передбачена система пільг для працюючих інвалідів, працівників, які мають дітей-інвалідів. Встановлення цих пільг спрямовано на створення умов для реалізації інвалідам повною мірою свого конституційного права на працю, на створення умов для продуктивної

та безпечної праці інвалідів під час прийому на роботу та звільнення з неї.

Нормативно-правова база з питань соціального захисту інвалідів була значно розширена в останні роки. Протягом 2000—2001 рр. до Закону України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні” були внесені суттєві зміни і доповнення щодо оподаткування, створення належних умов для соціально-трудової та професійної реабілітації осіб з обмеженими фізичними можливостями, створення умов для працевлаштування та ін.

Для поліпшення умов перевезення пасажирів з ураженням опорно-рухового апарату у вересні 2001 р. Кабінетом Міністрів України прийнято розпорядження “Про розробку та організацію серійного виробництва міських пасажирських автобусів і тролейбусів, переобладнаних або обладнаних спеціальними пристроями для перевезення інвалідів на візках”. Передбачено серійний випуск уніфікованих вітчизняних транспортних засобів, які б забезпечували маломобільним групам населення і, насамперед, інвалідам на візках рівні з іншими громадянами можливості у користуванні міським пасажирським транспортом.

Соціальна підтримка осіб з обмеженими фізичними можливостями є одним із пріоритетних напрямів Стратегії подолання бідності, затвердженої Указом Президента України від 15 серпня 2001 р. № 637, оскільки інвалідність тісно пов’язана з бідністю.

Зроблені певні кроки зі створення правової бази у сфері реабілітації інвалідів. Указами Президента України затверджено Національну програму професійної реабілітації та зайнятості осіб з обмеженими фізичними можливостями на 2001—2005 рр., створено Всеукраїнський центр професійної реабілітації інвалідів, постановою Кабінету Міністрів України схвалено Концепцію ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів в Україні.

Побудова правової бази виходить із того, що не лише декларується той чи інший набір гарантій для осіб з обмеженими фізичними можливостями, а й законодавчо встановлюється процедура їх впровадження і контролю за реалізацією, яка здатна

забезпечити втілення всієї сукупності соціальних прав осіб з обмеженими фізичними можливостями в суспільному житті.

Державне управління системою соціального захисту інвалідів

Основу системи надання соціальних послуг інвалідам і системи соціального захисту становить мережа організацій та установ, підпорядкованих різним міністерствам і відомствам.

Міністерство праці і соціальної політики

Напрями діяльності міністерства у сфері надання соціальних послуг інвалідам реалізуються згідно з Положенням про Міністерство праці і соціальної політики України № 1319 від 1 грудня 1997 р.

Їх зміст полягає у: розробці напрямів соціальної політики та проектів нормативно-законодавчих актів щодо організації соціального захисту; розробці цільових програм; забезпеченні спеціальними засобами пересування (виробництво, розподіл, контроль за реалізацією); забезпеченні інвалідів засобами протезування, індивідуальними механічними та електрифікованими засобами пересування і реабілітації; створенні спільно з Фондом соціального захисту інвалідів спільних підприємств для виготовлення згаданих вище засобів; забезпеченні інвалідів санаторно-курортним лікуванням; розвитку та зміцненні матеріально-технічної бази санаторіїв, упровадженні нових методів лікування; координації наукових досліджень з питань соціального захисту інвалідів, ветеранів війни і праці; організаційному забезпеченні працевлаштування та професійного навчання інвалідів, ветеранів війни та праці, створенні і розвитку відповідних спеціальних підприємств; координації діяльності органів соціального захисту населення з питань соціальної політики, надання методичної та практичної допомоги; контролі за наданням пільг населенню, передбачених чинним законодавством.

Соціальний захист осіб, які постраждали від Чорнобильської катастрофи: здійснення заходів соціального захисту осіб, які постраждали від Чорнобильської катастрофи, розробка пропозицій про надання їм додаткових пільг та компенсацій; забезпечення виконання чинного законодавства та прийнятих урядом рішень стосовно соціального забезпечення і соціально-

го захисту осіб, які постраждали від Чорнобильської катастрофи; вивчення проблем, пов'язаних із пенсійним забезпеченням громадян, які постраждали від Чорнобильської катастрофи, надання їм пільг і компенсацій, надання необхідної методичної і практичної допомоги місцевим органам соціального захисту населення.

Соціальне обслуговування громадян похилого віку та інвалідів установами соціального захисту: розробка напрямів соціальної політики та проектів нормативно-законодавчих актів щодо розвитку різних форм соціального обслуговування одиноких непрацездатних громадян, громадян похилого віку та інвалідів; координація роботи органів соціального захисту щодо організації матеріально-побутового, культурного та медичного обслуговування непрацездатних громадян; розробка заходів щодо розвитку мережі установ соціального обслуговування населення (будинків-інтернатів, територіальних центрів тощо, підсобних господарств та лікувально-виробничих майстерень); методична та практична допомога місцевим органам соціального захисту населення щодо створення спеціалізованих служб надання соціальних та інших послуг громадянам похилого віку та інвалідам.

Соціальний захист *на обласному рівні* здійснюють управління соціального захисту населення обласних державних адміністрацій. Основні функції їх визначаються Типовим положенням про управління соціального захисту населення обласної, Київської та Севастопольської міської державної адміністрації, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 1996 р. № 60, яким передбачено: розвиток соціального забезпечення з метою задоволення потреб соціально незахищених громадян; створення системи адресної соціальної допомоги і підтримки малозабезпечених громадян і сімей з дітьми, які відповідно до законодавства мають право на її отримання; сприяння працевлаштуванню інвалідів, здійснення заходів щодо їх професійного навчання, забезпечення матеріально-побутового обслуговування інвалідів та пенсіонерів; здійснення контролю за наданням пільг громадянам, які відповідно до законодавства мають право на їх отримання; розширення і зміцнення матеріально-технічної бази закладів

соціального захисту населення, розвиток мережі будинків-інтернатів для громадян похилого віку та інвалідів, підвищення рівня обслуговування громадян, які перебувають у закладах соціального захисту; здійснення разом з установами місцевого самоврядування, управліннями і відділами державних адміністрацій та громадськими організаціями комплексних цільових програм, спрямованих на поліпшення соціального захисту інвалідів, ветеранів війни та праці, поліпшення обслуговування самотніх непрацездатних людей, громадян похилого віку, розвиток мережі територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів та інвалідів і надомних форм обслуговування, будівництво спеціальних житлових будинків для цієї категорії населення; організація надання протезно-ортопедичної допомоги населенню і забезпечення інвалідів засобами пересування.

На районному рівні соціальний захист здійснюють управління соціального захисту населення районної державної адміністрації. Основні завдання та функції управлінь з роботи з інвалідами визначаються Типовим положенням про управління соціального захисту населення районної, районної у містах Києві та Севастополі державної адміністрації, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 1996 р. № 461.

Напрями роботи: реалізація державної політики у сфері соціального захисту громадян на території району; правильне і своєчасне призначення і виплата встановлених законодавством державних пенсій і допомоги; забезпечення працевлаштування інвалідів, сприяння здобуттю ними освіти і кваліфікації, які відповідають їхнім здібностям і можливостям; здійснення разом з відповідними місцевими органами державної виконавчої влади і органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями комплексних програм поліпшення обслуговування інвалідів, одиноких непрацездатних громадян, а також громадян похилого віку та всебічний розвиток надомних форм їх обслуговування, здійснення контролю за наданням послуг із соціального захисту.

Завдання і функції: вирішення питань соціального захисту, надання пільг, субсидій для відшкодування витрат на оплату

житлово-комунальних послуг (у разі відсутності відповідного відділу державної адміністрації) ветеранам війни і праці та інвалідам; призначення державних пенсій та допомог, перерахунок раніше призначених пенсій та допомог, видача пенсійних посвідчень; підготовка пропозицій місцевим радам щодо встановлення нормативів робочих місць, призначених для працевлаштування інвалідів, разом з відповідними державними органами і громадськими організаціями здійснення працевлаштування інвалідів, сприяння створенню виробництв, цехів і дільниць, призначених для використання їхньої праці, професійно-технічного навчання та перекваліфікації інвалідів, перевірка на підприємствах, в установах і організаціях усіх форм власності умов праці інвалідів і можливість використання їх на роботі згідно з трудовими рекомендаціями медично-соціальної експертної комісії, направлення інвалідів для навчання у навчальних закладах сфери соціального захисту населення; організація матеріально-побутового обслуговування інвалідів, ветеранів війни та праці, ведення обліку і видання інвалідам та пенсіонерам путівок на санаторно-курортне лікування, забезпечення інвалідів транспортними засобами в установленому порядку; аналіз стану надання встановлених законодавством пільг соціально незахищеним громадянам, здійснення комплексних програм, заходів соціальної підтримки; створення мережі та організація роботи територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів та інвалідів, відділень денного і стаціонарного перебування та надання соціальної допомоги їм вдома, центрів соціальної реабілітації, магазинів, пунктів харчування малозабезпечених громадян та інших підприємств комунально-побутового обслуговування, у тому числі з наданням платних послуг, спеціальних житлових будинків з комплексом служб соціально-побутового і медичного призначення, контроль якості та своєчасності надання послуг щодо соціального захисту; ведення обліку осіб, які потребують влаштування до будинків-інтернатів для громадян похилого віку та інвалідів, оформлення необхідних документів для їх влаштування до цих закладів, надання допомоги в організації роботи будинків-інтернатів (пансіонатів), розташованих на території району; забезпечення надання адресної цільо-

вої грошової і натуральної допомоги малозабезпеченим громадянам, а також допомоги сім'ям з дітьми; здійснення в установленому порядку компенсаційних виплат малозабезпеченим громадянам; внесення відповідно до чинного законодавства пропозицій щодо встановлення піклування над повнолітніми дієздатними особами, які за станом здоров'я потребують догляду; проведення обліку осіб, які потребують протезно-ортопедичної допомоги, і сприяння їм у протезуванні; сприяння громадським, релігійним організаціям, благодійним фондам, окремим громадянам у наданні соціальної допомоги ветеранам, інвалідам та громадянам похилого віку.

Установи соціального обслуговування інвалідів

Будинки-інтернати

Профілізація інтернатних установ: пансіонати для ветеранів війни та праці (14); будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів (57); спеціальні будинки-інтернати (3); психоневрологічні інтернати (145); дитячі будинки-інтернати (57).

Основною категорією інвалідів, які проживають в інтернатних установах системи соціального захисту, є інваліди з психічними захворюваннями. У системі на сьогодні діють 145 психоневрологічних інтернатів, в яких проживає 28 тис. інвалідів старших 18 років. В 57 дитячих будинках-інтернатах на повному державному утриманні перебуває 8 тис. дітей. До будинків-інтернатів приймають на повне державне забезпечення громадян похилого віку (жінок з 55 років, чоловіків з 60 років) та інвалідів I і II груп старших 18 років. Контингентом психоневрологічних інтернатів є інваліди I і II груп з психічними захворюваннями старші 18 років і психічно хворі громадяни похилого віку (жінки з 55 років, чоловіки з 60 років). До дитячих будинків-інтернатів приймають дітей віком від 4 до 18 років з аномаліями розумового і фізичного розвитку.

Типи дитячих будинків-інтернатів: для дітей з фізичними вадами і нормальним інтелектом шкільного і дошкільного віку, в яких значно утруднене або неможливе самостійне перебування і які частково себе обслуговують; для дітей-імбецилів, фізично здорових, шкільного та дошкільного віку, які можуть

самостійно пересуватися, самообслуговуватися; для фізично здорових дітей з глибокою розумовою відсталістю в ступені ідіотії, які можуть самостійно пересуватися; для ліжково-хворих дітей різного ступеня розумової відсталості, які страждають важкими порушеннями нижніх та верхніх кінцівок, не можуть самообслуговуватись і самостійно пересуватися.

На думку укладачів державної доповіді “Про становище інвалідів в Україні та основи державної політики щодо вирішення проблем громадян з особливими потребами” (ст. 56) в Україні є необхідність переорієнтації діючої системи соціальних послуг з переважно інституційної моделі на модель послуг на рівні громади або вдома у клієнта. Не відкидаючи в цілому потреби в існуванні інституцій за умов складної економічної ситуації, необхідно сприяти забезпеченню права громадянина на вибір виду послуги. Хоча окремі моделі соціальних послуг за місцем проживання демонструють їх ефективність, наявність їх досі суттєво не вплинула на реформування соціальних послуг в Україні.

Підприємства Українського виробничого протезного концерну “Укрпротез”

Для надання протезно-ортопедичної допомоги населенню в Україні у складі Українського виробничого протезного концерну “Укрпротез” функціонують 14 державних експериментальних протезно-ортопедичних підприємств, 17 виробничих дільниць, 10 ательє з надання малоскладної протезно-ортопедичної допомоги, якими щорічно обслуговується 1 млн осіб. Підприємства і дільниці розташовані в обласних центрах і великих промислових містах, таких як Київ, Вінниця, Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса, Харків та ін.

Протезно-ортопедичними підприємствами за індивідуальними замовленнями виготовляються протези верхніх і нижніх кінцівок, рати, татори, ортези, корсети, ортопедичне взуття та специфічні засоби реабілітації. Наприклад, крісла-коляски для інвалідів різних типів можна придбати у Львівському підприємстві засобів пересування і протезування. Харківське протезно-ортопедичне підприємство виготовляє засоби реабілітації та малої механізації: манеж-ходунки різних модифікацій, стільці туалетні, підставки туалетні, столики приліжкові, уми-

вальники пересувні та ін. Для придбання протезно-ортопедичних виробів, у тому числі за новими технологіями, ортопедичного взуття, інших засобів реабілітації інвалід має звернутися до медичного відділу одного з протезно-ортопедичних підприємств концерну “Укрпротез”.

Одним з етапів процесу соціального обслуговування інвалідів є санаторно-курортне лікування. В Україні його потребують щороку близько 125 тис. інвалідів. У системі Міністерства праці та соціальної політики функціонують 5 спеціалізованих санаторіїв для оздоровлення та лікування близько 25 тис. інвалідів. Це Київський клінічний санаторій “Перемога”, Одеський санаторій “Салют”, Трускавецький санаторій “Батьківщина”, Миргородський санаторій “Слава”, Алуштинський санаторій “Ветеран”. Крім цього, за рахунок коштів Фонду соціального захисту інвалідів на місцях здійснюється самостійне придбання путівок для інвалідів в інші санаторії України.

Місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування створюються пансіонати, велика увага приділяється оздоровленню населення, яке постраждало внаслідок Чорнобильської катастрофи. Враховуючи обмеженість фінансування, пріоритет надається санаторно-курортному лікуванню осіб, I категорії (інвалідів), які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, та дітей-інвалідів, дітей-сиріт, дітей з хронічними захворюваннями, які проживають на забруднених радіонуклідами територіях. Так, на санаторно-курортне лікування дітей-інвалідів у 2003 р. було передбачено 15,2 млн грн, що дає можливість оздоровити всіх бажаючих цієї категорії постраждалих.

Санаторно-курортний етап реабілітації дітей-інвалідів проводиться місцевими та дитячими санаторіями, підпорядкованими безпосередньо Міністерству охорони здоров'я, за такими спеціалізаціями: для дітей з дитячим церебральним паралічем, порушенням опорно-рухового апарату, хворих на туберкульоз.

Фонд соціального захисту інвалідів

Для фінансування державних соціальних програм підтримки і захисту інвалідів 18 липня 1991 р. Постановою Кабінету Міністрів України № 92 створено Фонд соціального захисту ін-

валідів. Згідно з Постановою уряду “Питання Фонду соціального захисту інвалідів” від 11 липня 2002 р. № 954 Фонд є урядовим органом державного управління у складі Міністерства праці та соціальної політики України.

Головними завданнями його роботи є:

- фінансування пріоритетних загальнодержавних програм та інших заходів соціального захисту, соціально-трудової та медичної реабілітації інвалідів і залучення їх до суспільно корисної діяльності;
- акумуляція благодійних коштів та коштів, надходження яких передбачено з усіх можливих джерел, а також від підприємств (об'єднань), установ, організацій на створення робочих місць для працевлаштування інвалідів, та інші соціальні заходи;
- контроль за додержанням підприємствами (об'єднаннями), установами й організаціями робочих місць, призначених для працевлаштування інвалідів;
- участь у визначенні нормативів робочих місць, призначених для працевлаштування інвалідів.

Від стану дохідної частини державного та місцевих бюджетів залежить надання інвалідам пільг та компенсацій, передбачених законодавством України, а також рішенням місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Соціальні служби для молоді

Поява у нашій державі системи соціальних служб для молоді зумовила необхідність створення умов для використання збереженого інтелектуального та фізичного потенціалу дітей та молоді, розробки і впровадження у практику соціальної допомоги нових форм і методів роботи з цією категорією осіб. При цьому специфіка діяльності ССМ розглядалася не як альтернативна наявній системі спеціального навчання, виховання і соціального захисту, а така, що є допоміжною, з метою інтеграції дітей-інвалідів та молодих інвалідів у суспільство, створення для них рівних можливостей.

Протягом кількох років діяльність соціальних служб для молоді у напрямі соціальної підтримки дітей-інвалідів і молодих інвалідів здійснювалася відповідно до положення ст. 6 Закону “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” і Програми організації діяльності ССМ щодо

соціальної роботи з дітьми і молоддю з особливими потребами. Програма передбачала розробку, впровадження і реалізацію регіональних соціальних програм з питань соціальної реабілітації дітей-інвалідів, розробку комплексу взаємопов'язаних заходів з метою ефективної соціальної реабілітації дітей-інвалідів; визначення трьох основних напрямів діяльності соціальних служб: соціальної профілактики, соціального обслуговування, соціальної реабілітації.

Професійна та добровільна діяльність, спрямована на гармонізацію особистості інваліда у суспільстві, здійснюється у загальному контексті роботи соціальних служб. Специфіка соціальної роботи реалізується на рівні індивідуальної роботи, коли враховуються особливі потреби дитини або молодої людини, специфіка рівня життєдіяльності, психофізичних можливостей, розвитку духовної та інтелектуальної сфер людини.

Основу соціального обслуговування інвалідів в соціальних службах для молоді становить мобілізація джерел психологічної, соціально-педагогічної та правової соціальної допомоги інвалідам та членам їхніх сімей. Реалізація цього напрямку роботи здійснюється через проведення соціально-педагогічного патронажу сім'ї, яка виховує дитину-інваліда; соціальну допомогу молодим інвалідам, які мають потреби у лікуванні, догляді, фінансовій підтримці; соціальну допомогу дітям-сиротам і дітям, які залишилися без піклування батьків. Отже, зміст соціальної допомоги молодим інвалідам полягає:

- у наданні соціальних послуг у нагляді і догляді за непрацездатними інвалідами молодого віку, забезпеченні їх продуктами харчування, ліками, одягом, наданні їм допомоги у пересуванні, бібліотечному обслуговуванні з залученням добровільних помічників;
- наданні інформаційно-консультативних послуг з правових питань, організації культурно-дозвільневої діяльності, медичної реабілітації, працевлаштуванні;
- наданні допомоги у вирішенні проблем соціальної адаптації та реадаптації, відновленні соціального здоров'я, розв'язанні проблем соціального неблагополуччя та соціальних відхилень, які є наслідком інвалідності через проведення індивідуального психологічного консультування, тренінгів особистісного зростання, консультацій з правових питань та ін.;

- стимулюванні само- та взаємопідтримуючої діяльності шляхом створення груп взаємодопомоги.

Чимало молодих інвалідів не можуть забезпечити себе матеріально через непрацездатність. Тому для них організовується клубна робота, заняття художньою творчістю, плідною працею. З цією метою проводяться курси з плетіння герданів, мережива, виробів з бісеру, виготовлення іграшок і штучних квітів. Творчі заняття справляють психолого-педагогічний вплив на особистість, сприяють згуртуванню інвалідів, об'єднанню їх у неформальні групи. Для молоді, яка має функціональні обмеження та вади психічного розвитку, соціальні служби організують центри праці, творчі лабораторії, реалізують проекти з надомної праці. Такі форми роботи поліпшують соціальне самопочуття інвалідів, сприяють їх інтеграції у суспільстві.

Недержавні організації та установи інвалідів (НДО)

На думку експертів ООН, забезпечення участі людей у прийнятті рішень, які безпосередньо зачіпають їхні інтереси, — найважливіший принцип демократії. У цьому плані організації інвалідів виражають потреби своїх членів. До країн з високоорганізованою політикою щодо інвалідів Україну зараховують за критерієм наявності, активності та ролі у прийнятті рішень неурядових організацій.

У нашій країні громадські організації мають багаторічну історію. Вони відіграють велику роль у наданні соціальної допомоги інвалідам. Діяльність неурядових організацій інвалідів є важливим фактором допомоги у розвитку культури, освіти, охорони здоров'я, вирішенні їхніх проблем, їх соціалізації і залучення до активного суспільного життя. Тому органи виконавчої влади соціального захисту повинні бути зорієнтовані на найкращу взаємодію з громадськими організаціями інвалідів та різними благодійними організаціями.

Із загальної кількості в українському суспільстві громадських об'єднань, яких налічується близько 18 тис., понад 900 організацій зосереджують свою діяльність на проблемах інвалідів. Окрім можливостей вияву громадянської активності, ці неприбуткові об'єднання забезпечують робочі місця для пев-

ного контингенту людей, надають соціально важливі послуги інвалідам, таким чином сприяючи створенню умов для забезпечення життєдіяльності осіб з обмеженими фізичними можливостями. Саме через ці організації здебільшого внутрішні бізнесові структури та міжнародні донори надають кошти для здійснення в Україні соціальних проектів.

Міністерством юстиції України з 1990 до 2002 р. зареєстровано 38 організацій, які об'єднують інвалідів. Органами юстиції на місцях здійснюється легалізація таких громадських організацій.

Найбільш тривалий час в Україні діють *Українське товариство сліпих (УТОС) та Українське товариство глухих (УТОГ)*. Метою заснування їх у 1933 р. було організаційне об'єднання громадян з вадами зору та слуху, надання їм всебічної допомоги у професійній, трудовій і соціальній реабілітації, підвищення їхнього загальноосвітнього та культурного рівня.

УТОС та УТОГ протягом всього періоду свого існування займаються практичним вирішенням питань реабілітації осіб з вадами зору та слуху, основними з яких є: організація навчання робітничим та іншим професіям, працевлаштування на підприємствах товариств і підприємствах інших форм власності; проведення реабілітаційної роботи; розв'язання проблем інформаційного забезпечення та інтеграції інвалідів у навколишнє середовище; організація розроблення та виготовлення допоміжних технічних пристроїв.

Для всебічного обслуговування інвалідів УТОС та УТОГ створили розгалужену мережу навчально-виробничих підприємств і непромислових організацій, які спеціально пристосовані для роботи з інвалідами.

Чисельним об'єднанням інвалідів є *Всеукраїнська організація інвалідів "Союз організацій інвалідів України" (СОІУ)*. Метою діяльності організації є об'єднання інвалідів України в єдину структуру для ефективного розв'язання проблем осіб з обмеженими можливостями, створення інвалідам рівних з іншими громадянами можливостей, розвиток підприємницької діяльності як основи реабілітації, сприяння в працевлаштуванні інвалідів, розвиток мережі реабілітаційних центрів,

участь у розробленні законодавства з проблем інвалідів, а також здійснення міжнародної діяльності.

СОІУ складається з Кримського республіканського, 23 обласних, Київської, Севастопольської та Одеської міських, Ватутінського районного у м. Києві та 170 керівних осередків, які входять до його складу.

Членами СОІУ є 207 громадських об'єднань, зокрема, 7 всеукраїнських, 37 обласних, 120 міських та 43 районних. Всього ця організація інвалідів об'єднує близько одного мільйона інвалідів різних категорій.

Організація "Український конгрес інвалідів", зареєстрована Міністерством юстиції України 26 січня 1997 р., налічує чотири регіональних і сім міських відділень, 8 районних осередків у 17 областях України.

Основною метою їхньої діяльності є використання розумового і фізичного потенціалу людей з обмеженими функціональними можливостями для налагодження процесу особистої реабілітації, інтеграції інвалідів у суспільство, поступове забезпечення рівних можливостей для цієї категорії населення, сприяння захисту їхніх прав, створення умов для виконання людьми з обмеженими функціональними можливостями в повному обсязі своїх обов'язків як членів суспільства.

Активним учасником громадського руху інвалідів є *Спілка шахтарів-інвалідів України*, у складі якої налічується 300 тис. інвалідів. Основною метою її діяльності є соціальний захист зазначеної категорії осіб.

В Україні також діють ряд об'єднань інвалідів з числа військовослужбовців та ветеранів війни. Одним з них є *Всеукраїнська організація інвалідів війни та Збройних Сил*, легалізована 16 червня 1994 р. Міністерством юстиції України. Головною метою діяльності організації є сприяння органам державної влади та громадським організаціям у здійсненні заходів, спрямованих на охорону здоров'я та соціальний захист інвалідів з питань пенсійного забезпечення, матеріально-побутових умов життєдіяльності та сприяння підвищенню рівня їх добробуту.

До складу Всеукраїнської організації інвалідів війни та Збройних сил входять 10 обласних організацій, Київська, Севастопольська, 39 міських (на правах обласних), 89 районних

організацій. Всеукраїнська організація інвалідів війни та Збройних Сил налічує у своєму складі 280 тис. інвалідів війни та вдів інвалідів.

Широкий громадський рух інвалідів в Україні забезпечує діяльність об'єднань інвалідів з числа осіб, потерпілих внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Міністерство юстиції зареєструвало такі об'єднання, як Український національний фонд допомоги інвалідам Чорнобиля, Міжнародна конфедерація інвалідів Чорнобиля, Міжнародний фонд інвалідів Чорнобиля "Чорнобиль-Надія", Всеукраїнська громадська організація інвалідів Чорнобиля "Прип'ять", Всеукраїнське об'єднання інвалідів Чорнобиля та війни "Відродження України", Всеукраїнська громадська організація інвалідів "Допомога інвалідам Чорнобиля".

Всеукраїнське благодійне об'єднання інвалідів Чорнобиля та війни "Відродження України" засноване у 1994 р., з метою захисту та соціальної реабілітації інвалідів з числа ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС та інвалідів війни і нараховує понад 200 тис. членів.

Ряд неурядових організацій майже всіх регіонів України захищають права дітей-інвалідів. В останні роки помітно активізувався жіночий рух в Україні. Жіночі організації підтримують жінок з фізичними вадами у нових соціально-економічних умовах, допомагають їм розкрити і реалізувати свій потенціал у суспільно-громадському житті.

Одночасно відбувається процес зміни організації діяльності громадських об'єднань інвалідів для розв'язання проблем інвалідів, що визначає новий характер взаємодії органів державної влади та громадських організацій.

За рішенням 15 всеукраїнських та 10 регіональних організацій у вересні 2001 р. створено *Всеукраїнське громадсько-політичне об'єднання "Національна Асамблея інвалідів України"*. Метою діяльності Асамблеї є об'єднання громадських організацій інвалідів, узгодження дій та консолідація зусиль, спрямованих на поліпшення становища інвалідів в Україні, захист конституційних прав інвалідів, підвищення їх ролі та соціального статусу в суспільстві. Одним із головних завдань є представництво конституційних прав і законних інтересів інвалідів та їх організацій у Верховній Раді України, Кабінеті Міністрів

України, інших органах виконавчої влади та місцевого самоврядування, громадських об'єднаннях.

Одним зі шляхів професіоналізації громадських організацій є їх участь у розробленні урядових програм, надання партнерських грантів для їх спільного виконання. Таким самим чином утверджується партнерство українських громадських організацій із західноєвропейськими (за сприяння Демократичної програми ТАСІС), канадськими (за сприяння Канадського агентства міжнародного розвитку), американськими (Каунтерпарт Альянс) та іншими організаціями.

Накопичений міжнародний і вітчизняний досвід свідчать про те, що ефективне вирішення тих чи інших проблем реально лише в межах моделі, де органічно поєднана зацікавлена, цілеспрямована політика держави, її правові, економічні, організаційні й наукові можливості, з одного боку, та ініціатива, інтереси відповідної соціальної групи населення — з іншого.

Закон України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні” передбачає механізм соціального партнерства держави та громадських організацій інвалідів.

У загальнодержавному процесі розв'язання проблем інвалідів їх організації можуть і повинні виконувати специфічні функції, які державні інститути або просто не в змозі виконати, або виконують з набагато меншим ефектом. Саме на цьому поділі та взаємному доповненні функцій і має ґрунтуватися соціальне партнерство держави та організацій інвалідів у розв'язанні соціальної проблематики інвалідів.

Освіта і професійна підготовка інвалідів

Важливим напрямом соціальної роботи є сприяння професійній підготовці інвалідів. У Конституції України та Законах України “Про освіту”, “Про професійно-технічну освіту”, “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”, інших документах державою забезпечується доступність і безоплатність освіти інвалідам у державних та комунальних навчальних закладах на рівні, що відповідає їх здібностям і можливостям, їхнім бажанням та інтересам, удосконалення наукової та професійної підготовки з урахуванням медичних показань і протипоказань для подальшої трудової діяльності.

Відповідно до міжнародних вимог до навчання і професійної підготовки інвалідів, які ґрунтуються на всезагальності освіти і принципі створення рівних можливостей, в Законі України “Про основи соціальної захищеності інвалідів” в статтях 21—24 держава гарантує інвалідам дошкільне виховання, здобуття освіти на рівні, що відповідає їхнім здібностям і можливостям. Дошкільне виховання, навчання інвалідів здійснюється в загальних або спеціальних дошкільних та навчальних закладах. Професійна підготовка або перепідготовка інвалідів проводиться з урахуванням медичних показань і протипоказань для подальшої трудової діяльності. Вибір форм і методів професійної підготовки провадиться згідно з висновками медико-соціальної експертизи.

При навчанні, професійній підготовці або перепідготовці інвалідів поряд із загальними допускається застосування альтернативних форм навчання. Обдаровані діти-інваліди мають право на безплатне навчання музики, образотворчого, художньо-прикладного мистецтва у загальних навчальних закладах або спеціальних позашкільних навчальних закладах. За інших рівних умов інваліди мають переважне право на зарахування до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. Під час навчання пенсія і стипендія інвалідам виплачуються в повному обсязі.

Для практичної реалізації інвалідами права на освіту в Україні функціонують загальноосвітні заклади різного рівня, забезпечені спеціальними програмами, допоміжними технічними засобами, які дають змогу здійснювати спільне навчання здорових та інвалідів. Для дітей-інвалідів, стан здоров'я яких виключає можливість навчання і виховання в навчально-виховних закладах системи освіти на загальних підставах, створюються спеціальні дошкільні заклади освіти, школи-інтернати, навчально-виховні комплекси, навчально-реабілітаційні центри, спеціальні класи при загальноосвітніх школах. У 183 спеціальних дитячих садках та 391 спеціальній загальноосвітній школі-інтернаті восьми типів навчається й виховується понад 60 тис. дітей з проблемами фізичного чи розумового розвитку, серед яких більшість діти-інваліди. Навчання в них здійс-

нюється за окремими навчальними планами і програмами, розробленими і затвердженими Міністерством освіти і науки.

Відповідно до національної доктрини розвитку освіти, затвердженої Указом Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347 здобуття освіти дітьми з особливостями психічного і фізичного розвитку забезпечується шляхом: створення для всіх дітей зазначеної категорії умов для здобуття безоплатної освіти в державних і комунальних навчальних закладах; своєчасного виявлення та проведення діагностики дітей з особливостями психічного і фізичного розвитку, врахування цих даних під час формування мережі закладів корекційної та реабілітаційної допомоги; створення варіативності здобуття якісної базової або середньої освіти відповідно до здібностей та індивідуальних можливостей дітей, зорієнтованої на їхню інтеграцію у соціально-економічне становище; створення системи допомоги батькам у навчанні та вихованні дітей з особливостями психічного і фізичного розвитку; розгортання регіональної мережі спеціальних навчальних закладів усіх рівнів освіти для громадян з особливостями психічного і фізичного розвитку, забезпечення їхньої інтеграції у загальний простір.

Інтеграція дітей-інвалідів в систему освіти є предметом уваги Міжгалузевої комплексної програми “Здоров’я нації” на 2002—2011 рр., яку затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 10 січня 2002 р. № 14. У розд. VII “Кращі можливості для інвалідів” з метою забезпечення можливості жити повноцінним життям у соціальному, економічному та психічному аспектах передбачено: створити можливості для отримання дітьми-інвалідами повноцінної загальної середньої освіти, посилили контроль за повнотою та якістю виконання шкільної програми в умовах їхнього домашнього навчання і в загальноосвітніх школах з метою забезпечення їхньої соціальної адаптації; розширити можливості творчого і фізичного розвитку, сприяти позашкільному навчанню дітей-інвалідів, а також отриманню середньої і вищої освіти в загальних навчальних закладах за державним замовленням.

В Україні розроблено *Комплексну програму освіти та фахової підготовки інвалідів*, спрямовану на створення сприятливих педагогічних, психологічних, соціально-економічних,

медичних, організаційних та правових умов і гарантій для реалізації прав інвалідів на отримання освіти відповідно до інтелектуальних, психологічних та фізичних можливостей особистості.

Основні завдання програми: забезпечення конституційних прав інвалідів на профорієнтацію, освіту, професійне навчання; широке сприяння інтеграції інвалідів у суспільство; створення сприятливих умов для фізичного, психічного і духовного розвитку дітей-інвалідів, забезпечення їх правового і соціального захисту; психологічна адаптація дітей-інвалідів у суспільстві та формування у населення позитивного ставлення до інвалідів; забезпечення освіти і фахової підготовки дітей-інвалідів з метою їхньої підготовки до трудової діяльності, самообслуговування, самозабезпечення і сімейного життя; розроблення і вдосконалення системи функціонування освітніх закладів різних форм власності з метою інтеграції інвалідів у навчальний процес; розроблення системи фінансової підтримки і кредитування освіти дітей-інвалідів та членів їхніх сімей; здійснення заходів щодо профілактики девіантних форм поведінки серед дітей-інвалідів; здійснення інформаційної і профілактичної роботи серед населення з метою запобігання інвалідності та процесам депопуляції; підтримка і реалізація наукових розробок, спрямованих на розв’язання актуальних проблем освіти інвалідів; забезпечення дітей-інвалідів підручниками, навчальними посібниками та іншими засобами навчання.

Система спеціалізованих шкіл-інтернатів доступна всім інвалідам, що забезпечує охоплення усіх інвалідів системою неповної середньої освіти. Школи-інтернати пристосовані для інвалідів певного виду захворювання та мають спеціальні методики, навчальні матеріали та посібники. У школах працюють кваліфіковані педагоги та спеціальний персонал, які мають навички роботи з такими учнями.

В Україні налічується 128 дошкільних закладів для дітей з вадами опорно-рухового апарату, в яких навчаються більш як 6 тис. дітей, функціонує 101 група для дітей-інвалідів з дитячим церебральним паралічем (603 дитини). Понад 6 тис. учнів з вадами психічного розвитку навчаються у спеціальних кла-

сах загальноосвітніх шкіл. В усіх областях, містах Києві та Севастополі в професійно-технічних училищах відкрито групи для розумово відсталих випускників допоміжних шкіл. Третина спеціальних шкіл-інтернатів для дітей з вадами слуху, зору, опорно-рухового апарату перекваліфікована у заклади I—III ступеня, які надаватимуть випускникам середню освіту і професійну підготовку. У разі неможливості здійснення навчання і виховання дітей з обмеженими можливостями розвитку в дошкільних закладах, загальноосвітніх школах та спеціальних закладах системи освіти органи управління освітою за ініціативи батьків (осіб, які їх замінюють) або учнів організують їхнє навчання відповідно до Положення про індивідуальне навчання учнів у системі загальної освіти.

Професійне навчання для інвалідів — це підвищення їхнього соціального статусу та можливість підвищення рівня доходів, розвиток навичок та вміння працювати. Для суспільства професійне навчання інвалідів — це зниження напруженості на ринку праці, підвищення суспільної продуктивності, розв'язання соціальних проблем інвалідів. Основна мета професійного навчання інвалідів — інтеграція їх у суспільство.

В Україні фахову підготовку інвалідів здійснюють навчальні заклади, підпорядковані міністерствам праці та соціальної політики, освіти і науки, центри професійної реабілітації інвалідів, підприємства громадських організацій інвалідів, державна служба зайнятості (для тих інвалідів, які звернулись до неї за допомогою у працевлаштуванні).

Професійне навчання є одним із заходів професійної реабілітації. Національною програмою професійної реабілітації та зайнятості осіб з обмеженими фізичними можливостями на 2001—2005 рр. передбачено збільшити кількість спеціальних груп з навчання конкурентоспроможних професій та спеціальностей для осіб з обмеженими фізичними можливостями у вищих і професійно-технічних навчальних закладах відповідно до попиту, регіональних ринків з урахуванням особливих потреб таких осіб. У 2001 р. створено Всеукраїнський центр професійної реабілітації інвалідів, у якому одночасно можуть проходити реабілітацію та навчатися 100—120 інвалідів.

З 1999 р. в м. Києві працює Київський міський центр роботи з інвалідами, створений за ініціативою державної адміністрації. Основним завданням Центру є виконання комплексу освітніх програм у галузі професійного навчання інвалідів, розроблення та впровадження системи заходів для соціально-трудова та професійної реабілітації інвалідів. У Центрі діють курси секретарів-референтів, операторів комп'ютерного набору, соціальних працівників, бухгалтерів-обліковців, курси англійської мови, комп'ютерного дизайну та ін. Більшість програм Центру фінансується за рахунок комплексної програми “Турбота”, затвердженої Київською міською державною адміністрацією на 2001—2005 рр.

Згідно з законодавством професійна підготовка або перепідготовка інвалідів здійснюється як за традиційними, так і альтернативними формами навчання.

В Україні у 2001 р. в професійно-технічних навчальних закладах навчалися 3,8 тис. осіб. Для розв'язання проблеми соціальної адаптації та залучення учнів з числа осіб з особливими потребами до суспільного життя у професійно-технічних навчальних закладах організуються спеціальні групи (з урахуванням захворювання). Таких груп налічується більше ста. Професійно-технічні заклади також організують спеціальні групи професійно-технічного навчання при спеціалізованих школах-інтернатах.

З 1997 р. в професійно-технічних навчальних закладах м. Києва розпочалося навчання дітей-інвалідів з числа випускників спеціалізованих шкіл-інтернатів за такими професіями: оператор електронно-обчислювальних машин (ПТУ № 1, 6, 11), кухар-кондитер (ПТУ № 33), штукатур, облицювальник-плиточник, столяр, будівельник, паркетник (ВПУ № 26), швачка, кравець (ПТУ № 39, 46, 49) — для глухонімих дітей; оператор комп'ютерного набору (ВПУ № 43) — для дітей з вадами зору; складальник взуття, взуттьовик з індивідуального пошиття взуття, слюсар-ремонтник взуттєвого виробництва (ПТУ № 12) — для дітей з вадами розумового розвитку та хворих на ДЦП.

Для підготовки фахівців з числа інвалідів у вищих навчальних закладах передбачено гарантії і пільги для інвалідів різних категорій і груп інвалідності. Під час навчання інвалідів у

вищих навчальних закладах їм виплачується пенсія і стипендія у повному розмірі. Після закінчення навчального закладу їм надається право вибору місця роботи з наявних варіантів або вільного працевлаштування (за бажанням). У 26 вищих навчальних закладах різних типів акредитації функціонують спеціальні групи для здобуття вищої освіти особами з вадами слуху і зору.

З метою максимального задоволення потреб інвалідів в освітніх послугах за рішенням Київської міської ради та за участю Київської міської державної адміністрації створено Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна” недержавної форми власності, який має представництва та філії у 24 регіонах і здійснює підготовку з 34 спеціальностей за освітньо-кваліфікаційними рівнями молодшого спеціаліста, бакалавра і спеціаліста. Нині в університеті та його територіально відокремлених структурних підрозділах навчається 1,1 тис. інвалідів, що становить 10 % загальної чисельності студентів університету. У Києві навчається 541 інвалід (23,2 % загальної чисельності студентів), оплату за навчання якого здійснює міська державна адміністрація.

У сфері управління Міністерства праці та соціальної політики функціонує 5 спеціалізованих навчально-виховних закладів інтернатного типу, призначених для професійної, фізичної та соціальної реабілітації, а також здобуття робітничих професій і спеціальностей найбільш незахищеною молоддю віком від 15 років, яка має I, II, III групу інвалідності. Це Кам'янець-Подільський планово-економічний технікум-інтернат, Харківський обліково-економічний технікум-інтернат ім. Ф.Г. Ананченка, Житомирське вище професійно-технічне училище-інтернат, Чернігівський юридичний коледж, а також Луганське професійно-технічне училище-інтернат. Щороку до них вступає понад 500 інвалідів. Навчання студентів здійснюється за спеціальностями: “Бухгалтерський облік”, “Економіка підприємств”, “Соціальна робота”, “Право” — та за робітничими професіями: кравець, закрійник, складальник верху взуття, оператор комп'ютерного набору та ін.

Важливим є застосування новітніх видів навчання (дистанційного та ін.). В університеті “Україна” започатковано програ-

му “Перший комп'ютер для інваліда”, метою якої є розширення можливостей молоді з обмеженими фізичними можливостями у набутті освіти, у соціальній реабілітації та спілкуванні з зовнішнім світом через встановлення в їхніх квартирах комп'ютерів, підключення їх до спеціалізованого сервера “ІНВАНЕТ” та інших зовнішніх інформаційних джерел.

Працевлаштування інвалідів

Невід'ємним правом інвалідів є право на працю, незважаючи на обмежену працездатність. Право інвалідів на працю встановлено законами України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні” та “Про зайнятість населення”, які спрямовані на створення інвалідам реальних можливостей продуктивно працювати і передбачають конкретні механізми їх реалізації. У Законі України “Про зайнятість” і Кодексі про працю визначаються загальні засади зайнятості та працевлаштування населення.

У Законі “Про основи соціальної захищеності інвалідів” в розд. IV висвітлюється порядок працевлаштування, освіти і професійної підготовки інвалідів. У ст. 17 зазначається, що з метою реалізації творчих і виробничих здібностей інвалідів та з урахуванням індивідуальних програм реабілітації їм забезпечується право працювати на підприємствах (в об'єднаннях), в установах і організаціях зі звичайними умовами праці, в цехах і на ділянках, де застосовується праця інвалідів, а також займатися індивідуальною та іншою трудовою діяльністю, яка не заборонена законом. Держава захищає інвалідів від різних форм дискримінації. Відмова в укладенні трудового договору або в просуванні по службі, звільнення за ініціативою адміністрації, переведення інваліда на іншу роботу без його згоди з мотивів інвалідності не допускається, за винятком випадків, коли за висновком медико-соціальної експертизи стан його здоров'я перешкоджає виконанню професійних обов'язків, загрожує здоров'ю і безпеці праці інших осіб або продовження трудової діяльності чи зміна її характеру та обсягу загрожує погіршенню здоров'я.

Ст. 18 визначає органи влади, які здійснюють працевлаштування осіб з інвалідністю і несуть відповідальність за виконан-

ня законодавства. Працевлаштування інвалідів здійснюється органами Міністерства праці та соціальної політики, місцевими радами народних депутатів, громадськими організаціями інвалідів. Підбір робочого місця здійснюється переважно на підприємстві, де настала інвалідність, з урахуванням побажань інваліда, його професійних навичок і знань, а також рекомендацій медико-соціальної експертизи. Підприємства (об'єднання), установи та організації незалежно від форми власності й господарювання, які використовують працю інвалідів, зобов'язані створювати для них умови праці з урахуванням індивідуальних програм реабілітації і забезпечувати інші соціально-економічні гарантії, передбачені чинним законодавством.

У ст.19 і 20 визначається норматив робочих місць для інвалідів. Для підприємств (об'єднань), установ та організацій незалежно від форми власності й господарювання встановлюється норматив робочих місць для забезпечення працевлаштування інвалідів у розмірі 4 % від загальної чисельності працівників, а якщо працює від 15 до 25 осіб — у кількості одного робочого місця. Керівники підприємств (об'єднань), установ і організацій незалежно від форми власності та господарювання у разі незабезпечення зазначених нормативів несуть відповідальність у встановленому законом порядку.

Підприємства (об'єднання), установи та організації незалежно від форми власності і господарювання, де кількість працівників-інвалідів менша, ніж встановлено нормативом, передбаченим частиною першою ст. 19 Закону “Про основи соціальної захищеності інвалідів”, щороку сплачують відповідним відділенням Фонду соціального захисту інвалідів штрафні санкції, сума яких визначається у розмірі середньої річної заробітної плати на відповідному підприємстві (в об'єднанні), в установі, організації за кожне робоче місце, не зайняте інвалідом.

Порушення термінів сплати штрафних санкцій тягне за собою нарахування пені із суми недоїмки за кожний день прострочення, включаючи день сплати, в розмірі, передбаченому законом. Сплату штрафних санкцій підприємства (об'єднання), установи та організації провадять відповідно до закону за рахунок прибутку, який залишається в їх розпорядженні після

сплати всіх податків і зборів (обов'язкових платежів). У разі відсутності коштів штрафні санкції можуть бути застосовані шляхом звернення стягнення на майно підприємства (об'єднання), установи та організації в порядку, передбаченому законом.

Важливою віхою у забезпеченні прав інвалідів у сфері працевлаштування є *Національна програма професійної реабілітації та зайнятості осіб з обмеженими фізичними можливостями на 2001—2005 роки*, яку затверджено Указом Президента України від 13 липня 2001 р. № 519/2001. Програму прийнято з метою посилення соціального захисту осіб з обмеженими фізичними можливостями, створення сприятливих соціально-економічних, медичних, організаційних та правових умов для реалізації ними прав на освіту, професійну орієнтацію та добровільну посильну працю.

Метою програми є створення сприятливих соціально-економічних, медичних, психологічних, організаційних та правових умов і гарантій для реалізації прав осіб з обмеженими фізичними можливостями на професійну орієнтацію та підготовку, освіту, добровільну посильну працю.

Основними завданнями програми є забезпечення:

- реалізації державної політики у сфері професійної реабілітації та зайнятості осіб з обмеженими фізичними можливостями, сприяння їх широкій інтеграції у суспільство;
- реалізації особами з обмеженими фізичними можливостями їх конституційних прав на професійну орієнтацію та навчання, освіту, зайнятість;
- розроблення економічного та організаційно-правового механізму створення нових і збереження існуючих робочих місць для зазначених осіб;
- створення сприятливих умов для співпраці громадських організацій інвалідів з роботодавцями, профспілками, органами виконавчої влади у сфері професійної реабілітації та зайнятості осіб з обмеженими фізичними можливостями;
- розвитку служб професійної реабілітації та зайнятості осіб з обмеженими фізичними можливостями у сільській місцевості.

Програма складається з 11 розділів, в яких визначаються напрямки фінансового забезпечення, організації та контролю за виконанням програми. Вона розрахована на період до 2005 р. і визначає конкретні заходи, виконання яких дасть змогу розв'язати невідкладні проблеми професійної реабілітації та зайнятості осіб з обмеженими фізичними можливостями.

Основні заходи програми:

- удосконалення організаційної структури та управління системою професійної реабілітації та зайнятості осіб з обмеженими фізичними можливостями;
- організація професійної орієнтації та психологічної підтримки осіб з обмеженими фізичними можливостями;
- професійне навчання осіб з обмеженими фізичними можливостями;
- створення звичайних, спеціалізованих і збереження наявних робочих місць для осіб з обмеженими фізичними можливостями;
- виробнича адаптація осіб з обмеженими фізичними можливостями у процесі трудової діяльності.

Важливою складовою створення необхідних умов трудової діяльності інвалідів є створення для них відповідних робочих місць. Постановою Кабінету Міністрів України “Про організацію робочих місць та працевлаштування інвалідів” від 3 травня 1995 р. № 314 затверджено Положення про робоче місце інваліда та про порядок добору інвалідів на зайняття визначеної посади, а також обладнання відповідного робочого місця. Цим Положенням визначено порядок атестації робочого місця для інваліда спеціальною комісією за участю представників зацікавлених організацій. Робоче місце вважається створеним у разі прийняття інваліда на роботу на постійній основі. Положення регламентує також функції місцевих органів праці та соціального захисту населення, громадських організацій інвалідів, служби зайнятості, регіональних відділень Фонду соціального захисту інвалідів, роботодавців.

У Державній доповіді “Про становище інвалідів в Україні та основи державної політики щодо вирішення проблем громадян з особливими потребами” за 2002 р. наводяться дані щодо працюючих інвалідів в Україні. Їх у нашій країні 14,5 % від їх за-

гальної чисельності, а у складі всього зайнятого населення вони становлять лише 1,6 %. Особливо низькою є зайнятість інвалідів I та II груп. Із кожних 100 інвалідів, постраждалих внаслідок трудового каліцтва та професійного захворювання трудовою діяльністю зайняті лише 6 осіб. З усієї чисельності інвалідів внаслідок катастрофи на ЧАЕС працювали 17,8 %, а серед інвалідів війни цей показник становить 4,9 %.

Структура зайнятості осіб з обмеженими фізичними можливостями: різні види захворювань (17,5 %); ураження опорно-рухового апарату (10,9 %); інваліди з порушенням зору (4,9 %); з психоневрологічними захворюваннями (3,4 %); інваліди з порушенням слуху (3,1 %); з туберкульозними захворюваннями (1,5 %). Переважну більшість серед працевлаштованих становлять інваліди III групи.

Професійна діяльність інвалідів здійснюється у звичайному (незахищеному) соціальному середовищі, яке мінімально або зовсім не пристосоване до обмежень у життєдіяльності; у спеціальному соціальному середовищі (захищеному), яке пристосоване до потреб інваліда та обмежень у життєдіяльності. За кордоном існує також транзитна (перехідна від спеціального до звичайного середовища) професійна фаза (період, етап), яка сприяє ефективній інтеграції осіб з особливими потребами у реальний трудовий ринок.

Робота у звичайному соціальному середовищі

Із загальної чисельності інвалідів працевлаштовано на підприємства зі звичайними умовами їх виробництва 87,8 %. Виділяють позитивні та негативні сторони такого працевлаштування.

Робота на спеціалізованих робочих місцях

Постановою Кабінету Міністрів України “Про організацію робочих місць та працевлаштування інвалідів” від 2 травня 1995 р. № 314 дається визначення спеціалізованих робочих місць інвалідів як таких, що обладнані спеціальним технічним устаткуванням, пристосуваннями і пристроями для праці інваліда залежно від анатомічних дефектів чи нозологічних форм захворювання та з урахуванням рекомендації медико-соціальної експертної комісії (МСЕК), професійних навичок і знань

інваліда. Ці робочі місця можуть бути створені як на виробництві, так і вдома.

Спеціалізовані підприємства здебільшого призначені для певних категорій інвалідів зі значними втратами функцій організму (сліпі, з порушеннями розумового розвитку, опорно-рухового апарату). Проте працевлаштування інвалідів на спеціалізованих підприємствах не можна розглядати винятково як форму забезпечення зайнятості інвалідів чи як фундамент, на якому базується політика забезпечення зайнятості інвалідів. Працюючи на спеціалізованих підприємствах, інваліди існують у замкненій соціосистемі.

Найчисленішими з громадських організацій інвалідів, які займаються питаннями працевлаштування громадян з особливими потребами, є Українське товариство глухих, Українське товариство сліпих, Союз організацій інвалідів. Головна мета цих громадських організацій полягає у сприянні соціально-трудої реабілітації інвалідів та їх інтеграції у суспільне виробництво й соціальне життя. Для цього ще за радянських часів були створені навчально-виробничі об'єднання, підприємства, що підпорядковані УТОСу та УТОГу.

Одним із основних напрямків функціонування організацій є виробнича діяльність. На підприємствах УТОС та УТОГ проходять виробничу підготовку члени товариств, які не мають професій, працевлаштовуються члени товариств, які не можуть знайти роботу на підприємствах інших форм власності. За рахунок прибутку підприємств фінансується діяльність не-промислових організацій та соціальної інфраструктури товариств.

Зокрема, у 2001 р. з 51,7 тис. інвалідів з порушенням зору, які перебували на обліку в УТОС, в 76 навчально-виробничих об'єднаннях і підприємствах та в 25 територіальних цехах, що підпорядковані цій громадській організації, працювали 12 тис. інвалідів. Основними видами продукції, що виробляють підприємства УТОС, є вироби електротехнічного призначення, тарпакувальні та ін. За 2001 р. підприємства УТОС виготовили продукції на 120 млн грн, що практично на чверть більше, ніж за 2000 р.

Із 56,6 тис. інвалідів з порушенням слуху, які перебували на обліку в УТОГ, на підприємствах, підпорядкованих цій громадській організації, працюють 17 тис. інвалідів.

Для працевлаштування глухих та навчання їх робітничих професій УТОГ у своєму складі має 41 навчально-виробниче підприємство, з яких 21 підприємство спеціалізується на виготовленні швейних та трикотажно-галантерейних виробів, 12 — на випуску металевих та електронних виробів, 8 — на виготовленні меблів. Проте перехід до ринкової економіки негативно вплинув на фінансове становище підприємств УТОСу та УТОГу через відсутність інвестицій у виробництво, труднощі реалізації продукції, зношеність обладнання.

СОГУ налічує майже 650 тис. інвалідів, з них на підприємствах, засновником яких є СОГУ, працює 2,5 тис. інвалідів, або 0,4 % від їх загальної кількості.

Таким чином, організація діяльності підприємств інвалідів має свої особливості, пов'язані з використанням праці осіб з обмеженими фізичними можливостями. Це ставить такі підприємства у нерівні умови з іншими суб'єктами господарської діяльності (нижча продуктивність праці, збільшення витрат на обслуговування робочих місць, висока собівартість продукції тощо).

Соціальні працівники сприяють активній адаптації інвалідів до професійної діяльності у звичайних трудових умовах, забезпечують створення нових робочих місць, захищають права інвалідів та ін.

Соціальна реабілітація інвалідів — це система заходів, орієнтованих на поліпшення життєдіяльності інвалідів, відновлення їх соціального статусу, досягнення матеріальної незалежності та всебічної інтеграції у суспільство. Принципи соціальної роботи з людьми, які мають обмежені можливості передбачають: ранній початок здійснення реабілітаційних заходів; безперервність і поетапність проведення соціальної роботи; комплексний характер реабілітаційних програм з урахуванням медичних, педагогічних, психологічних, професійних, соціально-побутових, технічних аспектів; індивідуальний підхід до визначення характеру і спрямованості реабілітаційних

заходів, що ґрунтується на координації роботи спеціалістів різного профілю (лікарів, педагогів, психологів, соціальних працівників, логопедів, терапевтів, реабілітологів, техніків із протезування, спеціалістів із профорієнтації). Програми реабілітації передбачають індивідуальну допомогу інвалідам для підтримання спроможності вести повноцінне соціальне життя: умови обслуговування і засоби, які б гарантували як фізичну, так і психологічну незалежність.

Основна література

Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред. П.Д. Павленок. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2002. — (Высшее образование). — С. 196—213.

Соціальна робота: технологічний аспект: Навч. посіб. / За ред. проф. А.Й. Капської. — К.: Центр навч. літ., 2004. — С. 172—197.

Тюття Л.Т., Іванова І.В. Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посіб. — К.: ВМУРОЛ “Україна”, 2004. — С. 338—380.

Ярская-Смирнова Е.Р., Наберушкина Э.К. Социальная работа с инвалидами. — СПб.: Питер, 2004. — 316 с.

Додаткова література

Актуальні проблеми виховання та навчання студентів з особливими потребами: Зб. наук. праць / За заг. ред. П.М. Таланчука, Г.В. Онкович. — К.: Вид-во “Університет “Україна”, 2000. — 384 с.

Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: Зб. наук. пр. / За заг. ред. П.М. Таланчука, Г.В. Онкович. — К.: Вид-во “Університет “Україна”, 2002. — № 2. — 339 с.

Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: Зб. наук. праць. — К.: Вид-во “Університет “Україна”, 2004. — № 1. — 339 с.

Збірник нормативно-правових актів України щодо діяльності підприємств та організацій громадських організацій інвалідів. — К.: Всеукр. громад.-політ. об’єднання “Національна Асамблея інвалідів України”, 2005. — Вип. 3. — 248 с.

Коваль Л.Г., Зверева І.Д., Хлебик С.Р. Соціальна педагогіка / соціальна робота. — К., 1997. — С. 151—183.

Про становище інвалідів в Україні та основи державної політики щодо вирішення проблем громадян з особливими потребами: Держ. доп. — К.: Соцінформ, 2002 — 160 с.

Соціальна робота: Короткий енцикл. слов. / Соціальна робота. — Кн. 4. — К.: ДЦССМ. — С. 194—197.

Теми для дискусії

1. Стан та структура інвалідності: міжнародні аспекти правового захисту інвалідів; визначення термінології; міжнародні концепції встановлення інвалідності.

2. Стратегії забезпечення рівних можливостей для інвалідів; правові основи соціального захисту інвалідів в Україні. Сутність соціального захисту дітей-інвалідів та інвалідів всіх вікових груп. Порядок встановлення груп інвалідності відповідно до правових документів і визначення поняття “інвалід”.

3. Основні напрями державного управління системою соціального захисту інвалідів.

4. Сутність освіти, професійної підготовки і професійного навчання інвалідів, їхнього працевлаштування.

5.6. Соціальна робота у сфері зайнятості

Соціальна робота у сфері зайнятості є невід'ємною сферою соціального захисту різних цільових груп і категорій населення, її вирізняють свої особливі форми, методи роботи, соціальні технології, сфери соціального впливу.

Зайнятість — це діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих та суспільних потреб, яка приносить їм дохід у грошовій або іншій формі. В Україні до зайнятого населення належать громадяни, які проживають на території держави на законних підставах, а саме: громадяни, які працюють за наймом на умовах повного або неповного робочого дня (тижня) на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форм власності в міжнародних та іноземних організаціях в Україні і за кордоном; громадяни, які самостійно забезпечують себе роботою, включаючи підприємців, осіб, зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю, творчою діяльністю, члени кооперативів, фермери та члени їхніх сімей, що беруть участь у виробництві; обрані, призначені або затверджені на оплачувану посаду в органах державної влади, управління та громадських об'єднаннях; які проходять службу в Збройних Силах України, Службі безпеки України, Прикордонних військах України, військах внутрішньої та конвойної охорони і Цивільної оборони України, органах внутрішніх справ, інших військових формуваннях, створених відповідно до законодавства України, альтернативну (невійськову) службу.

Безробітними визнаються працездатні громадяни працездатного віку, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів і зареєстровані у Державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні приступити до підходящої роботи. У разі неможливості надати підходящу роботу безробітному може бути запропоновано пройти професійну перепідготовку або підвищити свою кваліфікацію.

Не всі громадяни можуть бути визнані безробітними, серед них: особи віком до 16 років, за винятком тих, які працювали і

були звільнені у зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці, реорганізацією, перепрофілюванням і ліквідацією підприємства, установи та організації або скороченням чисельності штату; які вперше шукають роботу і не мають професії (спеціальності), у тому числі випускники загальноосвітніх шкіл, у разі їхньої відмови від проходження професійної підготовки або від оплачуваної роботи, включаючи роботу тимчасового характеру, яка не потребує професійної підготовки.

У разі відсутності підходящої роботи рішення про надання громадянам статусу безробітних приймається Державною службою зайнятості за їх особистими заявами з восьмого дня після реєстрації у центрі зайнятості за місцем проживання як таких, що шукають роботу. Реєстрація громадян провадиться при пред'явленні паспорта і трудової книжки, а в разі потреби — військового квитка, документа про освіту або документів, які їх замінюють.

Держава гарантує працездатному населенню у працездатному віці в Україні певні права: добровільність праці, вибір або зміну професії та виду діяльності; захист від необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу і незаконного звільнення, а також сприяння у збереженні роботи; безплатне сприяння у підборі підходящої роботи і працевлаштуванні відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти з урахуванням суспільних потреб всіма доступними засобами, включаючи професійну орієнтацію і перепідготовку; компенсацію матеріальних витрат у зв'язку з направленням на роботу в іншу місцевість; виплату вихідної допомоги працівникам, які втратили постійну роботу на підприємствах, в установах і організаціях, у випадках і на умовах, передбачених чинним законодавством; безплатне навчання безробітних нових професій, перепідготовку в навчальних закладах або в системі державної служби зайнятості з виплатою матеріальної допомоги; виплату безробітним в установленому порядку допомоги з безробіття, матеріальної допомоги з безробіття, матеріальної допомоги членам сім'ї, які перебувають на їх утриманні, та інших видів допомоги; включення періоду перепідготовки та навчання нових професій, участі в оплачуваних громадських роботах, одержання допомоги з безробіття та матеріальної допомоги з безробіття до загального трудового стажу, а також до безперервного трудового стажу; надання роботи за фахом на

період не менше трьох років молодим спеціалістам — випускникам державних навчальних закладів держави, раніше замовлених підприємствами, установами, організаціями.

У країні діє розвинена мережа державних закладів та установ, які уповноважені проводити працевлаштування громадян, надавати їм соціальні послуги. Основними з них є Державна служба зайнятості, Державний фонд сприяння зайнятості населення, соціальні служби для молоді.

Державна служба зайнятості

Для реалізації державної політики зайнятості населення, професійної орієнтації, підготовки і перепідготовки, працевлаштування та соціальної підтримки громадян, які тимчасово не працюють у порядку, який визначається Кабінетом Міністрів України, функціонує Державна служба зайнятості, діяльність якої здійснюється під керівництвом Міністерства праці та соціальної політики України, місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування.

Державна служба зайнятості складається з таких організацій та установ: Державний центр зайнятості Міністерства праці та соціальної політики України, Центр зайнятості Автономної Республіки Крим, обласні, Київський та Севастопольський міські, районні, міськрайонні, міські і районні у містах центри зайнятості, центри організації професійного навчання незайнятого населення і центри професійної орієнтації населення, інспекції з контролю за додержанням законодавства про зайнятість населення.

До складу Державної служби зайнятості входять також навчальні заклади професійної підготовки незайнятого населення, інформаційно-обчислювальні центри, територіальні та спеціалізовані бюро зайнятості, центри реабілітації населення, підприємства, установи та організації, підпорядковані службі зайнятості. Послуги, пов'язані із забезпеченням зайнятості населення, надаються державною службою безплатно.

Напрями роботи і види послуг Державної служби зайнятості

Державна служба зайнятості аналізує і прогнозує попит та пропозицію на робочу силу, інформує населення й державні органи управління про стан ринку праці; консулює грома-

дян, власників підприємств, установ і організацій або уповноважені ними органи, які звертаються до служби зайнятості, про можливість одержання роботи і забезпечення робочою силою, вимоги, що ставляться до професії, та з інших питань, що є корисними для сприяння зайнятості населення; веде облік вільних робочих місць і громадян, які звертаються з питань працевлаштування; надає допомогу громадянам у підборі підходящої роботи і власникам підприємств, установ, організацій або уповноваженим ними органам у підборі необхідних працівників; організує за потреби професійну підготовку і перепідготовку громадян у системі служби зайнятості або направляє їх до інших навчальних закладів, що ведуть підготовку та перепідготовку працівників, сприяє підприємствам у розвитку та визначенні змісту курсів навчання й перенавчання; надає послуги з працевлаштування та професійної орієнтації працівникам, які бажають змінити професію або місце роботи у зв'язку з пошуками високооплачуваної роботи, зміною умов і режиму праці тощо, вивільнюваним працівникам і незайнятому населенню; реєструє безробітних і надає їм у межах своєї компетенції допомогу, в т. ч. і грошову; бере участь у підготовці перспективних і поточних державної і територіальних програм зайнятості та заходів щодо соціальної захищеності різних груп населення від безробіття.

Державна служба зайнятості має свої сфери впливу, повноваження і компетенцію в реалізації різних напрямів соціального захисту. Наприклад, одержувати від підприємств, установ і організацій, незалежно від форм власності, статистичні дані про наявність вакантних робочих місць, характер і умови праці на них, про всіх, кого звільняють, прийнятих і звільнених працівників та інформацію про передбачувані зміни в організації виробництва і праці, інші заходи, що можуть призвести до звільнення працівників; розробляти і вносити на розгляд місцевих державних адміністрацій, виконавчих органів відповідних рад пропозиції про встановлення для підприємств, установ, організацій, незалежно від форм власності, квоти прийняття на роботу осіб, які потребують соціального захисту і нездатні на рівних умовах конкурувати на ринку праці, та направляти таких громадян для їх працевлаштування; направляти для пра-

целаштування на підприємства, в установи та організації всіх форм власності за наявності там вільних робочих місць (вакантних посад) громадян, які звертаються до служби зайнятості, відповідно до рівня їхньої освіти і професійної підготовки; направляти безробітних громадян за їхнім бажанням на оплачувані громадські роботи; укладати за дорученням підприємств, установ і організацій всіх форм власності договори з громадянами при їхньому працевлаштуванні з попереднім (у разі потреби) професійним навчанням, оплатою вартості проїзду, добових, а також надавати допомогу при переїзді на нове місце проживання та праці за рахунок коштів підприємств, установ і організацій; розпоряджатися в установленому законодавством порядку коштами фонду сприяння зайнятості; оплачувати вартість професійної підготовки осіб, працевлаштування яких потребує здобуття нової професії (спеціальності), а також установа на період навчання матеріальної допомоги у розмірах, передбачених законодавством України про зайнятість населення; в установленому законодавством порядку надавати громадянам допомогу в зв'язку з безробіттям, припиняти і відкладати їх виплати; вносити пропозиції до місцевих державних адміністрацій, виконавчих органів відповідних рад про зупинення на строк до 6 місяців рішення підприємств про звільнення працівників у разі утруднення їх подальшого працевлаштування з одночасною частковою або повною компенсацією витрат підприємств, викликаних відстрочкою, у порядку, визначеному законодавством України; стягувати з підприємств, установ і організацій, незалежно від форм власності, суми прихованих або занижених обов'язкових зборів та недоїмок до Державного фонду сприяння зайнятості населення; компенсувати до 50 % витрати підприємствам, установам і організаціям на перепідготовку працівників, які підлягають скороченню у зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці, за умови їх працевлаштування.

Державний фонд сприяння зайнятості населення створено для фінансування передбачених програмами зайнятості населення заходів щодо: професійної орієнтації населення, професійного навчання вивільнюваних працівників і безробітних, сприяння в працевлаштуванні, виплати у зв'язку з безробіття, матеріальної допомоги з безробіття; надання безпроцентної по-

зики безробітним для зайняття підприємницькою діяльністю; створення і розвитку навчально-матеріальної бази, інформаційно-обчислювальних центрів, центрів профорієнтації, підготовки і навчання працівників, службових приміщень і власних підприємств служби зайнятості; організації додаткових робочих місць в галузях народного господарства; утримання працівників служби та інших витрат, пов'язаних із соціальним захистом права громадян держави на працю; відшкодування Пенсійному фонду України витрат, пов'язаних із достроковим виходом працівників на пенсію.

Державний фонд сприяння зайнятості населення є загальнодержавним позабюджетним цільовим фондом, самостійною фінансовою системою і створюється на державному та місцевому рівнях.

Форми працевлаштування у службах зайнятості

Організація оплачуваних громадських робіт

Місцеві державні адміністрації, виконавчі органи відповідних рад за участі Державної служби зайнятості для забезпечення тимчасової зайнятості населення, передусім осіб, зареєстрованих як безробітні, організують проведення оплачуваних громадських робіт на підприємствах, в установах і організаціях комунальної власності і за договорами — на інших підприємствах, в установах і організаціях. З особами, які бажають брати участь у громадських роботах, укладається строковий трудовий договір з правом його продовження за погодженням сторін до вирішення питання про їх працевлаштування на підходящу роботу. Переважним правом укладання договорів користуються громадяни, зареєстровані як безробітні.

У разі закінчення встановленого строку виплати допомоги з безробіття громадянин має переважне право на здобуття іншої професії (спеціальності) і участь в оплачуваних громадських роботах на період — до забезпечення його підходящою роботою. Оплата праці осіб, зайнятих на громадських роботах, здійснюється за фактично виконану роботу і не може бути меншою мінімальної величини заробітної плати, встановленої законодавством України, при якісному виконанні норм праці. На осіб, зайнятих на громадських роботах, поширюються соціаль-

ні гарантії, включаючи право на пенсійне забезпечення, виплату допомоги з тимчасової непрацездатності. За безробітними громадянами, які беруть участь у таких роботах, зберігається виплата допомоги з безробіття у розмірах і в строки, встановлені відповідно до закону. Фінансування громадських робіт провадиться за рахунок місцевого бюджету із залученням коштів Державного фонду сприяння зайнятості населення (щодо організації таких робіт для безробітних) і підприємств, установ та організацій, для яких ця робота виконується за договорами.

Професійна підготовка і перепідготовка незайнятих громадян

Професійна підготовка, підвищення кваліфікації і перепідготовка осіб, зареєстрованих у службі зайнятості як такі, що шукають роботу, безробітних може провадитись у випадках: неможливості підібрати підходящу роботу через брак у громадянина необхідної професійної кваліфікації; необхідності змінити кваліфікацію у зв'язку з відсутністю роботи, яка відповідає професійним навикам громадянина; втрати здатності виконання роботи за попередньою професією; пошуку роботи вперше і відсутності професії (спеціальності).

Професійна підготовка, підвищення кваліфікації і перепідготовка громадян організуються Державною службою зайнятості за її направленням у навчальних закладах, на підприємствах, в установах і організаціях незалежно від їх підпорядкованості згідно з укладеними договорами або у спеціально створюваних для цього навчальних центрах за рахунок коштів Державного фонду сприяння зайнятості населення.

Надання компенсацій і допомог

Держава створює умови незайнятим громадянам у поновленні їх трудової діяльності та забезпечує їм такі види компенсацій: а) надання особливих гарантій працівникам, вивільнюваним з підприємств, установ, організацій; б) виплата матеріальної допомоги в період професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації; в) виплата в установленому порядку допомоги з безробіття, матеріальної допомоги з безробіття; г) надання додаткової матеріальної допомоги безробітному громадянину і членам його сім'ї з урахуванням на-

явності осіб похилого віку і неповнолітніх дітей, які перебувають на його утриманні.

Особливі гарантії надаються працівникам, які втратили роботу в зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці. Працівникам, трудовий договір з якими було розірвано з ініціативи власника або уповноваженого ним органу в зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці, у тому числі ліквідацією, реорганізацією, перепрофілюванням підприємств, установ, організацій, скороченням чисельності або штату працівників, і військовослужбовцям, звільненим з військової служби у зв'язку зі скороченням штату без права на пенсію, за умови їх реєстрації в службі зайнятості протягом семи календарних днів після звільнення як таких, що шукають роботу, гарантується: а) надання статусу безробітного, якщо протягом семи днів працівнику не було запропоновано підходящої роботи; б) право на одержання допомоги з безробіття у розмірі 100 % середньої заробітної плати за останнім місцем роботи протягом 60 календарних днів, 75 % — протягом 90 календарних днів і 50 % — протягом наступних 210 календарних днів, але не більше середньої заробітної плати, що склалася в народному господарстві відповідної галузі за минулий місяць, і не нижче встановленого законодавством розміру мінімальної заробітної плати; в) збереження на новому місці роботи на весь період професійного перенавчання з відривом від виробництва середньої заробітної плати за попереднім місцем роботи; г) право на достроковий вихід на пенсію за півтора року до встановленого законодавством строку осіб передпенсійного віку, які мають встановлений законодавством про пенсійне забезпечення необхідний загальний трудовий стаж (у тому числі на пільгових умовах). Вивільненим працівникам надаються також інші пільги і компенсації відповідно до законодавства. Якщо вивільнений працівник без поважних причин своєчасно не зареєструвався у державній службі зайнятості як такий, що шукає роботу, він втрачає пільги, передбачені цією статтею, а умови виплати допомоги з безробіття та її величина встановлюються на підставі ст. 28 і 29 цього закону, а якщо цей працівник відмовився від двох пропозицій підходящої роботи в період пошуку роботи, він втрачає право на надання статусу безробітного стро-

ком на три місяці з подальшою перереєстрацією як такого, що шукає роботу.

Не поширюються згадані пільги і на працівників, які звільнюються з підприємств, установ і організацій, незалежно від форм власності, у зв'язку з відселенням або самостійним переселенням з території.

Якщо протягом двох років, які передують звільненню, працівник не мав можливості підвищити свою кваліфікацію чи одержати суміжну професію за попереднім місцем роботи, і якщо при працевлаштуванні йому необхідно підвищити кваліфікацію або пройти професійну перепідготовку, то витрати на ці заходи здійснюються за рахунок підприємства, організації, установи, з яких звільнено працівника. У разі необхідності Державна служба зайнятості може компенсувати підприємствам, установам та організаціям до 50 % витрат на організацію навчання прийнятих на роботу громадян, вивільнених з інших підприємств, установ, організацій на підставах, передбачених цією статтею. Гарантії, встановлені пунктом 1 цієї статті, поширюються також на осіб, що втратили роботу внаслідок нещасного випадку на виробництві або настання професійного захворювання, в результаті чого потребують професійної підготовки, перепідготовки чи підвищення кваліфікації.

Розмір матеріальної допомоги в період професійної підготовки та перепідготовки

Громадянам, зареєстрованим у Державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу і безробітні, в період професійної підготовки і перепідготовки виплачується матеріальна допомога обсягом 75 % їх середньої заробітної плати за останнім місцем роботи, але не більше середньої заробітної плати, що склалася в народному господарстві відповідної галузі за минулий місяць, і не нижче встановленої законодавством величини мінімальної заробітної плати. Громадянам, які звільнилися з підприємств, установ і організацій з інших причин або які вперше шукають роботу, або тривалий час (понад шість місяців) не працюють, або закінчили навчання у професійно-технічних і вищих закладах освіти чи звільнилися зі строкової військової або альтернативної (невійськової) служ-

би, зареєстрованим у Державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, і безробітні, у період професійної підготовки і перепідготовки виплачується матеріальна допомога у розмірі допомоги з безробіття, передбаченої для цієї категорії громадян.

Умови виплати допомоги з безробіття громадянам, зареєстрованим на загальних підставах

У Державній службі зайнятості громадяни реєструються на загальних підставах як такі, що шукають роботу. Право на допомогу з безробіття мають незайняті (непрацюючі) громадяни, визнані у встановленому порядку безробітними. Допомога з безробіття виплачується з восьмого дня після реєстрації громадянина у Державній службі зайнятості до працевлаштування, але не більше 360 календарних днів протягом двох років; для осіб передпенсійного віку (підпункт "г" пункту 1 ст. 5 цього закону) — до 720 календарних днів, а громадянам, які бажають відновити трудову діяльність після тривалої (більше шести місяців) перерви, та громадянам, які вперше шукають роботу, допомога з безробіття виплачується не більше 180 календарних днів. У період пошуку роботи та безробіття громадянин зобов'язаний сприяти своєму працевлаштуванню відповідно до рекомендацій працівників Державної служби зайнятості.

Розміри допомоги з безробіття громадянам, зареєстрованим на загальних підставах

Громадянам, зареєстрованим на загальних підставах у Державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, визнаним у встановленому порядку безробітними та які мають право на одержання допомоги з безробіття, гарантується їй виплата в обсязі: а) не менше 50 % середньої заробітної плати за попереднім місцем роботи, але не більше середньої заробітної плати, що склалася в народному господарстві відповідної галузі за минулий місяць, і не нижче встановленого законодавством обсягу мінімальної заробітної плати, якщо громадянин протягом 12 місяців, що передували початку безробіття, працював не менше 26 календарних тижнів; б) не нижче встановленої законодавством величини мінімальної заробітної плати — у всіх інших випадках, включаючи громадян, які шукають роботу вперше або після тривалої (понад шість місяців) перерви.

Громадянам, які закінчили навчання у професійних навчально-виховних і вищих навчальних закладах (очні форми навчання) і протягом місяця звернулися до служби зайнятості за сприянням у працевлаштуванні, а також громадянам, звільненим з дійсної військової служби в Збройних Силах України, Національній гвардії України, Прикордонних військах України, Службі безпеки України, військах внутрішньої та конвойної охорони і Цивільної оборони України, органах внутрішніх справ України та інших військових формуваннях, створених відповідно до законодавства України, альтернативної (невійськової) служби, які протягом трьох місяців після звільнення звернулися до служби зайнятості за сприянням у працевлаштуванні, надається допомога з безробіття у розмірі не нижче мінімальної заробітної плати.

Виплата допомоги з безробіття та матеріальної допомоги з безробіття припиняється у разі: працевлаштування безробітного; поновлення безробітного на роботі за рішенням суду; вступу до навчального закладу на навчання з відривом від виробництва; проходження професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації за направленням Державної служби зайнятості; призову на строкову військову або альтернативну (невійськову) службу; набрання законної сили вирок суду про позбавлення волі або направлення на лікування до лікувально-трудоного профілакторію; отримання права на пенсію відповідно до законодавства України; переїзду на постійне місце проживання в іншу місцевість (район, місто); закінчення строку їх виплати; одержання допомоги з безробіття або матеріальної допомоги з безробіття обманним шляхом; подання письмової заяви про бажання здійснювати догляд за дитиною до досягнення нею трирічного віку; подання до Державної служби зайнятості письмової заяви про відмову від послуг Державної служби зайнятості; смерті безробітного.

Виплата допомоги з безробіття відкладається на строк до трьох місяців у разі: а) надання громадянину відповідно до діючого порядку вихідної допомоги та інших виплат при звільненні з підприємств, установ і організацій, що забезпечують часткову чи тимчасову компенсацію втраченого заробітку, крім державної допомоги сім'ям з дітьми, та допомоги, випла-

чуваної з громадських фондів; б) звільнення; в) порушення Закону; г) звільнення громадянина з останнього місця роботи за власним бажанням без поважних причин.

Відповідно до ст. 30 Закону України "Про зайнятість населення" від 1 березня 1991 р. №803-ХІІ виплата допомоги з безробіття та матеріальної допомоги з безробіття припиняється на строк до трьох місяців у разі: а) відмови громадянина від двох пропозицій підходящої роботи; б) приховування від Державної служби зайнятості відомостей про працевлаштування на тимчасову роботу в період одержання допомоги з безробіття; в) порушення громадянином умов і строку його реєстрації та перереєстрації як безробітного; г) перереєстрації безробітного, який був знятий з обліку за невідвідування центру зайнятості більше місяця без поважних причин та не сприяв своєму працевлаштуванню; д) відмови від роботи за спеціальністю, набутою після перенавчання за направленням служби зайнятості; е) припинення навчання у навчальних закладах підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів без поважних причин. Строк, на який припиняється виплата допомоги з безробіття або матеріальної допомоги з безробіття, зараховується до загального періоду виплати допомог.

Матеріальна допомога з безробіття

Безробітні після закінчення строку виплати допомоги з безробіття можуть одержувати протягом 180 календарних днів матеріальну допомогу з безробіття в обсязі до 75 % встановленої законодавством мінімальної заробітної плати за умови, що середньомісячний сукупний дохід на члена сім'ї не перевищує встановленого законодавством неоподаткованого мінімуму доходів громадян. У разі смерті безробітного або особи, яка перебувала на його утриманні, членам сім'ї безробітного або особі, яка здійснювала поховання, виплачується допомога на поховання у розмірі, встановленому законодавством. Кожному з членів сім'ї, які перебувають на утриманні безробітного, а також громадянам, у яких закінчився строк виплати допомоги з безробіття, матеріальної допомоги з безробіття, надається одноразова матеріальна допомога у розмірі 50 % установленої законодавством мінімальної заробітної плати.

Добровільне соціальне страхування зайнятості

Громадяни можуть укладати з органами державного страхування договір на випадок втрати роботи. Порядок, періодичність та умови страхування визначаються законодавством України. Громадяни, які уклали такі договори, не втрачають права на одержання допомоги з безробіття або матеріальної допомоги в період професійної підготовки і перепідготовки.

Законодавством України можуть передбачатися за рахунок бюджету держави додаткові гарантії громадянам, вивільнюваним з підприємств, що підлягають ліквідації у зв'язку зі здійсненням заходів щодо поліпшення екологічної обстановки або внаслідок стихійного лиха.

Контроль за додержанням законодавства України про зайнятості населення здійснюється місцевими державними адміністраціями, виконавчими органами відповідних рад, відповідними державними органами, інспекціями служби зайнятості та профспілковими об'єднаннями.

Працевлаштування молоді

Посилення кризових тенденцій на ринку праці одними з перших досліджували соціологи, які зазначали, що найбільший попит на працю має молодь. У колективній монографії "Молодь України у дзеркалі соціології" зосереджено увагу на економічній активності молоді, тенденціях на ринку праці, зокрема:

- на зростанні загального рівня економічної активності населення, зокрема за рахунок попиту на робочі місця та самозайнятості у неформальній економіці;
- перевищенні у декілька разів рівня безробіття у порівнянні із зареєстрованим, включаючи показники прихованого безробіття;
- відмінності гендерної та вікової структур реального безробіття;
- чинниках конкурентоспроможності громадян на ринку праці;
- ієрархії причин, за якими значна частка громадян не зверталися за допомогою в державну службу зайнятості;
- масштабах та якісних характеристиках зайнятості населення в тіньовій економіці;

- обсягах залучення дітей молодших 15 років до праці, у тому числі оплачуваної.

Головною ознакою становища молоді на ринку праці є диспропорція між пропозицією та попитом на робочу силу. Більшість молодих людей, особливо тих, хто навчається, прагнуть працювати і мати власне джерело для існування. Це підтверджує відносно високий рівень економічної активності громадян віком 15—29 років. Важливими проблемами є вимушена незайнятість, зайнятість молоді віком від 15 до 19 років, безробіття серед сільського населення, працевлаштування молодих спеціалістів тощо. Зокрема, найменш конкурентоспроможною на ринку праці є міська молодь віком 15—19 років, яка здебільшого не має професійної освіти і досвіду роботи. З-поміж цієї категорії майже кожен другий з економічно активних—безробітний, що становить 10 % усіх безробітних. Науковці вважають, що проблема вимушеної незайнятості є більш актуальною для міської молоді, ніж сільської. Стосовно сільської молоді низький рівень безробіття пояснюється особливими можливостями її зайнятості в особистому підсобному господарстві, де робота понад 20 годин на тиждень з метою продажу або обміну отриманої від цієї діяльності продукції не дає підстави відносити осіб, зайнятих нею, до безробітних. Частка молодих людей, які не мають роботи, готові приступити до неї, але за період обстеження припинили пошуки роботи, належить до економічно неактивного населення, тобто не можуть вважатися "безробітними". Здебільшого ці особи припинили пошуки роботи, тому що тривалий час не можуть знайти її і вичерпали всі можливості для працевлаштування.

Найбільш поширеними серед молоді формами трудової, економічної активності є трудова міграція (можливість виїздити на заробітки зі збереженням колишнього місця основної роботи, навчання чи стажування за направленням фірми, що гарантує місце роботи після повернення); залучення молоді до підприємницької діяльності (торгівля, сфера обслуговування, сільське господарство, переробне виробництво, виробництво продуктів харчування і споживчих товарів), участь молоді у тіньовій, неформальній економіці (виробництво, продаж і перепродаж домашньої сільськогосподарської продукції, випадкові заробітки у приватних осіб, виробництво, продаж і

перепродаж промислових товарів, економічний туризм). Досягти важливими джерелами доходів для молоді є також такі види незареєстрованої діяльності, як робота водієм на власному автомобілі, заняття домашніми ремеслами, будівельними, ремонтними роботами.

Форми і методи роботи центрів ССМ щодо сприяння працевлаштуванню та вторинній зайнятості молоді

Пріоритет у профорієнтації та сприянні вторинній зайнятості молоді належить центрам соціальних служб для молоді, які використовують такі форми роботи:

- надання групової профконсультаційної допомоги у формі лекцій, зустрічей з працівниками різних професій, круглих столів з проблем профорієнтації та працевлаштування, семінарів, конференцій;
- проведення індивідуальної профконсультаційної роботи у спеціально створених консультативних пунктах, в яких здійснюється тестування, анкетування, реалізація тренінгових програм для безробітної молоді;
- проведення профдіагностичної роботи, яка значно полегшується в умовах комп'ютеризації центрів ССМ, спрямованої на допомогу молодим людям при професійному визначенні;
- залучення підлітків і молоді до профінформаційних масових заходів — проведення днів соціального захисту молоді, днів відкритих дверей, ярмарків вакансій;
- створення та поповнення банку даних про навчальні заклади, фірми з працевлаштування, вакантні робочі місця;
- організація клубних об'єднань, які сприяють формуванню у молодих людей вміння самовизначитися у виборі професії, підвищенню готовності до конкурентоспроможності молоді людини на ринку праці, оволодіння знаннями з основ психології;
- телефонне інформування, яке надає клієнтам об'єктивну інформацію стосовно наявності вакансій на ринку праці, тактики поведінки при пошуку роботи та бесід із роботодавцями;
- надання клієнтам інформації про можливість перекваліфікації чи підвищення кваліфікації.

Інноваційні форми вторинної зайнятості молоді:

- виїзні консультування сільської молоді з питань працевлаштування;

- місячник з профорієнтації “Вибери собі професію”, під час якого проводиться “ярмарок професій”, профорієнтаційні та економічні ігри, лекції з питань економіки та підприємництва, інформування молоді з цих питань;
- патронаж окремих категорій молоді, зокрема неповнолітніх, які потребують соціальної адаптації та працевлаштування;
- форми працевлаштування та профорієнтаційної роботи для молоді з особливими потребами (курси здобуття професії для інвалідів, бронювання робочих місць для неповнолітніх з числа дітей-сиріт та молоді пільгового контингенту);
- збори-семінари керівників підприємств, господарств та фірм регіонів з питань працевлаштування та проходження практики студентів у літній період.

У сприянні працевлаштуванню та вторинній зайнятості молоді центри соціальних служб співпрацюють із різними установами та організаціями, не підміняючи і не дублюючи їх роботу: центрами зайнятості, підприємствами, установами, організаціями, громадськими і приватними організаціями, з якими укладають угоди про співробітництво, започатковують спільні проекти і заходи.

Для багатьох центрів соціальних служб для молоді цей напрям роботи став провідним. Тенденція зростання рівня безробіття змушує центри ССМ збільшувати та удосконалювати форми і методи соціального впливу на молодь, сприяти підвищенню рівня її професійної підготовки, налагоджуючи співробітництво із зацікавленими установами та підприємствами, залучаючи якомога більше кваліфікованих спеціалістів на допомогу молодій людині.

Технології працевлаштування громадян у центрах зайнятості

Державним центром зайнятості затверджено (2000 р.) Єдину технологію обслуговування населення в центрах зайнятості (ЄТОН) — це система способів надання клієнтам державної служби зайнятості соціальних послуг на основі раціонального поділу і спеціалізації праці персоналу служби на скоординовані між собою стандартні уніфіковані процедури. В основі ЄТОН містить 6 цільових блоків: формування функціональних секторів; посилення взаємодії з роботодавцями; активізація власних зусиль клієнтів для влаштування свого життя, підви-

щенню відповідальності людини перед собою, своєю сім'єю і суспільством; диспетчеризація прийому клієнтів; раціоналізація документообігу в забезпеченні спеціалістів необхідними документами клієнтів перед початком роботи з ними, регламентації маршрутів руху персональних справ клієнтів (ПС) і персональних карток (ПК); створення умов для високооплачуваної праці.

I. *Формування функціональних секторів.* У центрах зайнятості створюється вісім функціональних секторів: 1-й — диспетчерсько-консультаційний; 2-й — самостійного пошуку вакансій; 3-й — профінформаційний; 4-й — реєстраційно-приймний; 5-й — активної підтримки безробітних; 6-й — взаємодії з роботодавцями; 7-й — навчання і психологічного розвантаження персоналу; 8-й — адміністративно-господарський.

У диспетчерсько-консультаційному секторі знаходиться робоче місце диспетчера-консультанта. Він першим зустрічає клієнтів, пояснює їм цілі прибуття і направляє їх до спеціалістів. Метою сектору самостійного пошуку вакансій є надання клієнтам можливості самостійно підібрати собі найкращий варіант працевлаштування. Тут претенденти можуть отримати інформацію про вільні робочі місця, систематизовані за групами професії і території. Є також інформація для осіб, які бажають заснувати власну справу чи взяти участь у громадських, сезонних чи інших тимчасових роботах. У профінформаційному секторі є література з описом професій (спеціальностей); довідкові матеріали про навчальні заклади і перелік професій, за якими організовує роботу центр зайнятості, а також “паспорти” організацій, які висвітлюють історію підприємства, його виробничу діяльність, наявність соціально-побутової сфери тощо. Кожен клієнт має можливість у цьому секторі самостійно чи за допомогою спеціаліста ознайомитись з наданими матеріалами. У реєстраційно-приймному секторі проводяться співбесіди при реєстрації клієнтів, а також при їх повторному відвідуванні центрів зайнятості. Співбесіди націлені на виявлення потреб, намірів, побажань клієнтів, які можуть прискорити пошук роботи, на формування у клієнтів впевненості у власних силах.

З метою активізації зусиль клієнтів, підвищення їх мотивації до поліпшення власного життя і підвищення конкурентноспроможності на ринку праці створено сектори активної підтримки безробітних.

II. *Посилення взаємодії з роботодавцями.*

Відповідно до посередницьких функцій служби зайнятості забезпечують роботодавців інформацією про професійно-кваліфікаційний склад зареєстрованих осіб, надають їм можливість без значних матеріальних і організаційних зусиль підібрати необхідних працівників, організовують професійне навчання кадрів. Центри доводять до роботодавців ту інформацію, що пропонуючи вакансії підприємства, вони його рекламують, формують у співвітчизників імідж соціально відповідальної особи власника чи керівника підприємства.

III. *Активізація власних зусиль клієнтів для влаштування свого життя, підвищення відповідальності людини перед собою, своєю сім'єю і суспільством; диспетчеризація прийому клієнтів.* Ефективним засобом активізації клієнтів служб зайнятості є розробка за допомогою центру зайнятості спеціальних планів самостійного пошуку роботи. Такі плани допомагають клієнтам систематизувати свої зусилля з пошуку роботи, а спеціалістам — більш цілеспрямовано сприяти громадянину. Особливо високим є ефект від складання планів у містах і районах, де значна частина інформації про вільні робочі місця не поступає в центри зайнятості. У кожному центрі створюється спеціальна комісія, яка з певною періодичністю (наприклад, через 3—6 місяців після реєстрації клієнта) на основі аналізу проведеної роботи, ретельного вивчення виконання плану самостійного пошуку роботи, причин відсутності результатів з працевлаштування, оцінює правильність обраних клієнтом і спеціалістом методів пошуку роботи. Потім комісія спільно з клієнтом і спеціалістом намічає подальші дії, які на її думку, можуть прискорити працевлаштування, а в разі необхідності приймає рішення про заміну спеціаліста.

IV. *Диспетчеризація прийому клієнтів.* Сенс диспетчеризації полягає в тому, щоб розробити спеціальні процедури та операції для того, щоб направляти кожного клієнта до потрібного спеціаліста, а також раціонально розподілити реальних і потенційних відвідувачів між спеціалістами на підставі мінімізації часу очікувань.

V. *Раціоналізація документообігу в забезпеченні спеціалістів необхідними документами клієнтів перед початком роботи з ними, регламентації маршрутів руху персональних справ клієнтів (ПС) і персональних карток (ПК).* ЄТОН зумовлює наявність у кожному центрі зайнятості спеціальної посадової особи — спеціаліста з організації документообігу, створення особових картотек і архівів. Картотека формується на стелажах (у шафах, на полицях) відповідно до робочих місць спеціалістів, які здійснюють функції працевлаштування. Архіви створюються двох типів: оперативні (знаходяться у центрах зайнятості базового рівня) і довгострокові (знаходяться в центрах регіонального рівня для клієнтів, які зняті з обліку два чи більше років тому). Для оптимізації документообігу використовується обладнання робочих місць спеціалістів уніфікованими контейнерами для вхідних і вихідних документів клієнтів.

VI. *Створення умов для високооплачуваної праці.* Створенню умов для високооплачуваної праці сприяють спеціальні заходи з організації праці і відпочинку співробітників центрів зайнятості.

Основна література

Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред. П.Д. Павленок. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: ИНФРА-М., 2002. — (Высшее образование). — С. 160—172.

Тюття Л.Т., Иванова І.Б. Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посіб. — К.: ВМУРОЛ “Україна”, 2004. — С. 381—398.

Додаткова література

Державна програма зайнятості населення на 2001—2004 роки // Соціальний захист. — 2002. — № 7. — С. 3—8; № 8. — С. 3—9.

Діяльність центрів соціальних служб для молоді України: сучасний стан і перспективи розвитку. — К.: Академпрес, 1999. — С. 47—52.

Зверева І.Д., Козубовська І.В., Керцман В.Ю., Пічкарь О.П. Соціальна робота з дітьми і молоддю (теоретико-методологічні аспекти). — Ч. I — Ужгород: УжНУ, 2000. — 192 с.

Маршавин Ю. Как улучшить работу центров занятости? // Персонал. — 2001. — № 7. — С. 41—47.

Молодь України у дзеркалі соціології. — К.: УІСД, 2001. — 210 с.

Про становище молоді в Україні (за підсумками 1999 року): Щорічна доп. Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. — К., 2000. — 158 с.

Теми до дискусії

1. Теоретико-методологічні аспекти розробки технологій забезпечення зайнятості населення.

2. Діяльність Державної служби зайнятості: напрямки роботи і види послуг, форми працевлаштування, розмір матеріальної допомоги в період професійної підготовки та перепідготовки, умови виплати допомоги з безробіття зареєстрованим на загальних підставах, матеріальна допомога з безробіття.

3. Діяльність Державного фонду зайнятості.

4. Діяльність соціальних служб для молоді з працевлаштування молоді. Форми і методи роботи центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді щодо сприяння працевлаштуванню та вторинній зайнятості молоді.

5. Технології працевлаштування громадян у центрах зайнятості.

6. Індивідуалізація та диференціація в соціальній роботі з працевлаштування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальные проблемы социализации девушек-подростков: сб. науч. статей / Под общ. ред. Г.М. Лактионовой. — К.: А.Л.Д., 1995.
2. Актульні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: Зб. наук. пр. / За заг. ред. П.М. Таланчука, Г.В. Онкович. — К.: Ун-т “Україна”, 2002. — № 2. — 339 с.
3. Актульні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: Зб. наук. пр. — К.: Ун-т “Україна”, 2004. — № 1 (3). — 448 с.
4. Актульні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: Зб. наук. праць. — К.: Ун-т “Україна”, 2005.
5. Актульні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: Тези доповідей. — К.: Ун-т “Україна”, 2005. — 600 с.
6. Актульні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: Тези доповідей. — К.: Ун-т “Україна”, 2006. — 600 с.
7. Андрущенко В. Стратегія для освіти. З матеріалами звіту відділу філософії та прогнозування розвитку освіти Інституту вищої освіти АПН України // Вища освіта України. — 2006. — № 3. — С. 5—9.
8. Андрущенко В. Освіта в діалозі цивілізаційного зростання комунікативної функції. Освіта і управління. — Т. 8. — Ч. 1. — 2005. — С. 18—19.
9. Антология социальной работы. В 5 т. / Сост. М.Ф. Фирсов. — М.: Сварогъ: НВФСПТ, 1994—1995.
10. Антонова В.Н. Социальная работа с различными категориями населения: Учеб. пособие — Якутск: Якутский гос. ун-т им. М.К. Амосова; Пед. ин-т., 2001. — 60 с.

Література

11. Байткявичус Ю. Очерки социальной педагогики. — Вильнюс, 1988.
12. Безпалько О.В. Соціальна робота в громаді: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / Академія праці та соціальних відносин. — К.: Центр навч. літератури, 2005. — 172 с.
13. Березин Ф.В. Психическая и психофизическая адаптация человека. — Л.: Наука, 1988. — 268 с.
14. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. — М.: Прогресс, 1986.
15. Берн Ш. Гендерная психология. — СПб.: Прайм-Евразон, 2001.
16. Бех В.П. Цілісність соціальної роботи: методологічні, теоретичні та праксеологічні аспекти // Соціальна робота в Україні на початку XXI століття: проблеми теорії і практики: Матеріали доп. на Міжнар. наук.-практ. конф. 29—31 жовтня 2002 р. — К., 2002. — С. 29—47.
17. Большаков А.С. Моделирование в менеджменте: Учеб. пособие для студентов вузов. — М.: Филинь, 2000.
18. Бойко А.М. Соціальна робота з клієнтами із залежністю від алкоголю та наркотиків: Метод. рек. з навч. курсу для магістеріуму / Шк. соц. роботи; Нац. ун-ту “Києво-Могилянська академія”; Кафедра соц. роботи; Ужгород. держ. ун-ту. — К.; Ужгород, 2000. — 76 с.
19. Бойко А.М. Соціальна робота з клієнтами, інфікованими ВІЛ та хворими на СНІД: Метод. рек. з навч. курсу для магістеріуму / Шк. соц. роботи Нац. ун-ту “Києво-Могилянська академія”; Кафедра соц. роботи; Ужгород. держ. ун-ту. — К.; Ужгород: УжДУ, 2000. — 64 с.
20. Бочарова В.Г. Социально-педагогическая концепция социальной работы в России: проблемы, перспективы // Социальная работа. — Вып. 6. — М., 1992. — С. 11—18.
21. Браун А., Боурн А. Супервізор у соціальній роботі. — К.: Пульсари, 2003. — 240 с.
22. Бурая Н.П. Соціальна робота: Навч. посіб. — Х.: Ун-т внутр. справ, 1996. — 104 с.
23. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика личности. — К.: Здоров'я, 1989.
24. Бурлачук Л.Ф., Савченко Е.П. Психодиагностика (психодиагностический инструментальный для использования в социальных службах). — К.: А.Л.Д., 1995.
25. Василькова Ю.В. Лекции по социальной педагогике (на материалах отечественного образования). — М: Полиграфресурсы, 1998. — 424 с.
26. Винтер М. Психология беседы. — Ростов н/Д., 1991.
27. Вернер Д. Реабилитация детей-инвалидов: Руководство для семей, имеющих детей с физическими и умственными недостатками, работников местных служб здравоохранения и реабилитации. — М., 1995; Сб. научн. тр. — Л.: ЛГПИ, 1981.
28. Власенко Д.Й. Соціальна ефективність ідеалізованих моделей адміністративно-командної системи: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Одес. держ. юрид. акад. — О., 1998. — 16 с.

29. Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей: права дитини: Зб. док. — Л.: Оксарт, 1995.
30. Виховання в сім'ї дітей з особливими потребами / Упоряд. І.В. Іванова. — К.: УДЦССМ, 1998. — 83 с.
31. *Гаврилюк Н.О., Гаврилюк Н.О.* Англійська мова для першокурсників. Спеціальність "Соціальна робота". — Ужгород: Кафедра іноземних мов; Ужгородський держ. ун-т., 2000. — 200 с.
32. *Герчикова И.Н.* Менеджмент: Учеб. пособие — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Банки и биржи: ЮНИТИ, 1995. — 480 с.
33. *Гершунский В.С.* Педагогическая прогностика: методология, теория, практика. — К., 1986.
34. *Горпинич О.В.* Соціальна робота як фактор формування громадянського суспільства: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. — К.: Ін-т вищої освіти АПН України, 2005. — 18 с.
35. *Горпинич О.В.* Соціальна робота як фактор формування громадянського суспільства: Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Запорізький держ. ун-т. — Запоріжжя, 2005. — 197 арк.
36. *Грандо А.А., Грандо С.А.* Врачебная этика. — К.: Триумф, 1994.
37. *Грачев Л.К.* Программа социальной работы с семьями, имеющими детей-инвалидов. — М., 1992.
38. *Грига І.М.* Соціальна робота в охороні здоров'я: Метод. рек. по проведенню навч. курсу для магістеріуму / Шк. соц. роботи Нац. ун-ту "Києво-Могилянська академія". — К.: Вид. дім "KM Academia", 2001. — 82 с. — (Методична серія).
39. Громада як осередок соціальної роботи з дітьми та сім'ями: Метод. матеріали для тренера / Авт.-упор.: О.В. Безпалько, Т.П. Авельцева, О.М. Петрик, Г.О. Притиск; за заг. ред. І.Д. Звереві. — К.: Наук. світ, 2004. — 69 с.
40. *Гузьман О.А.* Соціальна робота в органах внутрішніх справ: соціологічний аналіз: Автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Харк. нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2006. — 20 с.
41. *Гут Б., Коваленко О., Котелевська Н.* Соціальна робота в Жовтневому районі міста Харкова: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл., а також для працівників соціальної сфери. — Х.: Харк. ін-т екології і соц. захисту, 2003. — 151 с.
42. *Данакін Н.С.* Теория и методика (технология) социальной работы. — М., 1991.
43. Декларация о правах инвалидов. Права человека: Сб. междунар. договоров ООН. — Нью-Йорк, 1989.
44. Державна національна програма "Освіта". Україна ХХІ століття. — "Освіта", 1993.
45. Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 1997 року. — К.: НВФ "Студцентр", 1998.
46. Дитинство в Україні: права, гарантії, захист: Зб. док.: В 2 т. / Упоряд. В.І. Довженко, Л.С. Волинець, І.В. Іванова та ін. — К.: АТ "Видавництво "Столиця", 1998. — Т. 1. — 245 с.

47. Дитинство в Україні: права, гарантії, захист: Зб. док.: В 2 т. / Упоряд. В.І. Довженко, Л.С. Волинець, І.В. Іванова та ін. — К.: АТ "Видавництво "Столиця", 1998. — Т. 2. — 290 с.
48. Державна програма зайнятості населення на 2001—2004 роки // Соціальний захист. — 2002. — № 7. — С. 3—8; № 8. — С. 3—9.
49. Дети в кризисных ситуациях: профилактика негативных явлений и социально-психологическая помощь / Под общ. ред. И.Д. Зверевой. — К.: Наук. світ, 2001. — (Б-чка соц. работника / соц. педагога). — (Благополучие детей и молодежи: возможности соц. работы). — 63 с.
50. Діяльність центрів соціальних служб для молоді України: сучасний стан і перспективи розвитку. — К.: Академпрес, 1999.
51. Діяльність центрів ССМ по літньому оздоровленню дітей та молоді / За заг. ред. С.В. Толстоухової, І.М. Піпчук. — К.: УДЦССМ, 2000. — 116 с.
52. Дети риска в Центральной и Восточной Европе: угрозы и надежды // Региональный мониторинговый доклад. — № 4.
53. *Доэл М., Шадлоу С.* Практика социальной работы: Упражнения и методические разработки для обучения и повышения квалификации социальных работников / Пер. с англ. Б.Ю. Шапиро. — М.: Аспект-Пресс, 1995. — 237 с.
54. *Доул М., Марш П.* Ориентированная на решение задачи социальной работа / Ассоциация психиатров Украины. — К., 1997. — 135 с.
55. Євросоюз та Україна / Європейська комісія в Україні. — К., 2001. — 8 с.
56. Європейське співтовариство, ваш сусід / Комісія європейського співтовариства; європейська документація. — К., 1992. — 42 с.
57. *Жуков В.І.* Соціальна політика: світові тенденції та моделі, застосування в Україні // Соціальна політика та менеджмент у соціальній роботі / За заг. ред. І. Звереві та Г. Лактіонової. — К.: Наук. світ, 2001. — С. 8—23.
58. Забезпечення рівних можливостей для студентів з інвалідністю: Метод. посіб. для викладачів щодо роботи в інтегрованих групах / К.О. Кольченко, Ш. Равер-Лампман, Г.Ф. Нікуліна, Н.Я. Козліковська, Г.Є. Мазарська. — К.: Ун-т "Україна", 2005. — 76 с.
59. *Завадський Й.С.* Менеджмент: Management. — Т. 1. — К.: Укр.-фін. ін-т менеджменту і бізнесу, 1997. — 543 с.
60. *Зайцева З.Г.* Подготовка социальных гувернеров: Учеб.-темат. план // Работа с клиентами социальных служб. — К.: Етносфера, 1994.
61. *Зверева І.Д., Іванова І.В.* Концептуальні основи соціального захисту людей з функціональними обмеженнями (за матеріалами Організації Об'єднаних Націй): Зб. теорет. та метод. матеріалів для працівників соц. служб для молоді. — К.: А.Л.Д., 1995. — С. 4—13.
62. *Зверева І.Д., Коваль Л.Г., Фролов П.Д.* Діагностика моральної вихованості школярів. — К., 1995. — 154 с.

63. *Зверева І.Д.* Проект “Социальное образование в Украине”: перспективи розвитку соціальної роботи/соціальної педагогіки // Практична психологія та соціальна робота, 2002. — № 5 (42). — С. 20—23.
64. *Здоров'я — моя цінність: Метод. матеріали до тренінгу / Автор-упоряд.: О.М. Петрик; За заг. ред. І.Д. Зверєвої.* — К.: Наук. світ, 2005. — 53 с.
65. *Иновационные методы обучения в гражданском образовании / В.В. Величко, Д.В. Карпиевич, Е.Ф. Карпиевич, Л.Г. Кирилук.* — 2-е изд., доп. — Мн.: Медисонт, 2001. — 168 с.
66. *Інновації у соціальних службах: Навч.-метод. посіб.* — К.: Пульсари, 2002. — 168 с.
67. *Іванова І.Б.* Організація соціально-педагогічної та психологічної допомоги інвалідам в системі соціальних служб для молоді: інвалід і суспільство: проблеми інтеграції: Зб. теорет. та метод. матеріалів для працівників соц. служб для молоді / Упоряд. І.Д. Зверєва, І.Б. Іванова. — К.: А.Л.Д., 1995. — С. 28—33.
68. *Іванова І.Б.* Програма діяльності центрів ССМ щодо соціальної роботи з дітьми та молоддю з особливими потребами // Соціальна робота з молоддю в Україні: Зб. інформ.-метод. матеріалів. — К.: Столиця, 1997. — С. 63—75.
69. *Іванова І.Б.* Соціальна допомога інвалідам у клубах за місцем проживання: Метод. рек. для спеціалістів соц. служб для молоді // Соціальна допомога інвалідам: Інформ.-метод. бюл. “Довіра і надія”, 1995. — № 5. — С. 15—20.
70. *Іванова І.Б.* Діти з особливими потребами: проблема термінологічного визначення // Дефектологія, 1999. — № 1. — С. 2—7.
71. *Іванова І.Б.* Соціально-психологічні проблеми дітей-інвалідів. — К.: Логос, 2000. — 87 с.
72. *Іванова І.Б.* Професійна підготовка студентів з особливими потребами в адаптації // Вісник Ун-ту “Україна”. — 2001. — № 1. — С. 86—90.
73. *Іванова І.Б.* Актуальні питання розроблення моделі спеціаліста // Вісник Ун-ту “Україна”: Теорет. та наук.-метод. вид., 2002. — №2. — С. 22—29.
74. *Іванова І.Б.* Розвиток мотивації до професійної діяльності у студентів спеціальності “Соціальна робота” // Соціальна робота в Україні на початку XXI століття: проблеми теорії і практики: Матеріали доп. на Міжнар. наук.-практ. конф. 29—31 жовтня 2002 р. — К., 2002. — Ч. 1. — С. 177—181.
75. *Іванова І.Б.* Створення рівних можливостей у сфері освіти для студентів з особливими потребами // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: Зб. наук. пр. — 2004. — № 1 [3]. — С. 40—49.
76. *Іванова І.Б.* Соціальна служба як професійна референтна група: Матеріали наук.-практ. конф. 12 травня 2005 р., м. Черкаси / Ред. кол.:

- В.В. Москаленко, Н.І. Кривокопць, Н.М. Дембіцька. — К.: Фенікс, 2005. — С. 237—244.
77. *Игры: обучение, тренинг, досуг / Под ред. В.В. Петрусинского.* — М., 1994. — 135 с.
78. *Изменим мир к лучшему для детей и вместе с детьми: Документы, рабочие материалы (В рамках проекта Христианского детского фонда “Молодые лидеры в интересах детей”).* — К., 2002. — 165 с.
79. *Інвалід і суспільство: проблеми інтеграції: Зб. теорет. та метод. матеріалів для працівників соціальних служб для молоді / Упоряд. І.Д. Зверєва, І.Б. Іванова.* — К.: А.Л.Д., 1995. — 94 с.
80. *Ипполитова М.В., Мاستюкова Е.М.* Воспитание детей с церебральным параличом в семье. — М.: Просвещение, 1981.
81. *История социальной помощи в России.* — М.: Сварогъ НВФ СПП, 1994.
82. *Соціальна робота: технологічний аспект: Навч. посіб. / А.Й. Капська, О.В. Безпалько, Р.Х. Вайнола, О.В. Вакуленко, О.Г. Карпенко; Держ. центр соц. служб для молоді М-ва України у справах сім'ї, дітей та молоді; Ін-т соц. роботи та управління Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова.* — К.: ДЦССМ, 2004. — 362 с.
83. *Капська А.Й.* Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю: Навч. посіб. — К.: УДЦССМ, 2001. — 219 с.
84. *Каролина Н.С.* Сравнительные исследования и законы по вопросам социального партнерства: Сб. материалов. — К.: ИГО, 2000. — 148 с.
85. *Карпенко О.Г.* Організація практики студентів за спеціальністю 040200 “Соціальна робота”: (Метод. рек.) / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова; Ін-т соц. роботи та управління. — К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. — 41 с.
86. *Кашенко О.Л., Борисова В.А.* Соціально-економічні основи страхування: Навч. посіб. — Суми, 1999.
87. *Коваль Л.Г., Зверєва І.Д., Хлебик С.Р.* Соціальна педагогіка / соціальна робота. — К., 1997.
88. *Киричук О.В.* Формування в учнів активної життєвої позиції. — К.: Рад. школа, 1983. — 136 с.
89. *Киричук О.В.* Галузі психологічної науки // Основи психології: Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. — 5-те вид., стер. — К.: Либідь, 2002. — С. 111—131.
90. *Козубовська І.В., Товканець Г.В.* Соціальна профілактика девіантної поведінки: корекція відхилень у поведінці важковиховуваних дітей в процесі професійного педагогічного спілкування; Ужгород. держ. ун-т. — Ужгород: Патент, 1998. — 195 с.
91. *Комплексна програма соціальної підтримки та розвитку молоді “Молодь — майбутнє Києва” на 1999—2000 роки.* — К., 1999.
92. *Конвенція ООН про права дитини.* — К.: Укр. правн. фундація, 1995. — 31 с.
93. *Конвенція ООН з прав дитини: шляхи практичного застосування: Метод. рек. / Упоряд. Г.М. Лактіонова та ін.* — К.: Наук. світ, 2001. — 37 с.

94. Конституція України.
95. Концепция государственной социальной службы помощи населению: семья и личности / Под ред. Л.С. Ржаницкой. — М., 1992.
96. Корчински С. Моделирование структуры образа идеального и реального учителя на уровне совокупных представлений у различных субъектов педагогического взаимодействия: Дис. д-ра пед. н. — К.: Киев. гос. лингв. ун-т., 1998. — 420 с.
97. Кравченко Р.І. Соціальна робота з розумово відсталими людьми: Навч. посіб. / Благодійне товариство допомоги інвалідам та особам із інтелектуальною недостатністю “Джерела”; Школа соціальної роботи Нац. ун-ту “Києво-Могилянська академія”. — К., 2001. — 139 с.
98. Крайг Г. Психология развития. — СПб: Питер, 2000. — Мастера психологии. — 992 с.
99. Кравченко Р., Кабаченко Н., Васильченко О. Розвиток недержавних організацій соціальної сфери // Соціальна робота в Україні: перші кроки. — К.: Академія. — С. 130—144.
100. Кривоконь Н.І. Особливості професійної “Я-концепції” фахівців системи соціального захисту населення: Матеріали доп. на Міжнар. наук.-практ. конф. 29—31 жовтня 2002 р. — К., 2002. — С. 85—91.
101. Кузнецов П.С. Адаптация как функция развития личности. — Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1991.
102. Курбатов В.И. Искусство управлять общением. — Ростов н/Д., 1997.
103. Лактионова Г.М., Шипиленко Е.С., Братусь И.В. Инновационные формы опеки детей: международный и национальный опыт. — К.: Наук. світ, 2001. — 61 с.
104. Ларіонова Н.Б. Наскрізна програма навчальної практики студентів спеціальностей “Соціальна педагогіка” і “Соціальна робота” / Луган. нац. пед. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Кафедра соц. педагогіки та соц. роботи. — Луганськ: Альма-матер, 2005. — 27 с.
105. Лоренц У. Социальная работа в изменяющейся Европе. — Амстердам; К., 1997.
106. Лэндрет Г.Л. Игровая терапия: искусство отношений. — М., 1994. — 365 с.
107. Магістеріум. Соціальна робота і охорона здоров’я. — Вип. 15 / Ред.: В.С. Брюховецький; Нац. ун-т “Києво-Могилян. акад.”. — К., 2004. — 91 с.
108. Майерс Д. Социальная психология. — СПб., 1998. — 684 с.
109. Мартыненко А.В. Медико-социальная работа: теория, технологии, образование. — М.: Наука, 1999. — 240 с.
110. Маршавин Ю. Как улучшить работу центров занятости? // Персонал. — 2001. — № 7. — С. 41—47.
111. Мацковский М.С. Социология семьи. — М.: Наука, 1989.
112. Менеджмент организации: Учеб. пособие / З.П. Румянцева, Н.А. Саломатин, Р.З. Акбердин и др. — М.: ИНФРА-М, 1996. — 432 с.

113. Метод научной педагогики Марии Монтессори. — К., 1993.
114. Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо соціального супроводу прийомних сімей. — К., 1999. — 103 с.
115. Мещеряков А.И. Познание мира без слуха и зрения: Хрестоматия по педагог. психологии. — М., 1995.
116. Міщук Л.І. Професійна підготовка соціального педагога. — Запоріжжя, 1996.
117. Мигович І.І. Соціальна робота. — Ужгород, 1997.
118. Мигович І.І. Соціальна робота (вступ до спеціальності) / Ужгород. держ. ун-т. — Ужгород, 1997. — 191 с.
119. Молодь України у дзеркалі соціології. — К.: УІСД, 2001 — 210 с.
120. Москаленко В.В. Социализация личности: Филос. аспект. — К.: Вища шк., 1986. — 198 с.
121. Моховиков А.Н. Телефонное консультирование. — М.: Смысл, 2001. — 494 с.
122. Молодежь в меняющемся обществе: Проект MONEE ЦВЕ/СНГ/Балтия. — 2000. — 193 с.
123. Модування та впровадження програм щодо формування здорового способу життя / За заг. ред. І. Звереві та Г. Лактионової. — К.: Наук. світ, 2000. — (“Благополуччя дітей та молоді: можливості соціальної роботи”) (у рамках проекту “Соціальна освіта в Україні”). — 59 с.
124. Мудрик А.В. Общение как фактор воспитания школьников. — М., 1984.
125. Мудрик А.Г. Введение в социальную педагогику. — Пенза, 1991.
126. Мюлендер О., Уорд Д. Самокерована групова робота. — К., 1996. — (Соціальна робота) — 176 с.
127. Науковий вісник Ужгородського державного університету. — Сер. “Педагогіка. Соціальна робота”. — Вип. 2 / Ред.: В.І. Опіярі. — Ужгород, 1999. — 116 с.
128. Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”. — Т. 33. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота / Ред.: В.С. Брюховецький; Нац. ун-т “Києво-Могилян. акад.”. — К., 2004. — 81 с.
129. Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”. — Т. 47. — Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота / Ред.: В.С. Брюховецький; Нац. ун-т “Києво-Могилян. акад.”. — К., 2005. — 91 с.
130. Новіков В. Завдання соціальної політики на сучасному етапі ринкових перетворень // Соціальна політика і соціальна робота. — 1997. — № 2, 3. — С. 3—13.
131. Обучение социальной работе. — М., 1996.
132. Овчарова Р.В. Справочная книга социального педагога. — М.: Творч. центр., 2001. — С. 25—50.
133. Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред. П.Д. Павленок. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2002.

134. Основы теории и практики социальной работы. — Барнаул, 1994.
135. Основні напрями соціальної політики України на 1997—2000 роки.
136. Основы социального прогнозирования: Учеб.-метод. пособие / Под ред. Г.Е. Шепитько. — М., 2001.
137. Основные принципы “Кодекса этики социального работника” // Социальная работа. — 1992. — Вып 2.
138. Образование в области социальной работы в России. — М., 1996.
139. Оцінка ефективності програми “Здоров’я та розвиток молоді”. — 1997—2001. — К., 2001. — 95 с.
140. *Панасюк Ю.Д.* Управленческое общение. — М., 1990.
141. Періодична національна доповідь про реалізацію Україною положень Конвенції ООН про права дитини. — К., 1998.
142. *Петренко В.Л., Денисов В.И.* Концепция и моделирование адаптивной системы управления проектами. — Донецк, 1997.
143. Підготовка волонтерів та їх роль у реалізації соціальних проєктів / За заг. ред. І. Звереві, Г. Лактіонової. — К.: Наук. світ, 2001. — 53 с.
144. *Пещерный П.И.* Исторические нормы и традиции развития благотворительности в России. — М., 1993.
145. Политология: Энцикл. слов. — М., 1993. — С. 358.
146. Положение детей в мире: Официальное резюме ЮНИСЕФ. — 1996.
147. *Попович Г.М.* Соціальна робота в Україні і за рубежом: Навч.-метод. посіб. / Ужгород. держ. ун-т. — Ужгород: МПП “Гражда”, 2000. — 134 с.
148. Право. Соціальна робота: теорія і практика: Матер. доп. та повідомлень підсумкової наук. конф. УжДУ (Ужгород, березень 2000 року) / Юрид. ф-т / Ред. В.І. Ярема; Ужгород. держ. ун-т. — Ужгород, 2000. — 154 с.
149. Права дитини: сучасний досвід та інновації: Зб. інформац. і метод. матеріалів; За заг. ред. Г. Лактіонової. — К.: Либідь, 2005. — 252 с.
150. Практика телефонного консультування. Хрестоматія / Ред.-сост.: А.Н. Моховиков. — М.: Смысл, 2001. — 379 с.
151. Практична соціальна робота / Ред. П. Картер — К.: Асоціація психіатрів України, 1996. — 184 с.
152. Приймна сім’я: оцінка ефективності опіки: Метод. рек. для соц. працівників / Кер. авт. кол. О.О. Яременко. — К.: Укр. ін-т соц. дослідж., 2000. — 78 с.
153. Причини інституалізації і майбутнє молодих людей, які залишають заклади державної опіки: Темат. дослідж. — К., — 48 с.
154. Проблеми соціальної адаптації молодих інвалідів: Інформ.-метод. бюл. “Довіра і надія” / Відп. за вип. І.Б. Іванова. — К., 1994. — № 6. — 30 с.
155. Проблемы возрастной и педагогической психологии / Под ред. Д.И. Фельдштейна. — М.: Междунар. пед. акад., 1995. — 222 с.

156. Програма курсу “Соціальна робота” для студентів спеціальності 8.050109 усіх форм навчання / Уклад. С.Ю. Гончарова. — Х.: ХДЕУ, 2004. — 16 с.
157. Про становище дітей в Україні за підсумками 1996 року: Держ. щорічна доп. — К., 1997.
158. Профілактика і терапія засобами мистецтва: Наук.-метод. посіб. / За заг. ред. О.І. Пилипенка. — К.: А.Л.Д., 1996. — 56 с.
159. Профессионально-этические нормы социального работника: содержание и организация / Ин-т молодежи. — М., 1993. — (Библиотека социального работника).
160. Про становище сімей в Україні: Держ. доп. за підсумками 2000 року. — К.: Шкільний світ, 2001.
161. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1999 р.): Щорічна доп. Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. — К., 2000. — 158 с.
162. Про становище інвалідів в Україні та основи державної політики щодо вирішення проблем громадян з особливими потребами: Держ. доп. — К.: Соціформ, 2002. — 160 с.
163. Профессионально-этические нормы социальной работы. — Консорциум “Социальное здоровье России”, 1993.
164. Про підсумки проведення в Україні у 2003 році Року людей з інвалідністю щодо забезпечення соціальних, економічних, правових і конституційних гарантій у сфері соціального захисту та реабілітації інвалідів: Матеріали парламент. слухань у Верховній Раді України 10 березня 2004 р. — К.: Парламент. вид-во, 2004. — 114 с.
165. Разом до гармонії: розвиток дитини раннього віку: Метод. посіб. / Авт.-упорядн.: І.В. Братусь, Н.В. Кошечко, О.Л. Нагула; За заг. ред. І.Д. Звереві. — К.: Кобза, 2004. — 160 с.
166. *Робер М., Тильман Ф.* Психология индивида и группы. — М., 1988.
167. *Роджерс К.* Эмпатия // Психология эмоций. Тексты. — М., 1984.
168. *Романенко Л.Ф., Тюття Л.Т.* Контроль, перевірка знань як засіб управління навчальним процесом: види, функції, методи, форми: Наук.-метод. поради. — К.: Ун-т “Україна”, 2006. — 18 с.
169. *Рыбакова Н.А.* Социальная работа и социальное образование: условия сохранения и развития жизненных сил человека в динамике социальности / Псков. гос. пед. ин-т. — Псков, 2000. — 182 с.
170. *Сафронова В.М.* Прогнозирование и моделирование в социальной работе: Учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Изд. центр “Академия”, 2002. — 192 с.
171. Секс-бізнес в Україні: спроба соціального аналізу. — К., 2001. — 159 с.
172. *Седнев В.В., Бабюк І.О.* Соціальна робота з дівчатами-підлітками: Метод. посіб. / Донец. обл. центр соц. служб для молоді. — Донецьк, 1997. — 73 с.

173. Сидоров В.Н. Деятельность социального работника: роли, функции и умения. — М.: СТИ МГУС, 2000. — 90 с.
174. Сільська молодь України в період політичних та економічних трансформацій: настрої, орієнтації, сподівання. — К., 1998. — 167 с.
175. Сімейні групові наради як метод розв'язання конфліктних ситуацій.: Метод. рек. для тренера / Упоряд.: Т.П. Авельцева, Н.В. Зимовець, О.А. Калібаба, В.П. Лютий; За заг. ред. І.Д. Зверевої. — К.: Наук. світ, 2003. — 86 с.
176. Скуратівський В.А., Палій О.М., Лібанова Е.М. Соціальна політика. — К.: Вид-во УАДУ. — 1997. — 360 с.
177. Соціальна робота / В.П. Андрущенко, В.П. Бех, М.П. Лукашевич, І.І. Мигович, І.М. Пінчук; Ін-т вищої освіти АПН України; Держ. центр соц. служб для молоді. — К.: УДЦССМ, 2001. — Кн. 1: Актуальні проблеми теорії і практики соціальної роботи на межі тисячоліть. — 344 с.
178. Соціальна робота / В.П. Андрущенко, В.П. Бех, М.П. Лукашевич, І.І. Мигович, І.М. Пінчук; Ін-т вищої освіти АПН України; Держ. центр соц. служб для молоді. — К.: УДЦССМ, 2001. — Кн. 2: Навчальний посібник. — 440 с.
179. Соціальна робота / В.П. Андрущенко, В.П. Бех, М.П. Лукашевич, І.І. Мигович, І.М. Пінчук; Ін-т вищої освіти АПН України; Держ. центр соц. служб для молоді. — К.: УДЦССМ, 2001. — Кн. 3: Зб. навч. програм. — 332 с.
180. Соціальна робота в Україні на початку XXI століття: проблеми теорії і практики: Матеріали доп. на Міжнар. наук.-практ. конф. 29—31 жовтня 2002 р. — Ч. I. — К., 2002. — 274 с.
181. Соціальна робота в Україні на початку XXI століття: проблеми теорії і практики: Матеріали доп. на Міжнар. наук.-практ. конф. 29—31 жовтня 2002 року. — Ч. II. — К., 2002. — 316 с.
182. Соціальна робота в Україні: перші кроки / Школа соціальної роботи Національного ун-ту “Києво-Могилянська академія” / Ред. В. Полтавець. — К.: Вид. дім “KM Academia”, 2000. — 236 с.
183. Соціальна робота з людьми з особливими потребами: Метод. рек. для тренера / Ред. І.Д. Зверева, Авт.-упоряд. О.В. Безпалько. — К.: Наук. світ, 2002. — (Б-чка соц. працівника / соц. педагог.; Серія “Благополуччя дітей та молоді. — Додаток до журналу “Практична психологія та соціальна робота”. — 55 с.
184. Соціальна робота з молоддю в Україні: Зб. інформ.-метод. матеріалів / Ред. Л.Ф. Бурлачук. Укр. держ. центр соц. служб для молоді. — К.: Столиця, 1997. — 152 с.
185. Соціальна робота з різними категоріями клієнтів: Наук.-навч.-метод. посіб. для студ., магістрантів, асп. та спец. у галузі соц. роботи, соц. педагогіки / Авт.-уклад. С.Я. Харченко; Луган. держ. пед. ун-т ім. Тараса Шевченка. — Луганськ: Альма-матер, 2003. — 198 с.
186. Соціальна робота: теорія, досвід, перспективи: Матеріали доп. та повідомл. міжнар. наук.-практ. конф. (Ужгород, 21—22 жовтня 1999 р.)

- / Ред. І.І. Мигович: Ужгород. держ. ун-т; Закарпат. обл. держ. адмін. — Ужгород, 1999. — 412 с.
187. Соціальна робота: теорія, досвід, перспективи: Матеріали доп. та повідомл. міжнар. наук.-практ. конф. (Ужгород, 21—22 жовтня 1999 р.) / Ред.: І.І. Мигович; Ужгородський держ. ун-т; Закарпатська обласна держ. адміністрація. — Ужгород, 1999. — Ч. 2. — 368 с.
188. Соціальна робота: У 4 кн. — Кн. 3: Хрестоматія; Кн. 4: Короткий енцикл. слов. — К.: ДЦССС, 2002.
189. Соціальна робота в Україні / За заг. ред. І.Д. Зверевої, Г.М. Лактіонової. — К.: Наук. світ, 2003.
190. Соціальна педагогіка. Навч. посіб. / За ред. А.Й. Капської. — К., 2000. — 264 с.
191. Соціальна робота / соціальна педагогіка: понятійно-термінол. слов. / За заг. ред. І.Д. Зверевої. — К.: Етносфера, 1994. — 85 с.
192. Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення: Зб. наук. статей. — К., 1998.
193. Соціальна служба в Україні: соціально-психологічні засади формування й ефективного функціонування: Матер. наук.-практ. конф. (12 травня 2005 р., м. Черкаси) / Ред. кол.: В.В. Москаленко, Н.І. Кривоконь, Н.М. Дембіцька. — К.: Фенікс, 2005. — 664 с.
194. Соціальна робота з неповнолітніми, які перебувають у місцях позбавлення волі / Ред.: В.М. Синьов; Держ. центр соц. служб для молоді; Державний департамент України з питань виконання покарань. — К., 2003. — 220 с.
195. Соціальна робота в Україні: теорія та практика: Посіб. для підвищення кваліфікації працівників соц. служб для молоді: У 3 ч. / За заг. ред.: А.Я. Ходорчук; Укр. держ. центр соц. служб для молоді Держ. ком. України у справах сім'ї та молоді; Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. — К.: УДЦССМ, 2001. — Ч. 1: Теоретичні та методичні засади соціальної роботи; Ч. 2: Основні напрями соціальної роботи в умовах реформування в Україні. — 296 с.; Ч. 3: Теоретичні засади та основні напрямки інформаційних технологій соціальної роботи. — 172 с.
196. Соціальна робота в Україні: теорія та практика: Посіб. для підвищення кваліфікації працівників соц. служб для молоді: У 2 ч. / За заг. ред.: А.Я. Ходорчук; Укр. держ. центр соц. служб для молоді Держ. ком. України у справах сім'ї та молоді; Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. — К.: УДЦССМ, 2001. — 272 с.
197. Соціальна робота: В 3 ч. / За ред.: Т.В. Семігіної, І.М. Григи; Школа соціальної роботи ім. В.І. Полтавця; Національний ун-т “Києво-Могилянська академія”. — К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2004. — Ч. 1: Основи соціальної роботи. — 178 с.; Ч. 2: Теорії та методи соціальної роботи. — 224 с.; Ч. 3: Робота з конкретними групами клієнтів. — 166 с.
198. Соціальна робота з дітьми і молоддю (теоретико-методологічні аспекти) І.Д. Зверева, І.В. Козубовська, В.Ю. Керцман, О.П. Пічкарь / Ч. I — Ужгород: УжНУ, 2000. — 192 с.

199. Соціальна робота з дітьми і молоддю (теоретико-методологічні аспекти): Навч.-практ. посіб. для дистанц. навч. / І.Д. Зверева, І.В. Козубовська, В.Ю. Керцман, О.П. Пічкарь; Ужгород. нац. ун-т; Укр. асоціація соц. педагогів та спеціалістів з соціальної роботи. — Ужгород, 2000. — 190 с.
200. Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. для студ. вищ. пед. навч. закл. / І.Д. Зверева, О.В. Безпалько, О.І. Янкович, З.П. Бондаренко, Т.Л. Лях; Луган. держ. пед. ун-т ім. Тараса Шевченка; Християн. дит. фонд. — К.: Наук. світ, 2003. — 234 с.
201. Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / І.Д. Зверева, О.В. Безпалько, О.І. Янкович, З.П. Бондаренко, Т.Л. Лях; Луган. держ. пед. ун-т ім. Тараса Шевченка; Християн. дит. фонд. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: ДЦССМ, 2004. — 256 с.
202. Социальная педагогика и социальная работа за рубежом. — М., 1991.
203. Социальная работа: история, теория и практика: Науч. учеб.-метод. пособие для студ., магистрантов, асп. и спец. в обл. соц. педагогики, соц. работы: В 2 ч. / Авт.-сост.: С.Я. Харченко; Луган. гос. пед. ун-т им. Тараса Шевченко. — Луганск: Альма-матер, 2002. — 158 с.
204. Социальная работа: Учеб.-метод. пособие / Сост.: Н.Е. Коршунова; Российский хим.-технол. ун-т им. Д.И. Менделеева. — М.: РХТУ им. Д.И. Менделеева, 2001. — 72 с.
205. Социальная работа: Справ. пособие для студ. специальности 053100 — социально-культурная деятельность / Авт.-сост.: Л.А. Шевченко; Тамбовский гос. ун-т им. Г.Р. Державина. — Тамбов: Из-во ТГУ, 2000. — 43 с.
206. Социальная работа: Учеб. пособие / Под общ. ред. В.И. Курбатова — 2-е изд., перераб и доп. — Ростов н/Д.: Феникс, 2003.
207. Социальная работа: теория и практика: Учеб. пособие / Моск. гос. ун-т сервиса; Соц.-технол. ин-т / Отв. ред.: Е.И. Холостова, А.С. Сорвина. — М.: ИНФРА-М, 2003. — 426 с. — (Высшее образование).
208. Социальная работа: Словарь-справочник / Под ред. В.Л. Филоненко. — М., 1998.
209. Социальная работа: Рус. энцикл. слов. / Под ред. В.И. Жукова. — М., 1997.
210. Социальная работа по предупреждению торговли людьми и оказанию помощи потерпевшим: Учеб.-практ. пособие / Е.Б. Левченко, И.Н. Трубавина, Т.О. Дорошок, О.А. Калашник, Л.Л. Савич; Гос. ком. по делам семьи и молодежи; Укр. ин-т соц. исследований; Гос. центр соц. служб для молодежи; Криминолог. ассоциация Украины; Междунар. женский правозащитный центр “Ла Страда-Украина”. — К.: Укр. ин-т соц. исследований, 2001. — 182 с.
211. Социальная теория: Социальная политика. Социальная работа: Сб. науч. статей / Отв. ред. Е.В. Жижко; Кафедра теории и методики социальной работы Краснояр. гос. ун-та.: — Красноярск, 2000. — 156 с.

212. Соціальні служби — родині: Розвиток нових підходів в Україні / За ред. І.М. Григи, Т.В. Семигіної. — К., 2002. — 128 с.
213. Соціальне становище сільської жінки в Україні. — К., 1998.
214. Соціальне становлення дитини у прийомній сім'ї: соціальний супровід: Навч.-метод. посіб. / Автор. кол.: Л.С. Волинець, Ф.Й. Капська, Н.М. Комарова та ін. — К.: Укр. ін-т соц. дослідж., 2000. — 127 с.
215. Соціально-економічні проблеми дитинства в сучасному українському селі / Авт. кол.: Л.С. Волинець, А.Г. Зінченко, І.В. Іванова та ін. — К.: Академпрес, 1998. — 136 с.
216. Соціально-психологічна робота з дітьми та молоддю з особливими потребами: Метод. рек. / Н.О. Головка, Л.С. Данелян, І.С. Довгалюк та ін.; Держ. соц. служба для сім'ї, дітей та молоді. — К.: Держсоцслужба, 2005. — 107 с.
217. Соціологія: Короткий енциклоп. слов. / Під заг. ред. В.І. Воловича. — К.: Укр. центр духовн. культури, 1998. — 736 с.
218. Соціологія / За ред. В.Г. Городяненка. — К.: Вид. центр “Академія”, 2002. — 559 с.
219. Социология: Учеб. пособие. — М., 1995.
220. Социология. Социальность. Современность / За ред.: В.И. Митрохин; Социолог. ф-т Моск. гос. соц. ун-та. — М., 1995. — Вып. 2: Социальная работа: проблемы и опыт социологических исследований. — 133 с.
221. Социальное образование, социальная работа на селе: Материалы межвузовской науч.-практ. конф., 24 марта 2000 г. / Гл. ред.: В.В. Амелин; Оренбургский гос. аграрн. ун-т. Ин-т управления. Кафедра “Социологии и социальной работы”. — Оренбург: ИЦ ОГАУ, 2001. — 136 с.
222. Социальное партнерство, проблемы и пути решения: материалы белорус.-укр. науч.-практ. конф. 25—26 июня 1998 г. — Минск, 1998. — 147 с.
223. Социальные службы для молодежи: Материалы и документы. — Серия: Государственная молодежная политика в России: документы, опыт, практика. — Вып. 7. — 1995.
224. Станциц М.А. Этика милосердия. — Минск, 1996.
225. Стан материнства і дитинства в Україні: проблеми перехідного періоду. Аналіз ситуації. — К.: ЮНІСЕФ, 1996.
226. Стандарти правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів. Офіційний переклад. — Національна Асамблея інвалідів України, 2003. — 40 с.
227. Сучасний молодіжний рух в Україні. — К., 1997.
228. Сучасні підходи у сфері охорони здоров'я та його популяризації / Упоряд.: Н.В. Зимовець, В.В. Крушельницький, Т.І. Мірошніченко; За заг. ред. І.Д. Звереві. — К.: Наук. світ, 2003. — 95 с.
229. Таланчук П.М. Вам розбудувати незалежну Україну в третьому тисячолітті! (замість вступної лекції для студентів університету). — К.: МП “Леся”, 2000. — 24 с.

230. *Таланчук П.М.* Народ наш український — доброго кореня (замість вступної лекції для студентів університету). — К.: Вид-во “Університет “Україна”, 2001. — 24 с.
231. *Таланчук П.М.* Не втрач свій шанс потрапити в еліту (замість вступної лекції для студентів університету). — К.: Вид-во “Університет “Україна”, 2002. — 24 с.
232. *Таланчук П.М.* Освіта і евротрансформація українського суспільства (Матеріали для вступної лекції і роздумів студентам). — К.: Вид-во “Університет “Україна”, 2004. — 45 с.
233. *Таланчук П.М.* У кожного свій майдан, або Проблема роз’єднання і об’єднання з різних точок зору. — К.: Вид-во “Університет “Україна”, 2005. — 40 с.
234. *Таланчук П.М., Кольченко К.О., Нікуліна Г.Ф.* Супровід навчання студентів з особливими потребами в інтегрованому освітньому середовищі: Навч.-метод. посіб. — К.: Соцінформ, 2004. — 128 с.
235. Теория и методология социальной работы: Учеб. пособие / С. Григорьев, Л. Стуслякова, В. Ельчанинов. — М., 1994.
236. Теория и методика социальной работы: Учеб. пособие. — М.: Союз, 1994. — Ч. I. — Гл. 1, 2, 4, 5, 20.
237. Технология социальной работы: Учеб. пособие для студ. / Под ред. И.Г. Зайнышева. — М.: Гуманит. изд. центр “ВЛАДОС”, 2000. — 240 с.
238. Технології соціальної роботи / За заг. ред. А.Й. Капської. — К., 2000.
239. Технологізація волонтерської роботи в сучасних умовах / За ред. А.Й. Капської. — К., 2001. — 140 с.
240. *Тюття Л.Т.* Психологічна підготовка соціального педагога до діяльності / Вісник університету “Україна”. — К., 2001. — № 1. — С. 66—71.
241. *Тюття Л.Т., Тюття О.В.* Професія — фахівець із соціальної роботи: витоки, розвиток, вимоги / Вісник університету “Україна”. — К., 2002. — № 2. — С. 9—21.
242. *Тюття Л.Т., Тюття О.В.* (Інформаційний матеріал опису професії “Фахівець із соціальної роботи”: Навч.-метод. посіб. для Держ. служби зайнятості. — К., 2002. — 38 с.
243. *Тюття Л.Т.* Концепція наскрізної підготовки фахівців із соціальної роботи // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: Зб. наук. праць. — К.: Вид-во “Університет “Україна”, 2004. — С. 122—129.
244. *Тюття Л.Т., Іванова І.Б.* Соціальна робота (теорія і практика). Навч. посіб. — К.: ВМУРОЛ “Україна”, 2004. — С. 7—22.
245. *Тюття Л.Т.* Концептуальна модель соціальної служби на підприємстві // Соціальна служба в Україні: соціально-психологічні засади формування й ефективного функціонування: Матеріали наук.-практ. конф. 12 травня 2005 року, м. Черкаси / Ред. кол.: В.В. Москаленко, Н.І. Кривоконь, Н.М. Дембіцька. — К.: Фенікс, 2005. — С. 354—359.

246. *Тюття Л.Т.* Проблемний підхід до процесу соціальної роботи // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: Тези доп. — К.: Вид-во “Університет “Україна”, 2005. — С. 266—268.
247. *Тюття Л.Т.* Проектування інновацій у процесі підготовки майбутніх фахівців із соціальної роботи // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: Тези доп. — К.: Вид-во “Університет “Україна”, 2005. — С. 173—175.
248. *Тюття Л.Т.* Проектування в соціальній роботі // Наукові записки Національного університету “Киево-Могилянська академія”. — Вип.: Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. — Т. 47. — К.: Вид-дім “Киево-Могилянська академія”, 2005. — С. 84—87.
249. Українські гуманісти епохи Відродження.: Антологія: У 2 ч. / НАН України. — К., 1995.
250. *Философия социальной работы* / Под ред. В.И. Митрохина. — М., 1998.
251. *Фирсов М.В., Шапиро Б.Ю.* Психология социальной работы: Содержание и методы психосоциальной практики: Учеб. пособие для студ. вузов. — М.: Изд. центр “Академия”, 2002.
252. *Фирсов М.В., Студенова Е.Г.* Теория социальной работы: Учеб. пособие для студентов вузов. — М.: Гуманит. изд. центр “ВЛАДОС”, 2001.
253. *Форми організації дозвілля дітей та молоді* / Упоряд.: В.В. Молочний, С.О. Моньков, О.В. Безпалько; За заг. ред. І.Д. Звереві. — К.: Наук. світ, 2005. — 58 с.
254. *Формування навичок усвідомленого батьківства та ранній розвиток дитини: Метод. рек. для тренера* / За заг. ред. Г.М. Лактіонової. — К.: “Наук. світ”, 2002. — 51 с.
255. *Формування управлінського потенціалу суспільного розвитку. Сучасний стан і перспективи розвитку освітнього простору України. Соціологія соціальної сфери і соціальна робота: Зб. тез доп. наук.-практ. конф., Запоріжжя, 28—29 жовтня 2004 р.: В 3 т. — Т. 1* / Ред.: В.М. Огаренко; Гуманіт. ун-т “Запоріжжя, ін-т держ. та муніцип. упр.”. — Запоріжжя, 2004. — 256 с.
256. *Фрейджер Р., Фейдмен Д.* Личность: теории, эксперименты, управление. — СПб.: Прайм-Еврознак, 2002. — 864 с.
257. *Фромм Э.* Душа человека. — М.: Республика, 1992. — 430 с. — (Мыслители XX века).
258. *Харчев В.Г.* Социология воспитания. — М., 1990.
259. *Хегарти С.* Образование детей и подростков-инвалидов. Принципы и практика. — ЮНЕСКО, 1993.
260. *Хижняк М.І., Нагорна А.М.* Здоров’я людини та екологія. — К.: Здоров’я. — 1995. — 229 с.
261. *Холостова Е.И.* Социальная работа с пожилыми людьми: Учеб. пособие. — 2-е изд. — М.: Изд.-торг. корпорация “Дашков и Ко”, 2003. — 296 с.

262. *Хубиев Б.Б., Шахзадова Н.В.* Социальная работа с семьями и детьми: Учеб.-метод. пособие по дисциплине специализации / Учеб.-метод. объединение вузов РФ по образованию в области социальной работы; Кабардино-Балкарский гос. ун-т им. Х.М. Бербекова. — Нальчик, 2000. — 59 с.
263. Что такое социальная работа. — Амстердам. — К., 1996.
264. *Чейнен Г.* Из тіней. — Серія “Соціальна робота”. — К., 1997. — 172 с.
265. *Шибутани Т.* Социальная психология. — М.: Мысль, 1969.
266. *Шендеровский К.С.* Основні питання менеджменту соціальної роботи / Соціальна політика та менеджмент у соціальній роботі / За заг. ред. І. Звереві, Г. Лактіонові. — К.: Наук. світ, 2001. — С. 24—45.
267. *Шендеровский К.С.* Недооцінка та абсолютизація етичного підходу в менеджменті соціальної роботи // Соціальна політика та менеджмент у соціальній роботі / За заг. ред. І. Звереві, Г. Лактіонові. — К.: Наук. світ, 2001. — С. 46—52.
268. *Шестерников Е.Е.* Моделирование креативной образовательной среды в муниципальной системе образования. — М.: Лилия, 2000.
269. *Шопенгауэр А.* Свобода воли и нравственность. — М.: Республика, 1992.
270. *Эберхард К.* Основы теории познания в социальной работе и социальной педагогике. — М., 1994.
271. Энциклопедия социальной работы: Пер. с англ. — Т. 1—3. — М.: Зорис, 1993—1994.
272. *Юнгхольм С.Э.* Гуманистические ценности социальной работы. — М., 1995.
273. *Яцмирская Р.С., Бельнская И.Г.* Социальная геронтология: Учеб. пособие для студ. вузов. — М.: Гуманит. изд. центр “ВЛАДОС”, 1999.
271. *Ярская В.Н.* Философия социальной работы. — Саратов, 1994.

Навчальне видання

*ТЮПТЯ Лідія Тимофіївна,
ІВАНОВА Ірина Борисівна*

СОЦІАЛЬНА РОБОТА: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Навчальний посібник

Підп. до друку 02.08.2007. Формат 60×90^{1/16}.
Папір офс. Друк офс. Гарнітура SchoolBook.
Ум. друк. арк. 36. Обл.-вид. арк. 34. Зам. № 7-588.

Видавництво “Знання”

01034, м. Київ-34, вул. Стрілецька, 28.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1591 від 03.12.2003.

Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36

E-mail: sales@znannia.com.ua

http://www.znannia.com.ua

Віддруковано на ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»,
09117, м. Біла Церква, вул. Л. Курбаса, 4.

В Україні книгу можна придбати за адресами:

- м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, маг. “Наукова думка”, тел. (044) 278-06-96;
- м. Київ, вул. Л. Толстого, 11/61, маг. “Літера”, тел. (044) 230-25-74;
- м. Київ, вул. Хрещатик, 44, маг. “Знання”, тел. (044) 234-22-91;
- м. Київ, вул. Стрілецька, 13, маг. “Абзац”, тел. (044) 581-15-68;
- м. Вінниця, вул. Привокзальна, 2/1, маг. “Кобзар”, тел. (0432) 61-77-44;
- м. Донецьк, вул. Артема, 147А, “Будинок книги”, тел. (062) 343-89-00;
- м. Дніпропетровськ, вул. Короленка, 3, маг. “Книжковий супермаркет”, тел. (056) 372-80-18;
- м. Дніпропетровськ, Театральний б-р, 7, маг. “Світ книжок”, тел. (0562) 33-77-85;
- м. Житомир, вул. Київська, 17/1, маг. “Знання”, тел. (0412) 47-27-52;
- м. Запоріжжя, просп. Леніна, 142, маг. “Спеціальна книга”, тел. (0612) 13-85-53;
- м. Івано-Франківськ, Вічовий майдан, 3, маг. “Сучасна українська книга”, тел. (03422) 3-04-60;
- м. Кіровоград, вул. Набережна, 13, маг. “Книжковий світ”, тел. (0522) 24-94-64;
- м. Кривий Ріг, пл. Визволення, 1, маг. “Букініст”, тел. (0564) 92-37-32;
- м. Луганськ, вул. Радянська, 58, маг. “Глобус-книга”, тел. (0642) 53-62-30;
- м. Луцьк, просп. Волі, 41, маг. “Знання”, тел. (03322) 4-23-98;
- м. Львів, вул. Шевська, 6/2, маг. “Літера”, тел. (0322) 94-82-08;
- м. Львів, просп. Шевченка, 16, маг. “Ноти”, тел. (0322) 72-67-96;
- м. Львів, просп. Шевченка, 8, маг. “Українська книгарня”, тел. (0322) 79-85-80;
- м. Одеса, вул. Буніна, 33, маг. “Будинок книги”, тел. (0482) 32-17-97;
- м. Одеса, вул. Дерибасівська, 27, маг. “Дім книги”, тел. (048) 728-40-13;
- м. Рівне, вул. Соборна, 57, маг. “Слово”, тел. (0362) 26-94-17;
- м. Тернопіль, вул. Миру, 3А, маг. “Знання”, тел. (0352) 53-21-22;
- м. Тернопіль, вул. Чорновола, 18, маг. “Книжкова хата”, тел. (0352) 52-24-33;
- м. Харків, вул. Сумська, 51, маг. “Books”, тел. (057) 714-04-70, 714-04-71;
- м. Херсон, вул. Леніна, 14/16, маг. “Книжковий ряд”, тел. (0552) 22-14-56;
- м. Хмельницький, вул. Подільська, 25, маг. “Книжковий світ”, тел. (03822) 6-60-73;
- м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 38, маг. “Світоч”, тел. (0472) 36-03-37;
- м. Чернігів, просп. Миру, 45, маг. “Будинок книги”, тел. (0462) 69-93-64.

Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям
звертатися за тел.: (044) 537-63-61, 537-63-62; факс: 235-00-44.
E-mail: sales@znannia.com.ua

СОЦІАЛЬНА РОБОТА

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

ТЮПЛЯ Лідія Тимофіївна

Кандидат педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи Відкритого міжнародного університету розвитку людини "Україна". Тривалий час працювала в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка на посаді доцента кафедри педагогіки, а пізніше — кафедри соціальної роботи. Має бл. 100 опублікованих наукових і навчально-методичних праць. Коло наукових інтересів: соціальний захист, соціальна допомога, соціальна підтримка різних верств населення.

ІВАНОВА Ірина Борисівна

Кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної роботи Відкритого міжнародного університету розвитку людини "Україна". Вивчала досвід соціальної роботи безпосередньо в Німеччині, Угорщині та Великій Британії. Брала участь у реалізації проєктів "Трансформація державної системи інститутів шкільництва про дитину в Україні", "Підвищення професійного рівня фахівців організацій, що вирішують проблеми неповносправних дітей та їх сімей".

ISBN 978-966-346-350-6

9 789663 463506